- خاوەنی ئیمتیاز
شەوکەت شێخ یەزدین

- سەرنووسەر
ئازاد عەبدولواحید

- بەڕێوەبەری هونەری
سەرکەوت وەلی

- مۆتیڤ و پۆرترێت
قەرەنی جەمیل

١١٣

مانگانەیەکی ڕۆشنبیریی گشتییە

بەڕێوەبەرایەتی ڕۆشنبیریی ڕامان دەری دەکات

خولی سێیەم/ ساڵی یازدە/ تشرینی یەکەم ٢٠٠٦

ناونیشان/ هەولێر ـ تەنیشت سینەما سەلاحەدین
ئەدرێسی ئەلیکترۆنی / www.raman-media.net
فاکس / 00448701358681
تەلەفۆن / ٢٢٣٠٥٨٢
تەلەفۆن و مۆبایلی سەرنووسەر / ٤٤٩٤٦٦٢ ـ ٢٢٢٨٥٠٦

چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە/ هەولێر
نرخ ٧٥٠ دینار

لۆگۆ
ئاسۆ مامزادە

ناوەرۆکی

● سەروتار

– چیتر لە چاپدانەوەی گۆڤار و رۆژنامە کۆنەکانمان دواخستن هەڵناگرێ/ سەرنووسەر/ 3

● دەق

– سەردێڕی شیعرێکی خوێناوی بە پەیڤی دارەبەن/ یوونس ڕەزایی/ 5
– جانتا/ کەریم دەشتی/ 8
– حیکمەتەکانی ئەستێرەیەکی ڕەش/ زانا خەلیل/ 10
– لانەواز/ بەدرخان عەلی/ 12
– دوا سەماکان/ لە ئەڵمانییەوە: د. سەروەر عەبدوڵڵا/ 13
– جواناغا/ محەمەد ڕەمەزانی/ 14
– ژمارە حەوت/ فەرۆخ نیعمەتپوور/ 21
– تابلۆیەکی شکاو/ فایەق جەمیل/ 24
– (.....)/ محەمەد عەبدولڕەحمان/ 26
– دوای ئەو شەوە/ لە فارسییەوە: سەلاح نیساری/ 27

● هەڤپەیڤین

– هەڤپەیڤینێکی بەرفراوان لەگەڵ خاتوو (پۆلێت سامڤێلیان)ی زمانەوان/ ئا: ئامر طاهر/ 30
– دیمانەیەک لەگەڵ نووسەری ناوداری کورد (عەلی ئەشرەف دەروێشیان)/ لە فارسییەوە: شەریف فەللاح (هێژا)/ 46

● لێکۆڵینەوە و ڕەخنە

– زانستی عەرووز/ کامەران موکری/ 54
– قاڵبییەک بە زمانی گوڵەکانی ئەزموونەکەی دەهۆنێتەوە/ هەندرێن/ 63
– چێژ و بەهای دەقی شیعریی لەنێوان پەیامگر و خوێندنەوەدا/ د. فوئاد ڕەشید/ 69
– لێکدانەوەیەک بۆ گفتوگۆی نێوان هاملێت و تارماییەکە/ و – ئا: فوئاد یوونس/ 74
– «مەحوی» لەنێوان دوو «هیچ»دا/ عەبدولخالق یەعقووبی/ 82
– مەم باوەڕ ژێڤارێن ئامەدێ دترسیت/ ئەحمەد قەرەنی/ 95

● بیروڕا

– تۆش شیعر دەنووسی؟!/ محەمەد فەریق حەسەن/ 101

● بەدواداچوون

– پێداچوونەوەیەک بە وەرگێڕانەکەی «مێژووی فەلسەفەی هیگڵ»/ عەبدولقادر عەزیز سەعید/ 108

● وتار

– زەردەشتیزم: فەلسەفەی کوردەواری یا وەهمی خۆپاراستن؟!/ فەرهاد شاکەلی/ 119
– خوێندنەوەی غەزەلێکی مەحوی/ موراد ئەعزەمی/ 124
– گێندەر زمان/ لە ئینگلیزییەوە: کاوە شێروانی/ 126

● هزر و فەلسەفە

– تایبەتمەندیی هزری کۆمەڵایەتی لە سەدەکانی ناوەڕاستدا/ د. حەمید عەزیز/ 129
– چەمکی بونیاد لە زانستە کۆمەڵایەتییەکان/ لە عەرەبییەوە: ستار باقی کەریم/ 135
– گەشەو سەرهەڵدانی چەمکی نەتەوە/ لە فارسییەوە: مەهدی عەلی ئەحمەد/ 142

● زمانزانی

– لێڵی لە زمانی کوردیدا/ سەلام ناوخۆش بەکر/ 155

● مێژوو - کەلەپوور

– ئیلامییەکان یەک لە باپیرەی کوردانن/ عەباس سلێمان سمایل/ 165
– پیرۆزیی بەرد لە ئەفسانە و باوەڕی کۆندا/ محەمەد سلێمان عەباس/ 170

● هونەر

– ڕیژیسێر و خەیاڵ/ د. فازیل جاف/ 174
– هونەری گۆرانی و موزیک لە ناوچەی کۆیەدا/ وریا ئەحمەد/ 185
– پێداچوونەوە بە بیروبۆچوونی هەندێ لەوانەی.../ دارا محەمەد عوسمان/ 190
– تەکنیک و ئەزموونی گرافیکی وەلید ستی/ سۆران ئیسماعیل/ 196
– بەکارهێنانی فلتەرات/ فارس سەعدی/ 201

● خوێندنەوەی کتێب

– ڕێگاوبان/ سابیر ڕەشید/ 203
– کاتێ نیچە گریا/ هاشم سەڕاج/ 205

● ئێستێک

– ڕامانێکی سایکۆلۆژیانە بۆ ئەدەب/ محەمەد تەها حوسێن/ 208

سەروتار

له پەراوێزی کولتوورەوە

چیتر له چاپدانەوەی گۆڤار و ڕۆژنامه کۆنەکانمان دواخستن هەڵناگرێ

سەرنووسەر

* بەپێی ئەو زانیاریانەی دڵسۆزانی ساغکردنەوەی مێژووی ڕۆژنامەگەری کوردی لەدوو توێی کتێب و باس و وتارەکانیاندا بۆیان تۆمار کردووین، بزاڤی ڕۆژنامەگەری کوردیشمان هەروەک بزاڤە سیاسییەکەی ئەویش بە درێژایی تەمەنی خۆی تووشی هەڵبەزودابەزی زۆر بووە، بەڵام لە هەموو سەردەم و قۆناغەکانی سەرهەڵدان و گەشەکردنی خۆیدا بەپیر داوایە مێژووییەکانی نەتەوەکەمانەوە چووە. لە زۆر بڕگە و قۆناغی مێژوویی گرنگدا کە خەباتی چەکدارانە سەرکوت کراوە و بۆ ماوەیەک خامۆشی بەخۆیەوە دیوە، یان کە ڕووناکبیرانی کورد زانیویانە خەباتە چەکدارییەکەی ئامانجە سیاسییەکانی ئەو گەلە بەدی ناهێنێ و بەزەبری پیلانگێڕی و ئاگر و ئاسن و توندوتیژی و گەلەکۆمەکی لەبار براوە، ئەوە خەباتێکی دیکەیان دەست پێکردووە کە خۆی لە خەباتی هوشیارکردنەوەی نەتەوەیی و ورە بەرزکردنەوەو خۆبەدەستەوە نەدان لە پەنای کاری ڕۆژنامەوانی دیوەتەوە، بۆیە سەرومڕ لاپەڕەکانی ئەو گۆڤار و ڕۆژنامانە تەژین لە ڕەنگدانەوەی ڕووداوەکانی ئەو قۆناغانە و هەمیشە واقیعی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئەدەبی بە ئەمانەتەوە گواستووەتەوە. هەڵدانەوەی لاپەڕەکانی مێژووی دێرین و هاوچەرخی بە ئەرکی سەرشانی خۆی زانیوە تا پەندو عیبرەتی لێوەربگیرێ، ئەوە باسی خزمەت گەیاندن و گەشەپێدانی زمانی کوردی هەر ناکەم کە وەک کۆڵەگەیەکی نەتەوەیی ئەرکەکەی خستووەتە سەرشانی خۆیەوە.

* ئەو نووسەر و باسکارانەی ئەمڕۆکە دەیانەوێ لێتوێژینەوە بنووسن و بەدوای ژیانی کوردەواری پێش ئەو سەد و هەشت ساڵەی بکۆڵنەوە، بێگومان ناتوانن بەبێ دەورکردنەوە و هەڵدانەوەی لاپەڕەکانی ئەو گۆڤار و ڕۆژنامانە هیچ بە هیچ بکەن، کە لە نووسینی باس و لێتوێژینەوەکانیاندا کە ئەو سەرچاوە گرنگەی ڕۆژنامەگەری کوردیی زەمینەی دەوڵەمەند کردنی باس و بابەتەکانیان بۆ خۆش دەکات و بەردەمیان بۆ ڕووناک دەکاتەوە، بۆیە ئەو باسکار و لێتوێژەرەوانە لە هەموو کەس زیاتر پێویستیان بە گەڕانەوەیە بۆ سەر لاپەڕەکانی ئەو گۆڤار و ڕۆژنامانە.

* ڕۆژنامەنووسانیش بۆ کاری ڕۆژنامەوانیی خۆیان پێویستیان بەوەیە ئاگایان لەمێژووی ڕۆژنامەگەری کوردی بێ، تەنانەت بەلای منەوە دەبێ بەرلەوەی دەست بدەنە کاری ڕۆژنامەوانی بکەونە هەڵدانەوەی لاپەڕە بە لاپەڕەی سەرجەمی گۆڤار و ڕۆژنامەکانی کوردی هەر لە سەرەتای دەرچوونییەوە تا ڕۆژی دەستبەکار بوونیان وەک ڕۆژنامەنووس، بۆ ئەوەی بە وردی لەتەکنیک و شێوازی کارکردن و پێشکەوتنی ئەو گۆڤار و ڕۆژنامانە تێبگەن، هەروەها لە شێوەی پەرەسەندنی زمان و ڕێنووسی کوردی وردببنەوە، لە هونەری وتارنووسین و ئاستی داهێنانی ئەدەبی و هونەری و بایەخی ئەوان بە مێژوو و کەلەپوور و گرنگیدانیان بە هەواڵ و ڕیپۆرتاژ و لایەنی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و بازرگانی زانیاری بەدەست بخەن، یان لە چۆنیەتی هەڵسوکەوت کردن لەگەڵ وێنەدانان و دیزاین و نەخشەسازی بزانن، پرۆسەی وەرگێڕان و پێشکەوتنی پەخشانی کوردی و چاوهەڵێنانی سەروتار و ڕەخنەو چیرۆکی کوردی لەوێدا ببینن، کە هەموو ئەو لایەنانە لە دوو توێی ئەو گۆڤار و ڕۆژنامانەدا هەریەکەیان بە قەبارەیەک هەن و لەسەر لاپەڕەکانیاندا خۆیان دەنوێنن، ئەم بەسەرکردنەوەیە حەتمەن دەبێ قوتابیانی بەشی ڕاگەیاندن و ڕۆژنامەگەری لە ئامۆژگاو زانکۆش بگرێتەوە و جێگەی بایەخی ئەوانیش بێت.

* ئەوانەی کە تێزی ماستەرنامە و دکتۆرا دەنووسن، لەگەڵ ئەوانەی نیازیانە لێکۆڵینەوە لە بارەی هەر بوارێک لەو بوارانەی سەرەوە ئاماژەمان پێدان بنووسن، یان هەر کەسێ بیەوێ ئیندێکس و بیبلۆگرافیا بۆ لایەنێکی مێژوویی و کولتووری

ساز بکات، بیەوێ و نەیەوێ دەبێ بگەڕێتەوە سەر ئەو گـــۆڤـــار و ڕۆژنامــــانە، وەک من ئەو ئازارەم بەدەست پەیداکردن و دۆزینەوەی سەرجەمی گۆڤارو ڕۆژنامەکان چەشتووە، تا خەڵکی دیکە نەیچێژن و بۆ ئەوەی بە تەقەڵی درشت ئەو کـارە نەکـرێ، دەبێ سـەرجـەمی ئەو گـۆڤـارو ڕۆژنامە کۆنانە لەبەردەستماندا هەبن، تا کارمان مەیسەرو ئاسان بکات و زانستیانە ئەرکەکەمان ڕاپەڕێنین. لەبەر ئەوەی ئەمڕۆکە لە کوردستاندا کتێبخانەی نیشتمانیمان نییە کە هەموو ئەو گۆڤار و ڕۆژنامە دووره دەستانەمان لەبەردەست دابنێ و بە مـــایکرۆفـــیلم پارێزرابن، لەبەر ئەوەش کە نابێ تەنیا لەکاری ئەکادیمی و نەتەوەییانە ئیش هەر لەسـەر ڕۆژنامـە و گـۆڤـاری باشـووری کـوردسـتـانی بکەین، بۆیە دەبێ هەتا زووە هەڵـمـەتێکی کـۆکـردنەوە و ڕزگـارکـردنی سـەرجـەمی ئەو گـۆڤـار و ڕۆژنامـانە بگرینە ئەستۆ کە لە سەنتەرێکدا کۆبکرێنەوەو دابنرێن، پاشان کام گۆڤار و ڕۆژنامـەیە هاتە دەست و ژمارەکانی بەنجیرە و بە تەواوی هەبوو بەزووترین کـات بە چاپـیـــان بگەیەنین، کەلێنی ژمارە ناتەواوەکانیش پڕ بکەینەوە.

* ئێـمـە لێـرەدا نابێ ئەو نەریتـە جـوانە کـە بە هەوڵ و هیمـەتی (جەمال خەزنەدار) دەستی پێکرد لەبیر بکەین، کـە لە حـەفـتـایەکـاندا جگە لە (ڕابەری ڕۆژنامـەگـەری کـوردی)یەکـەی، هەردوو ڕۆژنامـەی سـەردەمی حوکمڕانی شێخ مـەحـمـوودی نەمر (ڕۆژی کـوردسـتـان) و (بانگی کـوردسـتـان)ەکـەی چاپ کـردووە کـە ئەم کـارە بە بەرزی دەنرخێنن، لە ئێستاشدا هەوڵەکانی وەزارەتی ڕۆشنبیری و دەزگـای ئاراس و بنکەی ژین نابێ لە یاد بکەین کـە زۆر خەمخۆرانە کەوتنە سەرلەنوێ لەچاپدانەوەی (نزار، ژیان، ڕۆژی کورد، ژیانەوە، دیاری کوردستان، زاری کرمانجی و ڕووناکی، دیاری لاوان و یادگـاری لاوان، پێشکەوتن)ی زەمانی مێجەرسۆنیان ڕزگـار کرد، بەڵام ئەو جموجووڵە دەبێ خـێـــراتر بکرێ و لەلایەن وەزارەتی ڕۆشنبـیــری حکوومـەتی هەرێمی کـوردسـتـانەوە هەمـوو ڕۆژنامـە و گۆڤارەکانی دیکە بخاتەوە بەردەستی خوێنەران و نووسەران و لەوانەش: (گەلاوێژ، ڕۆژی نوێ، شەفەق، هیوا، بڵێسە، پێشکەوتن، هەتاو، پێشـمـەرگە، هەولێر، دەنگی گێتی تازە،..تاد) برایانی ڕۆژهەڵاتی کـوردسـتــانیش هەرچی زووترە بکەونە خـۆیان بۆ کـۆکـردنەوەی ڕۆژنامـەکـانی سەردەمی کۆماری کوردستانی قازی محەمەد، بەتایبەتی ڕۆژنامـەی (کـوردسـتـان) و (گـروگـاڵی منداڵانی کـورد) و چاپەمـەنییـەکـانی دیکەیان هەر زوو بەچاپ بگەیەنن، تا لەوە زیاتریان لێ نەفـــەوتاوە، چونکە ئەو لاپەڕانە ڕۆژ دوای ڕۆژ دەپوێن و بەهۆی کـاریگـەریی کـەشـوهەوا و شێداری لەبەین دەچن.

* ئەمڕۆکە باری ڕۆژنامـەگەریی عـەرەب لە عـیراقـدا لە باروزۆخی پاراسـتنی ئەرشـیـفی ڕۆژنامـەگـەریی کـوردی حاڵیـان باشتر نییە، لە عیراق بێجگە لە ژمارەکانی (لغـة العـرب)ی ئەنسـتـانس مـاری ئەلکەرمـەلی، ڕۆژنامـە و گۆڤارەکانی سەرەتای سەدەی ڕابردووی بەدەست ناکەون، بۆیە زۆر لەو ڕۆژنامـانەیان تەنیـا وەک نـاو مـاون، من بۆ لێکۆڵینەوەیەکم کە چەندان ساڵە ڕامگرتووە، تەنیا لەبەر ئەوەیە کـە بۆ بینینی ڕۆژنامەکـانی (العـراق) و (الزهور) زۆرم هەوڵدا کـەچی تا ئێـسـتا بە ئەنجام نەگەیشتم، کە لەوێ زۆر بابەتی گرنگیان سەبارەت بە کورد لەخۆ گرتووە.

* ئەمـڕۆکـە کـە دنیـای نووسـینی کـوردی پڕبووە لە (چەواشـەکـاری) و زۆر بە دەگـمـەن نووسـەری خـاوەن ئینساف و زانست پەروەر و دەستپاک و ئەمانەت پارێز بەرچاو دەکەون، بۆیە لە چاپدانەوەی سەرلەنوێی ئەو گۆڤار و ڕۆژنامــانە لەلایەک ڕێ لەتاڵان و فــەرهود کـــردنی بەرهەمی ڕەنجی نووسەرە دێرینەکانمان دەگرێ و لەلایەکی تریشـەوە زۆرجـار ڕێ کـەوتووە نووسـەرم دیوە ئامـاژەی بەسەرچاوەیەکی کۆن کردووە خۆی ئەو سەرچاوەیەی نەدیوە و ئەسڵـەن تاقەتی نەبووە ئەو ڕۆژنامە و گۆڤارانە ببینێ یان بەدوایاندا بگەڕێ، چونکە زۆر دانسـقـە و دەگـمـەنن، بۆیە نەیتـوانیـوە ڕاستـەوخۆ سوودیان لێوەربگرن، کـەچی ئەوان دەچن سـوود لە ئامـاژەکـانی نووسـەرێکی دیکە وەردەگرن کە خۆی هیلاک کردووە و ئەرکی کێشاوە تا ئەو سەرچاوە ئەسڵییەی دۆزیوەتەوە و سوودی لێ وەرگرتووە، برامان هاتووەتە سەر سفرەی حازر و وەک نووسەری دووەم مـشـەخـۆرانە وەری گـرتووەو بێـزی نەهاتووە ئامـاژە بەو سەرچاوەیە بدات کە ڕاستەوخۆ لێی وەری گرتووە، بۆیە بۆ زۆرکردنی (سـەرچاوەکانی خـۆی) و بۆ هەمەڕەنگ کردنی سـەرچاوەکـانی، دەنووسێ (ژیان، ژین، پێـشـکەوتن، گـەلاوێژ) کـە نەیانی دیوە، ئەمـەش لە کـاری نووسین و ڕۆژنامەوانیدا دەستپاکی و نووسینی زانستی پێ ناوترێ، بەڵکو ئەوەی بۆ چاووڕاو و بۆ خـۆنواندن کـردووە و ئەو سەرچاوەیە دەنووسێ بۆ ئەوەی بە خوێنەران بڵێ گوایە من هیلاک بووم تا بەدوای ئەو ژمارەیەی ئەو ڕۆژنامـەیە، یان ئەو گـۆڤـارە کـۆنەدا گـەڕاوم، بەڵام لە حـەقـیـقـەتدا ئەو لە سـەرچاوەیەکی باوەڕپێکراوی کـتـێـبـێـک یان لێکۆڵینەوەیەکی دیکەوە ئەوەی وەرگرتووە، بێگومانیشم بەو کـاری لەچاپدانەوەیە زۆر نـووسـەری تەمـبـەڵیش لە ئەمانەتی زانستی نزیک دەبنەوە.

* لە جـیـاتی ئەوەی سـاڵانە لە یادی ٢٢ی نیـسـانی هەمـوو سـاڵێکدا کـۆڵێـک پارەوپووڵ بە هەدەر بدرێ و لە گێرانی ئاهەنگی بێ سوود، وتاری ساردوسڕ و ڕێو ڕەسمی تەقلیـــدی یادکـــردنەوەی ئەو بۆنەیەدا ســـەرف بکرێ، پێویستە بەرنامەیەکی تۆکمە بۆ ئەو مەبەستە دابنرێ کە سـاڵانە چەندین گـــۆڤـــار و ڕۆژنامـــە بکرێنە دیاری بۆ کـتـێـبخـانەی کوردی، کە هەر ئەوەش دەمـێنێـتـەوە و لە کـتـێـبخـانەدا جێی خۆی دەگرێ. لەپاڵ ئەوەشەوە دەکرێ ئیندێکســـێک بۆ ئەو گـــۆڤـــار و ڕۆژنامــانە بەناوی (نووسـەرەکـان) و (بابەت)ەکـانەوە ڕێک بخـرێ، تا نووسـەران و خوێنەران کە باسێک، بابەتێکیـان ویست بەهەڵدانەوەی لاپەڕە بە لاپەڕەیەوە کاتیان بە فیڕۆ نەڕوا، بگرە بە پێی پیتی ئەبجەدی و هەرزوو ناوی نووسەرەکە بدۆزرێتەوە، ئەمەش مـەگـەر تەنیا باسکاران بزانن چەند کـارێکی گـرنگ و سوودبەخشە بۆیان و چەند کـاتیـان بۆ دەگێڕێتەوە.

سەردێڕی شیعرێکی خوێناوی به پەیڤی دارەبەن

یوونس ڕەزایی
(بۆکان)

ئەگەر پێبکەنین یانی ئەو شیعرە سڵاو بە تۆدا دەچێنێ
من شان بە شانی کازیوە ئاسۆم
پێ بە پێی میوە تا گەیشتن...
من پێ بەپێی میوە دارێکی ڕاوەستاو
کە دڵۆپێک عیشقی ئاورین و
قامووسێک پیت بە پیت
ماچێک نەبێ مەگەر
ئەگینا
ئەم هەموو ئاسۆیە کوا هێندی میوەیەک ڕوون
ئەم گشتە میوەیە کوا چەشنی درەختێکی کاڵ
ئەم تێکڕای مەمکانە و
کوا من
من (کاڵترین ئاسۆی ماچێک دەچێژم)
سڵاو... کە ئەوەی پێکەنینی ئاسۆیە
شان بەشانی میوە لە گەیشتنا... کاڵ
... کە ئەوەی ماچێکە بە پێی گریان
پێ بە پێی دار لە بەهارا گەیشتوو
میوەیەک ئاسۆی ماچی ئاورین و
تۆ گەیشتن دەپیڤی
میوەیەک درەختی ڕوونی ئەگینا سبەینێ و
تۆ باخی کام ئاسۆ بەر دەگری لە گلێنەی سەوزدا –
شین –
تۆ مۆسیقای کام با حینجە دەکەی
لە لەپی خوێناوی بەفردا – گەرم –
تۆ
کەی بەم وڵاتەدا کاڵ دەبێ
کە من درەخت
کە من پیرتر.

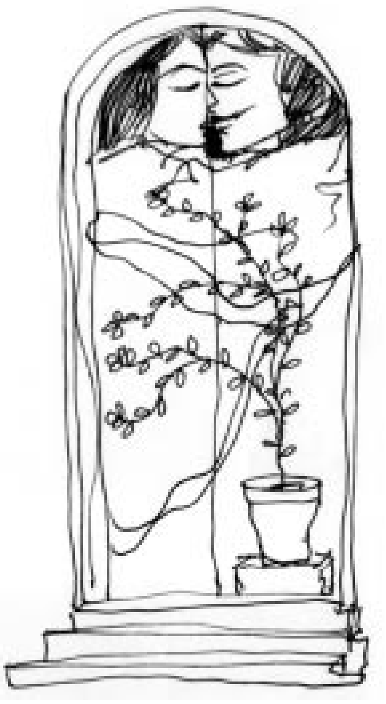

ئەگەر کازیوەی عەشقی ئاسۆیەک لە چاوە کاڵەکانت
بباریّ
کوا من تا سەروەری میوەیەک لە باڵاتا ماندووم
تا بارانێکی ماندوو بە وڵاتی سبەینێدا
شان بە شانم
ڕوون.
ئەگەر من لە تۆدا گریانی کازیوە
(شەو دەبم)
بێ ماچی ئەو شیعرەی دەمچێنێ
لە ئێستا و زەماندا
(ڕۆژ دەبێ)
بە تێکڕای ئەوینی سبەینێی گەیشتن
لە دوێنێ و بۆسۆدا.
تۆ میوەی درەختی قەراغی باران و شەو دەژی
بۆو کەسەی حەوت برای بە جامیلکە جامیلکەی ئاسۆوە
دارەبەن
بۆو عیشقەی حەوت کەڵی بە گۆمیلکە... گۆمیلکەی
شەوەوە
هەڵدێراو.
ئەو دەبم...
هەتاوەکو سپیانی ماندوویەک بێ قەرار
دەمکێڵێ بە تەنیا
تەنیایی حەوت کەسی خوێناوی ئاسۆیەک
بەبێ ڕووناکایی و
بە بێ ژن
لە مندا دەباری.
بمپەیڤن ژنانی گۆمیلکە گۆمیلکەی چاوەڕوان
دەتانبەم هەتاکو هەتاوێک ئاسۆ بم
لە کێلە سپیانی دڵنیا لە مەرگ
هەتاکو برینێک عاشق بم
بە ڕازی خوێناوی زەمەندی سیامەند.
پێکەوە داستانی ئاسۆین و بێ ئۆقرە
کە گوتیان:
دوو باوک کەروێشکەی کینە بوون لە عەشقا
دوو نەمام عاشق بوون بە بۆنی خاک و خوا
دوو نیگا هیچ کامیان چاوەڕوان
دوو تاوان هیچ کامیان ڕوون و کاڵ.

پێکەوە... (بمبیسە): «ئەی کازیوەی عەشقی ئاسۆیەک
لەچاوەکانتدا... من
ئەی سەروەری ماندوویی کازیوەم
شەو بە
شەو.
هەتاکو بە گەشی لە تۆدا دەرکەوم
ئەگینا... حەوت ڕۆژی نا عاشق دەتچێنن لە مەرگا
تا ڕووحی دارەبەن بریندار
ئەگینا... حەوت مانگی خوێناوی دەمبیستن
هەتاکو گۆمیلکە گۆمیلکەی
تەنیایەک.
ئامۆزای شەو دەبم و مویتەلای ژنێکی میوەیی
چازانم بە ئاسۆی چاوەڕوان.
تەڵاقی تاریکیم هەڕوونە و
ئەگینا عەشیرەی داستانێک کازیوە
شان بەشان لە ون بوون
پێ بە پێ لە کوێستان.
ئەگینا... کوڕژنی ئەم شیعرەم سڵاوە و
سمکۆڵی تەنیایی
ئەگینا... من بە باغەڵی شەوەوە هەڵواسراو
هەر بۆیە حەوت بەدفەڕی تاریک
تا چەند عەشیرەی بێ هەوار
قاقایان لە مندا
پاییزە و هەڵوەرین.
نا ناڵێ گۆڕ غەریب... هەر ئەوە و ئامۆزای ڕۆژئاوا
هەتاوەکو ڕۆژئاوای غەریبی سڵاوێک دادێت و
بێ وڵام ئاوایە.
دەچۆڕێ تەنیایی لە چڵی دارێک و
کوڕژنی حەوت ئاسۆی لێڵ و ڕوون
قاقڕی.. ئاسۆیە و
تەنیایی... تینوویەک
لە زەمان پەیڤینە...
ئەگینا کوا جامی بەفراوی سبەینێی شنەیەک
کە من شان بەشانی دارەبەن کارەسات دەبینم و
ڕێ بە ڕێی شیعر
شاعیرانە
خوێناویم.

نیمانه بەرماڵێک بە تاڵی ڕابردوو
دەنا
کوا لە سەر ڕەوەزێک بە زەمانی تینووی ئاسۆ
هەتاوین
نیمانە کتێبێک نووسراوی ڕۆژئاوا
دەنا
کوا سەردێڕی حەوت جامی خوێناوی لەمڕۆدا و
شان بە شانی شیعر
لە کەلی وشەوە ئاوابوون.
بە تەنیا:
ئەی عەشقت میوەیەک لە کازیوەدا کاڵ
پێکەوە:
ئەی ماچت ئاسۆیەک سەر بە سەری ڕێگایە و
من ڕێبوار.
ئێستاکەش حەوت شەوە لە مندا دەترەکێ تاریکی و
حەوت شەوە لە مندا دەلووریێ چاوی تۆ و
حەوت شەوە لە مندا دەوەرێ تەنیایی.
مەودامان خەنجەرێک دەیکێڵێ و عاشقیش
تەنیایی دەیچێنێ و شاعیریش
غەریبی بە شانی داماوی دارەبەندا دەتکێ و
واوەیلا
تا
لەیلا.
ئەگینا نە مەجنونە شاعیر
نە ماندووە سبەی.
ئەگینا غەریبی شاعیریش خەنجەرە و
تەنیایی لە مندا چاوی تۆ دەترەکێ.
بەم وڵاتەدا هەتاوم
شان بە شانی ڕێ (بێ ئەوەی تەواو بم)
ئەگینا
حەوت شیعریش بمکێڵێ و
غەریبیش بە شانما خوێناوی
دەتبەم و دەتچێنم بە ناخی رووحمدا...
تا دەبم بە دێڕی بێ مانای عەشیرەت

جانتا

کەریم دەشتی

١

من هەمیشە خەون بە جانتای سەفەر دەبینم
سەفەری دوور..... هێجگار دوور

٢

دەمەوێ دەریا ببینم
دەمەوێ بچمە لای تبت سەری دەلایلاما بدەم
بچم لەناو دڵی کەشمیر تۆزێ لەسەر پشت ڕاکشێم
لە مۆزەخانەی میلانۆ سیمای دانتی بەدی بکەم
دەڵێن ئێستاش چاوەڕوانە بیاتریس بگەڕێتەوە

٣

ڤینیس پڕە لە بازرگان
بەڵام تەنها من یەک بازرگان دەناسم
کە شکسپیر بۆ تاهەتا لە ناو جانتای زەینی ناوە

٤

ئەو جانتایەی من دەمەوێ پڕ کتێبە
لەوەتەی هەم کتێبەکان دەکەمەوە
ئەو جانتایە دەڵێی بنی لە دەریایە
قەتاوقەت کۆتایی نایە

٥

یەکەم جانتا بینیبێتم جانتایەکی عوسمانی بوو
لە دەستی کابرایەکی باڵا بەرزی دەرسیمی
کۆڵان بە کۆڵان دەگەڕا
منداڵانی شارەکەمی سوننەت دەکرد

ئێستاش هەر جانتایێ کە دەبینم
بۆنی سپرتۆ دەکەم

٦
بیرمە یەکەم جار کە چوومە قوتابخانە
دایکم جانتیەکی لە پەڕۆ بۆ دروست کردم
کە بە ملم هەڵدەواسی دەتگوت کۆتە
لەو ڕۆژەوە تاکو ئێستا هەر فلیمێ
پەتی سێدارەی تێدابێ
جانتی پەڕۆم بیردێتەوە

٧
زۆر جار کە لەژێر ئاسمانی پڕ ئەستێرە ڕادەکشێم
بیر دەکەمەوە جانتایەکی گەورەم هەبێ
بەقەد داد و خۆزگ و بریا
هەرچی گوللە و شەڕ و زوڵم و زۆریی هەیە
هەمووی لەم جانتیە بکەم تووڕی هەڵدەمە ناو دەریا

٨
گوڵاو فرۆشێکم بینی عەتاری دەکرد لە شاران
ڕۆژێ ڕێی کەوتە بەر ماڵێ
کاتێ کە جانتای کردەوە
دەتگوت عەتری لێ دەبارێ
شووشە عەتری ئاوای پێ بوو بۆنی دەگەیشتە ئاسمان
ئێستاش کاتێ کە دەچمەوە شوێنی جاران
بۆنی ئەو عەترە هەر ماوە

٩
یەکەم جانتا کە بەشانی خۆم دادابێ
ئەو کاتە بوو کە بە قیتار چووم بۆ بەغدا
یەکەم کتاب کە لەناو جانتام دانابێ
کتێبی ئیسماعیل نامە بوو

١٠
لە ناوەندی قەیسەری هەولێر
دوو کەسم دی بەشەڕ هاتن
بەجەنتا لەیەکتریان دەدا

١١
یەکەم شەڕ لەسەر جانتای دەسەڵات بوو
دووەم شەڕ لەسەر جانتای پارە بوو
سێهەم شەڕ لەسەر حیسابی جانتای
منداڵانی قوتابخانە بوو

١٢
مامۆستا هەمیشە دەیگوت
ئەگەر شتێکتان دۆزییەوە بیدەنەوە بە خاوەنی
بەڵام من جانتایەکم دۆزییەوە ڕوبعێکی تیا بوو
سێ دەبدەبە و قەڵەمێک و سەموونێکی عەسکەریم پێ
کڕی

١٣
لە لای ئاوباری مەولەوی تەنزیلات فرۆشێ هەبوو
هەمیشە دوو جانتای پێ بوو
پێیان دەگوت عومەر جانتا

١٤
حەمە شێت پیاوێکی ڕیش سپی نوورانی بوو
کە دەگەیشتە دوکانی ئاسن و تەنەکەی شار
دەوەستا و سەیری دەکردن
بەڵام کە دەگیشتە دوکانی جات فرۆشان
ئاوڕی لە دواوە دەدایەوە و لەبەر خۆی قسەی دەکرد

* ئەم شیعرە پێشکەشە بە ئاسۆی کوڕم کە پۆلی سێیەمی سەرەتاییە، داوای لێ کردم کە ئەم ساڵ جانتایەکی بە تایەی بۆ بکڕم.

حیکمەتەکانی ئەستێرەیەکی ڕەش

زانا خەلیل

جگە لەو پردە، هیچ پردێکی تر نییە
بەهۆیەوە لەو ئۆقیانۆسەدا بپەڕینەوە..
(پردی عەشق).
*   *   *
کە شەپۆلەکان هەندێ گەڵای زەردیان
لەگەڵ خۆیان هێنایە کەنار دەریا
دەبێ بزانین
لە شوێنێک لە شوێنەکاندا پایز هەیە.
*   *   *
لەسەر ڕووبارێکی هاوینی پردێک هەیە
ئەسپێک بە مەلە ڕووبارەکە دەبڕێ.
*   *   *
لە پەنجەرەکەدا دەڕوانیتە دەرەوە
ئاسمان پارچەیەکە لە ئاگر
ئەوە هەمووی بیرەوەرین
*   *   *
ڕووناکی دراوسێکان دەگاتە نێو کۆشت
کەچی هێشتا ژوورەکەت تاریکە..
*   *   *
مەرج نییە بۆ ئەوەی ئێمە عەشق بۆ یەکتری دووپات
کەینەوە،
بە چاوەکانمان لە یەکتری بڕوانین و قسەکانی یەکتری
ببیستین،
بەڵکو ڕۆح چاو و زمانی هەیە، هەمیشە عاشقەکان
بەیەک دەگەیەنێ،
*   *   *
با عاشق قبووڵی بێ، ئازار بدرێ،
چونکە بۆ هەمیشەیی مەعشووقەکان زادەی ڕەحمی
ڕۆحی گەردوونن..
پەیامی خودایان بۆ هێناون.
*   *   *

هەتاوی زێڕین جوانە و تووشی سەرئێشەشت دەکا
هەوڵدە لەژێر سێبەرێکدا لە هەتاو بڕوانە.

* * *

خۆشەویستی حەددی ئێسقان پڕ لە ئازارە،
بەڵام لە خۆشەویستی بە ئازارتر ئەوەیە کە مرۆڤ
عاشق نەبێ.

* * *

لەبانهۆفێکدا شەمەندەفەر بەرەو هەموو دنیا دەڕوا و
دەگەڕێتەوە هەمان وێستگەی سەرەکی، مرۆڤیش ئاوایە
تەنیا وێستگەیەکی سەرەکی هەیە، هەر دەبێ بۆ ئەوێ
بگەڕێتەوە..
(خاک).

* * *

هەموو تەمەن ڕێزگرتنێکە بۆ ئەوەی ئیمزایێک بکەیت و
ڕێگات پێبدەن لە دەرگایێکدا بچیتە ماڵی مردنەوە.

* * *

ڕاکردنی دۆلفینێکی سێرک بەرەو دەریا
مەرج نییە هەموو جارێ لە بەرژەوەندی دۆلفینەکەدابێ.

* * *

کاتێک شەڕی نێوانی یەقین و گومان کۆتایی پێدێ
کە مرۆڤ باوەڕێکی سپی هەبێ.

* * *

ئەو دەمە دەزانین ڕووناکی خۆشە، کە تاریکی
هەموو ژیانی داگیر کردبێن.

* * *

عەشق تەواو وەکو ئێنستر و مێنتەکانی مۆسیقا وایە،
هەرکەسێ دەتوانێ دەستی لێبدا،
بەڵام کە من، ئەوانەی دەتوانن پسپۆڕانە بیژەنن.

* * *

ماڵێک هەیە، هەزارەها دەروازەی تێدایە بۆچوونە
ژوورەوەی مرۆڤەکان
(ماڵی عەشق).

* * *

یەکێکت تا ڕادەی پەرستن خۆش نەوێ، چونکە هەمیشە
خوداوەند دەیەوێ عەبدە خۆشەویستەکەی خۆی
لەناو ببات.

* * *

لە توانای بۆقێکدایە بۆ تاوێ، جوانی مانگ
لەنێو گۆماوێکدا
لەناو ببا..

* * *

کەشتییێک کە هەزاران کەسی هەڵگرتووە لەنێو دەریادا
وەکو دنکە گەنمێک وایە لەنێو هەزارەها دۆنمی زەوی
مرۆڤەکانی نێو کەشتییەکە میکرۆبن
بەچاو نابینرێن.

* * *

هەوڵدە لەسەر ئەو شەقامەی کە بەرەو مردنت دەبا
لەگەڵ خۆشەویستەکانت پێبکەنە و
گاڵتەت بە هەموو شتەکان بێت.

* * *

کەشتییێک هەیە لەمتمانە
هەمیشە مرۆڤەکان لە کەنارەکانی ژیانەوە
بەرەو کەنارەکانی مەرگ دەگوازێتەوە.

* * *

پشیلە عاشقەکان لە کۆتایی ڕێگاکەدا
بە مەراقەوە لێک دادەبڕێن و
بەرەو ماڵە جیا جیاکانیان دەبنەوە.

* * *

هەتا ئەوکاتەی ئێمە دەگەینە ئەو باوەڕەی
کە ژیان بە یەقینیەوە بەسەر ببەین،
هەموو تەمەنمان لەناو گوماندا بەڕێکردووە.

* * *

تەنها تاکە ڕێگایێک هەیە کە مرۆڤ بەرەو ژیان دەبا..
(ڕێگای خەون).

* * *

کاتێ کۆترێکی تیژڕەو بەنێو سێبەری تۆدا تێدەپەڕێ
دەبێ تۆ بزانی کە ئەو کۆترە زانایە
لە تیژ تێپەڕیندا بەنێو سێبەرەکان.

* * *

بۆیە خاک جوانە، چونکە پەیمانی سپی لەگەڵ
مرۆڤەکاندا هەیە.

* * *

بۆ ئەوەی ئێمە بەربەرەکانێ لەگەڵ خودا بکەین
دەبێ لە تواناماندابێ
گەردوونێکی وەکو ئەوەی خودا دروست بکەین.

* * *

وەختێ تەم دەست بەسەری دوو عاشق دادەهێنێ
ئەوە بێئارامی خوداوەندەکانە!
لەوەش خراپتر
تووڕەیی خوداوەندەکانە.

لانەواز

بەدرخان عەلی
(بەریتانیا)

لەو کەفی عەتری باڵا بلوێرییە رامێنێ
با حەسرەتی سەودازەدەی توڕڕەی شاهانەیی
سەرشارت کا و
عیشق لە چەشنی
ڕیزێ مێرووی ڕەونەقداری گەردن زراڤێک
غەمزەدە و منەتبارت کا
* * *
شکاوەیی قەدت لەو بازنەی تاریکییەدا
دەڵێی
ملوانکە ئەشکێکی غەریبییە و

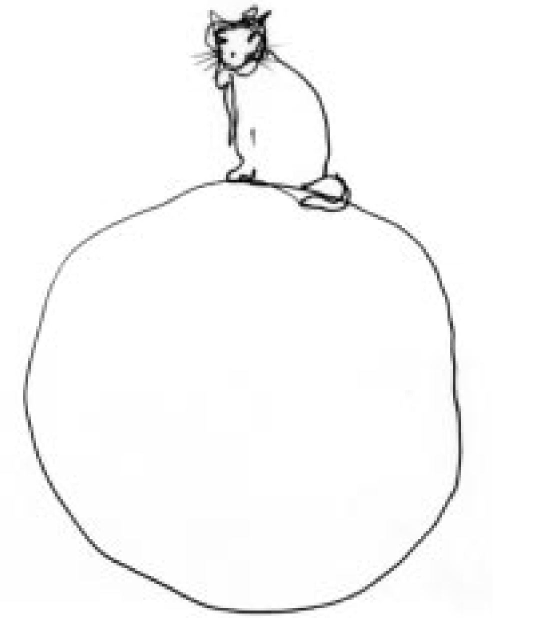

زەوی متمانەی پێناکا
* * *
ئای! ژیان چ تێهەڵچوونەوەیەکە لە عیشق
عیشق چ تێهەڵچوونەوەیەکە لە تۆ
* * *
بە عیشوە و نازی تاقانەت
دڵمت هێنایە زەلزەلە و
گرێکی بڵێسەدارت بەردایە کووخی تێفکرین!
* * *
ئیتر ناچارم
بە هاتنی ئەو وەرزەی کە - با - ئاراستەی دەکا خۆ
دڵخۆش کەم..
دەنا
بۆ وەبیرهێنانەوەی ڕوخساری تۆ
دەبێ سنووری خەیاڵە دوور دوورەکان ببڕم!
* * *
ئەو دەمەی باران دەمرژێنێتەوە سەر قەدپاڵی زیندەگی و
تەم
بە هێواشی سەربردەی نوێی مانگم بۆ دەگێڕێتەوە کە
تێیدا
گریان
ماڵێکی هەمیشەیی خەونەکانە و
سەیلی خەفەتە ئاڵ ئاڵەکانی ئێوارەوەختان
تەرزی گەنجێتیم ڕادەماڵێ تۆ لە کوێی؟
وەرە بەو لارولەنجە و نوورە ئاتەشییەی ڕوخسارت
پەنام دە.
* * *
من دەمرم و
دوایین خڵتی شەرابی ئەو عومرە تاڵەم
دەپرژێنمە
بەر دەرگای یار
بە سەلیقەترین ئاوازی زیندەگیشم
بە ژێر دەواری
تارژەنێکی تاراوگەی بە ئەزموون هەڵدەواسم.

بێرمینگهام
تشرینی یەکەمی ٢٠٠٣

دوا سەماکان

لە ئەڵمانییەوە: د. سەروەر عەبدوڵڵا
(ئەڵمانیا)

به شێوەیەکی سروشتی
بەرەو کوارک چنینەوە
ڕێگەمان گرتبووەبەر.
بەڵام هاوکات
وەک جووتە شیعرێ
یەکترمان لەتەک یەکترا دۆزییەوە.

لە پێخەفی هەمیشەییەوە
فڕۆکەیەک... ئا ئەوەتانێ
بە ئاسمانی دوورگەیەکەوە هەڵدەفڕێ
بەرەو کوێ؟
بۆ ئەوێ...
بۆ خۆشترین ئەوێ.
لە نێوان لووتکە و دارستانیشا... ئا ئەوەتانێ
ماڵەکەی ئێمەیە
وا دەردەکەوێ.

دواتر
وەختی یەکترمان تواندەوە
داوی یەکترمان هەڵکێشا
ئەوسا برسییەتیمان دەستی پێکرد
توند توند لێمان توندی کرد،
هەر تەنها گێزەرەکان نەبێت
لە شەکەتی خۆیاندا
خاو ببوونەوە.

بێ شەرمی
وەک گیانەوەر
یەکدی دەلێسینەوە
بە هەمان ئەو زمانەی
تێر و ماندوومان دەکات.
بە هەمان ئەو زمانەی پەیڤ و
چەمکەکانی شارستانییەتی داتاشیوە؛
بەرزبوونەوەی نرخی پانزین،
سستی سیستی خانەنشینی،
سەرنجگیری دوا چوارینەی بیتهۆڤن.

سەرچاوە:
تێکڕای ئەم چوار دەقە بە تۆزێ وردە دەسکارییەوە لە کۆمەڵە شیعری (دوا سەماکان)ی نووسەری ئەڵمانی (گونتەر گراس)ەوە وەرگێڕاوە، بنواڕە:
Letzte Taenze, Gunter Grass,
Print: Steidl, Goettingen, Cermany, Jahr: Unbekannt.
P: 67, 73, 80, 83.

جواناغا

محەمەد ڕەمەزانی
(بۆکان)

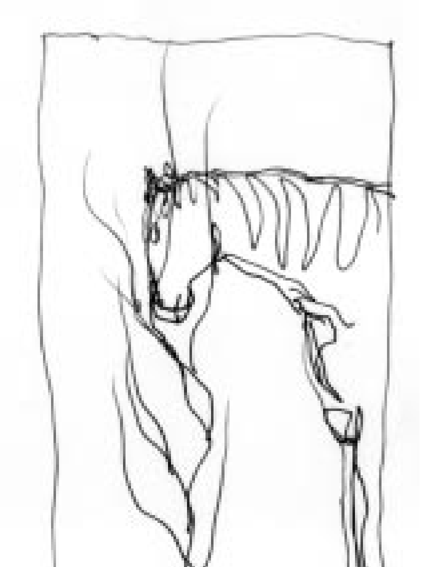

«ئەمن تازە پێم نابووە نێو خاکی شارێکی تازەوە. ئاگام لەخۆم نەبوو. پێم لەکلکی سەگە بەرەڵڵایەک نا. سەگە قرووسکاندی و دەرپەڕی. بە بڕوای تۆ من گوناحبارم؟»

لە وڕێنەکانی خۆم (کاتێ هەنگوین و کاڵەک پێکەوە دەخۆم)

بای ساردی پاییز بە هەناسەبڕکێ ئەو هەواڵەی بە گوێی دارەکانی دارستانی ڕۆژئاوای شاری «خۆمان»دا دا. دار ڕاچڵەکان و زێڕی زەرد و سووریان لێ بەربوونەوە و ڕووت و ڕەجاڵ پێکدادەدران، دەتگوت دەیانهەوێ هەڵێین هەموو هەر دەیانگوت: «دێ، دێ، بەڵام کێ؟» قەلەڕەشە لەسەر نووچگەی دارێکی زۆر بەرزەوە خۆی بەرداوە خوارێ، وەک ئەوەی لە تاوی کەلاکی بێ ڕەقیب ملی خۆی بشکێنێ. پشیلە قوشقی بوو، بۆنی گۆشتی هاتە لووت و کەس نازانێ بۆچی دەیەویست هیوا و سوپاسگوزاریی خۆی بەزمانی عارەبی دەربڕێ: «ئەلمیاو، ئەلمیاو». سەگ لووراندی، گوتی: «هوووو...» یا عەمر تادێ!

ئەوا چەند مانگە ئەو دەمگۆیە لەسەر زاری خەڵکی شار ناکەوێتە خوار. هەموو هەر دەڵێن دێ، دێ، بەڵام کێ؟ بۆ کێ خەیاڵی هەرکەسێ لەگەڵ ئەوی دی ڕێی ئەرز و ئاسمان جیاوازی هەیە:

پارسایەک دێتە ئەم شارە، لە بەرەکەتی وی نەخۆشی و ناخۆشی و ناتەواوی و ناتەبایی نامێنێ. ڕووناکبیرێک دێ کەم کەس ئەوەندە خوێندەوارە، ڕێ بۆ لاوەکان دەکێشێ. ئارەقخۆرێک دێ لەبەر مەستیان چوار پەلی دەگرن لەسەر ئەڕابەی دادەنێن دەیبەنەوە ماڵێ،

بەڵام...!ساماندارێک دێ عالەمێک بەزێڕ هەڵدەکێشێ. دێ، چەند کارخانە ساز دەکا، بێکاری ناهێڵێ. بازرگانێکی زەرەرمەندە واوە دێ، عاشتەبای خوای نەماوە، بەڵام...! ژەنیار و دەنگخۆشێک دێ، بە سیحری مۆسیقا مەل بەئاسمانەوە ڕادەگرێ. دەنگ ناخۆشێک پەیدادەبێ کە لە حەیبەت دەنگی ناخۆشی منداڵ دەزیرێنێ و پاتاڵ بەردەخا، کەچی...! شارەدارێ دێ، میعمارێکی مەزنە و شکڵی شار بەجارێ دەگۆڕێ. قوماربازێکی کارکوشتە دێ، باخەڵی هەموان بەتاڵ دەکا، بەڵام چی پەیدای دەکا، دەیدا بە ماڵە فەقیران. سەرۆکێ بۆ دایرەی پۆلیس دێ، کێ بڵێ لەل گونەوێڵی دەردێنێ، بەڵام شار وا هێمن و هێور دەکاتەوە، گورگ و مەڕ پێکەوە ئاو بخۆنەوە. زۆر شتی دی، زۆر شتی دی.

تاریک و لێڵی بەرەبەیانی ڕۆژێکی سەرەتای هاوینە. مینی بووسێکی کۆنی کەنەفتی خۆڵاوی بەحاڵ خۆ بە جادەکەدا دەکێشێ. جانەوەرێکە تۆزی ئیمشی گرتبێتی. نەخێر، بەو بەیانییە زووە هێشتا خەو بەری نەداوە. مسافیر کێن، بەرێی خۆیان، بەڵام لەدواوە، پێنج کەس لەسەر چوار کورسی تێک ترنجاون. چواریان چۆدارن، بۆنی پەینە مەڕیان لەوانەیە «جواناغا» بخنکێنێ. بە هەموان، وەک شتێک بە دانستە، جواناغایان لە گۆشەی چەپ توند کردووە. جواناغا بە چەرمەسەرێ کۆتەکەی دەردێنێ و کراواتەکەی شل دەکاتەوە. چۆداران ماوەیەکی باش دەیکەنە فشقە فشق و بەسرتە سرت پلاری تێدەگرن جواناغا گوێی تێوەیە و بەسەر خۆی ناهێنێ. بەخۆی دەڵێ کە مرۆ خۆیەکی دەستکردی درۆیی بۆ خۆی پێک هێناوە و هەر ئەوەیە دەبێتە هۆی دڵهێشان و هەڵچوونی. کاکۆ، تۆش هەروەک بوودائیان بیردەکەیتەوە؟ من چی و ئەو ڕێگایە و ئەو ناو مینی بووسە چی؟ ئەم بەشە لەگۆرانییەکی مامۆستا عەلی مەردان لە گوێیدا دەزرینگێتەوە:

ئەگەر نەبوایە لەیل بە بۆنەی تۆوە
من چیم دەکرد بەو کەژ و کێوە

بزەیەکی دێتێ.

لە دادگا شکایەتکار زۆر بوون. لێژنەی تازیەباری بەوەی تاوانبار دەکردم کە دابونەریتی تازیە باریم شکاندووە. سەگی دارۆغە تۆپی (دەڵێن بڵێ مرد). دەستووریان دا هەموو خەڵکی شار بە نیشانەی ماتەم بۆ سەگی کۆچ کردوو، کلکە سەگێکی دەستکرد بە دوای خۆیانەوە هەڵواسن. ئەو کلکە سەگانە لە لێژنەی تازیەباری دەفرۆشران و نرخیان جۆراوجۆر بوو و هەڵبژاردنی بە دەست تۆ نەبوو و ئەبوو کاغەزێک لە دایرەی داراییەوە بێنی و ئەوانیش بەپێی سامان و دارایی هەر کەسێ، بۆیان دادەنا کە لە چ جۆرێک وەرگرێ. ئەمانە کۆمپانیایەکی ئینگلیسی بەناوی My Black Doggy- کە جۆرە سەگێکی زەلامی بۆ یاری منداڵان تەواو دەکرد- بە ڕاسپاردەی وەزیری تازیەباری سازی دەکردن. زۆربەیان لە ئاکریلیک تەواو بووبوون، بەڵام هێندێکیان لە ئاورێشم و بۆ ماڵە دەوڵەمەندان تەرخان کرابوون. هەمووشی هەر ڕەش بوون، ڕەش، ڕەش. لە میوانی و تەنانەت لەسەر داوەت و بۆنەی جۆراوجۆر، کێ کلکی گرانتر بوایە شانازی پێوە دەفرۆشت (جواناغا، کلکی بە خۆیەوە هەڵنەواسی)...لە وەزارەتی بازرگانییەوە شکاتم لەسەر بوو، چونکێ لە وتارێکدا لە گۆڤاری «تەندروستی»دا باسێکم کرد سەبارەت بە گۆشتی کەر و هێستره بەرەڵڵای کە کۆمپانیای «لوقمە تەڵا» لەگەڵ وەزارەتی بازرگانی بە شکڵی کالباس و سۆسیس و هەمبەرگر دەرخواردی خەڵکیان دەدا... لە گۆڤاری گاڵتە جاڕی «مێشەکەرانە»دا شێوە شیعرێکم بڵاو ببۆوە سەبارەت بە جلوبەرگی پیس و پلۆخ و شڕۆڵ و بگرە پیناوی کاربەدەستان:

ئەی کۆتی چەور و چڵێک و چڵکنی من
باشتری تۆ لە نووشتەی ئەبوو دووجانە
گۆیا سەد قەڵابەدەورتا دەکێشێ
دەبا من خۆوە شارم لە پشت تۆوە
قوربان لە سایەی مویارەکی تۆوە
لە سەد ملوێن نەیار
کەس کاخم نابینێ...

(زۆر گوناحی دی، زۆر گوناحی دی)

پاش حەوت ساڵان بەریانی دام. خەڵک هێشتا پێمەوە دەهاتن. کەفارەی گوناهی نەکردووە.

ڕایانگوێستم لە شارەکەمان. ئاغای «دەمڕاستیان» نوێنەری پەرلەمان تکای بۆ کردم: «زۆری دوور مەخەنەوە». دوێنێکە هاتمە شاری «هۆوەتا». شەو لە ماڵی خزمێکمان مامەوە . دوێنێ دەمە و ڕۆژئاوا چوومە چایخانەی «دێی تۆ دێی». ئەوانەی هات و چۆی ئەو قاوەخانەی دەکەن دەڵێن: «دێ، یەکێک دێ». ئەوانەش

چەند دەستــەبوون. یەکـیــان دەیگوت: «پزیشکێ تێ هەرچی دەردە دەرمانی ئەکا. ئیتر کەچەڵی و خروێلکە و ئازارە باریکە و زۆر دەردی تر بنەبڕ ئەکا. ئیتر منداڵـمان دەستـە دەستـە نامـرن». دەستـەیەکی دی لایان وابوو: «یاخیەک پەیا ئەوێ، پیاو کوشتن و پشیلە کوشتنی پێ وەک یەک وایە، بە تفەنگەوە ئەچێتە گیان ساماندارەکان پارەیان لێ ئەستێنێ، ئەیداوە فـەقیر و گەدا و هەتیو و بێوەژن و خوّلاسە گشت مەردومی پێخواسی بێچارە»، بەڵام لایەنگرانی ئەم باوەڕە زۆرترن: «یەکێ تێ ناوی پاڵەوان هەیبـەتە. جۆتێ سمێڵی هەس یەک لە مەغرب یەک لە مەشرق. گشت گیانی خاڵ کووبیە، ئێژن لە بان و پشـتـیـە و نەخش و نیگارێک هەس فـرە مـەعنادار: ئافرەتێکی ڕەزا سووکە لە مانگ چوارده قەشەنگتر. ئەو ئافرەتە تماشای چوار پیاگی خۆش هەیکەلی تفەنگ لە شـانی کـردگـە. هەر چواریان لەبەر پایا کـەفـتگن و مـردگن... برا ئەم پاڵەوانەتێ، عـەربەدە ئەکـێشـێ، مەرکەس زاتی هەس لە حاندی بێژێ لەل؟ یاوەرگەدا و نەخۆش و بێ ئەنواس. پەرچەمێکی هەس ئەسکی سمێڵ خۆی و تەبەر زێنێکی هاپێوە. برا، ئەی شێوێنێ، وەخوا ئەی شێـوێنێ». جوانـاغـا، لە داهاتوویەکی نزیکدا، لە شاری «خۆمان» ئەو پرسیارە لە خۆی دەکا:

تۆ بلـێـی پەتای «یەکـێـک دێ»، لەم شـارەوە ڕووی لە شاری خۆمان کردبێ؟

مـینی بۆسی وەڕەز و تەپلۆس وەک کەرەجنە بە ڕێگادا دەڕوا. ڕۆژ بە قـەرا مـوجومـعـەیەک دەبێ کـە خەریکە لە پشت کـێــوی «بەرزە بەردان»ەوە خـۆی بەرەو ئـاسـمـان دەکوتێ. لەبەر چاوی جواناغـا بووە بە دەفـەیەک. وەبیر کـۆڕی سـەمـای مـەولانا کـەوتەوە. لە مـێـشـکـیـدا دەزرینگێتەوە:

چەباشد پیشه عاشق بجز دیوانگی کردن؟!
چەباشد ناز معشوقان بجز بیگانگی کردن
ز هر ذره بیاموزید پیش نور برجستن
ز پروانه بیاموزید ان مردانگی کردن...(١)

حاڵێکی بەسەرداهات. هەست دەکا ئەلحان نائەلحان لە خۆشیـان گیـان بەدەستەوە دەدا. هەست دەکا ژیان تەنیا چەند چرکەی ماوە. هەست دەکا ئەو چەند چرکەیە خۆی چەند میلیارد ساڵە، پڕە لەسەر مەستی و سەربەستی و ئەوینداری. هەست دەکا هەمـوو شتێک جوانە، تەنانەت

ئەو کورسیە پیس و پلۆخەی لەسەری دانیشتووە. هەست دەکا هەموو کەس یەکجار خۆشەویستە، تەنانەت ئەوانەی وا جـەزرەبەیان دا، تەنانەت ئەو چۆدارانەی کـە بە گـوێی یەکتریدا دەسرپێنن و شتی خەراپی سەبارەت دەڵێن.

جواناغـا هاتۆتە بەر دەرگـای مـینی بۆسـەکە. دەیەوێ یەکـەم کـەس دابەزێ. وەڕەزە. دەسـتی چەپەی هەروا بێ هێـزە. ئێـشی هەر هەیە. بە دەسـتی ڕاسـتەی دەیگرێ، لەباوەشی دەکا. وەک منداڵ، دەیلاوێنێتەوە: «... زۆرت دی چەرمـە سـەرێ...»دەسی ڕاست دەسـتی چەپەی لە باوەشدا. لەناو دەریای پڕ شەپۆلی بیرەوەری پڕ ئازاردا، پێکەنین دەیگرێ: وەبیـر گـۆرانیـبـێـژێکی قـەرەجی دەکەوێتەوە: ... ئێواری درەنگان بوو... کچێکی نیمچە جـحـێـڵـی بوو، برێک نەخـۆش. مـات بوو. لە پەسـتـا بەسەریدا دەگریا.. باوکم بە قوربانت بێ، ئێستا دەتبەم بۆ لای پزیشک کچەی لە باوەش کرد. کچە بە حاڵ پێی لە عـەرز هەڵبڕا. کچەکەی بەقـەد خۆی دەبوو. ئەو گۆرانی وێژەش سـمـێـڵـێکی بوو، یەکێ لە مـەشریق ئەوی دی لە مەغریب. بێ ویستی خۆی پێکەنین گرتی. ئێستاش هەر ئەو پێکەنینەیە... «ئەی دەستی چەپ تۆ خـۆت بە قـەد دەسـتی ڕاسـتـە دەبی». لە شـەقـامی «چەند هەنگاو» قـرووسکەی سـەگـە بەرەڵلایەک وەئاگـای دێنێـتـەوە. جواناغـا پێی لەکلکی ناوە. گـوێی لێ بوو ڕێبـوارێک گـوتی ئەو فـیلەتەنە پێی لەکلکی نا. وەک مـرۆیەکی خورافـاتی ئەمـە بە نیشـانەیەکی خراپ دادەنێ. دەبێ ڕووداوێکی لەو چەشنە بە ڕواڵەت ئاسـایی، مـانایەکی سـەمـبولێکی نەبێ؟... نەبوو پێ لە شـارێک بنێم، پێ نەنێمە سەر کلکی یەکێک...

هەمـوو دیمەنێکی ئەم شارەی پێ ئاساییە: بە قـاڵ و چەقاڵ و بەرگدروو و جل فرۆش و دارتاش و سەرتاش و شـیـرنیـخـانە و کـەبابی... لە بازاڕی کـۆن، دەچێـتـە چایخـانەکـەی مـام بارام. لە سـەری لایداوە. چنگێکی ماوە کەچی زیت و بەگوڕە. تەواوی بنەماڵەی ئەم شارە و دەوروبەری بە ڕەچەڵەک دەناسێ. ڕواڵەت نـاسـێـکە منداڵێکی دوو ساڵە ببینێ دەزانێ هی کام بنەماڵەیە. بە هەست و خـوسـتی تەواوی ئەو شـارە دەزانێ. زگی عەمباری کەس نییە و لێفە لەسەر هەتیوان هەڵدەداتەوە. هەواڵی شـــار و نـاوچە و دەرەوەی وڵات ڕۆژانە بەو چایخانەیەدا دێ و دەڕوا. جواناغا خەریکی نان و چاپی خواردنە. مام بارام:

- کاکە تۆ خەڵکی ئەم شارەنی، بەڵام دەبێ بە ڕەچەڵەک لە ئاغایانی شاری «هۆوەتا» بی.
- وەڵڵا لەو شارە خزم و کەسم کەم نین،...
موشتەری قاوەخانەکە زۆرتر لە تیپی گیرفان بەتاڵی شارەکەن: کۆڵ کێش و کارەکەر و واکسی و دەستفرۆش و حافز و شاگرد و بەردەست و... یەکیان بە جواناغا دەڵێ چەند سی دی ژنی ڕووتم هەن لێم بکڕە. هەر کەسەی دەیەوێ خزمەت گوزاری خۆی بەجێ بێنێ:
- ئەرێ کاکە تۆ وا دیارە پووڵت لێ هەڵناوەرێ. دە لانی کەم کەوشەکانت داکەنە با واکسیان بکەم. کوڕە پووڵیش نەدەی، خاتری چاوی تۆ...
وەدەردەکەوێ. گوێی لە داوەری مام بارام و دانیشتووانی قاوەخانەکەیە:
- وەک پیاوێکی ماقووڵ دەچێ. بەم سەرو فوکل و کراواتەیدا دەبێ کاربەدەست بێ.
- بەو کراواتە سەوزەیدا سەیدە.
- هەتیو سەیدی چی، کەڕی گوێت لێ نەبوو مام بارام گوتی لە تایفەی ئاغایانی...
- بابە نەڕۆ لەو هەیکەلە، ئەوە لە کوێستانی کوێ لەوەڕاوە؟
- ئەرێ ئەوە دەستی چەپەی بۆ هەڵگرتووە؟
- بۆ دایکت... بێچارە سەگە دەستی هەڵگرێ؟
سەعاتی ٩,٣٠ بەیانی، بەپێی بڕیار دەچێ خۆ بە دایرەی پۆلیس دەناسێنێ. پاش قەدەرێکی باش کە خۆی تێ ناگەیەنن، پۆلیسێک گازی دەکا:
ئەو دەفتەرە ئیمزابکە. جواناغا قەڵەمە لامیەکەی دەردێنێ بە خەتێکی خۆش دەنووسێ: جواناغا عێل مرادی و پاشان ئیمزایەک لە پەنای دادەنێ. ئەو خەتە پۆلیسەکە دەهەژێنێ: ئەمن لە مێژ ساڵە تەمرینی خەت خۆشی دەکەم و شاگردی مامۆستای خەت خۆش «ئەمیر خانی» بووم، شیعرێکی حافزی بەخەتی خۆی نووسیوەتەوە، لە کەشەوی (چەکمەجەی) مێزەکەی دەریدێنێ، پیشانی جواناغای دەدا. پاشان داوا لە جواناغا دەکا هەر ئێستا بەو خەتە خۆشەی لەبەری بنووسێتەوە و بیداتێ. جواناغا کارەکەی تەواو کردووە. پۆلیس شاگەشکە بووە: «تۆ هونەرمەندی، تۆ ئۆستادی منی» پاشان بە ڕێز و ڕووخۆشییەوە: «هەموو بەیانییەک نۆ و نیو وەرە ئیمزا بکە...»
لە ڕێگای تیز بەخۆی دەکا: «بەرگی نوێت لێ موبارەک بێ، پۆلیس بەڕووی خۆشەوە دواندووتی.» پاشان بە تەوسەوە بەردەبێتە ویرە ویر:

بابێ، خەندەی پڕ ئاهەنگ بێ!
نەغمەی نازی شۆخ و شەنگ بێ!
زڕەی بازن بێ!
بەرەو لای من بێ:
هاڕەی هەیاسەکەی،
ورشەی کراسەکەی!

کەچی ئەو دوو دێڕەی ئاخر وەکو شتێک هەستێکی ئۆرۆتیکی تێدا دەبزوێنێ «ئاخ بۆ جوانێ سەری گێژم بنێمە سەر باوەشی نەرمی...» دوو ئافرەت بەرەو ڕووی دێن. یەکیان قژکاڵی چاو گەورەی دەم چکۆلانەی، بەڵام لێوگۆشتن، دەم و چاو خڕ و سپی و پان و پۆڕ، کەڵەگەت و نێو قەد باریک. ئەوی دی هەوایەک بە تەمەنتر لەچاو دەدا. کورتە بالاترە. ئەویش سپیکەلانەیە، بەڵام وەک میوەی دارێک هەر لە بەهاری ژیانیدا خەریکە چرچ هەڵێ و نەگاتە نەشونمای هاوین. گەردی خەمێکی لەمێژینەی بەڕوو وەدیارە. گوێی سووکی جواناغا ئەم دیالۆگە وشە بە وشە دەقۆزێتەوە:
- ئەی ئەو چاوە سەوزانەت بخۆم. ئەوە لەخۆم گاتەوە.
- ئەدی ئەوە دەستی چەپەی دێشێ؟
- لە دەستی گەڕێ، کارت بە... ئەو مێردە گولە پیسەت ئەوا سێ ساڵە بە قسەی خۆت هیچی لەباراندا نەماوە...
- (بە هەناسەیەکی ساردەوە) خولا لە براکانم ڕازی نەبێ، بە زۆری دایانم بەو پیرەکەرەی.
مانگێکی تەواو بەسەر نەچووە. ناوبانگی جواناغا لە شاری «خۆمان» و دەوروبەر لە هەموو شایەکانی مێژوو پتر ڕۆییوە. لاوەکان بتێکیان لێ سازکردووە لەناو دڵی خۆیاندا:
- حەوت ساڵان ئەشکەنجەیان دا، کۆڵی نەدا.
- ... لێی دەترسان... شەرمیان لێ دەکرد...
- حقووقدانێکی گەورەی فەرانسە وەدەست هات و چالاکی کرد و دەوڵەتی فەرانسە بووە نێو بژی و بەریان دا...
- ئیعدامی بۆ دەرهاتبوو...
- کوڕە جا چ مەنزووریە... کەڵە کەڵ...
- جا چ فەرانسەیەک دەزانێ، لەزمانی زگماکی

باشترە.

– غـەزەبە کـتـێب نیـیـە نەیخـوێندبێـتـەوە، لە هەر بابەتێکەوە لێی دەپرسی چ ئەدەبی، چ فـەلسـەفی، چ دەروونناسی، چ مـێـژوویی یان ڕامـیـاری بە قـەرا دکتۆرایەکی سەری لێ دەردەچێ...

– کاکە خۆ زەمانی ئەبو عەلی سینا نەماوە، بەشەر لە هەمـوو زانسـتـەکـاندا وەسـتـابێ. ئەورۆ تەنیـا دەبێ بەشـێکی چکۆلە لەزانست بگری و بە ناخـیـدا بڕۆیە خوارێ...

– برا لێت تێک نەچێ ئێرە ڕۆژ هەڵاتە، لەبیرتە چەند ساڵ لەمەوبەر مەخمەلباف، فیلمسازی گەورە، لە وتوویژ لەگەڵ هێرتسووگ فیلمسازی ئەڵمانی چی گوت؟... گـوتی جـیـاوازی ڕۆژئاوا و ڕۆژهەڵات لەوەدایە کـە لە ڕۆژئاوا نیـزامی کـۆمـەڵایەتی پێـچـەڵاو پێـچـە، بەڵام مرۆڤەکان ساکارن، چونکێ هەر مرۆڤێک تاڕادەیەک هەر لەمنداڵی و لاوی ڕا دیارە بە چ ڕێبـازێکدا دەڕوا و هەموو شتی بۆ دیاری کراوە. جا بۆیە لەلانی ئەزموونی ژیانەوە، هێندە ئاڵ و گۆڕ نابینێ، بۆیە کاراکتێری ساکار ئەبێ. بە پێچـەوانە لە ڕۆژهەڵات نیزامی کۆمەڵایەتی ساکارە، بەڵام بنیادەمەکان دەروونێکی پێچاوپێچیان هەیە، چونکێ لێرە مرۆڤ زۆر دەرکان بە قوون دەکاتەوە و لە زۆر جێگا سەری لە بەردی ئەلحەد دەدا و دەگەڕێتەوە و بەلایەکی دیدا تێهەڵدەچێتەوە، جا بۆیە ئەزموونەکانی جۆراوجۆر و هەمەلایەنن....

جواناغا شەوانە باخەڵێک کتێب دەباتەوە. خاوەن ماڵ کە خۆی مامۆستای قوتابخانەیە و بۆرە خزمایەتیەکیشی لەگەڵدا هەیە، دەڵی: «ئەوە هەر ژیان نییە!».

یەکێ لەو شوێنانەی خۆی پێدا دەکا مەیخانەکەی نادرە کوردەیە. شتێکی بەلاوە سەیرە: لەسەر مقەبایەکی پان و پۆڕ بە خـەتێکی زەلام نووسـراوە کـە گـۆرانی وتن لەم شوێنە قەدەغەیە. کەچی دەنگی گۆرانی سەرخۆشان لە دوورەوە و لەسـەر خـیـابانەوە دەبیـسـترێ. لەوێ لەگەڵ زۆرکەس ئاشنا دەبێ. یەکێ لەوانە دوور خراوەیەکی پیرە بەناوی ئاغای هاشمی. پۆستـچیـە. زۆرجار لەکـاتی سـەرخۆشیـدا،جانتا پڕ لە نامەکەی شانی هەڵدەگرێ، دەچێ لە گـوێی چۆمی لای ڕۆژئاوا دادەنیشێ، نامـەکـان یەک یەک بەدەم ئاودا دەدا و دەڵێ: «بڕۆ، بڕۆ، هەر بڕۆ و ئازاد بە. بڕۆ بۆ ئەو شـوێنەی بۆ خـۆت دەتەوێ، نە بۆ ئەو شوێنەی لەسەریان نووسیوی، چونکێ هەر ئەوەندەی خوێندرایەوە، ئیدی مـردووی. گرمۆتکەت دەکەن، فڕێت دەدەن، ئیـدی کـاریان پێت نیـیـە..» جـاروبارە لە وەها کـاتێکدا جواناغـای لە پەنا دانیـشـتـووە. جواناغـا بەو قسانەی ئەوەندەی دی سەرخۆشتر دەبێ: «آنـچـنـان را آنچنانترمی کند» هەر لەوێ لەگەڵ دوورخراوەیەکی دی بەناوی ئاغـای ئیـحـسـانی ئاشنا دەبێ و گـیـرۆدەی کـەسـایەتی دەبێ. ئیـحـسـانی مـام وەسـتـای شـیـمی (کیمیا)یە. ئەمیش وەک خۆی هەمیشە سەری لە کتێب دایە و فـەرانسی بە قـەد ئەم نازانێ، بەڵام لە زمـانی ئەڵمـانیدا شارەزاییەکی تەواوی هەیە (باوکی فارسە و دایکی نەمسـاییە). سەری زۆر لە فـەلسـەفە دەخورێ. شاگردی قوتابخانە سوێند بەسەری دەخۆن. چوارشانەیە. ڕیشـێکی پان و پۆڕی هەیە. جـواناغـا ناوی ناوە مەندەلییێف.

ئەم دوانە لە کـتـێب فـرۆشی «مـیـرزا کـەریم» لەگـەڵ لاوێکی بەلەباریکەی تۆزێ زەردەڵ بەناوی نـاسـری دەروێشـە ڕەشـە ئاشنا دەبن (گـۆیا بە دوو سێ پشت دەچێتەوە سەر دەروێشە ڕەشەی هیندی). ناسریش وەک ئاغای ئیحسانی کوشتەی فەلسەفەیە، بەڵام خۆی زۆرتر بە فـەلسـەفـەی ڕۆژهەڵاتەوە خـەریک دەکـا. لە خـواردنا زۆرتر گیاخۆرە و خۆ لە قەرەی گۆشت نادا.

دۆستـایەتی نێوان ئەم سێیانە ڕۆژ لەگەڵ ڕۆژی لەپەرە سەندنە. جواناغا هەستێکی خەستی نەتەوایەتی هەیە و لەو باوەڕەش دایە کـە نەتەوە جۆراوجـۆرەکـان دەبێ یەک گرن تا بزاڤیان وەدەم یەک درێ و شتێکی بۆ هەمووان لێ پەیدا بێ، دەنا پاشاگەردانی نێویان وادەکا جدەوبن و لە دەست و پا بکەون.

ئیـحسـانی مـارکـسیـسـتـێکی دڵ قـایم و شـەیدایە و گـومـانی لەوەدانیـیـە هەمـوو شـوێن و ڕێبـازی ناوخـۆو دەرەوەی کۆشکی کرملین شـۆڕشگێـڕانەیە و قـەتی قسـە نایەتەوە سـەر. ئەوەندە شـەیدای عـروسـانە بۆن بە کـتـێـبـەکـانی چاپی ناوەندی بڵاڤۆکی «مـیـر»، یان «پرۆگریسی مۆسکۆوە دەکا و بەچاوی نیوە قوچاو و پڕ لە حـەزەوە و بە بزەیەکی عـاشـقـانەوە پڕی بە سـیـپـەلکی هەڵیـان دەمژێ و دەڵێ: «ئۆخەیش، بۆنی سۆسیالیزمیان لێ دێ!» ئەوەش وا جواناغـا بەناوی مەندەلیـێف گـازی دەکـا، هەمـوو گـیـانی دەڵێی ڕۆنی گـورگی لێ دەدەن. لەسـەر ئەو قـسـەیەی خـۆی زۆر سـوورە کـە خـەباتی چینایەتی پیرۆزتر و سەرەکیترە لە خەباتی نەتەوایەتی.

دەڵێ تا چینی ڕەنجبەران ئازادی و دەسەڵاتی وەچەنگ نەکەوێ، نەتەوەکان ڕزگار نابن. بەحسەکانی نێوان جواناغا و ئیحسانی لەسەر ئەو دوو تەوەرە دژ بەیەک و نەحەواوەی بەینیان، چەلی وایە چەند شەوی ڕەبەق دەخایەنێ، جاری واشە هەڵدەچن و لێک هەڵدەستنە سەر چۆک، جاری واشە تا یەک دوو ڕۆژان لێک نەبان دەبن، بەڵام بێ یەکدیش هەڵناکەن. ناسر لە هەوایەکی دی لێدەدا. دڵنیایە خەباتی هێمنانە و لەسەرەخۆ و هەنگاو بە هەنگاو گەلێک باشترە لە خەباتی توندوتیژ و بە پەلەپرووزێ. دەڵێ کاکە ئاڵ و گۆڕ دەبێ لە پێشدا لەدەروونی بنیادەمەکانەوە دەست پێ بکا، ئادەمیزاد دەبێ لەناخەوە بە کەماڵ بگاو لەو ڕێگایەدا خەبات و بەربەرەکانێ لە ئاست نەفسی شەیتانی خۆی دەست پێ بکا، ئەگەر سەرکەوت، ئەوکاتی دەتوانێ بناغەی کۆمەڵێکی نوێ دانێ. دەپێشدا دەبێ ئێڤۆلۆسیون بێتەدی جا پاشان ڕێڤۆلۆسیون دەست پێدەکا. دەنا وەک ئەوەیە جووچک بەدوو دەستان بکوشی و حوکمی لێ بکەی هەر ئێستا هێلکە بکا و وەکورکیش بکەوێ و لەسەر هێلکان هەڵنیشێ و هەڵیان هێنێ. هەردووکیان بەرەنگاری قسەکانی ناسر ڕادەوەستن. جواناغا جاری وایە بە نیوە شۆخی و نیوە توورەییەوە دەست دەداتە هەمان پلاری کە (ڕەزا بەراهێنی) لە کتێبی «تەڵا لەناو مس»دا لە سۆهراب سپێهری شاعیری دەگرێ و بەناسر دەڵێ: «کوڕە ئاخر جووچکە بوودایی.. پیاو ماسی بگرێ، قوونی چۆن تەڕ نابێ؟» ناسر جاری وایە برێک دڵمەند دەبێ، بەڵام دەست بەجێ تەمی سەر دڵ بەو ئیستیدلالە لادەبا کە ئەم دڵ هێشانە هی خۆی دروێیە و دەبێ خۆی لێ لادا.

ڕۆژ لەگەڵ ڕۆژێ ژمارەی دوورخراوەکان لە زۆری دەدا. شاری «خۆمان» وەک شارێکی گەشتیاری لێدێ. ئیحسانی دەڵێ یەکەم سفتاح ئێمە بووین، شوکور دەستمان بە بەرەکەتە. جواناغا دەڵێ شاری «خۆمان» وەک زبڵدانی ناو کامپیوتێر (dust bin)ی لێهاتووە. ئەوی لەم وڵاتەدا بیانەوێ دیلیت (delete)ی بکەن، دەکەوێتە ناوی هەر دێن، لەپەستا هەر دێن. کەسایەتی جۆراوجۆر دێن. پیرێژنێکی کزی، درێژ، شوعلەی ناوە، شاعیرە. لاوەکانی شار ئەم شیعرەی وی دەست بەدەست دەگێڕن:

من دوو بست و نیو ڕێز و حورمەتم دی
پڕ بە باڵای دەست لەسەر سینگی مام ڕێوی
کە چۆن دەچەماوە
لەبەر پۆلە چووجکی بەر کولانە مریشکی ماڵەکەم.
من خرکە بەردی ئەنتیکەم دی
ڕوو لە شووشە و پەنجەرەی مۆزەی شارەکەم،
ئای چەند قیمەتی بوون ئەو بەردانە...

کابرایەکی کورتە باڵای ورگن واوە هاتووە. دەم و چاوێکی چکۆلەی تووکن، جووتێک چاویلکەی درشتی زەرەبینی دایپۆشیوە. ڕێگا ڕۆیشتنی وەک منداڵی خەتەنەکراو دەچێ. چاوی درشتی لە پشت ئەو عەینەکانەوە، جۆری چاولێکردنی وەک چاوی قرژاڵ دەچێ. ڕدێنی هەتا نێو کۆشیەتی. ناویان ناوە «جووخەی ئیعدام»و «مۆسیۆ گیۆتین». دوو کتێبی نووسیوە، یەکی سەبارەت بەمێژووی هونەر، ئەوی دی لەسەر فەلسەفەی هونەرە. خوێندەواران ئەوەیان لا سەیرە کە ئەم کابرایە هەرگیز باسی هونەر ناکا. دەڵێن کاتێ لەزیندان بووە، دوو پشیلەی بە دەستی خۆی خنکاندووە. گۆیا بە شاڵ گەردنەکەی خۆی دەیخنکاندن و هەر کاتێ زیندانیەکی دی دەدی، بە شانازییەوە پشیلە خنکاوەکەی بە دەستی ڕاستییەوە هەڵدەواسی. باڵی ڕاستەی ڕاست ڕادەگرت و باڵی چەپەی جۆرێک بە بەر دا دەکردە لەمپەر کە هەردووکیان وەک سێدارە دەهاتنەوە. دەڵێ دەسەڵات دەبێ بکەوێتە ژێر دەستی کەڵەپیاوان. هەرچەندە بیری نیچەم زۆر بەکەیفە، بەڵام کەڵەپیاوی ویم پێ دڵناسکە. کەڵەپیاوان دەبێ مل بنێن لە کەم کردنەوەی بۆرە پیاوان: ئیعدامی بە پۆل چارەی کارە. کە باسی جووخەی ئیعدام و سێدارە دەکا، سەر مەست دەبێ. دەڵێ کەیفم زۆر بە بۆمبی نێوترۆنی دێ، چونکێ تەنیا بنیادەم دەکوژێ و چ لە ساختومان و خانووبەرە ناکا. ڕوو لەجواناغا و ئیحسانی دەکا و دەڵێ دوعا بکەن تا ئەوکاتەی ئێمە دەسەڵات دەگرینە دەست هیچتان لێ نەیە، ئەو کاتی بۆخۆم بە دەستی خۆم ئیعدامتان دەکەم. جواناغا دەڵێ بە شۆخی دەیلێیی ئەمما نیوە ڕاستە.

پۆلی دوورخراوان لە پەستا ڕوو لە شاری «خۆمان»ن. دێن، هەر دێن، ڕۆژ هەیە تاک و تەرا، ڕۆژ هەیە پۆل پۆل.

ئیحسانی و جواناغا و ناسر لەسەر کێوی «بەردە قیت» لە شوێنێکی تەختی وەک هەیوانێکی گەورە دانیشتوون.

دوانیـــوەڕۆیەکی بڕێک فـــێنکی ئاخـــری هاوینە. لەو بەرزاییەوە، دیمەنی دارستانی خۆرستی داوێنی کێوەکە، مەزرا و باغ و باغاتی دەوروبەری شار وێڕای چۆمی جێ جێ خـــۆر و جێ جێ مـــەند کـــە بەناویانا دێ و دەچێ، تابلۆیەکی پێک هێناوە کە ئەمان بە دیتنی خەم لە دڵیان نامـێنێ. بە ئیـشـتـیـایەکی سـافـەوە لە دەوری خـوانی سـاکاری سێ کەسی دانیـشـتـوون دەخۆن. ئیحسـانی و جواناغا دەشخۆنەوە. ناسر، بەڵام، هەرگیز نەیخواردۆتەوە و ناشخـواتەوە. ناسـر دەڵێ بەو خـواردنەوەیەی ئێـوەدا وەبیـر شـتـێک کـەوتمەوە، کـاک حـەیدەری قـەسـاب بۆی گێڕامەوە. گۆیا ساڵێکیان ڕادەسپێرن لە کاک حەیدەر بچێ بۆ گوندی «قەزوان» کە جوانەگایەک ببینێ و بکڕێ کە شوانەکە لە دەستی چەپەی داوە وردی کردووە. کاک حـەیدەر، حـەسـەن نانەوا و برایم کـەبابچی هەردووک برادەری گیانی و هاوپیاڵەی خۆی، بەسواری تیوتا باربەریەکەی، هەڵدەگرێ و دەچێ جـوانەگـاکە دەکڕێ و دەیهـێـنێـتـەوە. جـەنگەی نیـوەڕۆ لە لای پۆلەدارێک لادەدەن. لە گـوێی کـانیـیـەکە بەردەبنە کەباب برژاندن و خواردن و خواردنەوە. حەسەن دەڵێ کوڕە ئەو جوانەگایە گوناحە، چاوی لەدەست و دەممانە، بڕێکی دەرخواردەن با تووی نەتکێ! دوو بتری مۆر ڤۆدکای بە گەروودا دەکەن. ئەمـان خـەریکی خـواردن و خـواردنەوەی خـۆیان دەبنەوە، پاشان وەڕێ دەکەونەوە.

جـوانەگـا کـە لەڕێگـا مـەسـتی وای لێدەکـا خـۆ لەسـەر ماشێنەکەوە هەڵدەدێرێ و بە شیو و دۆڵێکدا بەردەبێتەوە و لەت و پەت دەبێ. ئیحسانی بەگاڵتەوە دەڵێ جا ناسر تۆ بڕوات بە تەناسـوخ هەیە. ڕۆحی ئەو جـوانەگـایە هاتۆتە بەدەنی جـواناغـاوە ئەوە نیـیـە دەسـتی چەپەشی هێشتا بە تەواوی ساغ نییە. ئەوە نییە مەستە. جواناغا دەڵێ دەلیلی سێیەمیش ئەوەیە کە زەمانێ ناوم جوانەگا بووە، ئێستا ناوم جواناغایە. جواناغا هەمان جوانەگایە. هەرسێک لە قاقای پێکەنین دەدەن.

ئیحسانی و جواناغا هەستاون بەشوێنەکەدا ڕاوێشکە دەکـەن و تـەمـاشـای دیمەنی خـوارەوە دەکـەن. پەلەوەران دەبینن، تاک و تەرا. جـواناغـا دەڵێ جـا حـەیف نیـیـە ئێـمـەش باڵـمـان نەبێ بەسـەر ئەو دیمەنە دڵگـیـرانەدا بخـولێینەوە؟ ئیـحـسـانی دەڵێ ئەی ڕەحـمـەت لە بابت ئەوەت لە دڵی منەوە گوت، باوەڕکە هەر ئێـسـتـا ڕاست ئەو بیـرە بە مـێـشکی مندا هات. ناسـر دەڵێ ئەوەش تێلێپاتیە، ئیحسانی و جواناغا چاولێک دەکەن و توند و قایم دەست لێک دەدەنەوە و بە تاڵووکە وەڕێ دەکەون. ناسر دەڵێ پەلەمەکەن با منیش بێم، دەنا دوورنییە بێ باڵ هەوای فڕین لە کەللەتان بدا و خۆ هەڵدێرن و ملتان بشکێ!

زنجیرەی دوورخراوان نایەتە پسان. دێن، هەر دێن، لە پەستا هەر دێن. شەو دێ، ڕۆژ دێ. هاوین دەڕوا پاییز دێ، زستانیش تەواو دەبێ، بەهار دیسـان ڕوو لە شاری «خۆمان» دەکاتەوە.

شنەبای بەهێزی بەهاری ئەو هەواڵە بە گوێی دارەکانی دارسـتـانی ڕۆژئاوای شـاری «خـۆمـان»دا دەسـرپێنێ. دار وەک دەرویشی جـەزم بوو سـەر و سـینگ ڕادەوەشـێنن. هەمـــوو هەر دەڵێن دێ، دێ، بەڵام کێ. قـــشـــقـــەڕە لە بەرزایی لووتکەی دارێکەوە، هەردووک باڵی لوول دەکا و هەردووک لاقی جووت دەکـا و خۆ هەڵدەدێرێ: تەمـاعی کـەلاکی بێ ڕەقـیـب گـرتـوویە، گـۆیا. کـەرە بەرەڵڵایەک دەڵێ نزیکە ئەو ڕۆژەی ئیـدی نەمـانکەن بەکـالبـاس و سۆسیس. پەرەوەردەم دەکەن. دەمکەنە ئەسپی مـەیدانی کێ بەرکێ. گـوڕپە پشـیلەی برسی بەو کـەپۆ چکۆلەیەی کـەوتۆتە بۆن کـردن. پۆلێ چۆلەکـە لەسـەر دارگـیـلاسـێک جریوە جریویانە. «مۆسیۆ گیۆتین» خرکە بەردێکیان ڕێ دەهاڵێنێ:

– بەسە بێ قووچێنن ئەو دندووکی بەلەعنەت بووتان!

پۆلە چۆلەکە فڕین. بە ئاسمانەوە، دەیانجریواند: «دێ، دێ، جا کێ دێ!»

١- ئەویندار ئاخرچی لە دەست دێ، مەگەر خۆ شێت کا نازی مەعشووق چیە جگە لەخۆ بواردن؟ لە دزەڕەی بەر تیشک فێربە هەڵبەزو دابەزین، لە پەپوولەوە فێربە مەردانە هەڵپرووزان.

ژمارە حەوت

فەرۆخ نیعمەتپوور
(نەرویج)

ئەوەندە لە هاوینی ساڵی شەست و حەوت تێنەپەڕیبوو، کە ئەو شەوی سێ جار دەیژماردین، ئا! ڕێک سێ جار. دواتر بەبێ ئەوەی بە ئەنجامێکی خوازراو بگا، دەستی لە ژماردن هەڵدەگرت و دەچوو دەنووست، لەبەر ئەوەی:

– لە یەکەم دەوردا داڵغە لێی دەدا.

– لە دووهەم دەوردا بیری منداڵی ئەو دەکەوتەوە.

– لە سێهەم دەوریشدا نەیدەزانی کە دوای شەش چ ژمارەیەکە!

کە بۆم گێڕایەوە، کەمێک ڕاماو گوتی: «سەیرە! دەی با چوارجار یاخود زیاتر بیژماردبان.»

منیش لە وەڵامدا گوتم:

– ئەی نازانی داڵغە لەگەڵ ژمارەکاندایە!

– ئەی نازانی بیری منداڵی واز ناهێنێ!

– ئەی نازانی پیاو کە ژمارەیەکی نەزانی، دەبێ بگەڕێتەوە سەرەتا!

جوان لە بیرم دێ کە چۆن دەیژماردین. ڕادەوەستا تا خەومان لێ دەکەوت (هەڵبەت من هەمیشە لەدوای خۆیشی دەخەوتم). پەنجەی ڕادەداشت و لەگەڵ وتنی هەر ژمارەیەک، لێوە چرچەکانی کۆ دەکردەوە و زمانێکیشی پیا دەهێنان. سەرپۆشە سپییەکەی لەبەر تیشکی بێ هێزی زەردی گڵۆپەکەی سەر سەری، لەبەرچاوما ئارام ئارام دەژاکا.

کە بۆم گێڕایەوە، گوتم کە ئێمە تەنیا شەش کەس بووین، نە زیاتر. کەچی ئەو هەمیشە لەدوای شەش ژمارەیەکی تری لەسەر زار بوو. بەدەم پەنجە ڕاداشتنەوە

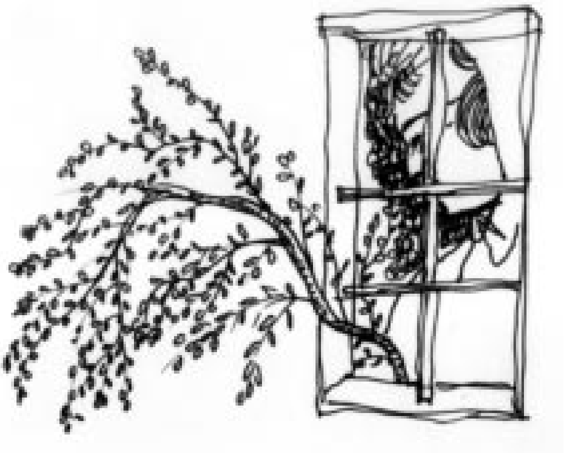

بۆ سەر جێگا چۆڵەکەی تەنیشتی من، ژمارەکە لەناو زاریدا دەژاکا و حەوتی لەبیر دەچووەوە. گوتی باشە، دڵنیای لەوەی کە حەوت نازانێ؟ منیش لە وەڵامدا گوتم:

– ئەی نازانی ڕۆژانە حەوت جار خۆی بە قوربان دەکردین!

– ئەی نازانی چەندە حەزی لەحەوتەوانە بووا!

– ئەی نازانی ڕۆژێ بە حەوت قورئان سوێندی دەخوارد کە قەت ئەوی لەبیر ناچێتەوە!

بەرە بەرە لەجێگا چۆڵەکەی تەنیشتی خۆم دەترسام. تۆ بڵێی کەسێکی لێ بێت و من پێی نەزانم؟ خەمێکی قووڵ سەرتاپای داگرتبووم. لەبەر خۆمەوە دەمگوت: «گەر قەرار بێت حەوت بزر بێت، شەشیش دەتوانێ بزر بێت» شەشیش من بووم!

شەوێکیان ویستم پێی بڵێم کە واز لە ژماردن بێنێ. ویستم بڵێم کە پیاو شتێکی زۆر ژمارد، لە خۆوە کەم دەکا، بەڵام نەمگوت. ئاخر لە کاتی ژماردندا ئەوەندە وشک و گرژ دیار بوو، کە غیرەتی تیا دەکوشتم. باشە بۆچی ڕێک لەکاتی نووستندا دەیژماردین؟ پێم وابێ دەبا بەیانیان زوو ئەم کارەی بکردایە. ئاخر مرۆڤ، ئەوکاتانەی ون دەبێ کە هەموو لە خەودان. ئیتر کەس ئاگای لێ نابێت کێ دێ و کێ دەڕوا. تەنانەت ئەگەر هەموو دەرگا و پەنجەرەکانیشت داخستبێ، هێشتا ڕێگایەک بۆ دزە کردن هەیە. پەح! وەی لەماڵ و حاڵی ئێمە و مانانیش، کە نە دیواری لە دیوار دەچێ و نە دەرگاو پەنجەرەیشی لەدەرگا و پەنجەرەی خەڵک. شتی وا هەموو کەس وەبەر تەماح دەخا کە خۆی تێهاوێ. جا چی لەوە خۆشتر کە ئاوا بە ئاسانی پیاو بتوانێ لە ڕاز و سڕی خەڵکی دیکە تێ بگا!

هەموو کەس دەیزانی کە دەمانژمێرێ. هەر لە دراوسێکانەوە بگرە هەتا مامۆستای قوتابخانە. دراوسێکان بەزەییان پێماندا دەهاتەوە و لە کاتی نوێژدا، دوعا و نزایان بۆ دەکردین، مامۆستاکەش ناوچاوی تێک دەنا، لێم ڕادەما و و بیری دەکردەوە. ڕۆژێکیان لە کاتی وانە گوتنەوەدا بە هەڵکەوت ژمارە حەوتی وەک نموونە لەسەر تەختە ڕەشەکە نووسی. ژمارەیەکی سپی لەسەر تەختەیەکی ڕەش. بێ ئۆقرەییەک دایگرتم. گوتی: «وک دەڵێن لە ئاوی حەوت چەم و حەوت دەریا پەڕییەوە و سنووری حەوت وڵاتیشی بەزاند..» لەبەر خۆمەوە گوتم: «ئاخۆ چەندان حەوتی دیکەشی بە بەرەوە مابێ!»

بزربوونی حەوت و ئەگەری بزربوونی شەش تەواو ترساندبوومی. حەزم دەکرد ئیتر واز لەژماردن یاخود لەژمارە بێنێ. بەڵێنمدا کە جێگاکەم بگۆڕم، بەڵام چۆن؟ تەنیا ئەو دوو بەتانیە بوو کە هەر شەشمانی دادەپۆشی. ئەی کەواتە چی بەخۆمدا بدەم؟ بە ناچاری وازم هێنا. لە کاتی ژماردندا تەنیا من بووم کە بە خەبەربوم، ئەوانی تر نووستبوون. سەیر بوو! قەت هەڵ نەدەکەوت کە بۆ جارێکیش بێت نیگامان لە یەک بچەقێ. هەمیشە لە کاتی ژماردندا پەنجەی لەسەر ئێمە بوو و چاوی لەسەر جێگای حەوت، لەبەر خۆمەوە دەمگوت: «هەموو دنیای ئەو ئەم قوژبنەیە».

خۆی لە خوارەوە لەبەر قاچی ئێمەدا دەنووست، لەبەر ئەوەی ناچار نەبێت کە نیوەشەوان بۆ ئاو هێنان بچێتە دەرەوە، دۆڵکە ئاو و لیوانەکەیشی لە پشت سەری خۆی دادەنا. ئێمە ئەوەندە ماندوو بووین کە زۆربە دەگمەن بەدەمخەوەوە داوای ئاومان دەکرد. کەچی هەمیشە بەیانیان کاتێ لەخەو هەڵدەستاین دەمانبینی کە دۆلکەکە ئەوەندەی ئاو تیا نەماوە. زۆر دواتر زانیم کە حەوت عادەتی بووە تا بەیانی چەند جار ئاو بخواتەوە.

بە حەوت ڕاهاتبووم. ئیتر تەواو لەوە دڵنیابووم کە شەوانە لە تەنیشتمدا دەنوێ. بۆن و ڕەنگی تایبەتی خۆی هەبوو. تەنانەت هەندێک جار بەتانیەکەشی بەدەمخەوەوە لێ دەرفاندین. جاری وابوو مڵچەی دەهات و خۆی کۆدەکردەوە، وەک بڵێی بۆ مەمکی دایکی بگەڕێ. تەنیا عەیبی ئەوە بوو کە نە لەگەڵ ئێمە خەوی لێ دەکەوت و نە لەگەڵ ئێمەش بەیانیان لە خەو هەڵ دەستا. پێم وابێ لەگەڵ هەڵ هاتنی خۆر بزر دەبوو. وەک بڵێی خۆر بانگی بکا. هەموو ڕۆژێک لەگەڵ خۆر دەڕۆیشت و لەگەڵ بزر بوونیشیدا دەگەڕایەوە ماڵەوە. ئەو دەیزانی دەگەڕێتەوە، بۆیە لە بیری بوو کە حەتمەن ئەو شەوەش وەک شەوانی پێشوو بیژمێرێ.

شەوێکیان کە لەسەر ژمارەی شەش چەقی، ویستم بڵێم: «حەوت!» بەڵام نەمگوت. هەستم کرد ئەودەبێ حەوت ببینێ، نەک ببیبیستێ. جا چۆن بیبینێ؟ بۆ سبەی لە قوتابخانە چوومە لای مامۆستا. پێم گوت کە پێویستم بەحەوتە. ئا! ژمارەی حەوت! وتی ژمارە حەوت لە هیچ شوێنێ دەست ناکەوێ، حەوت تەنیا خەونە، ژمارەکان هەر هەموویان خەونن. بیرم کردەوە: «کەواتە شەش و حەوت فەرقیان نییە!» خۆشحاڵییەک دایگرتم. کەواتە گەر ژمارەکان فەرقیان نەبێ، دەکرێ منیش حەوت بم. گەڕامەوە ماڵەوە. خەریکی قاپ و قاچاخ شۆرین بوو. بە ئەسپایی چوومە ژوورە و بەبێ ئەوەی ئاگای لێ بێت، لە

تەنیشتییەوە ڕاوەستام. ویستم پێی بڵێم کە خەم نەخوا منیش خەوتم. نەمتوانی. ڕوخساری بەدەم قاپ شۆردنەوە هەمان ڕوخساری کاتی ژماردنی شەوانە بوو. دالغە. ئەو هەمیشە لە دالغەدا بوو. ئارام گەڕامەوە و لە ژوورەکە چوومە دەرەوە.

دیسان شەو. دیسان کاتی ژماردن. دیسان لەکاتی گوتنی حەوتدا ڕاماو ئەوسا چوو نووست. منیش کەمێک ئەم بارەو بارم کرد. خەوم لێکەوت. وەک شەشێکی خوار زارم کرابووە و دەمپرخاند. چۆن دەمزانی؟ چونکە کە خەبەرم بووەوە، گوێم لە دوا پرخەی دژواری خۆم بوو. چاوم هەڵهێنا. دنیا، نیوەشەو. نیوەشەوێک، ئاشنا بە دەنگی هەناسەی یەک تا پێنج، چ خەوێکی قووڵ دایگرتبون! ڕاکشامەوە کە بخەوم. هەستم کرد کەسێکی دی بە تەنیشتی چەپمەوە لەسەر جێگای حەوت ڕاکشاوە. پەلم کوتا. ئا! پەیکەرێک وەک حەوت. دوو هێڵ کە لە خوارەوەڕا پێک دەگەیشتن و لەسەرەوەڕا لە یەک جودا دەبوونەوە. دوو هێڵی تەڕ. حەوت! ترسێکی سەیر دایگرتم. حەوت لەوێ بوو. ڕێک لە جەنگەی زستاندا گەڕابووەوە. نەموێرا هیچ بڵێم. بە گوێمدا چپاندی: «تەڕی شلێوەی دەرەوە نیم، تەڕی بارانی ناو دەمارەکانی خۆمم!» خوێن! بۆنم بە دەستمەوە کرد. بۆنی بەیانیانی زووی هاوین، بۆنی کەسێک لەبەر دیوارێکی بەرزدا، بە دەست و چاوی بەستراوەوە «گوتی:

– لەبەر ئەو نا، لەبەر خۆم هاتوومەتەوە. پێم وانەبوو یەکجار وا بێتاقەت بم.

هیچم نەگوت. گوتی:

– لەگەڵ خەونەکانم یەکجار دوور ڕۆیشتین. وەها کە ئەم جێگا بچکۆلەم لە بیرکرد. لە هەر کوێ بم پێویستیم بێرەیە.

گوتم:

– دۆلکەکە ئاوی تایە بۆت بێنم؟

– نا ناخۆمەوە.ئاو بۆ من خراپە، ئەو برە خوێنەی کە تیام ماوە دەبێ بەشی گەڕانەوەم بکا.

ڕاچەنیم. گوتم:

– نا، نابێ بڕۆی. سبەی شەویش بمێنەوە. تا ئەوەندە کە ئەو دەتبینێ و دەڵێ «حەوت!»

– ئەی شەوانی تر؟

کەمێک ڕامام. گوتم:

– شەوانی تر لەبیرکە. بۆ جارێکیش بێت با ئەو وەک جاران بێت.

بزەیەکی تاڵ لێوەکانی تەنی.

– حە! جاران هەمیشە وەک جاران دەمێنێتەوە. بە شوێن خەونەوەیە.

سەرێکی بادا و هەناسەیەکی قووڵی هەڵکێشا. وەک بڵێی دەیەوێت بۆ هەمیشە بۆنی ژوورەکە هەڵمژێ.

وتم:

– ئەی تۆش بە شوێن خەوندا نەڕۆیشتیی؟

سەری هەڵبڕی. زۆر ئارام گوتی:

– ئەو خەونێک بەرەو ڕابردوو و من خەونێک بەرەو داهاتوو. ئەم ژوورەیش شوێنی یەکگرتنەوەمان!

وتم:

– ئەو گریان و تۆ لەشێکی خوێناوی.

دەستی خستە سەر چۆکی و هەستا. وتی:

– ئەو وێڵی ناو ژوورێک و من وێڵی تەواوی جیهان.

بیرم کردەوە، من شەش و ئەو حەوت... پێکەوە شەست و حەوت! ئا ساڵی شەست و حەوت! کە نەورۆز بێت ئەو بۆهەمیشە بزر دەبێ. وەک بڵێی بیری منی خوێندبێتەوە،

گوتی:

– لەبیرت بێ پێی بڵێی کە حەتمەن لەمە بەدوا لەم جێگایەی مندا بخەوێ. لەبیرت نەچێ ها!

بیرم کردەوە، دیسان دەبینەوە بە حەوت، دیسانەوە شەست و حەوت! کەواتە گەر نەورۆزیش بێت، شەست و حەوت بزر نابێ.

ڕاچەنیم. ئەژنۆم لە باوەش گرت. حەوت ئارام ڕاکشایەوە. کاتەکان تێپەڕین. حەوت، خەوێکی قووڵ دایگرت. کتوپڕ زانیم کە ئەگەرچی شەش و حەوت لەپاڵ یەکترەوەن، بەڵام یەکجار لە یەکتری دوورن. ئەو بزر دەبوو و من دەمامەوە. من دەمام تا هەشت، ئا تا شەست و هەشت و شەست و نۆ. دواتر ساڵەکانی تر بەوەوە دەستی پێدەکرد. لە خۆشی ئەوەی کە ژمارەکان بۆ هەمیشە ون نابن، ویستم توند توند لە ئامێزی گرم. کەچی هەر لەوکاتەدا بینیم کە ئەو هەستا. وتم ڕەنگە دەیەوێ بمانژمێرێتەوە، بەڵام نەیژماردین. ئارام هات و ڕێک لە شوێنی حەوتدا ڕاکشا. ئەوسا بینیم کە حەوت لە جەستەی ئەودا بەرە بەرە بزردەبوو. بۆ یەکەم جار لەو شەوە زستانەدا بینیم کە دوای ئەوەی حەوت بە تەواوی لە جەستەیدا بزر بوو، بەدەم خەوێکی شیرین و لێوێکی بە بزەوە گوتی: «ئاخ کوڕم، بە خێرەیتەوە!»

٢٠٠٦/٦/١٦

تابلۆیەکی شکاو

فایەق جەمیل

خەریک بوو جلە هەڵواسراوەکانی ناو کەنتۆرە دوو دەرگاکەی لێک جیادەکردەوە کە چەند دانەیەکی هەر بە عەلاگەکانییەوە بە ئەسپایی فڕێ دەدا سەر نوێنەکەی هێشتا چۆن پێی خەوتبوو هەروا مابۆوە، تاک تاکە لەبەر ئاوێنەی مێزی توالێت دوو سێ جار ڕاست و چەپ بەخۆیەوە دەگرت تا دڵی کەوتە سەر کراسە نیوقۆڵە سوور و تەندوورە ڕەشەکەی دوو پەنجە بەسەر چۆکانی بەرز... ئینجا سووڕایەوە بۆ پێڵاوەکانی جووتێ لەگەڵ کراسەکەی دەوەشایەوە پاژنەشی زۆر بڵند نەبوو لەوانی دی جیا کردەوە، هەر لەم مەیانەش دیسان ڕووبەڕووی هەمیشە دۆستی بێ گرێی- ئاوێنەکەی مێزی توالێت- بۆوە دەستی کرد بەجوانکاری لێوو کولم و چاوە ڕەشەکانی هەر بەم شێوەش گلۆڵە قژی درێژی سەرشانی پەیتا پەیتا دەیان جار بەشانەی وردو درشت دای هێناو بە نازوفیزەوە ئەوبەروئەوبەری پێدەکردن تا دڵنیا بوو قاڵبی خۆی گرت، گەرچی تەنیا لیسکێکی باریکی لێی جیا کردەوە بەسەر ڕوومەتی چەپی شۆڕبۆوە، ئیدی دەنگی دایکی دا:

دایە دە وەرە... بزانە ڕێکم.. جوانم...؟؟

دایەی تازە تاقمی چایەی بەیانی بەلاوە نابوو بۆ شۆرینی، هەر بەدەستی تەریوە لێی وەژوور کەت- بەم شێوەیەی دی بە تووڕەیی پێی وت:

- کچم بۆ کوێ وا خۆت ڕازاندۆتەوە...!!

- دایە هەر بۆ سەعاتێ تا گەرما دانەهاتووە ئەچم بۆبازاڕ...بۆ تۆمارگەکە

- تۆمارگەی چی...؟ بازاڕو ئەم بەزمەیان گوتووە... کچم وا نابێت...!!

نەشمیل وەک گوێی لەهیچ نەبووبێت بە هەستی بڕوا بەخۆییەکی گەرم ڕووی کردەوە دایکی وتی:

– دایە دەبێ ئەم جارە لووتی بشکێنم... با پیاو بێ سەرم لێ هەڵنەگرێ... دایە زۆر سەیرە ئاورم لێ ناداتەوە خۆیم لێ گێل دەکات وەک نەبووبم وایە!!.. باشە کاروان دەردت لەگیانم... بەقوڕگی گریانەوە وەک لە قسەکانی پەشێمان بووبێتەوە لەبەر خۆیەوە ئەیوت (ئاخر چ بکەم)... هەر ئەوەندە و بۆی تەواو نەکرا.

لەم مەیانە بێ وەی چاوەڕوانی دایکی بێت، کاسێتەکەی ئامادەکرد و بە قەڵەمی ماجیک بە خەتی درشت لەسەری نووسی (خۆشم دەوێ) خستییە ناو جانتاکەی دەستی و بۆی دەرچوو.

سەد مەترێ دوور لە مەحەلەکەی کاروان لە تەکسی دابەزی، لە شۆستەکان وەک سووسکە ڕێی دەکرد! خەڵکانیش بە زەقی دەیانڕوانی، ئەمیش بە شەرمەوە چاوی لەبەر خۆ نابوو گەرچی هەستی دڵنیایی و بڕوا بەخۆیی سەرتاپای داگرتبوو، بە ئەسپایی دەرگای جامخانەکەی کردەوە، یەکسەر ڕووبەڕوو بوو لەگەڵ هەرزەکارە شاگردەکەی بێ یەک و دوو پرسی:

– کوا وەستات...؟؟

– لێرە نییە

– کەی دێتەوە...؟؟

– بڕواناکەم وا زوو بێتەوە... ژنی هێناو چوون بۆ مانگی هەنگوین لە دەرەوەی وڵات... چت پێویستە...؟؟ بەم هەواڵە کتوپڕو چاوەڕێ نەکراوە جەستەی تەزی و هاتە هەژان بێ یەک و دوو سووڕایەوە بۆ دەرگا و کاسێتەکەشی فڕێ دا ناو تەنەکەی زبڵ.

هەولێر حوزەیرانی ٢٠٠٦

(..............)

محەمەد عەبدولڕەحمان

ئەوسا پۆلی دووی سەرەتایی بووم، لە یادمە بەهاری ئەو ساڵە جیا لە ساڵانی تر بەهارێکی زۆر باراناوی و تەڕ بوو، دایکم هەمــوو جــار دەیگوت: خوا بکاو ئاخیری خێر بێت، خوایە لە شەڕ و ناخۆشی بمانپارێزی. ئەوسای منداڵیم چەند خـۆش بوو! مـانای شـەڕ و مـانای بەهارم نەدەزانی. ڕۆژانە هەر قــوتابخـــانەو یاری و هەڵپـەڕین؛ شـەوانیش هەر گـەمـە و گـاڵتـە و پێکەنین؛ ئەوەی بەلامـــەوە زۆر خـــۆش بوو: هەمـوو شـەوێک لەکـاتی ڕاخـستنی جێگەی نووستن، من و دوو خوشکەکەم دەبوو بەکێشە و هەرامـــان لەســـەر ئەوەی کـــامـــەمـــان جـــێی نووسـتنمـان لە تەنیـشت جـێگای باوکـمانەوە بێت!؟ هەریەکـەمـان حـەزمـان دەکـرد لە نزیک باوکـــمان بە ئارامی بخـەوین. ڕۆژان هاتن و ئاگری شەڕ و جەنگ هەڵگیرسا، باوکمان بوو بە سـەرباز؛ ڕۆیشت و نەگـەڕایەوە! ئـیـدی نە باوکـمان مـاو نە جـێگاکەی! ئیـتر لەمـە بەدوا شەوان من و خوشکەکانم بە کڕی و بەچاوی پڕ فرمێسـک، خەو دەیبردینەوە. ئێـستاش دوای بیـــست و دوو ســاڵ؛ شـەوانە لەسـەر جـێگای خـەوتنمـــدا، تاوێک چاو دەبڕمـــە دووکـــوڕە بچکۆلەکەم، کە لە تەنیشتم خەوتوون و وەکو شەوانی منداڵیم بەیادی باوکم و جێگاکەی، بە چاوی پڕ فرمێسک خەو دەمباتەوە!

٢ی تەمموزی ٢٠٠٤

دوای ئەو شەوە

مەرجان شێر محەممەدی
لە فارسییەوە: سەلاح نیساری
(بۆکان)

ئەمڕۆ پاش نیوەڕۆ، لە شەقامەکەوە دەڕۆیشتم، هەر ئەو شەقامە درێژەی بەشانی وەرزشگاکەوەیە. هەر ئەوەی چواردەوری دیوارە، لە هەوەڵەوە هەتا کۆتایی چۆڵ و هۆڵتر لە جاران. لەبەر ئەوەی ئەمڕۆ هەینی بوو. دەزانی چیم وەبیر هاتەوە؟

ڕەنگبێ بزانی، بڕێک گۆڤار و ڕۆژنامەت لوولکردبوو و خستبووتە بن هەنگڵت بە پەلە ملی ڕێگات گرتبوو. تاریک داهاتبوو. کتێبێکم بۆ ڕۆژی لە دایک بوونت کڕیبوو. لە جانتاکەم دەرهێنا و دامە دەستت. ئەو ڕستەیەم لەسەر هەوەڵ پەڕەی کتێبەکە نووسیبوو، ئێستاش هەر لەبیرمە: «بۆ هەمیشە نوختە، بێ نوختە هەتا هەتایە.»

کتێبەکەشت هەروەک گۆڤارەکان لەبن هەنگڵ نا. زیاتر لە دە چرکەسات وەختمان نەمابوو، کەسێک بە ماشێنەوە لە شەقامی بەهار چاوەڕوانت بوو، ناویشت وت، بەڵام لەبیرم نەماوە. ئاخری ئەو شەقامە دەیمێنێ بگاتە بەهار، کۆڵانێکە، کۆڵانێک بە ماڵە کۆنەکانییەوە، بە پیرەدارەکانییەوە، بەڵام لایەکی کۆڵانەکە هێشتا دیوارە. هەتا ئەو سەری کۆڵانەکەش چووین و گەڕاینەوە. پێم وت:

«دەزانی چییە؟ هەست و ئیحساسی کەسێکم هەیە کە خەڵاتێکی بلوورینی بەدەستەوە بێ، خەڵاتێکی بە نرخی زۆر جوان. ئەو کەسە دایە دوودڵە، نەکا خەڵاتەکەی لە دەست بەربێتەوە و بشکێ.»

تۆ پێت وتم: «کچی باش، تۆ ئەوینداری»

منیش وتم: «تۆ ئەویندارت کردووم.»

هەر زۆر زوو. هەستێک، هەستێکی نامۆ پێی وتم تۆ ئەو هامـوشـۆیە تەواو دەکـەی. ڕۆژێک دێت و دەڵێی: «دڵنیای تۆ ئەو کارە ناکەی؟»

مـن وتم: «مـن؟ مـن بـاوەڕم هـەیـە بـە هـەسـت و ئیحساسم.»

دەزانی، هەمـیـشـە خـودا تۆ لەگـەڵ خـۆت بەکـێـشـە دەهاتی. خۆیشت نەتدەزانی خەریکی چی. بەڵێ ئێستا کە بیـری لێدەکەمەوە، تێدەگەم ئیدی لەو هەموو «دایە مەمدە بە گورگێ»یە ماندوو بووم. زۆرم ناز کێشای.

پێت دەوتم: «من مەفحت دەکەمەوە.»

وتم: «ئەگەر بەجێم بێڵی، ژیانم لێدەشێوێنی.» تۆش بەڵێنت پێدام کە بەجێم نەهێڵی.

لەهەرچی شەرت و قەرارە بێزم هەڵدەستێ. بەتایبەت لە قەولی پیاوانە ئەمڕۆ بەڵێنت پێدام، حەوتەیەک دواتر بەڵێنەکەت خستە ژێرپێ. دیسانیش قەولت دا و هەر خێراش شەرت و پەیمانت بەتاڵ کردەوە. قسەت بڕ ناکا. پیاو باوەڕت پێ ناکا ئەوەندە پەیمانشکێن بی.

جارێک لە شەقامی بەهارەوە دەهاتییە خوارێ، دەمەو ئێوارێ بوو. لە بارەی فیلمەکەوە قسەمان دەکرد. ژن و پیاوەکە دەمەقاڵەیان بوو، تۆ وتت:

«بەستەزمانە، چەندە ئافرەتێکی بێ تاوان بوو!»

من وتم: «بنیـادەمـێکی گـەوج بوو.» چونکە دەزانم گەوج بوون چۆن چۆنییە، بە چەشنێک وەکو خۆم.

تۆ وتت: «ئافرەتەکە ئەویندار بوو.»

بەسیلەی چاو سەیرم کردی. هەروەک جاران کتێب و گۆڤارت پێبوو، سەرت بەردابۆوە بە پەلە دەڕۆیشتی.

لێمگەڕێ با لە جێگایەکی دیکەوە دەست پێبکەم. هەر ئەو شەوەی خەریک بووم یەکێک لە گەڵاڵەکانم پاکنووس دەکرد. کات دوازدەی شەو بوو تەلەفۆنت کرد، «سەلام حاڵت چۆنە؟»

«سەلام ئێوە چۆنن؟»

«من زۆر باشم ئەی ئێوە؟»

پێت وایە دەمتوانی باش نەبم؟ گەڵاڵەی چەند کارێکم پێـدابووی وەیخوێنی، بیـروڕای خـۆت دەربـڕی. وتت: «گـەڵاڵەکـانتم خـوێندەوە، باش بوون. سـبـەینێ دوای وانەکان دەچینە دەرێ، قسەیان لەسەر دەکەین. ئێوە سبەینێ دێنەوە کلاس؟»

«بەڵێ سبەینێ دێم.»

«کەوابوو هەتا سبحەینێ.»

بەیانی نەختێک دوا کەوتم، وانەکانم زۆری کات گرتم. بەقـەت درێژایی تەمـەن. دەجاریش سـەیری کاتژمێـرەکەم کـرد، هەتا ئەو وەختـە زەنگی سـەعـات حـەوت لێـدرا، دەرسـەکـان تەواو بوون، بەڵام هاوڕێکانت نەیاندەهێشت بڕۆی، لە دەورت کۆببوونەوە، پرسیار لەسەر پرسیار، من لە دالانەکەدا ڕاوەستابووم وابزانم دەچرکەیەک دەبوو، ئەو شەوە ماشێنت هێنابوو، لەبەرچاوی ئەو هەموو خوێندکارە سواری ماشێنەکەت بووم. وتم:

«ترسی دەمگۆت نییە؟»

وتت: «نا، هەر بە ڕاستی پێمخۆشە خەڵک خراپ لەبارەی منەوە بیر بکەنەوە، دەمەوێ چەواشەیان بکەم.»

چاوێکم لێکردی و پێکەنیم. ئەویش چ پێکەنینێک، گـاڵتـەجـاڕی، بەدەست خـۆم نەبوو، بەڵام قـەت وابیـر مـەکەوە تۆش زۆر وریای، ڕوانینەکەت هەموو شتێکی درکاند. وتت:

«بەستەنی دەخۆی؟»

وتم: «بەو سەرمایە؟ بەو زستانە؟»

وتت: «بەڵێ ئێستا بەستەنی خۆشە.»

لە ئاخردا سـەبارەت بە زۆر شت قسـەت کـرد، تەنیا لەبابەت گــەڵاڵەکــانی منەوە نەبێ. لە دڵەڕاوکێ هاتمەدەرێ، وتم:

«دەزانی چییە؟»

وتت: «چی؟»

وتم: «من حەزم لێتە.»

وتت: «کـچـێکی سـەیری» ئیـتـر بێـدەنگ بووی. دەقـقـەیەک هیـچت نەگـوت. لە یەکێک لە شـەقـامـە قـەرەباڵغـەکانی شاردابووین، نازانم کـامـە شـەقـام بوو، پێویست ناکا کوێ بوو، ئیتر تۆش دەستمت گرت و وتت: «منیش ئەوینداری تۆم»

بۆ مـاوەیەکی کـەم چاوم لەسـەریەک دانا. وەمـەدەزانی کێشی پەڕەمریشکم هەیە لەسەر زەویدا. با ئەوەش بڵێم: بۆ ئەو چرکەساتە شیرینە زۆرت سپاس دەکەم. ئەو کاتە تەواوی ئەو ئازارانەی دەهێنا تۆ لە دوایەدا بۆت دروست کـردبووم. شـتـێکی دیکەشت پێ بڵـێم: من هەر لە هەوەڵیشەوە بەم باس و خواسەم دەزانی، من دەمزانی تۆ ژنت هەیە، لەمێژ بوو لەگەڵ خۆم کێشەم بوو. زۆر زوو

ئەوەم پێ وتی من نەهاتبووم هێلانە لە ژنەکەت بشێوێنم. هەردووکمان سەرمان لێشێوابوو. بەڵام ئێستا وابزانم تۆ بارت ڕاستە.

کاتێک وتت: وەختێک دەرس و دەورمان تەواو بوو دەچینە دەرێ، زانیم کارێکی باش نەبوو. کاتێک بە وردی لە چاوم ڕامابووی وتت: «بەستەنی دەخۆی؟!» دڵنیا بووم.

ئەگەر ئەو شەوە نەدەچوویتە دەرێ، ئەگەر هەر لە پۆل ڕەخنەت لە گەڵاڵەکانم دەگرت، من ئیزنم بەخۆم نەدەدا قسە بکەم. بەڵێنیم بەخۆم دابوو لە دڵی خۆمدا ڕایبگرم بۆ هەتا هەتایە. بەڵام تۆ نەنهێشت، تەلەفۆنت کرد و دوایەش سواری ماشێنەکەت بووم، بریا وەڕووی خۆم نەهێنابا، بریا پێم نەوتبا، خۆزیا ئەو کاتە وتم خۆشم دەوێی، وتبات: کچی باش دەنا من سەبارەت بە تۆ ئەو هەست و باوەڕەم نییە. کەچی تۆ دەستت لەنێو دەستم نا، هەر ئەو جۆرەی بۆ ڕووبەڕووی خۆت ڕوانیبوو، گوتت: «منیش تۆم خۆش دەوێ.» لەو شەوە بەدوا گوزەرانی منیش گۆڕدرا. تۆ خۆت دەزانی دەڵێم چی، هەزار دەرد سەری لێدابووم. بێ ئارامی، خۆشحاڵی، دڵەڕاوکێ...، چەند جۆر بیرم لێدەکردەوە نەتدەزانی چەند وەڕەز بووم؟ ڕۆژێک دەتوت: خۆشم دەوێی بەبێ تۆ ژیانم تووڕێک ناهێنێ، ڕۆژێکیش دەتوت: نا، من نابوودت دەکەم، ئاوا نابێ دەبێ کۆتایی بەو حاڵە بهێنم. دوایی دەتکوت ڕوو لەهەر لایەک دەکەم لەگەڵمدای. دیسان دەتکوت: هەر دەبێ ڕۆژێک جێت بێڵم. ئەمڕۆ تەواو حەوتەیەکە لەسەفەر گەڕاومەتەوە. ئەو نووسراوەی بۆت بەجێهێشتبووم ئێستاش هەر لەسەر تاقەکەیە: «ئێمە چیدیکە ناتوانین لەو بارودۆخەدا وەمێنین، ئیتر ناشێ یەکدی ببینین، زۆر شتی دیکەش هەیە جارێ بۆ وتن نابێ ئەگەر ماوە بوو باسی دەکەم.»

چ لە ڕۆیشتنەکەت قەڵس نیم. بڕوات هەبێ من لەوسەری دێمەوە، هەر ئەو شەوەی پەنجەت لەنێو پەنجەم نا، وتت خۆشم دەوێی تووڕەبوونی من هەر لەبەر ئەو نووسراوەیە وا بۆت ناردبووم. شتێکی پڕوپووچ بوو، ڕەنگە ئەوەلەلای تۆش هەر گاڵتە بێ، بەڵام پێم خۆشبوو بەشێوەیەکی دیکە تەواو ببووایە. پێم خۆشبوو بەرەوڕووم ڕاوەستابای وتبات: خودا حافیز. لەو دواییانەدا زۆرت دەستی دەستی پێدەکردم. من بەڕاستی خۆم حازر کردبوو بۆ لێک دابڕان. لەیەک دوور کەوتنەوە، بەڵام ئەو نووسراوەیەت ئەو نووسراوە خاوێنەت، هەموو تان و پۆی کارەکانی لەبەریەک برد.

ئینسان لەم شەقامەدا گەلێک شتی وەبیر دێتەوە. شیعر و میعرەکانی تۆ. نازانم من وا بیر دەکەمەوە، هەمووی هەر پەرژین و دیوارە، کەچی هەمیشە بەرامەی ئەویندارى پێوەیە. خۆ ڕەنگبێ هەر بۆ منیش وابێ، یان لەوە دەچێ من خەریکی خۆ فریودانم. بۆ ئەوەی هەروەخت بێ تاقەت بووم شوێنێک بۆ سانەوە ساز بکەم. ئێستا بە دایەی خودا لەبیری ئەو قسە قۆڕانەدام. بۆ هەتا هەتایە، بۆ هەمیشە، ئای چەندە هەڵخەڵەتێنە، چەندە لەرزۆک و ڕووخەکە، هەروەک بەڵێنەکانی تۆ.

سەرچاوە:

مجموعە داستان بعد ازآن شب، مرجان شیر محمدی، نشر مرکز، چاپ چهارم. ١٣٨٣.

پۆلێت سامڤێلیان زمانەوانێکی گەنجی فەڕەنسییە. بە ڕەچەڵەک ئەرمەنی و لە دایکبووی ئێرانە. بەهۆی ڕووداوەکانی سەرەتای شۆڕشی ئیسلامی ئێران، بەرەو هەندەران وڵاتەکەی بەجێ هێشتووە و لە فەڕەنسا ئاکنجی بووە. بە نواندنی زیرەکی و توانایی زۆر توانیویەتی بگاتە ئاستێکی بەرزی زانستی و ئێستا لەئەنستیتۆی زمانەوانیی زانکۆی سۆربۆنی نوێ (پاریسی ٣)، مامۆستایە. یەکترناسینمان بۆ سێ ساڵ بەر لەئێستا دەگەڕێتەوە ، کاتێ داوای لێ کردم بۆ کارکردن لەسەر زمانی کوردی (کورمانجی سەروو و خواروو) یارمەتیدەری بم. پاش سێ ساڵ کاری بەردەوام بە باشم زانی ئەم دیمانەیەی لەگەڵدا سازبکەم. بۆ ئەوەی جگە لە وڵامدانەوەی کۆمەڵێ پرسیاری زمانەوانی، دیمانەکە ببێتە پردێکی یەکتر ناسین لەنێوان ئەم لێکۆڵەرە بلیمەتە و هەموو دڵدارانی لێکۆڵینەوەی زمانەوانی و بواری لێکۆڵینەوەی زمانی کوردی(١).

پۆلێت سامڤێلیان:
بەڕای من زمان داناهێنرێت و بە یاساش ناسەپێنرێت، بەڵام دەکرێ سیاسەتێکی بەهێزی زمانەوانیمان هەبێت

هەڤپەیڤین و وەرگێڕانی لە فەڕەنسییەوە: ئامر طاهر
(فەڕەنسا)

* حەزدەکەم پێش هەموو شتێک باسی خۆت و دەسپێکی ژیانی زانکۆییتمان بۆ بکەیت. چیت خوێندووە و باوەڕنامەکەت کەی و لە چ بوارێکدا و لە کوێ وەرگرتووە؟

– لە ساڵی ١٩٩٥دا دکتۆرایەکم لەبواری زمانەوانی تیۆریک و فۆرماڵ(٢) لە زانکۆی پاریسی حەوت و بەسەرپەرشتی پرۆفیسۆر Laurence Daulos کردووە. نامەی دکتۆراکەم لە بواری زمانی فەرەنسیدا بوو و لە بنەڕەتەوە هیچ خوێندنی ئەکادیمی تایبەتم لە بواری زمانە ئێرانییەکاندا نییە. تێزەکەم بریتی بوو لە ئاراستەیەکی تیۆری و تارادەیەکیش ئەوەی پێی دەووترێت «چارەسەری ئۆتۆتامەتیک(٣). پاش ماوەیەکی زۆر کەم وەکو وانەبێژ maitre de con-fernce لە زانکۆی تولووز لومیرای Toulouse le Mirail لە بەشی ئەدەب، فەلسەفە و مۆزیکدا دەستبەکار بووم. لەسەرەتاوە دەستم بە وانە وتنەوە لە بواری زمانی فەرەنسیدا کرد. وردە وردە و بە ڕێگای زمانەوانی گشتی خۆم بەرەو فارسی و پاشانیش بەرەو هەندێ زمانی تری گرووپی زمانە ئێرانییەکان (وەکو زمانی کوردی) ئاراستە کرد. کاتێ بۆ زانکۆی پاریسی سێ (سۆربۆنی نوێ)، بەشی زمانەوانی و زانستە زمانییەکان گوێزرامەوە، کارەکەم ئاسانکاری زیاتری تێکەوت. ئەمە ئێستا بوارم پێ دەدات بێجگە لەزمانەوانی جێبەجێ کراو لەسەر زمانی فەرەنسی، وانە لە هەندێ بواری تریشدا بڵێمەوە.

* ئەمە سەرنجڕاکێشە کە مامۆستایەکی وەکو تۆ کە تێزەکەی لە بواری زمانی فەرەنسیدا بووە، بتوانێت لەسەر زمانە ئێرانییەکان کار بکات. دیارە ئەوە بەهۆی خوێندنت بووە لە بەشی زمانەوانی گشتی linguistique générale کە بوارت پێ دەبەخشێت لەسەر زمانە جیاجیاکانی تر ئیش بکەی. ئەوەندەی من بزانم بەشی زمانەوانی گشتی لە کوردستاندا نییە و قوتابیان، زمان و زانستەکانی زمان لە بەشەکانی زمان و ئەدەبدا دەخوێنن. بە ڕای تۆ جیاوازی لەنێوان ئەم دوو بەشەدا هەیە؟ ئەی خوێندن لە بەشی زمانەوانی گشتی بۆی هەیە پاش دەرچوونت وەکو پسپۆڕی زمان بواری هەندێ چالاکی زانستی زمانەوانیت بداتێ کە بەشی زمان و ئەدەب بۆی نەبێت؟

– لە ڕاستیدا ئەمانە هەندێ جار دابەشکردنی ڕواڵەتی و بێ سوودن. ڕوونی دەکەمەوە مەبەستم لەوە چییە. خودی چەمکی زمانەوانی چەمکێکی لێڵە و بە شێوەی جۆراوجۆر تێدەگەیەنرێت. دەکرێ ئامانج لە زمانەوانی فەرەنسی، زمانەوانی کوردی،.. وانە وتنەوە لە بواری زمانەکە بێت وەکو خۆی. لەم کاتەدا ئەگەر بتەوێت لە زانکۆدا وانەی زمانی فەرەنسی بڵێیتەوە، دەبێ بچیتە بەشی زمانی فەرەنسی. بە هەمان شێوە ئەگەر بتەوێت وانە لەسەر زمانی ئینگلیزی یان کوردی بدەیتەوە، دەبێ بچیتە بەشی زمانی ئینگلیزی یان زمانی کوردی، ئەمەش بریتییە لە وانە وتنەوە لە بواری زمانێک لە خۆیدا و وەکو خۆی. مەبەستیش لەوە ئامادەکردنی ئەو قوتابیانەیە کەدەیانەوێ بتوانن بەم زمانە بخوێنن، بنووسن و قسە بکەن، بەڵام کاتێ تۆ زمانەوان بیت، بۆت هەیە بە شێوازی جۆراوجۆر بۆ وانە وتنەوە لە بواری زماندا بچیت. واتە بۆت نییە لەسەر زمانێک وەکو خۆی و بۆ خۆی کار بکەیت، بەڵکو دەبێ بچیتە بواری زمانەوانی گشتی و لەنێوان ئەو زانیاریانەی لەسەر زمانەکەتدا هەتە و ئەو زانیاریانەی لەسەر زمانێکی تردا بە دەستی دێنی، پێوەندی دروست بکەی بۆ ئەوەی بگەیتە زانیاری گشتی دەربارەی زمانی مرۆڤ lan-gage(٤) بەشێوەیەکی گشتی. ئا لەم کاتەدایە کە ئەم دابەشکردنانەی سەرەوە دەبنە شتێکی ڕواڵەتی و دەسکرد. با نموونەیەک لەو بوارە بهێنینەوە کە تیایدا پێکەوە ئیشمان کردووە. بۆ نموونە ڕاناوە لکاوەکان Pronoms clitiques(٥). ئەم ڕاناوە پاشگریانەی کە لە کورمانجی خوارووەدا هەن و بۆیان هەیە لە ڕستەدا بە کەرەستەی جیاجیا وەکو فرمان، بەرکاری ڕاستەوخۆ، ناڕاستەوخۆ.. بلکێنەوە. تۆ بۆت هەیە لەم دیاردەیە وەکو خۆی و بە تەنیا لە کورمانجی خوارووەدا بکۆڵیتەوە، ئەمەش هەوڵێکی زۆر سەرنجڕاکێشە، بەڵام کە زمانەوان بیت، کاتێ دێیت ئەو

ئەمڕۆ زمانەوان هەیە لەسەر زمانێک ئیش دەکات کە ١٥٠ کەس قسەی پێ دەکەن، ئەمەش شتێکە دەبێ بکرێت، بەڵام زمانێکی وەک زازایی (زازاکی)کە نزیکەی دوو ملیۆن کەس پێی دەدوێن و فەرامۆش کراوە و بە فەرەنسی هیچی لەسەر نەکراوە.

پرسیارە لە خۆت دەکەیت کە خۆ کورمانجی خواروو هەروا لە ئاسمانەوە نەهاتۆتە خوار و پێوەندی ژێنێتیک و ڕەگ و ڕیشەیی(٦) لەگەڵ هەندێ زمانی تردا هەیە. لەوکاتەدا دەتەوێ بزانیت لەم ڕووەوە لە زمانەکانی تردا چ ڕوودەدات. تەماشا دەکەی و پرسیار لەخۆت دەکەی کە ئەرێ لەبەرچی ئەم دیاردەیە لە هەموو زمانە هیند و ئەورووپییە کۆنەکاندا هەبووە. تەماشای یۆنانی هۆمەر دەکەی؛ کلیتیک هەیە کە پێی دەگوترا کلیتیکی پایەدوو(٧). لە خێزانی زمانە هیندییەکان تەماشای سانسکریت دەکەی، دەبینی کە بە هەمان شێوە کلیتیکی پایەدوو هەبووە. تەماشای زمانێکی زیندووی وەکو پەشتوو دەکەی، دەبینی هەموو کلیتیکە پایەدووەکانی خۆی پاراستووە. جا هەوڵ دەدەی بزانی لەبەرچی لە کورمانجی خوارووداا ئەم کلیتیکانە بە تەواوی وەکو کلیتیکەکانی زمانی پەشتوو ڕەفتار ناکەن. یان بۆچی لە پەشتوودا هەمان دیاردانە بە تەواوی دووبارە نابنەوەکە لە فارسیدا هەن. واتا کاتێک دێ ناچاری پەرە بە پرسیارەکە و بواری کارت بدەی. کاری زمانەوانی گشتی ئەوەیە کە ڕەفتاری کەرەستە زمانییەکان لە زمانی مرۆڤدا langage بە گشتی دەستنیشان بکات و بگاتە ڕەهەندە سەرەکییەکانی چۆنیەتی کارکردی زمانی مرۆڤ. بۆیە بۆ چارەسەکردنی پرسی(٨) کلیتیکەکان، ناچاری بڕوانیتە ڕەفتاری کلیتیکەکان لەزمانە هاوخێزانەکاندا؛ وەکو دیالێکتەکانی تری زمانی کوردی، پاشان زمانە ئێرانییەکانی تر. ئینجا دەچیتە سەر زمانە هیند و ئێرانییەکان، هیندو ئارییەکان و هیندو ئەوروپییەکان. بۆ نموونە سەیری زمانە سلاڤییەکان دەکەی و دەبینی کە کلیتیکەکان هەمان ڕەفتار بە تەواوی نانوێنن؛ یان کلیتیکە پایە دووەکان بە شێوەیەکی تر لە زمانە هیندو ئەوروپییەکاندا گەشەیان کردووە و ئینجا بۆت دەردەکەوێت کە کلیتیکەکان بەشێوەیەکی گشتی هەندێ تایبەتمەندییان هەیە کە بە لێکۆڵینەوەی تاقانە(٩)ی کورمانجی خواروو نابینرێن و هەستیان پێ ناکرێت. کە تایبەتمەندییە گشتییەکانی کلیتیکەکانت لەم زمانانەدا دەرخست، ئینجا ئەوەی سەرنجڕاکێشتریشە، ئەوەیە کە بۆت دەرکەوێت کە لە فلانە زمانی زیندووی دوورە دەست لە ئۆسترالیا یان لە ئەمریکای باکوور، دیاردەی هاوشێوە هەیە. ئەوەش وات لێ دەکات لە خۆت بپرسی کە لەبەرچی لە دوو زمانی کورمانجی خواروو و دیربیال-دا

پۆلێت سامڤێلیان - ئامر طاهر

(کە لە ئۆسترالیا بەکار دێ)، دیاردەی زمانەوانی تاڕادەیەک هاوشێوە هەیە؛ سەرەڕای ئەوەی کە هیچ بەڵگەیەکی مێژوویمان نییە پێیەوە ئەم دوو زمانە بەیەکەوە ببەستینەوە؟ ئەمە چ ڕاستییەکمان لەسەر زمانی مرۆڤ langage بۆ ڕوون دەکاتەوە؟ ئەمە چ ڕاستییەکمان لە بارەی ئەم توانا ئیدراکییە(١٠) بۆ دەردەخات؟

دەمەوێت ئەوە بڵێم کە ئەگەر زمانەوان بیت، مەبەستت تەنیا ڕاڤەکردنی زمانەکان (ڕێزمان) نابێت. پێویست دەکات لە ڕێگای کۆمەڵێ پرسیارەوە بزانیت لەبەرچی مرۆڤ دەدوێت؟ لەبەرچی لە هەموو کۆمەڵگایەکی ئینسانییدا دیاردەی زمان langage بە کۆمەڵێ تایبەتمەندیی کەم و زۆر و هاوشێوەوە، بوونی هەیە؟ چی وا دەکات کە نامۆیی exotisme لەنێوان زمانەکاندا بێ سنوور نەبێت؟ چۆن منداڵ دەست بە قسە کردن دەکات؟ ئایا توانایەکی ئیدراکی پێشوەخت لای مرۆڤ وای لێدەکات کە قسە بکات؟ ئایا (وەکو چۆمسکی بۆی دەچێت) (لە مێشکی منداڵدا پێوەرێک(١١) هەیە کە دەبێتە هۆی گەشەسەندنی زمانی منداڵ؟ ئایا ئەوە پێوەندی بە ژیانی کۆمەڵایەتییەوە هەیە یان بە هەندێ توانایی تری ئیدراکی(١٢) هەر زمانەوانێک کە کاری خۆی بە دروستی ئەنجام بدات، لە ساتێک لە ساتەکان دەبێ ئەم پرسیارانە لە خۆی بکات. ناتوانێت تاقە زمانێک وەربگرێت و پێی پەسەند بکات. ئەمە جگەلەوەی کە لەبەر ڕۆشنایی تێڕوانینەکانی لە چۆنیەتی کارکردنی زمانانی تر، دادەزمانییەکانی زمانی خۆی بەشێوەیەکی تر بۆی بەرجەستە دەبن. تۆ شێوازی

شیتەڵکاری و ڕوونکردنەوەی جیاوازت دەبێت، بەپێی ئەوەی کار لەسەر دیاردەکانی تاقە زمانێک بکەی یان لەسەر تاقە دیاردەیەک لە نەوەد زماندا (ئەگەر بتوانین لە بوونی یەک دیاردە لە نەوەد زماندا بدوێین!). ڕاڤەکردنی زمانێک لە خۆیدا کارێکی بە لەززەتە. ئەوەی بە لەززەتترە ئەوەیە کە بزانین ئەم کەرەستە سەرنجڕاکێشە کە زمانە، لە کوێوە دێت. پرسیارە سەرەکییەکەی زمانەوانی گشتیش ئەوەیە کە «بۆچی مرۆڤەکان قسە دەکەن و چی دەکەن بۆ قسەکردن؟» و لەو بڕوایەشدایە کە بتوانێت هەندێ وەڵامی سەرەتایی بۆ ئەم پرسیارانە بدۆزێتەوە. دەبێ ئەوەش لەبیر نەکەین کە زمانەوانی گشتی دیسیپلینێکە کە زۆر سوودی لە ڕاڤە ڕێزمانییەکانی تاقە زمانەکان بینیوە، بەڵام ئێستا پرسیارەکان بەشێوەیەکی تر خۆیان دەخەنەڕوو. دووبارەی دەکەمەوە: «بۆچی ئێمە قسە دەکەین و بۆ قسەکردن چی دەکەین؟» ئەمە نهێنییەکە، هەوڵ دەدرێ وەڵامی بۆ بدۆزرێتەوە. دوو چەمکی «بکەر» و «بەرکار» کە لە نەریتی ڕێزمانی ڕۆژئاوادا مانای خۆیان هەیە، زۆر سادە و ساکار دێنە پێش چاو. کاتێ دەڕوانینە زمانە دوورە دەستەکان، دەکرێ لە خۆمان بپرسین ئەم چەمکە زمانەوانییە هیندو ئەورووپییانە چ ڕامانێک لەم زمانانەدا دەگرنەوە خۆیان؟ مرۆڤ بەشێوەیەکی جەوهەری درک بە بوونی ئەنجامدەرێکی کردار دەکات و جێی سەرسوڕمانە کە لە زۆربەی هەرە زۆری زمانەکاندا، پێوەندی لەنێوان ئەم ئەنجامدەرە و ئەوەی زمان لە ناو ڕستەدا وەکو کەرەستەیەکی دەستنیشانکراو هەیە(١٣) دەمان داتێ- کە ناوی لێ دەنێین: بکەر- لەبەرچی؟ بێگومان ئەمە پرسیارێکە لە مەڕ بابەتی درک پێکردن(١٤). لەبەر چ هۆیەک، چەمکی ئەنجامدەری کردار بە چەمکێکی تەواو زمانەوانی وەک ڕێککەوتنی ڕێزمانی فرمان دەبەسترێت؟ ئەمانە هەموویان ئەو هۆیانەن کە وات لێدەکەن وەکو زمانەوان خۆت بە یەک زمان نەبەستیتەوە و لە زمانەکانی تریش بکۆڵیتەوە.

* کەواتە کارکردنت لەسەر زمانی کوردی بەو هۆیە بووە کە تۆ لە بواری زمانەوانی گشتیدا ئیش دەکەیت و زانینی زمانی فارسی و کارکردن لە سەری وای لێ کردووی کە بەرەو زمانە دراوسێکانی (وەکو زمانی کوردی) هەنگاوبنێی تا لە ڕێگەیەوە بتوانیت لە هەنگاوی یەکەمدا تایبەتمەندییەکانی زمانە ئێرانییەکان لەگەڵ یەکتر بەراورد بکەیت؟

- لە ڕاستیدا ئاراستە بوونم بەرەو زمانی فارسی بە هاندانی ژمارەیەکی بەرچاوی هاوکارانم بوو کە پێیان دەگوتم «زمانی فەڕەنسی کاری زۆری لەسەر کراوە و زمانی ئەرمەنی کە زمانی دایکتە و فارسیش (کە وەکو ئەرمەنی زۆرباش دەزانی) لەچاو فەڕەنسی زۆر کەم کاریان لەسەر کراوە». هەرچەندە کاتێ ئێمە باسی ڕادەی کارکردن لەسەر زمانێک دەکەین، چەمکی «ڕادە» ڕێژەییە. ئەرمەنی و فارسی دوو زمان نین کە کەم کاری زمانەوانییان لەسەر کرابێت، بەڵام بە ڕادەی زمانی فەڕەنسی و ئینگلیزی نییە، زمانە ڕۆمییەکان (فەڕەنسی، ئیتاڵی، ئیسپانی..) و زمانە ژێرمەنەکان (ئینگلیزی، ئەڵمانی...) کاری زۆریان لەسەر کراوە. هەندێ زمانیش هەن کە تاڕادەیەک کاریان لەسەر کراوە. یاخود باشتر بڵێین شرۆڤەیەکی ڕێزمانییان بۆ کراوە. بە پێچەوانەی ئەوەی هەندێ جار لە پێشەکی هەندێ لە تێزەکانی دکتۆرادا دەبینرێت، فارسی زمانێکی نەتوێژراو نییە، بەڵام ئەوەی کراوە بە بەراورد لەگەڵ ڕادەی ئەو لێکۆڵینەوانەی لەسەر ئینگلیزی و فەڕەنسی کراون، زۆر کەمە، بۆیە زۆر کەس پێی گوتم کە «بۆچی سوود لە زانیارییە زمانەوانییەکانت وەرناگری بۆ ئیش کردن لەسەر ئەو زمانانەی دەیان ناسی و کاری کەمتریان لەسەر کراوە؟» بۆیە هەنگاوی یەکەمم بەرەو فارسی هاویشت، چونکە وەکو زمانی دایکم دەمزانی. ئەمەش گرنگی خۆی هەیە کە پێشتر لەسەر زمانێک کار بکەی کە دەیزانی. حەز دەکەم هۆی گرنگییەکەشتان بۆ باس بکەم.

کاتێک زمانەوانی داوا دەکات بە زانست بناسرێت و سەیر بکرێت، کێشەیەک دێتە سەر ڕێگای زمانەوان کە بریتییەلە کێشەی تەماشاهەڵگر(١٥). تەماشاهەڵگر لە هەموو زانستێکدا هەیە، بەڵام لە زمانەوانیدا چییە؟ ڕاستە ئەوە هەیە کە پێی دەڵێین کۆبەڵگەی(١٦) سەرزارەکی و نووسراو وەکو سامانی ئەدەبی، ڕۆژنامە و چاپەمەنییەکان... هەموو ئەمانە هەن، بەڵام ئەگەر میتۆدۆلۆژییەکی زانستی بگرینە بەر، دەزانین کە هیچ هەنگاوێکی زانستی مومکین نییە مەگەر ئەو دیاردەیەی لێی دەکۆڵینەوە، جیای بکەینەوەو وەدەری بنێین(١٧). بۆ نموونە هیچ فیزیکدانێک دیاردەکان لێرە و لەوێ و بەبێ جیاکردنەوە وەرناگرێت. هیچ فیزیکدانێک هەموو ژیانی خۆی بەوە تێنەپەڕاندووە کە تەماشای یەکە یەکەی

بەرگەدارەکان بکات کە چۆن دەکەون، لەبەر ئەوەی کەوتنی هەر بەرگێک لە هی تر جیاوازە، بەڵکو لە کەوتنی یەکە یەکەی بەرگەکان دیاردەی کەوتنی بەرگی- وەکو دیاردەی کەوتنی هەر شتێک- جیاکردۆتەوە و کاری لەسەر دەکات. واتە ئەگەر فیزیکدان بیت و بتەوێت تەنیا لە دیاردەی کەوتنی جەستەیەکی ڕەق بکۆڵیتەوە، دەبێت زۆر شتی تر پشتگوێ بخەیت. هەمان شت (جیاکردنەوەی تەماشاهەڵگر) دێتە سەر ڕێگای زمانەوانیش، کاتێ لەسەر دیاردەیەکی تایبەتی زمان ئیش دەکات، چونکە کۆبەڵگەکەی پڕە لە دیاردەی جۆراوجۆر و لە حاڵەتی گفتوگۆیەکی ڕاستەقینەدا زۆر شت هەیە کە زیادە و پارازیتە. ناتوانێ هەمیشە لەسەر کۆبەڵگە ڕاستەقینەکان کار بکات. ناچارە تەماشاهەڵگر لە کۆبەڵگە جیابکاتەوە. ئەمەش لە ڕێگای خۆتوێژینەوەوە(١٨). مەبەستیش لە خۆتوێژینەوە ئەوەیە کە بۆ بڕیاردان لەسەر پەسەندکردنی یەکەیەک وەکو یەکەیەکی ڕێزمان، تاقە سەرچاوە، هەر خۆیەتی، وەکو قسەکەری زمانەکە لە خۆی دەپرسێ کە ئەرێ فلانە زنجیرە وشە، لە زمانیدا یا لەزمانێکی تردا وەکو یەکەیەکی ڕێزمانی پەسەند دەکات یان نا؟ بەپێی ئەم حوکمە پەسەندهەڵگریانەیە(١٩) کە هەوڵ دەدات دیاردەکان شرۆڤە بکات. دیارە لە ڕووی ئەبستمۆلۆژیکەوە کاری زمانەوان بە پێچەوانەی کاری فیزیکدان یا زانایانی زانستە سروشتییەکان، کارێکی زۆر ئەستەمە، چونکە زۆر گوتراوە کە ئەگەر زمانەوانی زانستە، دەبێت شیاوی ئەوە بێت لەگەڵ زمانە سروشتییەکاندا- کە زانسی ئەزموونین- بەراورد بکرێت(٢٠)، بەڵام زمان وەکو ماتماتیک نییە، ڕاستە لە زانستی زمانیشدا ڕادەی ئەزموونیمان هەیە کە لێی دەکۆڵینەوە، بەڵام لێکۆڵەری زانستە سروشتییەکان ئەو ئاسانییەی لە کارەکەیدا هەیە کە تەماشاهەڵگرەکەی لە دەرەوەی خۆیەتی ومیتۆدۆلۆژیشی هەیە کە بواری پێ دەدات تاقی بکاتەوە. بۆیە بۆی هەیە کە هەنگاوێکی سادە(٢١) بگرێتە بەر، بێ ئەوەی هزرێکی پێشوەختی لەبارەیەوە هەبێت. بۆ نموونە هەر شتێک کە بەری دەدات، دەکەوێتەوە. ئەوە دەکاتە یاسا و دەی چەسپێنێ.

زمانی وا هەیە شایانی ئاوڕدانەوەی قووڵە، بێ ئەوەی باس لەو زمانانە بکەم کە بەشێوەیەکی نابەجێ بە دیالێکت ناوبراو و لە ئێران و تورکیا و ئازەربایجان و قۆقاس قسەیان پێ دەکرێت.

بەشێوەیەکی زۆر ساکارانەش دەتوانێ لە خۆی بپرسێت «چی دەسەلمێنێت کە ئەوەی من دەڵێم نادروستە؟» شتەکان هەڵدەگرێ و بەریان دەدات، ئەگەر یەکێکیان نەکەوتە خوارەوە، ئەوا بە خۆی دەڵێت: «ئەوا شتێکم بەردا کە نەکەوتە خوارەوە و بەرەو ئاسمان ڕۆیشت». ئەمیش پێی دەوترێت «ساختە پەزیری»(٢٢) و یەکێکە لە تایبەتمەندییەکانی زانستە سروشتییەکان کە دەبێت یاساکانیان ساختە پەزیر بن(٢٣). ئەمەش بە ڕێگای تەماشاهەڵگرێک کە لەدەرەوەی لێکۆڵەرەکە بوونی هەیە و لێکۆڵەر تێی دەڕوانێت.

ئەمە بەگشتی و بە کورتی میتۆدۆلۆژی کاری زانستی سروشتییە، بەڵام بۆ زمان بە هەمان شێوە نییە. تەماشاهەڵگر لەزماندا چییە؟ لە ڕووی فیزیکییەوە دەتوانی هەموو شتێک بڵێیت. دەتوانی دەیان ڕستەی ڕێزمانی بەڵام هەڵە دروست بکەیت. بڕۆ لەسەر ئەنترنێت بگەڕێ؛ دەتوانی تیایدا بەدەیان فۆرمی زمانی فەرەنسی بدۆزیتەوە کە بە تەواوی هەڵەن. دەبینی سەختی کاری زمانەوانی لەچیدایە؟ سەختییەکەی لەوەدایە کە (بەپێچەوانەی زانستە سروشتییەکانی تر) هەرچی کە شیاوی دەربڕین بێت(٢٤)، تەماشاهەڵگرنییە و ناکرێ پشتی پێ ببەسترێت، بۆیە دەبێ وەکو زمانەوان، کۆبەڵگەکان لەوەی کە خۆتوێژینەوەکەت ڕێگەت پێ دەدات پەسەندی بکەی، جیابکەیتەوە؛ بەپێی ئەو نۆرمانەی لەلات هەن و توانات پێ دەبەخشن بڵێی ئەمە فەرەنسییە و ئەمە فەرەنسی نییە. ئەمە لە فارسیدا وادەگوترێت و ئەمە لە فارسیدا وانییە، بۆیە کاتێک دێ پێویستیت بە کاری خۆتوێژینەوە دەبێت، لەبەر ئەوە زۆر باشترە پێشتر لەسەر ئەو زمانانە ئیش بکەین کە دەیانزانین، چونکە لەکاتێکدا کە زمانەکە نەزانی یان زمانێک بێت کە تازە فێری بوویت، خۆتوێژینەوەکە زۆر قورس دەبێت. یەکەم هۆی کار کردنم لەسەر زمانی فارسی ئەوە بوو کە وەکو زمانی دایکم وابوو. پاشان حەزم کرد هێشتا دوورتر بڕۆم و لەسەر زمانە ئێرانییەکانی تریش کار بکەم، لەوانە زمانی کوردی. واتا ئەو زمانانەی کە کەمتر لە فارسیش تاوتوو کراون. ئەوەی لە بارەی زمانە ئێرانییەکاندا سەرنجڕاکێشە

ئەوەیە کە ئەم زمانانە بەشێکن لە زمانە هیندو ئەوروپییەکان. زمانە هیند و ئەوروپییەکانیش لای زمانەوانان بەوە ناسراون کە زۆر کاریان لەسەر کراوە و پێیان وایە کە ئەم زمانانە ئیتر هیچ نهێنییەکیان نییە و ئەوەی شایانی لێکۆڵینەوە بێت، لە زمانە ئامازۆنییەکان، ئۆسترالییەکان، ئەمەرهندییەکان و ئۆسترو نێزییەکاندایە و هەموو ئەم زمانانە شتی وا دەخەنە بەرچاو کە لەزمانە هیندوئەوروپییەکاندا نابینرێن، بەڵام ئەگەر بە وردی و لە نزیکەوە لە زمانە هیندوئەوروپییەکان بڕوانین، دەبینین کە لقە ئێرانییەکەی لقێکی یەکجار دەوڵەمەندە و نزیکەی سەد زمان لەم خێزانەدا دەبینرێن و هەندێکیان بە وردی لێکۆڵینەوەیان لەسەر نەکراوە. کە دەڵێم بە وردی، مەبەستم ڕێزمانێک نییە لێرە و لەوێ لەسەر زمانەکە دەرکرابێت، بەڵکو مەبەستم لە شرۆڤەکردنێکی وردەکاریانەی زمانەوانییە. ئەمرۆ زمانەوان هەیە لەسەر زمانێک ئیش دەکات کە ١٥٠ کەس قسەی پێ دەکەن. ئەمەش شتێکە دەبێ بکرێت، بەڵام زمانێکی وەکو زازایی (زازاکی) کە نزیکەی دوو ملیۆن کەس پێی دەدوێن، فەرامۆش کراوە. بە فەرەنسی هیچی لەسەر نەکراوە. بە ئینگلیزیش هەروا دوو ڕێزمانی زازایی لەم دواییەدا دەرچوون کە بە ئەڵمانین، ئەمە دەسەلمێنێت کە تەنانەت لە خێزانی زمانە هیندوئەوروپییەکانیشدا کە بە خێزانێکی ناسراو بەسەرچوو دانراوە، زمانی وا هەیە شایانی ئاوڕدانەوەی قووڵە. بێ ئەوەی باس لەو زمانانە بکەم کە بە شێوەیەکی نابەجێ بە دیالێکت ناوبراون و لە ئێران و تورکیا و ئازەربایجان و قۆقاس قسەیان پێ دەکرێت. زۆر زمانی ئێرانی هەن کە تاوتوونەکراون یان هەر دەستیان لێ نەدراوە. ئەم هەنگاوەی من لەوەشدا سەرچاوەی وەردەگرت کە دەمویست بەرەو ئەو زمانانە بڕۆم کە ناڵێم هیچ ئاوڕیان لێ نەدراوە، بەڵکو هەندێ لە دیاردەکانیان پشتگوێ خراون. جارێکی تر دێمە سەر بابەتی کلیتیکەکان. ئەمە دیاردەیەکە لە ساڵی ١٩٧٠وە لە سەری دەنووسرێت. بیبلۆگرافیایەک لە ساڵی ١٩٩٤ بۆ ئەو کتێب و لێکۆڵینەوانەی لەسەر لایەنە جۆراوجۆرەکانی زماندا کراون. ئامادە کراوە. ٨٠٠ لاپەڕەی ئەم بیبلۆگرافیایە تەنیا بۆکلیتیکەکان تەرخان کراوە. بزانە چەند ئیشی تیادا کراوە! دیاردەیەکە کە سەرنجی خەڵکێکی یەکجار زۆری ڕاکێشاوە و ڕادەکێشێت، چونکە ئەمانە هەندێ کەرەستەن کە تا ئێستاش نازانن چۆن ڕەفتاریان لەگەڵدا بکەن و لەکوێ دایان بنێن. بە وشەی بیانژمێرن یان بە پاشگر. چۆن و لەکوێ دەبێ پۆلین بکرێن؟ بۆیە بەهۆی سروشتەکەیانەوە سەرنجڕاکێشن. هەر لەبەر ئەوەشە کە قوتابییەک کە تێزی دکتۆراکەی لەئەمریکا لەسەر کلیتیکی پایەدوو لە زمانی پەشتوودا ئەنجام دابوو، ئەم کلیتیکانەی بە زمانەوانان ناساند و ئێستا هەر بەرهەمێکی زمانەوانی گشتی لە بارەی کلیتیکەکان بدۆزیتەوە، دڵنیابە تیایدا باسی کلیتیک لە زمانی پەشتوو هەیە، کەچی هیچ باسی کلیتیکەکانی زمانێکی وەکو تالشی (کە تا ئێستاش لە ئێران بە دیالێکت ناسراوە) یان کورمانجی خواروو تیایدا بەدی ناکەیت. کەچی ئەم کلیتیکانەش بە قەدەر ئەوانی تر بۆ زمانەوانی گشتی گرنگ و سەرنجڕاکێشن. تەماشای کلیتیکەکانی زمانە سلاڤییەکان بکە، زمانی چیکی، زمانی پۆلۆنی، تەماشای کلیتیکە پایەدووەکانی زمانی سێربوکروات بکە، بەدەیان نووسراویان لەسەر دەدۆزیتەوە، کەچی کلیتیکەکانی کورمانجی خواروو بزرن و باسیان لێ ناکرێت. لەبەرچی؟ لەبەر ئەوەی ئەو کارەی لەسەر کلیتیکەکانی کورمانجی خواروو (وەک ڕاناوە لکاوەکان) کراوە، لە سنووری ڕێزمان تێنەپەڕیوە و بەبواری کاری زمانەوانی گشتییەوە نەبەستراوە. کەواتە ئەم هاتوچۆیە لەنێوان شرۆڤە کردنی زمانێک لەخۆیدا و شوێنی تایبەتمەندییەکانی لە خانەی زمانەوانی گشتیدا دەبێ فەراهەم بێت، بۆ ئەوەی بزانرێت تا چ ڕادەیەک تایبەتمەندییەکانی زمانەکە دان و ستاندنە زمانەوانییەکانی زمانەوانی گشتی دەوڵەمەندتر دەکەن. دیاردەیەکی تر کە پێکەوە کارمان لەسەر کردووە، خستنە سەرە. دەبینین کە ماوەیەکە ئەم دیاردەیە سەرنجی زمانەوانانی بۆ خۆی ڕاکێشاوە، بەڵام چەند ساڵێک پێش ئێستا وانەبوو، کەچی خودی دیاردەکە لە شوێنی خۆیدا هەر هەبووە و تازە نییە، هۆیەکەشی ئەوەیە کە ژنێکی ئێرانی کە لە ئەمریکا کار دەکات، گوتارێکی زانستی لەسەر خستنەسەر لە گۆڤارێکی نێو دەوڵەتیدا دەنووسێت. جا هەموو ئەوانەی لەسەر زمانی چینی، فەرەنسی، ئینگلیزی، عبری،..کاردەکەن، لە ڕێگەیەوە دەبینن کە لەم ڕووەوە جۆرە لێکچوونێک لەگەڵ زمانەکەیاندا هەیە. ئا بەم شێوەیە دان و ستاندنەکان دەستیان پێ کردووە و خستنەسەر کە تایبەتمەندییەکی

زمانە ئێرانییە ڕۆژاواییەکانە، بووە جێی بایەخی زمانەوانی گشتی. کە واتا ئەمە یەکێکە لە ئەرکەکانی زمانەوان کە نە تەنیا بە شرۆڤە کردنی دیاردەکانی زمانێک ڕابگات، بەڵکو بزانێت لەچیدا و لەچ ڕوویەکەوە ئەو دیاردەیە دەچێتە ژێر باڵی زمانەوانی گشتی.

* بەکارکردن لەسەر هەندێ بابەتی زمانی کوردی بێگومان دەرفەتی ئەوەت هەبووە هەندێ لێکۆڵینەوە کە پێشتر لەسەر ئەو بابەتانە لەلایەن توێژەرە کوردەکانەوە کراون، ببینیت. ئایا بەوەی کە کارەکەیان تەنیا لەسەر زمانی کوردی کراوە، هەستت بە بوونی کێماسی و ناتەواوی لە لێکۆڵینەوەکانیاندا کرد؟

– هەموو شتێک بەو ئامانجەوە بەندە کە بۆ خۆت دایدەنێیت، وەکو گوتم لە خۆیدا ئەوە کارێکی جوان و شایانی ستایشە کە یەکێک بیەوێت لەسەر تاکە زمانێک ئیش بکات. ئەمە پراتیکێکی ڕێزمانییە کە تەمەنێکی زیاتر لە هەزار ساڵی هەیە و بوونی نەریتی ڕێزمانیش لەو ڕاستییەوە سەرچاوە وەردەگرێت کە زمانێک هەیە و هەوڵ دەدرێت بزانرێت چی لەو زمانەدا ڕوودەدات.

* بەڵام لە بیرمە کاتێ پێکەوە کارمان دەکرد، جاری وا هەبوو ڕەخنەت لەکاری ڕێزماننووسەکان دەگرت؟

– ڕاست دەکەی. جارێکی تریش دەڵێم ئەوە ویستێکی ڕەوا و زۆر باشیشە ئەگەر بمانەوێت کاری ڕێزمانی بکەین. بە پێچەوانەی ئەوانەی ڕەخنە لە ڕێزماننووسیی تەقلیدی دەگرن، بە ڕای من ڕێزمان سوودێکی زۆری بە زمانەوانی گشتی گەیاندووە، بەڵام لێرەدا گرفتێکی تر هەیە. زۆر شت هەیە کە ڕێزماننووس بە تەنیشتیدا تێدەپەڕێت، بەڵام نایبینێت، تۆ تەماشای خستنەسەر لە زمانی فارسیدا بکە. ژمارەیەکی یەکجار کەمی ڕێزمانی فارسی دەدۆزیتەوە کە باسی خستنەسەر بکات. بۆچی؟ چونکە خستنەسەر لە خۆیدا هیچ کێشەیەک بۆ فارسی زمانێک دروست ناکات. ئەمەیە جیاوازی نێوان ئەوەی ڕێزمان دەیکات و ئەوەی زمانەوانی گشتی دەیکات. خستنەسەر کەرەستەیەکی لە خۆیدا بێ مانایە و بەدەیان ئەلۆمۆرفیشی نییە و هیچ منداڵێکی فارسی زمان کە دەچێتە قوتابخانە لە بەکارهێنانیدا هەڵە ناکات. زۆربەی هەرە زۆری ڕێزمانەکانیش لەو کەرەستە و دیاردە زمانیانە دەکۆڵنەوە کە بۆ قسەپێکەرانی زمانەکەیان بۆ ئەو بیانیانەی

پۆلێت سامڤێلیان

دەیانەوێ فێری زمانەکە ببن، کێشە دروست دەکەن، بەڵام ئەو لایەنە زمانەوانیانەی دەکەونە ژێر توێژینەوەی زمانەوانی گشتی، هەندێ جار لە خۆیاندا هیچ کێشەیەک لەخودی زمانەکەدا دروست ناکەن. پرسیارەکەش لەوکاتەدا دەرووژێتەوە، کە دیاردەکە دەخەیە هەمبەر دیاردەیەکی هاوشێوەی لە زمانێکی تردا، لەبەرئەوەیە کە دەڵێم بەڕاستی ئەمانە (ڕێزمان و زمانەوانی گشتی) دوو هەنگاوی تەواوکەری یەکترن؛ بەڵام هیچ کامێکیان جێی ئەوی تر ناگرێتەوە. شرۆڤە کردنی ڕێزمانیی زمانێک لە خۆیدا کارێکی سەرنجڕاکێشە، بەڵام هیچ گەرەنتییەک نییە کە ئەو دیاردانەی ڕێزماننووس لە سەریان کاردەکات، بۆ زمانەوانیش سەرنجڕاکێش بن. نموونەیەکی جوانی تر کە سوودی زمانەوانی گشتیمان باشتر بۆدەردەخات، نموونەی «ڕا»ی نیشانەی بەرکاری ڕاستەوخۆیە لە زمانی فارسیدا. کە تەماشای ڕێزمانەکانی زمانی فارسی بکەی، شتێکی ئەوتۆ لە بارەیەوە نادۆزیتەوە. بۆچی؟ دیسان لەبەر ئەوەی بەکارهێنانی نیشانەکە بۆ فارسی زمانان هیچ کێشەزا نییە و هیچکامێکیان لەبەکارهێنانیدا هەڵە ناکات. کەچی ئەگەر تەماشای زمانەوانی گشتی بکەی شتی یەکجار زۆر لەسەر ئەم مۆرفیمە دەدۆزیتەوە. لەبەرچی؟ چونکە هەندێ زمانەوان وەکو ژیلبێر لازار Gilbert Lazard کە لەسەر کۆمەڵێ زمانی تر ئیشیان کردووە، بینیویانە کە لە زۆربەی هەرە زۆری ئەم زمانانە دیاردەیەکی هاوشێوە هەیە و پرۆسەکە بەگشتی «نیشانکاریی جیاکارانەی بەرکار»ی پێ دەوترێت و هەوڵیان داوە لە دیاردەکە لە

زمانی فارسیشدا بکۆڵنەوە. لە زمانی ئیسپانیدا بەرکار بە a (Prepósition) و لە زمانی ڕۆمانیشدا بە پاشگری Pe دەسنیشان دەکرێت. بەم شێوەیە دیاردەیەک کە لە خۆیدا و لە چوارچێوە تەسکەکەی زمانەکەدا دیاردەیەکی بچووک و کەم بایەخ دێتە بەرچاو، لەچوارچێوەی زمانەوانی گشتیدا دەبێتە دیاردەیەکی گرنگ و بایەخدار. ئەمەش ئەو پرسیارەت لەلا دەوروووژێنێتەوە کە «بۆچی و چۆن لە کۆمەڵێ زماندا کە هیچ پێوەندییەکی ڕەگ و ڕیشەییان لەگەڵ یەکتردا نییە، دیاردەی هاوشێوە هەیە؟» یاخود «مرۆڤەکان هەستیان بەچ پێویستییەک کردووە کە وایان لێبکات کەرەستەیەکی زمانەکەیان کە هەمبەری بکەر دایدەنێن، بەشێوەیەکی مۆرفۆلۆژیک دەسنیشان بکەن؟» ئەوە بە ڕێکەوتە کە ئەم کەرەستەیە لە فارسیدا «را» بێت، بەڵام پێشاندەری ڕاستییەکی تازەیە لەمەڕ زمان. ڕێزمان باسی چ دەکات؟ بۆ نموونە باسی گەردان کردنی کاری «هەبوون» و «بوون» دەکات و ئەو ئەلۆمۆرفانەی هەیانە. چۆن ئەم دوو کارە کە زۆر جار پێڕەوی یاسا گشتییەکانی گەردان کردنی کار ناکەن، گەردان بکەین؟ لە ڕێزمانی هەموو زمانێکدا دەتوانی وەڵامی ئەم پرسیارە بدۆزیتەوە، بەڵام خستنەسەر چییە؟ دەیان ڕێزمانی فارسی دەدۆزیتەوە کە هیچیان لەسەر نەنووسیوە. بە هەمان شێوە دیاردەی کرداری داڕێژراو لێکدراو کە لە کوردی و فارسیدا هەیە، لە ڕێزمانەکاندا باس کراوە. کەچی کۆمەڵێ پرسیاری لێ بەجێ ماوە کە لە بەراورد کردنیدا لەگەڵ دیاردەی هاوشێوە لە زمانی تردا لەمێشکی زمانەوانیدا دروست دەبن.

* پێشتر پرسیارێکم ئامادە کردبوو لەسەر گرنگی زانینی زمانی بیانی بۆ لێکۆڵەری زمان و ئەو دەسەڵاتەی بەهۆیەوە بەدەستی دێنێت. تۆ لە قسەکانتدا وەڵامی پرسیارەکەت دایەوە. باسی سەختییەکانی کاری زمانەوانت کرد و وتت کە لە لێکۆڵینەوەی زمانی دایکیشیدا کێشەی هەیە، کەچی دەبینم سەرەڕای ئەوەش ڕێگا بەخۆی دەدات لەسەر زمانێک کار بکات کە نایزانێت؟

– لەبەر ئەوەی ناچارە! بێگومان کاتێک دێ پێویست دەکات لەسەر زمانێک ئیش بکات کە نایزانێت. زۆرجار (دروست یان هەڵە) سەرەتای زمانەوانی مۆدێرن دەگەڕێننەوە بۆ سۆسوور Saussure و فۆنەتیکی مێژوویی و فۆنۆلۆژی و بە تایبەتی فۆنۆلۆژیساختاری (بونیەوی) بە دەسکەوتی گرنگی زمانەوانی ئەورووپی دەژمێرن، کەچی لە هەمانکاتدا شتێکی گەورەتر لە ئەمریکا ڕووی دا، ئەویش بریتی بوولە دۆزینەوەی زمانە ئەمەرهنیدییەکان کە هیچ شرۆڤە نەکرابوون و ئەو بایەخەی کە ئەم زمانانە لای زمانەوانە ئەمریکییەکان هەیانبوو؛ کەسانێکی وەکو بلووم فیلد Bloomfield و هەریس Harris کە نەریتەکەیان بە -dis tributionalisme ناوزەد کراوە. ئەوان چیان دۆزیبووەوە؟ ئەوەی کە بەدەیان زمان هەن لە مەترسی لەناوچووندان و هەرگیزاو هەرگیز شرۆڤە نەکراون. دەبوایە دەسبەکار بن. زۆر زمانەوانی ئەمریکی هەبوون کە کاریان لەسەر هەندێ زمان دەکرد کە وشەیەکیشیان لێ نەدەزانی. «زمانەوانی مەیدانی» ئاوها لە دایک بوو. دەچوونە ناو خێڵە دوورەدەستەکان و حاڵەتی وا هەبوو هیچ لەزمانەکە تێنەدەگەیشتن. ئەگەر هیچ لە بارەی زمانەکە، وشەکانی، ڕێزمانی.. لەبەر دەستت نەبێت، چۆن فێری دەبیت؟ ئەمەش فاکتەرێک بوو بۆ ئەوەی ئەمانە لەسەر کارەکەیان موکوڕتر بن. کارکردن لەسەر زمانێک کە نایزانیت، پێویستییەکە کە ناتوانێ خۆتی لێ بدزیتەوە. هەرچەندە ئەمە ڕیسکیشی هەیە. دەسنیشان کردنی تایبەتمەندییەکانی زمانێک، وشەکانی، دیاردەکانی... هەموو ئەمانە بۆ زمانێک کە نەریتی نووسینی هەبووە، زۆر ئاسایی دێتە چاو، بەڵام چۆن دەشێ ئەوە بۆ زمانێک کە هیچ نەریتێکی نووسینی نییە، بکرێ؟ ئەوە کارێکی مسۆگەر نییە! چونکە کاتێ قسە دەکەی، زنجیرە دەنگییەکە، زنجیرەیەکی بەردەوام و نەپچڕاوە. ئەگەر کاتی قسەکردنی من بە فەرەنسی، تۆ دەزانی کە ئەم ڕستەیە پێنج وشەی تێدایە و هەست بە سنووری وشەکان دەکەی، لەبەر ئەوەیە کە پێشتر نەریتێکی نووسینی هەبووە کە توانات پێ دەبەخشێت درک بە چەمکی وشەکان و سنووری نێوانیان بکەیت و لەکاتی قسەکردندا لە یەکتری بیانناسیت، بەڵام کاتێ زمانەکە نەزانی و هیچ نووسراوێکیشت پێشوەخت لەبەردەست نەبێت کە سنووری وشەکانت بۆ دەستنیشان بکات، چۆن لەکاتی قسەکردنی کەسێک بەو زمانە، وشەکان لە یەکترجیا دەکەیتەوە؟ ئەمە کارێکی زۆر ئەستەمە. ناتوانی دەسبەرداریشی بی، چونکە کارێکە دەبێ بکرێ و زمانەکە خەریکە لەناو دەچێت و خودی

قسـەکەرانی زمـانەکـەش کـەسـیـان لەنێواندانییـە کارەکەت بۆ بکا. ئەم کـــارە ڕێبـــازی لـێـکـۆڵـیـنـەوە و مـیـتـۆدۆلـۆژی تایبـەتی خۆی هەیە. ئا لێرەیە کە گرنگی ئاخاوتنکەرێکی یاریدەدەر کە «ئەنفۆرماتۆر»(٢٥)ی پێ دەڵێن، بەرجەستە دەبێت. واتا کەسێک کە زمانەکە (ئەم زمانەی زمانەوان نایزانێت) زمـانی دایکێتی و توانای هەیە کـار لەگـەڵ زمـانـەواندا بکات بۆ دروست کردنی ڕستە و دەربڕینی جۆراوجۆر لە زمانەکەدا و بە گوێرەی ویستی زمـانـەوانەکـە... وەکـو خۆت، بۆ زمانی کوردی! [بە پێکەنینەوە].

... بێگومان! ئەنفۆر ماتۆرەکان هۆکاری زۆر گرنگن بۆ بەرەو پێشچوونی کـاری زمانەوان. نوکـتـەی خۆشیش لەسـەر ئەمـەرهنیـدییەکـان دەگێـڕنەوە کە کـاریان لەگـەڵ زمانەوانان دەکرد. هەروەک چۆن کـاتی کـارکردنمان، من ڕسـتـەیەکی فـەرەنسی یان فـارسـیت دەدەمێ و تۆش بەرامبەرەکەیم بە کوردی دەدەیتێ، دەڵێن بە هەمان شێوە زمانەوانێک هەر ڕستە دەداتە ئەنفۆر ماتۆرەکەی و داوای بەرامـبـەرەکـەی لێ دەکـات و هەر جـار لێی دەپرسێ: «دەتوانی ئەوەشم بۆ بڵـێی؟» ئینجـا هەر پاڵی پێـوە دەنێت و ڕسـتـــەی زیـاتری دەداتێ و دەیەوێت لە نموونەکـانیـدا دووررتر بڕوات. پاش مـاوەیەک دیسـان کە لێی دەپرسێ: «دەتوانی لە زمـانەکـەت ئەوەش بڵـێی؟» ئەنفۆر مـاتۆرەکە وەڵام دەداتەوە: «دەبینی کـە دەیڵـێم! بەڵام هیچ مـانای نییـە!» لەبیرتە باسی تەماشاهەڵگر و بیـسـتـراوم بۆ کـردی؟ ئا لێرەشـدا ئەم کـێـشـەیە سـەر هەڵدەدات کـە هەمـوو شـتـێک لە زمـاندا دەبینرێت و دەبیـسـترێت، نابێ بە تەماشاهەڵگر و زمانەوان ناچارە بەپێی توانا زانسـتـیـیـەکـانی خۆی لە یەکـتـری جـیـایان بکاتەوە. بزانە چەند گرنگە ئەو زمانە بزانیت کە لەسەری کـاردەکـەی. لەهەمـان کـاتدا ئەمـە لە گـرنگی کـارکردن لەسەر ئەو زمانانەی کە ناشیانزانیت، هیچ کەم ناکات! ئەم مـیـتـۆدە دەبوایە هەبایە بۆ ئەوەی کـارکـردن لەسـەر هەندێ زمـان کـە تەنـیـا ١٥٠ قـسـەکـەری هەیە و هیچ زمانەوانیشی لێ نەهەڵساوە، شیـاو بێت. هەر هەمـان مـیـتۆد بۆ زمـانێک کە قسـەکەرێکی یەکجـار زۆریشی هەیە، بەڵام کـــاری ئەوتۆی لەســـەر نەکـــراوە، دەشێ بەکاربهێنرێت.

یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی زمانەوانی لە سەردەمی ئێمەدا بە بەراورد لەگـەڵ بوارەکـانی تری زانست بریتیـیـە لە کـاری دەستەیی و بەکۆمەڵ.

* ئایا ڕێبـــازی جـــۆراوجـــۆری لێکۆڵینەوە لە زمانەوانی گشتیشدا هەن؟ ئەگەر ئەرێ، کامانەن و هی تۆ کامەیانە؟

- بێگومـــان، بەڵام پێش هەمـــوو شـتـێک دەبێ بزانین کـە زانسـتـە زمـانیـیـەکـان بواری جـۆراوجـۆریان هەیە. زمـان وەکـو مـاددە وایە. دەکـرێ مـاددە لە ڕووی جـۆراوجـۆرەوە لێی بکـۆڵرێتـەوە و توێژینەوەی لەسـەر بکرێت. شیمیدان و فیزیکدان بە هەمان شێوە کار لەسەر مادە ناکەن. زمانیش کەرەستەیەکی فرەڕەهەندە(٢٦). بۆ ئیش کردن لەسەر زمان دەبێ پێشتر ڕەهەندی کارەکەت دەسنیـــشـــان بکەیت. هەرچەندە دابەشکردنی ئەم ڕەهەندانەش کـارێکی مـــسـۆگـــەر دێتـە چاو، بەڵام گـەنگەشـەیەکی زۆری هەڵگرتووە و تائێـســتـــاش هەڵدەگرێت.

* جا ئەو بوارانە کامانەن؟ دەمەوێت بەراوردێک بکەم لەگەڵ ئەو بابەتانەی لە کوردستـان لە بەشەکانی زمان و ئەدەبدا دەخوێندرێن؟

- یەکەمیان کە لە هەرە کۆنەکانیانە، فۆنەتیکە: واتا ئاسـتـە دەنگیـیـەکە. لەسـەردەمی ئێـمـەدا ئەم بوارە زۆر گـەشـەی کـردووە و لەبواری فـۆنەتیکی ئەزمـوونیـدا، پێوەندییەکی پتەوی بە فیزیکەوە هەیە. شێوازی کار لەم بوارەدا وەکو شێـوازی پەنجا یان سـەد ساڵ بەر لە ئێستـا نییە. واتا تەنیا بە بیستن و درک پێکردن کـار ناکرێ، بەڵکو ئامێری زۆر ورد هەیە کە هەندێ ئەنجامت دەخاتە بەردەست کـە گـوێی ڕووت هەرگـیـز بۆی نیـیـە بتـداتێ. کـەواتە فۆنەتیک توێژینەوەی لایەنی دەنگی و فـیـزیکی زمانە. پاشان فۆنۆلۆژی دێت کە نەک لە دەنگ، بەڵکو لە فۆنێم دەکۆڵێتەوە. واتا ئەو شێوازەی پێیەوە زمان لایەنە دەنگیـیـەکە دەخاتە نێو ساختـارێک. ئەمـە لە خۆیدا پشـتگوێ خسـتنی ئاسـتـە دەنگیـیـەکەیە. پاش ئەوەی مۆرفۆلۆژییەکە بریتییە کە لێکۆڵینەوەی ئەو کەرتانەی لە وشـە بچـووکـتـرن و ئەو شـێـوازەی پێـیـەوە ئەم کـەرتانە یەکدەگرن، لەدوایید سـەنتـاکس دێت کە لێکۆڵینەوەی چۆنیەتی ڕێکخستنی وشەکانە لەڕستەدا. سیمانتیک لە ئاستی مـانا دەکۆڵێتەوە و پراگـماتیکیش لێکۆڵینەوەی زمـانی سـەرزارەکـیـیـە. ئەمـە ناوکـەکـەی زمـانەوانییـە. هەرچەندە تەوژمـێـک هەیە کـە فـۆنەتیک بە بەشـێک لە

زمانەوانی دانانێت؛ چونکە لەسەر ئاستی دەنگی و فیزیکی زمان کار دەکات. ئەمە یەکێکە لەو لایەنانەی زمان کە گەنگەشەی لەسەرە، ئینجا جگە لەم ناوکە ئێمە بواری تری کار کردن لەسەر زمانمان هەیە وەک، سۆسیۆزمانەوانی و پسیکۆزمانەوانی و ئەتنۆزمانەوانی، تاد. سۆسیۆزمانەوانی(٢٧) لەسەر زمانی کۆمەڵگا و بەکارهێنانی کۆمەڵایەتی زمان کاردەکات. پسیکۆزمانەوانی(٢٨) لە پێوەندی زمان و دەروونناسی مەعریفی و هەموو ئەو گرفتە زمانیانەی وەکو dys-lexie(٣٠)، aphasie,(٢٩)، دەکۆڵێتەوە، دەبینی کاتێ باس لە زمانەوانی یان زانستی زمان دەکەی بەڕاستی شتێکی زۆر هەمەجۆرە و لەوانەیە پێوەندی نێوان سۆسیۆزمانەوانێک و سەنتاکسناسێک بە قەدەر پێوەندی نێوان سەنتاکسناسێک و کۆمەڵناسێکیش نەبێت!

* سۆسیۆزمانەوانی و پسیکۆزمانەوانی و... هەموو ئەمانەش لە بەشی زمانەوانی گشتیدا دەخوێنرێن؟

- بێگومان. ئەوانەش دەخوێنرێن و هەریەکەیان چەندین ئاراستەی جیاواز دەگرێتەوە خۆی. ئەمانە بەگشتی بوارەکانی زمانەوانین، بەڵام خاڵی سنووری نێوان هەریەک لەم بوارانەش زۆر دیار و ڕوون نییە، لە هەر بوارێکی لێکۆڵینەوەی زمانەوانیشدا هەندێ ڕێڕەو و ڕەوتی جیاواز هەیە. بۆ نموونە هەندێ کەس باوەڕیان بە سەنتاکسی فۆرمال یا فۆرمالیزە هەیە و هەندێکی تریش لەو بڕوایەدان کە بە پێچەوانەوە ناکرێ سەنتاکس فۆرمالیزە بکرێت. لێرەدا هەوڵ دەدەم شتەکان بەشێوەیەکی تر بخەمە ڕوو، دەکرێ بەشێوەیەکی سەربەخۆ و بەپشتگوێ خستنی ئاستەکانی تر لە سەنتاکس بکۆڵێتەوە. ئەمە ڕایەکە و منیش باوەڕم پێیەتی.

* کەواتا لە بواری زمانەوانی گشتیدا تۆ خەریکی سەنتاکسیت و باوەڕت بە سەنتاکسێکی فۆرمال هەیە

- بەڵێ. من لەگەڵ ئۆتۆنۆمی سەنتاکسم. واتا بەڕای من، دۆخی قسەکردن هەر چی بێت، مەبەستی قسەکەر هەرچی بێت، ئاستی پەروەردەییەکەی هەرچی بێت، کاتێ بیەوێت بە فەرەنسی قسە بکات و «ناو» و «نیشانەی ناو» لەگەڵ یەکتر کۆبکاتەوە، لە هەموو حاڵەتێکدا نیشانەکە دەخاتە پێش ناو. زمانەوانیش بۆ چەسپاندنی ئەم یاسا سادە و ساکارە، پێویستی بەوە نییە بزانێت کە قسەکەر بۆچی ئەو قسەیەی کردووە، بۆ کێ کردوویەتی، مەبەستی لە قسەکە چی بووە، لەکاتی قسەکردندا لە چ بارودۆخێکی دەروونیدا بووە.. پێویستی بە فۆنەتیک و فۆنۆلۆژی، بە ناسینی جۆرەکانی زمانی langage ئاخاوتن نییە بۆ ئەوەی بزانێت کە لە فەرەنسیدا نیشانەی ناو پێش ناو دەکەوێت. ئەمە یاسایەکی سادەی سەنتاکسیکە کە بۆ سەلماندنی خۆی بانگەوازی هیچ زانستێکی تری زمانەوانی وەکو پراگماتیک یان فۆنۆلۆژی ناکات، بەڵام هەموو زمانەوانەکان لەسەر ئەم بۆچوونە کۆک نین. بەڕای هەندێکیان، بۆت نییە لە بوارێک لە بوارەکانی زمانەوانیدا بەبێ بەرچاوگرتنی بوارەکانی تر کار بکەیت. لێرەدا کێشەکە، کێشەیەکی تەواوئەپەستمۆلۆژیکە. هەندێ زمانەوان تێڕوانینێکی تەواو ساکارانەیان لە کەرەستەی لێکۆڵینەوەیان هەیە. سەنتاکسناس لەسەر ڕستە ئیش دەکات، بەڵام هەیە پێت دەڵێت: «ئەی ڕستە چییە؟ ڕستە لە خۆیدا و بەتەنێ بوونی نییە!» بەواتایەکی تر کاتێ من ڕستەیەک دەردەبڕم، ئەوا من لە بواری «بەیان» دام. لەو بوارەشدا تۆ دەتوانی بەیەک ڕستە سێ مانای جیاواز دەربڕی و بە پێچەوانەشەوە بۆت هەیە لە دۆخێکی تایبەتی پێوەندی زمانیدا، بەسێ ڕستەی بە ڕواڵەت جیاواز، یەک مانا و مەبەست بگەیەنیت. بۆ نموونە بابڵێین کە پێکەوە لەگەڵ هەندێ لە برادەران لە دەوری مێزێکدا دانیشتووین و خەریکی نان خواردنین، تۆش خەریکی باسی پێویستی ڕیێفۆرمی ڕامیاری لە فەرەنسامان بۆ دەکەیت. من تەماشات دەکەم و دەڵێم: «ئاه، تەماشاکە ئەوا کراسەکەت پیس بووە». بۆ کەسێک کە لە ڕوانگەی پێوەندییەوە(٣١) لەم ڕستەیە دەکۆڵێتەوە، ناوەرۆکی ڕستەکە بە قەدەر مەبەستی سەرەکی دەربڕینی ڕستەکە (کە بریتییە لەوەی بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ تێت بگەیەنم کە قسەکانت نابەجێن) گرنگ نییە. واتا من مەبەستی ڕاستەقینەم لێرەدا ئەوە نەبووە کە لەپیس بوونی کراسەکەت ئاگادارت بکەمەوە، بەڵکو ئامانجم ئەوە بووە بەشێوەیەک تێت بگەیەنم کەوا لەگەڵ تۆدا هاوڕانیم و ئاراستەی قسەکەت بگۆڕە. دەکرا ڕستەی تریش لە جیاتی هی پێشوو بۆ هەمان مەبەست بەکاربێنم. وەکو: «دەزانی زۆر گەرمامانە؟» یان «ئەوا کەسێک لە دەرگا دەدا..». واتە لەو کاتەدا کەدەربڕینی ڕستەیەک، گەیاندنی مەبەستێکی تەواو جیاواز لە ناوەرۆکی ڕستەکەم پێ گەرەکە، ئیتر

فۆنەتیک یان سەنتاکسی ڕستەکە چ بایەخێکی دەبێت(٣٢)؟ ئەوە لە هەندێ وێنەی ڕەوانبێژیشدا هەیە وەکو paradox کە پێچەوانەی مانا فەرهەنگییەکەی دەگەیەنێت. لە حاڵەتی وادا بەرامبەرەکەم لە مەبەستم دەگات و دەزانێ چی پێ دەڵێم. بۆ نموونە بابڵێین ئازاد ناوێک کە کاتی خۆی قوتابی من بووە، نامەیەکی پشتیوانیم لێ داوا دەکات تا بیخاتە ناو دۆسیەکەی و پێشکەشی زانکۆیەکی کوردستانی بکات بۆ ئەوەی وەکو مامۆستا وەربگیرێت. منیش لەنامەکەمدا دەنووسم: «ئازاد کورێکی زۆر چاکە. هەموو کاتێ بە پێکەنینە. هەمیشە جلی جوان لەبەر دەکات و زۆر قسە خۆشە و لەکاتی خۆیدا دێتە سەر کارەکەی و...». ڕاستە کە لە نامەکەمدا هیچ باسی ئاستی شارەزایی و توانایی زانستی ئازاد ناکەم و ناڵێم: «ئازاد لێکۆڵەرێکی بەتوانانییە و هیچ شارەزایی ئەوتۆی لە بواری زمانەوانیدا نییە..» و ناوەرۆکی ڕستەکانیشم هیچ پێوەندیان بە بابەتەکەوە نییە؛ لەگەڵ ئەوەشدا ئەو کەسەی نامەکەی من دەخوێنێتەوە، باش لە مەبەستەکەم تێدەگات و دەزانێت کە بەڕای من ئازاد زمانەوانێکی زیرەک و بەتوانا نییە، بۆیە هەندێ زمانەوان هەن کە دەڵێن: «جا چۆن دەتانەوێ ڕستە بەشێوەیەکی سەربەخۆ لێک بدەنەوە، کەچی هەمان ڕستە لە دۆخێکی تایبەتی گفتوگۆدا دەتوانێت مەبەستێکی پێچەوانەی ناوەرۆکی خۆی بگەیەنێت؟» ئەمانە زۆر هۆی تریشیان لەبەر دەستە کە بەهۆیەوە دەیسەلمێنن کە ناکرێ لە بوارێکی زماندا بەبێ ڕەچاوکردنی بوارەکانی تری زمان کار بکەیت، بەڵام من و کەسانی وەکو من لەو باوەڕەداین کە زمان شتێکی فرەڕەهەندە ولێکۆڵینەوەی گفتوگۆی سەرزارەکی، لە خۆیدا بریتی نییە لە لێکۆڵینەوەی فۆنۆلۆژی. وەکو فیزیکدانێک کە لەسەر ئەتۆم ئیش دەکات و کاری بە فیزیکی ئەستێرەکان نییە. هەیە پێت دەڵێت: «ڕستە بوونی نییە»، یان «ڕستە شتێکە ئەبستراکتە». وایە. منیش دەتوانم هەمان شت بڵێم! بۆ هەر کەسێ کە ئەندازە (هندسە)ی خوێندبێت، «خاڵ» (نقطە) شتێکی ئەبستراکتە و بوونی نییە. هەر کەرەستەیەکی زانستی بێگومان ئەبستراکتە، بۆیە بۆ ئێمە مانان کە باوەڕمان بە سەربەخۆیی سەنتاکس هەیە، وتەی لە جۆری: «ئەمە ڕستەیەکە کە هیچ کاتێ نابیستی!» بێ مانا و نابەجێیە. ڕستە چییە؟ ڕستە ساختمان و ئەسکەلێتە، نە هیچی تر. «بەیان» زۆر دەوڵەمەندتر و کۆمپلێکس ترە، بەڵام بۆ هەمان مەبەست نییە، لەبەر ئەوەیە کە هەندێ جار سەنتاکناسان حەز دەکەن کار لەسەر هەندێ ڕستە بکەن کە لەوانەیە هیچ کاتێ نەگوترابن. ئەمەش چونکە بەدوای ئەو دیاردانە دەگەڕێن کە هەندێ جار هیچ پێوەندیان بە دەربڕاوە(٣٣) ڕاستەقینەکانەوە نییە. جا ئەوانەی بە سەنتاکسێکی سەربەخۆوە پابەندن، کار لەسەر «بەیان» ناکەن و نایانەوێ بزانن چی بەزمان دەکرێت و ڕستەکە دەیەوێ چی بلێت و تاد، بەڵکو ئامانجیان ئەوەیە نەخشەی ساختمانی ڕستە دابڕێژن و یاساکانی لێ دەربێنن. کە ئەوەت پەسەند کرد، هەنگاوێکی تریش بەدوایدا دەهاوێژی. ئەویش فۆرمالیزە کردنی سەنتاکسە. واتە چۆن لە زانستی لۆژیکدا دەتوانی بەبێ ئەوەی ناوەرۆکێکت لەبەردەستدا بێت، گرۆڤە (استدلال) بکەی(٣٤)،دەتوانی هەمان شت بۆ سەنتاکسیش بکەیت و بۆ دیار کردنی ساختارە سەنتاکسییەکان، یاساکان بەبێ یەکە لێکسیکییە دیارەکان دەربێنی و دایان بڕێژی (سەنتاکسی فۆرماڵ). ئەمە بیرۆکەیەکە کە لەوبەری ئەتلانتیک (لە ئەمریکا) لە دایک بووە و ئێستاش لەوێ بیرۆکەیەکی زاڵە و ڕۆژ بە ڕۆژ لایەنگری زیاتری هەیە و لە ڕێزمانی ناودار بە ڕێزمانی «تەکوینی تەحویلی» (٣٥) سەرچاوە وەردەگرێت و لە دایک بووی ئەو ڕەوتە کە پێی دەگوترێت «زمانەوانی چۆمسکی». بەپێی ئەم بیرۆکەیە ساختمانی سەنتاکسیک شیاوی فۆرمالیزە کردنە. هەرچەندە دەکرێ لەگەڵ هەموو بیروڕاکانی چۆمسکی تەبا نەبین، لەگەڵ ئەوەشدا زۆربەی ئەوانەی لەسەر سەنتاکس کار دەکەن لەمەڕ سەربەخۆیی سەنتاکس و فۆرمالیزەکردنی کۆکن، ئەمە ڕەوتێکی سەنتاکسناسییە. من ڕەوتی سەنتاکسی «ئەدەبی» باس ناکەم و یەکسەر دەچمە سەر ڕەوتێک کە بەقەدەر ڕەوتە «تەکوینی»ەکەی باسم کرد گرنگە و بریتییە لە نەریتی «کارکردی» (٣٦). لە ئەورووپا نەریتێکی کارکردی هەیە کە بۆ مارتینێ Martinet دەیگەڕێنن(٣٧) و زیاتر فۆنۆلۆژی کارکردی و مۆرفۆلۆژی کارکردی بەخۆیەوە دەگرێت و نەریتێکی کارکردی زۆر بەهێزیش لە ئەمریکا هەیە کە بەکارکردی ئەمریکان ناسراون. ئەم دوو تەوژمە لە هەمبەر ڕەوتە تەکوینییەکە ڕادەوەستن و دەڵێن: «نا، ناکرێ بەبێ ڕەچاوکردنی ئاستەکانی تری زمان و بەتایبەتی پراگماتیک، لە

سەنتاكس بكۆڵرێتەوە». كە واش بێ و هەندێ فاكتەری تری وەكو پراگماتیك و سۆسیۆلۆژی و.. بێنە ناو لێكۆڵینەوەی سەنتاكس، ئیتر ناتوانیت سەنتاكس فۆرمالیزە بكەی. هەرچەندە ئەم لێكۆڵەرانەش زۆر خزمەتی زمانەوانییان كردووە و تەنانەت زمانەوانی تەكوینیش هەندێ جار سوودی لێ بینیون. لە بواری سۆسیۆزمانەوانیدا دەتوانین ئاماژە بە لابۆف بكەین كە لەسەر زمانی ئینگلیزی سەرزارەكی كاری كردووە و هەندێ توێژینەوەی ئەژمارەییشی لەسەر ڕەشپێستە ئەمریكییەكان ئەنجام داوە. لقێكی تری ئەم ڕێبازە بریتییە لە ئەتنۆمیتۆدۆلۆژێ كە ئانالیزی گفتوگۆكانیان دەكرد و زیاتر لەژێر كاریگەریی كۆمەڵناسەكان بوون تا سۆسیۆزمانەوانەكان. ئەمانە واتە تەكوینییەكان و كاركردییەكان دوو ڕەوتی سەرەكی و زاڵی دژ بە یەكی بواری سەنتاكسناسین، هەرچەندە خاڵی هاوبەشیشیان لەنێواندا هەیە.

* لە كەیەوە لەسەر زمانی كوردی كار دەكەیت؟

- ڕاستییەكەی، كوردیم درەنگتر لە فارسی دەست پێكرد. هەر لە ساڵی ١٩٩٧ەوە كە دكتۆراكەم لە توولووز وەرگرت، دەستم كرد بەكاركردن لەسەر زمانی فارسی، بەڵام دەسپێكی كارم لەسەر زمانی كوردی لەگەڵ تۆ و ساندرین(٣٨) بوو. وا دەبێتە سێ ساڵ.

* لەسەر كامە دیالێكتی كوردی زیاتر كارت كردووە؟

- تا ئێستا زیاتر كارم لەسەركورمانجی خواروو كردووە. ماوەیەكی زۆر خەریكی دیاردەی خستنەسەر بووم. بەم دواییەش لەسەر كلیتیكەكان (ڕاناوە لكاوەكان) كارم كردووە. زیاتر لەگەڵ كورمانجی خواروو ڕاهاتووم. هەرچەندە جارێ شتی زۆر كەمی لێ دەزانم، بەڵام ڕادەی زانیارییەكانم لە بارەیەوە لەگەڵ كورمانجی سەروودا بەراورد ناكرێ.

* جا چیت لە بەرهەمی لێكۆڵینەوەكانی ئەم سێ ساڵەت كردووە؟ گوتارت نووسیوە؟ كۆنفرانست كردووە؟

- یەكەم كارم كە تەنیا تایبەت بە بابەتێكی كورمانجی خواروو بێت، لەسەر كلیتیكەكان بوو كە ساڵی پار تەواو بوو و ئەنجامی ئەم لێكۆڵینەوەیەم ساڵی ڕابردوو لە كۆنفرانسێكی نێودەوڵەتی كە لەژێر ناونیشانی «مۆرفۆسەنتاكسی زمانەكەم بایەخ پێدراوەكان» لە شاری ئۆستنی Austin ویلایەتی تێكساسی ئەمریكی ڕێك خرابوو، پێشكەش كرد. هەمان بابەتم لە زانكۆی ئێسێكس Essexی ئینگلیزیش پێشكەش كرد. ئەنجامی لێكۆڵینەوەكەم نووسیوە و ڕێك خستووە و خستوومەتە ژێر چاپ و ئەگەر پەسەند بكرێ، چاپ دەبێت. ڕاستە كارەكە لە كۆنفرانسێك پێشكەش كراوە، لەگەڵ ئەوەشدا دەبێ سەرلەنوێ بابەتەكە بخرێتە بەردەم كۆمیتەیەكی پسپۆران كەدەیخوێنن و ئەگەر پەسەند كرا، چاپ دەكرێت. ئەگەر چاپ بوو، دەبێتە گوتارێكی بیست لاپەڕەیی و لە چاپەمەنییەكانی زانكۆی ستانفۆرد Stanfordی ئەمریكی دەبێت. ئەمە تەنیا لەسەر كورمانجی خواروو، بەڵام من بەردەوام دەبم، چونكە ئەمە تەنیا یەكەم قۆناغی كارمانە لەسەر كلیتیكەكان. بابەتێكی تر كە كارێكی باشمان لەسەر كردبێت، پێكهاتەی «خستنەسەر»ە. لەم بوارەدا زیاتر كارم لەسەر زمانی فارسی كردووە. گوتارێكم نووسیوە كە بۆ چاپ كردن ئێستا لە دەست لێژنەی خوێندن دایە، بەڵام هەندێ دادەی كورمانجی سەروو و خوارووشم خستۆتە ناوی. ئێستاش خەریكی ئامادەكردنی گوتارێكی ترم كە لە ڕاستیدا سەنتێزی ئەو بابەتەیە لەسەر دیاردەی خستنەسەر لە زمانە ئێرانییەكاندا لەلایبزیگ Leibzig لە ئەڵمانیا لە یەكەم كۆنفرانسی نێودەوڵەتی كە لە مەڕ ئاستە جیاجیاكانی زمانە ئێرانییەكان ڕێك خرابوو، پێشكەشم كردبوو. ئێستا گوتارەكە لەبەردەستمدایە و تیپۆلۆژیكتر و گشتیترە و تیایدا نە تەنیا باسی فارسی و كورمانجی سەروو و خواروو، بەڵكو باسی گۆرانی و زازاییش دەكەم. پاشانیش ئەوەی زۆر حەزم لێیە بیكەم، توێژینەوەیەكی وردترە لەسەر خستنەسەر لە كورمانجی سەروودا، چونكە لەنێوان خستنەسەر لە كورمانجی خواروو و فارسیدا زۆر خاڵی لێكچوون هەیە. بێگومان جیاوازیشیان هەیە، بەڵام لە زۆرشتدا هاوتەریبن. لە كورمانجی سەروودا مۆرفۆلۆژی ناوی زۆر دەوڵەمەندترە لە كورمانجی خواروو. ئەویش بەهۆی بوونی دیاردەی نێر و مێ و كاریگەری تێپەڕ و تێنەپەڕ بوونی فرمان كە لە زۆر شێوەزاری كورمانجی خواروودا تارادەیەكی زۆر نەماون. بەهۆی ئەم دیاردانە لەكورمانجی سەروودا ئەلۆرمۆفی خستنەسەریش دەوڵەمەندترە و ساختارەكانی بەپێی ژمارە و نفش جیاوازن. هەندێ دیاردەی تریش هەن وەكو ئەوەی- بە هەڵە- بە «خستنەسەری دیارخەری» ناوی لێ براوە. یان «خستنەسەری سەرەكی» و «خستنەسەری لاوەكی» كە مەكەنزی باسی دەكات.. بەڕاستی هەندێ

دیاردەی مـۆرفـۆلۆژی و زۆر ئاڵۆزتریش هەن و ئەمـە ڕێگات پێ دەدات لە ڕووی سەنتاکسەوە دوورتر بڕۆی. هەمـان ئەو دیاردانە لە زازایی-دا دەبینرێن. بۆ زازایی جارێ ئەنفۆرماتۆرم نییە، بەڵام بۆ کورمانجی سەروو هەندێ ڕێزمـانیـشم لەبەردەسـتـدا هەیە. کـە واتا بۆ کـورمـانجی خـواروو بەردەوامی بە بابەتەکـەم دەدەم کـە لەسەر کلیتیکەکان و شوێنی لکانەوەیانە کە لە کاتی ئێستا و ڕابردوودا گۆڕانیان بەسەردادێت. لەسەر ئەم بابەتە لەگەڵ نووسراوەکانی مەکەنزی و جۆیس بلۆ (کە هەمـان بیـری مـەکـەنزی وەرگـرتووە) هاوڕانیم و لەو باوەڕەدام کە بابەتەکەی لەوەی کە هەیە ئاڵۆزتری کردووە و باسی هەندێ شتیان کردووە کە هیچ سوودیان نییە. بۆ کـورمـانجی سـەرووش بە نیـازم بە وردی لە دیاردەی خستنەسەر بڕوانم کە زۆر شتی سەرنجڕاکێشی تیایە و ئەمانە دوو تەوەرن دەمەوێت لە ئایندەیەکی زۆر نزیکدا لەسەریان بڕۆم.

* هیچ کارێکت خستۆتە سەر هێڵەکانی ئەنترنێت بۆ ئەوەی ئەو لێکۆڵەرانەی حەزیان لێیە، بیخوێننەوە؟

- جارێ تەنیا بابەتەکەم لەسەر خستنەسەر لە کـورمانجی خوارووداو لەلایەن هاوکارێکەوە (بێ ئەوەی ئاگادارم بکات) خراوە سەر ئەنترنێت و لەسەر

http://web.gc.cuny.edu/linguistics/doc/sambelian.pdf

دەتوانی بیخـوێنیتەوە، ئەمە سایتی زانکۆی {City University of New York} CUNY نیویۆرکە. هاوکارەکەشم ناوی ڕیچارد لارسۆن Richrd Larsonە کە ماوەی دوو ساڵە لەسەر خستنەسەر کار دەکات و پێوەندی پێوەکردم و منیش بابەتەکەم بۆ نارد، بەڵام نەمدەزانی دەیەوێ بڵاوی بکاتەوە ئەگەرنە جارێ نەمدەنارد، چونکە هەندێ کاری تێدا مابوو، بەڵام لەبەر ئەوەی هاوکارەکەم بەشێوەیەکی نێودەوڵەتی ناسراوە و زانکۆکەشیان زۆر ناودارە، دەنگم نەکرد. بابەتەکەی تریشم لە بارەی کلیتیکەکان، وەکو گوتم جارێ لەژێر خوێندن دایە و ئەگەر تەواو بوو لەسەر لاپەڕەکەی خۆم بڵاوی دەکەمەوە کە ئەمەی خوارەوەیە:

http://www.cavi.univ-paris3.fr/ilpga/pages_personnelles/samvelian/ index.htm

* لەنێوان زمانەوانە ئەورووپی و ئەمریکییەکان کێی تر دەناسی کە دوور یان نزیک لەسەر زمانی کوردی ئیش بکات؟ تەنانەت لە لێکۆڵەرەکانی خۆشمان لە کوردستان و وڵاتانی دەوروبەری لەگەڵ کێ پێوەندیت هەیە؟

- لە ئەمریکا کەس ناناسم کە لەسەریەک زمان کار بکات. بۆ نموونە هاوکارم لارسۆن کە لە بواری زمانەوانی گشتی کار دەکات، شتەکان بەشێوەیەکی زۆر گشتی و ئەبستراکت وەردەگرێت و نموونەکانیشی لە زمانە جیاجیاکانەوە هەڵدەبژێرێت. واتا لەسەر دیاردەیەکی تایبەتی لە زمانێکدا کار ناکات. لە ئەمریکا جارێ کەس ناناسم کە وا کاربکات. لە ئەورووپا زمانەوانێکی ئینگلیز هەیە بەناوی Jeffrey haig کـە سـاڵی ڕابردوو لە لایبـزیگ لەگـەڵی ئاشنا بووم و لە زانکۆی Kielی ئەڵمانی کار دەکات. لە سەرەتادا پسپۆڕی زمانی تورکی بووە. پاشـان وردە وردە هاتووە سـەر زمـانی کـوردی و لەسەر کورمانجی سەروو کاری کردووە و هەندێ شتی سەرنجڕاکێشی لێ خستۆتە ڕوو. جگە لەم لێکۆڵەرە کەسێکی تر لە ئەورووپا ناناسم. لە تورکیاش جارێ دەزگای فەرمی وەکو زانکۆ یان پەیمانگای زمان نییە کە لەسەر زمانی کوردی کار بکا. لەگەڵ کوردستانی عیراقیش بە داخەوە جارێ پێوەندیم لەگەڵ کەسدا نییە، بەڵام بەنیازم ئەمساڵ سەفەرێکی ئێران بکەم بۆ ئەوەی بتوانم پێوەندی لەنێوان هەندێ لەوزمانەوانانەدا دروست بکەم کە لەسەر زمانە ئێرانییەکان کار دەکەن.

* دەکرێ لە ڕێگەی ئەنترنێتەوە پێوەندی ئاڵوگۆڕی زانستیت لەگەڵ زمانەواناندا هەبێت؟

- بێگومان. کە لارسۆن پێوەندی پێوە کردم لەبەر ئەو بابەتەم بوو کە لەلایبزیگ پێشکەشم کردبوو و خستبوومە بەردەست لیژنەی خوێندن کە لە پسپۆڕانی زمانی زانکۆی تۆرۆنتـۆی کـەنەدا و هەندێ پسـپـۆڕی ئەمـریکی پێکدەهات، بەڵام ئەم جارە ئەگەر بەرهەمەکانم کەوتنە سەر ئەنترنێت، بێگومان پێوەندییەکانمان زیاتر و بەهێزتر دەبن. ئامـانجم ئەوەیە کـە تۆڕێک(٣٩) لەو لێکۆڵەرانە دروست کەم کە لەسەر کوردی و فارسی ئیش دەکەن و دەمەوێ پێوەندی نێودەوڵەتیمان هەبێ. بۆ نموونە کـۆنفـرانسی زمـانەوانی ئێـرانی کـە سـاڵی ڕابردوو لەلایبزیگی ئەڵمانیا بەسترا، بڕیارە لەمەودووا دوو ساڵ جارێک ببەسترێت. کۆنفرانسی داهاتوو لە زانکۆی ئۆپسالا Uppsalaی سوید دەبێت و ئامانج ئەوەیە کە ببێتە شوێنی یەکتر ناسین بۆ ئەو توێژەرانەی خەریکی

زمانە ئێرانییەکانن. بیرۆکەکەش لە سەرەتا ئەوە بوو کە جاریکیان لە ئەوروپا بێت و جاریکیش لە ئەمریکا، بەڵام لەبەر ئەوەی هاتن بۆ ئەمریکا بە تایبەتی بۆ لێکۆڵەرە ئێرانییەکان مسۆگەر نییە و ڤیزایان پێ نادرێت، جاریٔ کۆنفرانسەکان زیاتر لە ئەوروپا دەکرێن بۆ ئەوەی لێکۆڵەرە ئێرانییەکانیش بتوانن تیایدا بەشداربن. ئەگەر پاریس بتوانێت ساڵی ٢٠٠٩ ئەم کۆنفرانسە بەخۆیەوە بگرێت، زۆر باش دەبێت!

* لە فەرەنسا گرفتەکانی کارکردن لەسەر زمانی کوردی چین؟

– نەبوونی قسەکەرانێ کە بتوانن یارمەتیت بدەن. نەبوونی گرووپێکی کارکردنیش، چونکە یەکێکە لە تایبەتمەندییەکانی زمانەوانی لەسەردەمی ئێمەدا (بە بەراورد لەگەڵ بوارەکانی تری زانیستیش) بریتییە لە کاری دەستەیی و بەکۆمەڵ. ئیتر وا نییە کە ئێواران لەماڵی خۆت لەبەر ڕۆشنایی ماڵەکەت خەریکی خوێندنی یەک ستوون کتێب و نووسراوبیت. ئێستا کاری زمانەوانی کارێکی گرووپییە و لێکۆڵەران دەستە دەستە پێکەوە کار دەکەن. ئەمە لەلایەک، لە لایەکی تریشەوە دەستمان ناگاتە کتێب و گۆڤار و چاپەمەنییەکان، بۆ ئەوەی بزانین دوا پێشهاتەکانی لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکان لە مەڕ زمانی کوردی چین.

پێوەندیشمان وەکو گوتم لەگەڵ لێکۆڵەرە کوردەکانیش نییە. بۆ نموونە بۆ زازایی تەنانەت کەسی واشمان وەدەست ناکەوێ کە قسەی پێ بکات و بتوانێت یارمەتیمان بدات. ئەمانە کۆمەڵێ گرفتن کە ڕووبەڕووی هەموو ئەو لێکۆڵەرانە دەبن کە لەسەر هەندێ زمان لە دەرەوەی ئەو شوێنەی پێیان قسە دەکرێت، کار دەکەن.

* کە ئێستا لەکوردستان هەندێ لە ڕۆشنبیران بیرۆکەی داهێنانی زمانێکی یەکگرتووی کوردیان لەلا هەیە، زمانێک کە بتوانێت ڕۆژێ لە ڕۆژان ببێتە زمانی کوردی یەکگرتووی هەموو نەتەوەی کورد، چونکە کورد وەکو نەتەوەیەک لە هەموو پارچەکانی کوردستاندا یەک زمانی خوێندن و نووسینیان نییە. ئەگەر تەماشای زمانی عەرەبی بکەی، لەگەڵ هەموو ئەو جیاوازیانەی لەنێوان دیالێکتە جۆراوجۆرەکانی ئەم زمانەدا هەیە، عەرەبی قورئان کە لەسەرەتادا تەنیا شێوەزاری خێڵی قورەیش بووە، ئێستا زمانی فەرمی و نووسینیانە، بەڵام کورد شتی وای نییە و هەندێ کەس وا بیردەکەنەوە کە لەجیاتی زاڵکردنی دیالێکتێک بەسەر دیالێکتێکی تردا، باشتر وایە ئێمە ئەمانە تێکەڵاو بکەین و کوردی «سورمانجی» لێ وەبەربێنین. هەرچەندە بەشێوەیەکی فەرمی شتی وا لە ئارادانییە، بەڵام ڕایەکە هەیە و هەندێ کەس باوەڕی پێیەتی. بەڕای تۆ ئەمە سوودی هەیە یان زیان؟ تا چ ڕادەیەک شانسی سەرکەوتنی هەیە؟ شتی وا لەمێژووی زماناندا هەبووە؟ دەکرێ خۆمان زمانی خۆمان دروست بکەین؟ ئەمە هیچ زیانێک لە دەوڵەمەندیی زمانی کوردی و دیالێکتەکانی نادات؟

– بە ڕای من زمان داناهێنرێت و بە یاساش ناسەپێنرێت! دەکرێ سیاسەتی زمانەوانیمان هەبێت. هەندێ دەوڵەت هەن کە سیاسەتێکی زمانەوانی زۆر بەهێزیان هەیە. تەماشای وڵاتی کێبێکی کەنەدا بکە. لەوێ بە سیاسەتێکی زمانەوانی زۆر بەهێزەوە پشتگیریی لە فەرەنسی زمانی(٤٠) دەکەن و تەقەللا دەکەن تەنانەت زیاتر لە زمانێکی فەرمی بایەخ بە زمانی فەرەنسی بدەن و پەرەی پێ بدەن. بۆ ئەوەی هەموو کاتێ کۆمەڵەیەکی فەرەنسی زمان لە کەنەدا هەبێت. سەرەڕای هەموو ئەم هەوڵانە ئەو فەرەنسییەی لە کێبێک قسەی پێ دەکرێت، بە تەواوی وەکو فەرەنسی خودی فەرەنسا نابێت. کەواتە دەکرێ یاسا دەربکەین و بسەپێنین، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا جیاوازی لەنێوان زمانی فەرەنسی ئەم دوو وڵاتەدا هەر دەمێنێتەوە، ئەویش بەهۆی کۆمەڵێ هۆکار؛ لەوانە دووری جوگرافی، پێوەندییەکی جیاواز لەگەڵ زمانی ئینگلیزی، تاد. ئەگەر بەڕاستی ئەو ئیرادەیە هەیە کە زمانی «سورمانجی» دروست بکرێت، کەس ناتوانێ ڕێگری بێت، بەڵام بۆ ئەمە، دامەزراوێکی فەرمی بەکۆمەڵێ زاناو پسپۆڕی زمانەوانییەوە پێویستە، کە کاریان بەرەو ئەم ئامانجە ئاراستە بکرێت؛ دەبێ ڕێزمان و فەرهەنگێکی تایبەت بەو زمانە دابنرێت؛ دەبێ منداڵان لە قوتابخانەدا بەو زمانە بخوێنن؛ ڕاگەیاندن بەو زمانە بێت؛ زمانەکە بکرێتە زمانی فەرمی... ئەمەش کار و دەرامەتی یەکجار زۆری دەوێت، بەڵام پێشتر دەبێ لەخۆمان بپرسین ئەرێ شتەکە ئەوەندە دێنێت؟

لە ڕاستیدا، هەوڵی وا، لێرە و لەوێ و لەلایەن ژمارەیەکی کەمی ڕۆشنبیرانەوە ناگاتە ئەنجامێکی وا. لە وڵاتی ئیسرائیل-دا بۆ دانانی زمانی عیبری تازە، شتی هاوشێوە کراوە. ئەمەش لەبەر ئەوەی ئامانجێکی سیاسی زۆر بەهێزی لە پشتەوە هەبووە کە بریتی بوو لە

دروستکردنی نەتەوەیەکی یەکگرتوو کە بە یەک زمان قسە بکات. ئەگەر هەموو ئەو ئامرازانەی بۆ کارێکی وا پێویستن، بەرهەڤ بکرێن، لەوانەیە سەرکەوتنێ بەدەست بێنێت. لەوکاتەدا دەبێ تەنانەت وشەگەلی زمانەکەش ئستاندەر بکرێت. دەبێ ئەوەش بزانین کە تەنانەت لە حاڵەتی دەرچوون و جێبەجێ کردن و سەرکەوتنی بڕیارەکەش، نە کوردی تورکیا، نە کوردی ئێران بەو زمانە قسە ناکات..! تۆ باسی دەوڵەمەندیی دیالێکتەکانت کرد. بە پێچەوانەی هەندێ لە زمانەوانان من باوەڕم بە دەوڵەمەندیی زمان نییە. زمان کەرەستە و ئامرازێکە بۆ پێوەندی کردن و تەواو. نابێ زمان بۆ خۆی و لەخۆیدا ببێ بەئامانج. ئەگەر بەڕاستی بۆ گەیشتن بە ئامانجە نەتەوەییەکانیان، کوردەکان لەو باوەڕەدان کە دەبێ بێ هەلومەرج هەموو شتێکیان وەکو یەک بێت، تەنانەت زمانەکەشیان، ئا ئەوکاتە دەبێ هەموو شتێک یەک بخرێت. بەهەرحاڵ ئەمە بە شێوەیەکی ئۆتۆماتیکیش جێبەجێ نابێت و سیاسەتێکی زۆر بەهێزی دەوێت. لەوکاتەشدا زمانەکە نە کورمانجی سەروو دەبێت و نە کورمانجی خواروو. لەوانەیە لە یەکێکیان نزیکتر بێت تا لەوی تر، بەڵام زۆر کاری دەوێت. تازە کێ دەڵێ خەڵکی ئەم دوو ناوچەیە ئامادەن واز لە زمانەکانیان بێنن؟ ئەگەر بشکرێت لەوانەیە پاش دوو سێ نەوەی تر ئامانجەکە بێتەدی. بەڕاستی من لەم بارەیەوە نە هەڵوێستی زمانەوانی، نە هەڵوێستی ئایدۆلۆژیم نییە. دیارە وەکو تۆ باست کرد شتی وا بەشێوەیەکی فەرمی لە ئارادانییە، ئەمە دەکرێ مانای ئەوە بێت کە بیرۆکەکە لای هەموو ڕۆشنبیرانی وڵات یەکانگیر نییە و هەست بە پێویستی هەنگاوێکی وا ناکرێت، بەڵام ئەگەر هات و شتێکی وا هاتە پێش، بەر لە دەسبەکار بوون، کورد دەبێ ئەو پرسیارانە لەخۆی بکات کە ئایا ئەمە بەڕاستی هەنگاوێکی پێویستە بۆ گەیشتن بە ئامانجە نەتەوایەتییەکانی؟ ئەرێ شیانی جێبەجێ کردنی پرۆژەیەکی وا لە ئارادا هەیە؟.. و دەیان پرسیاری تر..

(پاریس)

پەراوێزەکان:

(١) خوێنەری بەڕێز ئاگادار دەکەمەوە کە پۆلێت لە ماوەی دیمانەکەدا کۆمەڵە وشەیەکی تەکنیکی زانستیی بەکارهێناوە کە لە فەرهەنگەکاندا وشەی کوردی بەرامبەریانم پێ نەدۆزرایەوە، بۆیە ناچار بووم خۆم وشەیەکی کوردی بۆ هەریەکێکیان دابنێم. لەگەڵ ئەوەشدا بۆ زیاتر ڕوون بوونی مانای وشە دانراوەکان، وشە فەڕەنسییەکانی بەرامبەریانم لە پەراوێزدا هێناوە و باشتر وایە خوێنەری بەڕێز لە کاتی خوێندنەوەی دیمانەکە تەماشای وشە فەڕەنسییەکانیش بکات.

(٢) ناونیشانی نامەی دکتۆرا:

Les nominalisations en francais: arguments semantiques et actants ayntxiques

(3) Traitement automatique.

(٤) لە زمانی فەڕەنسیدا جیاوازی دەخرێتە نێوان دوو وشەی langue و langage. وشەی langue بۆ واتا ناسراوەکەی زمان بەکاردێت: زمانی کوردی، زمانی فەڕەنسی: langue kurde, langue francaise، بەڵام وشەی langage بەشێوەیەکی گشتیتر، بە مانای «کارکردی دەربڕینی هزرو گفتوگۆی نێوان مرۆڤەکان کە بە قسە یان بەنووسین دەکەوێتە کار» ، دێت. هەروەها بە مانای «شێوازی دەربڕینی تایبەتی گرووپێک یان هی کەسێک»یش دێت. وەکو: زمانی پیشەیی، زمانی ئەدەبی، langage litteraire, langage professionnel.

(٥) شایانی باسە کە پۆلێت بەشێوەیەکی گشتیتر لەو کەرەستانەی زمان دەدوێت کە شوێنێکی دیاریکراویان لە ڕستەدا نییە و بە کەرەستەکانی ترەوە دەلکێن و بە کلیتیک (clitique) ناسراون. کلیتیکەکان ڕاناوی لکاویش دەگرنەوە خۆیان. ئێمە لێرەدا هەر بە ڕاناوی لکاو وەرمان گێڕا.

(6) Généalogique.

(7) Clitiques de seconde position.

(8) Problématique.

(9) Isolé.

(10) Capacité cognitive.

(11) Module.

(١٢) بڕوانە گەنگەشەی نێوان ساختارییەکان (بونیەوییەکان) les structuralistes و تەکوینییەکان les génératívistes لە مەڕ چیەتی زمان لە:

MILNER, Jean-Claude, Le Périple structural, figure et paradigme, paris, Seuil, 2002,pp. 179-245.

تەکوینییەکان لەو باوەڕەدان کە زمان بوونێکی سروشتییە و دەشێ ببێتە کەرەستەی لێکۆڵینەوە و دەکرێ وەکو زانست حسابی بۆ بکرێت، بەڵام ساختارییەکان لەو باوەڕەدان کە زمان بوونێکی فەرهەنگی واتا مرۆڤانە (مرۆڤی ناو کۆمەڵگا)یە و وەکو کەرەستەکانی تر نابێتە کەرەستەیەکی لێکۆڵینەوە.

(١٣) کەرەستەی دەستنیشانکراو لێرەدا بەمانای تایبەت ئەوەیە کە شوێنێکی بەرچاوی لە ڕستەدا هەیە دەوری هەیە لە دەسنیشانکردنی چۆنیەتی هەندێ کەرەستەی تری ڕستە وەکو نێر و مێ یان تاک و کۆی فرمان.

(14) Cognition.

(15) Observable.

(١٦) Corpus: مەبەست لەم وشەیە لەزمانەوانیدا دەستەیەکی تەواوە لە دەربڕینی ڕاستەقینە کە بۆ لێکۆڵینەوەی دیاردەیەکی زمانەوانی کۆکراون. ئێمە وشەی «کۆبەڵگە»مان بۆ بەکارهێنا. هەمان وشە لە زانستەکانی تریشدا بەواتای «کۆی ئەو کەرەستە و دۆکیومێنتانەی پێوەندیان بەیەک دیسپلینەوە هەبێت» ، دێت.

(17) Isoler.

(18) Introspection.

(١٩) Jugements d’acceptabilite، ئەم چەمکانە لەلایەن چۆمسکییەوە دانراون. بڕوانە:

CHOMSKI,N,

- Aspects of the Theory of Syntax, MIT Press, Cambridge, 1965.

- Santactic Strucres, The Haguem, Mouton, 1957.

(٢٠) لەم بارەیەوە و هەروەها دەربارەی observable لە زانستە زمانییەکان بڕوانە:

MILNER, Jean-Claude, Introduction a une science du langage, Paris, Seuil, 1989.

کە تیایدا هاوردەکانی چۆمسکیش بۆ ناو بابەتەکە تاوتوو دەکات.

(٢١) Naif، مەبەست لێرەدا لە هەنگاوی سادە هەنگاوێکە کە هیچ بیرێکی پێشوەختی لە پشتەوە نەبێت، جگە لە خودی تەماشاهەڵگرەکە بایەخ بە هیچ شتی تر نادات.

(22) Falsifiabilité.

(٢٣) بۆ پرەنسیپی ساختە پەزیری زانست principe de falsifiabilite بڕوانە:

POPPER, Karl, The Logic of Scientific Discobery, Basic, NY, 1959.

(24) Prononcable.

(25) Informateur.

(26) Multidimensionnel.

(27) Sociolinguistique.

(28) Psycholinguistique.

(٢٩)گرفتی دەربڕین یان تێگەیشتنی زمانی سەرزارەکی یان زمانی نووسین بەهۆی تێکچوونی بەشێکی دیاری مێشک.

(٣٠) گرفت لە خوێندن یا لە ناسینەوە و بەرهەم هێنانی زمانی نووسیندا.

(31) Communication.

(٣٢) بۆ زانیاری زیاتر لە بارەی Performance بڕوانە:

John L.Austin, How to do Things with Words, Harvard University Press, 1962;DUCROT, O, Le Dire et le dit, Paris, Les Editions de Minuit, 1984.

(33) Prononces.

(٣٤) لە لۆژیکدا نموونەیەکی بەناوەرۆک وەکو (ئازاد مرۆڤە. هەر مرۆڤێک ڕۆژێک لە ڕۆژان دەمرێت. کەواتا ئازاد ڕۆژێک لەڕۆژان دەمرێت) بەم شێوەیە (بەبێ ناوەرۆک) فۆرمالیزە دەکرێت: [A=B & B= C- A=C].

(35) Grammaire generative transformationnelle.

(36) Fonctionnaliste.

(٣٧) کە نووسەری ئەم کتێبەیە:

Elements de linguistique generale, Paris, Armand Colin, 1960.

(٣٨) قوتابییەکی فەرەنسی کە خەریکی ئامادەکردنی تێزێکی دکتۆرایە لەسەر لایەنێکی کاری لێکدراو لە کورمانجی خوارووda.

(39) Réseau.

(40) Francophonie.

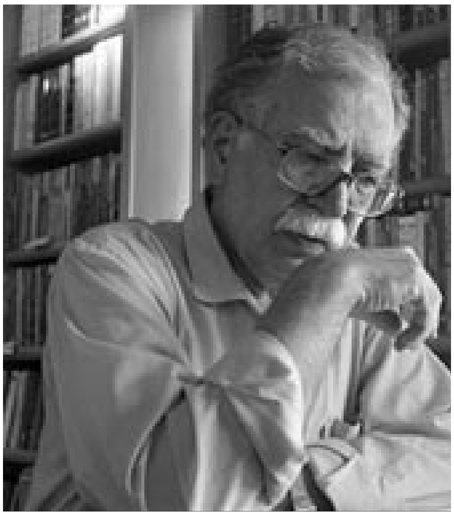

عەلی ئەشرەفی دەروێشان لە ئەدەبیاتی چیرۆکی ئێراندا ناوێکی دیارو ناسراوە. کەسێک کە گوڵشیری ئەوی بە «پاک و بێ غەل و غەشی ئەدەبیاتی ئێران ناوزەد کرد».

ئەم نووسەرە کوردزمانە لە ئەدەبیاتی فارسیدا خاوەنی کارنامەیەکی پتەو و بەربڵاوە و لە نووسیندا خاوەن ڕوانگەیەکی دەرەوستانەیە و بەردەوام بەتوندیش بەرگری و داکۆکی لێدەکا.

عەلی ئەشرەف دەروێشیان:
ئەدەبیاتی کوردی ئەدەبیاتێکی جیهانییە

لە فارسییەوە: شەریف فەللاح (هێژا)
(ڕۆژهەڵاتی کوردستان)

* سەرەتا باسی سەردەمی منداڵی و مامۆستایەتی و نووسەریی خۆتمان بۆ بکە، لەو ساڵانەی لە دیوی شێدار و تاریکدا وانەتان دەگوتەوە، لە ساڵەکانی دڵەڕاوکێ و هەوری کە نووسیوتانە بەو هیوایەی کە ڕووی خۆر بۆ من و خەڵک هیچ کات ئاوا نەبێ.

– لە کرماشان لە دایک بووم. قۆناغەکانی سەرەتایی و ناوەندی و دواناوەندی و پێش زانکۆییم لە کرماشان تێپەڕاند. لە ڕەزبەری ١٣٣٧ی هەتاوی کە ڕێک هەژدە ساڵان بووم بە پێی بەڵێنیەک کە دابووم بۆ مامۆستایەتی چووم بۆ (گەیلانی غەرب) کە یەکێکە لە قەزاکانی شائاباد (ئیسلام ئاوای ئێستا) گەیلان غەرب بەسەرهاتی خۆی هەیە، خەڵکی ئەوێ، هەژار و دەستەنگ بوون و خان و ئاغاواتی ملهوڕ و خاوەن پارە بەسەریاندا زاڵ بوون. کورتە چیرۆکەکانی «لەم وڵاتەدا»زیاتر پێوەندی بە کەشوهەوای گەیلان غەربەوەیە. خەڵکێکی دلۆڤان و چاک و بە ئاکار لەوێدا دەژیان. منداڵگەلی پێخواس و هەژار دەهاتنە قوتابخانە و زۆربەشیان نەیاندەتوانی بێنە قوتابخانە، ئەوان کاریان دەکرد و لەکاری وەرزێریدا هاوکاری و یارمەتی باوکیان دەکرد. سێ ساڵ لە گەیلان غەرب بووم و دوای ئەوە بۆ شائاباد نەقڵ کرام.

پێنج ساڵیش لەوێ وانەم گوتەوە. دوایی لە پەیمانگای خوێندنی باڵای تاران و زانکۆی تاران (هەردووکیان پێکەوە) دەستم دایە خوێندن. لە ساڵی ١٣٥٠ی هەتاوی (١٩٧١ز) بەهۆی چالاکی سیاسی و چاپ و بڵاوکردنەوەی «لەم وڵاتەدا» کەوتمە زیندان و تا ساڵی ١٣٥٧ (١٩٧٨ز) لە زینداندا بووم کە لەگەڵ شۆڕشی گەلاندا ئازاد کرام.

* بارودۆخی کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی و سیاسی کۆمەڵگایەک کە ئێوە تێیدا بۆ بە نووسەربوون هەوڵتان دەدا، لەگەڵ کۆمەڵگایەک کە ئێستا تێیدا نووسەرن، چۆن هەڵدەسەنگێنێ؟

– هەر سەردەم و قۆناغێک کێشە و گیروگرفت و مەسەلەی تایبەتی خۆی هەیە. ئەگەر بمانەوێ هەلومەرجی ئەوڕۆژانە لەگەڵ ئەمڕۆدا بەراورد بکەین، بەگشتی باس و لێدوانێکی دوورودرێژ هەڵدەگرێ،بەڵام تا ئەو جێگەیەی پێوەندی بە ئەدەبیات و هونەرەوە هەیە،دەبێ بڵێین کە لە هەر قۆناغێکدا سانسۆر کێشەی سەرەکی و گەورە بوو، لە ساڵەکانی دەیەی سی و چلدا سەرەڕای بوونی زەخت و زۆر بۆ هێنانی سانسۆر، شەڕە دەنووکێی ئەدەبی کتێبگەلی باش و بەکەڵک لەبەردەستی لاوەکاندابوو. لە سەرەتاکانی دەیەی سی (١٩٥١ز) لەو دوو ساڵ و چەند مانگە کە دکتۆر محەمەدی موسەدیق سەرۆک وەزیر بوو، کۆمەڵگای ئێمە ئەزموونی لە ئازادی و دیموکراسی وەرگرت، کتێب و نامیلکە و پەرتووکگەلی یەکجار زۆر بڵاودەبۆوە.هەر لەو سەردەمەدا بوو کە هۆگری بە خوێندنەوەی کتێب بە جیدی لەناخی مندا سەری هەڵدا. لە قوتابخانە ڕۆژنامەی دیواریمان سازدەکرد، ئەنجومەنگەلی ئەدەبیمان هەبوو. دوای کودەتا هەموو شتێ گۆڕا. سانسۆر و سووتاندنی کتێب دەستی پێکرد، بەڵام دووبارە خەڵک بەخۆداهاتنەوە، بەچەشنێک کە لە دەیەی چلدا (١٩٦١ز) نووسەر و شاعیرگەلێکی مەزن هاتنە مەیدانەوە و بەرهەمی ئەدەبی گەشەی سەند. هەر لەو سەردەمەدا بوو کە کانوونی نووسەرانی ئێران وەک ڕێکخراوێکی سەربەخۆ، بۆ سڕینەوەی سانسۆر و خەبات لەپێناو بەدەست هێنانی ئازادی بیروڕا و قەڵەمدا پێی نایە دنیای بوونەوەو سەری هەڵدا، بەڵام بەهۆی گوشاری سانسۆر و چەپاندن، لاوەکان ڕوویان کردە چالاکی نهێنی و ڕێگا و ڕوانگەیەکی چەکدارانەیان گرتە پێش.

دوای شۆڕشی (١٣٥٧)– (١٩٧٨ز) یەک دوو ساڵێک، خەڵک ئازادانە بیرو ئەندێشەی خۆیانیان دەربڕی؛ بەڵام دیسان سانسۆر زاڵ بۆوە. ئەو گوڕوتینە، ئەو هۆگرییە بۆ زانین و خوێندنەوە، ئەو ڕیزبەندییە درێژانە بۆ کڕینی کتێب، نەما و لەنێو چوو، بەڵام ئەو جیاوازییەی کە بەر لە ساڵی ١٣٥٧ (١٩٧٨ز) سانسۆر سیاسی بوو، بەڵام ئەمڕۆ سانسۆر هیچ یاسا و ڕێوشوێنێکی نییە. کانوونی نووسەران دیسان بە نایاسایی ناسراو ئیزن و دەرفەتی چالاکی پێنەدرا. (کانوونی نووسەرانی ئێران دیسان بۆ سڕینەوە و نەهێشتنی سانسۆر درێژەی بە هەوڵ و تەقەللای خۆیدا) لە دەورو سەردەمی پێشوودا نووسەرگەلێکی وەکو «سەمەدی بەهرەنگی» لە هەڕەتی لاوێتیدا خنکێنران و لەم دەورەیەشدا (محەممەد جەعفەر پوویەندە و محەممەد موختاری)یان لەسەر شەقام ڕفاند و خنکاندیانن. دەبینین کە لە هەر دەورە و قۆناغێکدا ڕووناکبیران دیسان لەژێر چاودێری و ئازارو ئەشکەنجەی سانسۆر دابوون.

* لە دوو ڕوانگەی «هونەر بۆ هونەر» یان «هونەر بۆ

خەڵک» کامیان پەسند دەکەیت؟

– ئەمە بەگشتی ڕوون و ئاشکرایە کە من «هونەر بۆ خەڵک» پەسند دەکەم، چونکە لەسەر ئەو باوەڕەم کە بەرهەمی هونەری پێویستە کە قازانجی مۆراڵی، کۆمەڵایەتی یان سیاسی هەبێت.

لێرەدا سیاسی بەواتای سانا و گشتگیر و عامیانەکەی، یانی خەبات بۆ بەچنگەوە گرتنی دەسەڵات نییە، بەڵکو سیاسی بوون یانی لە چارەنووسی خەڵکدا بەشداربوون و بەشێوەیەکی کۆمەڵایەتی نووسینە، جا کە وایە هونەر دەبێ بە نیسبەت و ئاستی قازانج و بەهرەکەیەوە بکەوێتە بەر ڕەخنە و لێکدانەوەوە، نەک تەنیا بە پێوەرگەلی جوانیناسییەوە ببەسترێتەوە. ئەو جوانییەی کە لە واقیعدایە، بەربڵاوترە لە جوانی هونەری. تەنیا هونەرمەندانن کە دەتوانن و دەبێ بە شوێن حەقیقەتەوە بن و تەنیا ئەوانن کە ڕەوایی دیتن و گوتنی حەقیقەتیان هەیە، چونکە مرۆڤ لەکۆمەڵدا دەژیت و خۆیشی زادەی کۆمەڵگایە، حەقیقەتێک کە نووسەران ئەرکی بەدواداچوون و پێداگریییان لە ئەستۆیە بەناچار بواری کۆمەڵایەتی هەیە. من باوەڕم بە هونەری دەوڵەمەندانە و بێ برک و ژان نییە و بایەخ بە هونەری کۆمەڵایەتی دەدەم، هەروەها هیچ کاتێکیش ناڵێم کە وەها هونەرێک نابێ ببێت. هونەر لایەن و بواری جۆراوجۆری هەیە. لە بەرامبەر داهێناندا نابێ کۆسپ و تەگەرە دابنرێ.

* پێگەی نووسەر لە ئێراندا چۆن هەڵدەسەنگێنێ؟

– پێگەی ئەمڕۆی نووسەر لە ئێراندا لەرزۆکە؛ چونکە سانسۆر، متمانە و بایەخ و بەهای بەرهەمی خوڵقاوی لەنێو بردووە. سانسۆر هۆکارێکی سووتێنەر و ڕاگرە لە داهێنانی هونەریدا و تا کاتێک سانسۆر هەبێت، نووسەران و هونەرمەندان ناتوانن ژیانی هەمەلایەن بە هەموو ڕەهەندەکانییەوە وێنا بکەن. ئەدەبیاتی ئەمڕۆی ئێمە نابێتە جیهانی، مەگەر نووسەران بتوانن ئازادانە بیروڕاو ڕوانگەکانیان دەربڕن. ئەندێشە و قەڵەم دەبێ ئازادبێ؛ ئەمە یەکێکە لە بنەڕەتیترین بڕگەو بەندەکانی جاڕنامەی کانوونی نووسەرانی ئێران. تا کاتێک کە نووسەران بانگهێشتی دادگا بکرێن هیواو ئومێدێک بە پێشکەوتن نییە و نووسەریش هەروا بێ هۆ بەدەوری خۆیدا دەسووڕێتەوە و دەستیشی بەهیچ کوێ ناگات.

* بەداخەوە زۆرێک لە ڕەخنەکانی ئێمە ڕەخنەیە لە نووسەر تاکو لێکدانەوە و شیکردنەوەی دەق بێ، یان نان بە یەکدی بەقەرزدانە! ئێوە لەم بارەیەوە، هەروەها پێگەی ڕەخنەوە چ ڕوانگە و بۆچوونێکتان هەیە؟

– نووسەری و نیگا و ڕوانینی ڕەخنەگرانە بۆ بارودۆخی کۆمەڵ پێکەوە پێوەندییان هەیە. لێرەدا هەر گرووپ و تاقمێک تێدەکۆشێ تاقم و دارودەستەی خۆی بناسێنێ. ئەویش ناساندن نەک ڕەخنەی زانستی. ئەم لەسەر ئەو دەنووسێ و ئەویش لە پەناو پەسێودا باس لە کارەکانی خەڵکانی تر دەکات. ڕەخنەش بەم شێوەیە ناشیرین و بێبەها بووە. ڕەخنە لەسەر بنەمای پێویستییەکانی نییە، بەڵکو لەسەر بناغەی تیۆریگەلێکە کە بە جوانی و بە دروستی دەرک پێنەکراون و بە نابەجێ کەڵکیان لێ وەردەگیرێ. ڕەفیق بازی و هاوڕێیەتی و پاڕانەوە و ویستن و دەست نیشانکردن بۆ نووسینی ڕەخنە لەلایەن هێندێک لە نووسەرانەوە کارێکی باوە، بەڵام هیچ کام لەم پیلانانە کاریگەرنین و وەها ڕەخنە و شیکردنەوەگەلێک بەناساندنی کتێب بە خەڵک کە خوێنەرانی سەرەکین، یارمەتی یەک نادات، چونکە دەبینم ئاستی تیراژی کتێب بەردەوام کەم دەبێتەوە.

* ئایا ئەدەبیاتی کوردی شایانی و توانایی و تایبەتمەندی بەجیهانی بوونی هەیە؟

– ئەدەبی کوردی هەر ئێستا بە بوونی کەسایەتیگەلێکی وەکو: بەختیار عەلی، شێرزاد حەسەن، شێرکۆ بێکەس و ڕەفیق سابیر ئەدەبێکی جیهانییە. ڕۆمانەکانی «ئێوارەی پەروانە» «دواهەمین هەناری دنیا»ی بەختیار عەلی وا پێدەچێ پێگەیەکی گرینگ و قورس و قایم لەجیهاندا بەدەست بێنن. شیعرەکانی شێرکۆ بێکەس بە گوێی خەڵکی جیهان گەییوە. بە لەناوچوونی سەدام و رووخانی دیکتاتۆرییەتە ترسناکەکەی، ئەدەب و هونەری کوردی لە ئێستادا زیاتر گەشە دەکا. ڕادە و ئاستی بڵاڤۆک و بڵاوکراوەی ئەدەبی و هونەری لە باشووری کوردستان زیاترە لە بڵاوکراوەی فارسی و هێندێ جار لە باری چۆنایەتی و نێوەرۆکەوە بە ئاست و پلەی بەرز گەیشتووە.

* تا چەندە لەگەڵ کولتوورو ئەدەبیاتی نووسراوەیی کوردیدا ئاشنایەتیت هەیە؟

– ڕۆژنامەکان و بڵاوکراوەی ئەدەبی و هونەری کوردی (باشووری کوردستان) دەخوێنمەوە و لەگەڵ نووسەران و

شاعیرانی کورددا ئاشنایەتیم هەیە. کۆمەڵێک لە چیرۆککگەلی کوردیم وەرگێڕاوەتە سەر زمانی فارسی و بەم زوانە لە دووتوێی کتێبێکدا بەناوی «بەهیوای باران» بڵاودەبێتەوە. وەرگێڕدراوی هێندێ لەم چیرۆکانەم لە بڵاوکراوە ئەدەبییەکانی ئێراندا بەچاپ گەیاندووە.

* ڕەوتی چیرۆکنووسی ئەمڕۆی ئێران چۆن لێک دەدەیەوە؟

– چیرۆکنووسیی ئەمڕۆی ئێران بەرەو لای تیۆری ژیان دەڕوات، هەرچەند ئەمە زۆر جێگای مەترسییە. ئەگەر ئەم ڕەوتە بەردەوام بێت، چارەنووسی کورتە چیرۆک و تەنانەت ڕۆمانیش تووشی چارەنووسی شیعر دەبێ. نووسەرانی لاوی ئێمە، بەرلەوەی ئەزموون بەدەست بێنن و دەستبدەنە خوێندنەوەیەکی بەردەوام و ورد بە خوێندنەوەی چەند تیۆرییەک لە ڕووی کتێبە وەرگێڕدراوەکانەوە، بەبێ لەبەرچاوگرتنی پێویستییەکان و بارودۆخەکان، دەست بە نووسین دەکەن و خوێنەر تووشی سەرلێشواوی و گێرۆدەی تیۆریگەلی ناپوخت و نادروست دەکەن. ئەم قسانەی من هەرچەندە کاریگەری و ڕۆڵێکی نابێ و کاتێک نووسراوەیەک پێشوازی لێ نەکراو و نەفرۆشرا و نووسەر تووشی زیان بوو ئەو کاتەیە ڕەنگە بەخۆیدا بچێتەوە.

* ئایا ئێوە لە نووسیندا پەیڕەوی و لایەنگیری لەقوتابخانەیەکی تایبەت دەکەن؟ بەگشتی ڕاتان لەسەر قوتابخانە ئەدەبییەکان چییە؟

– من تاکو ئێستا لەگەڵ نووسەرێک بەرەوڕوو نەبوومەوە کە بڵێ و بانگەشە بکا کە سەرەتا بەدوای ڕێباز و قوتابخانەدا گەڕاوم و دوایی دەستم داوەتە نووسین. (جیا لە نووسەرانی لاوی ئەمڕۆکە کە لە پێشدا ڕوودەکەنە تیۆرییەکان و دوایی دەنووسن.) من لەسەر ئەو باوەڕەم کە ڕێباز و قوتابخانەکانی نووسین خۆی سەرهەڵدەدا. لەلایەکی دیکەوە گوتوویانە شێوەی نووسین و قوتابخانە هەمان کەسایەتی و ئەزموون و ژیانی نووسەرە کە بە شێوەیەکی سروشتی کاتی نووسین، لەسەر بەرهەم شوێن دادەنێ و کاریگەریی دەبێت. کەسێک کە لە نێو خەڵکدا ژیابێت و دەستی دابێتە کار و هەوڵ و تەقەللا و لەگەڵ وتەکان و دەردو ئێش و ئازارەکانی خەڵکدا ئاشنایە، ڕێباز و شێوەی نووسینی جیاوازە لەگەڵ کەسێک کە تەریک و دوورە پەرێزە لە خەڵک. یەکێکیان ڕواڵەت خوازو ئەوی دیکە دەروونخوازە. هەرکەسە بەپێی ئاستی بژێوی ژیان و ئەزموونەکانی دەنووسێت.

* لە نووسیندا نێوەرۆک زیاتر بۆ ئێوە گرینگە، یان فۆرم و قەوارە، یان تێکەڵاوێک لە هەردووکیان؟

– ئەم دووە یانی نێوەرۆک و فۆرم دوو بابەتی جیانەکراوەن لە یەک.هەر نێوەرۆکێک فۆرمی شایان و شیاوی خۆی دەبینێتەوە. لەبەرهەمی ئەدەبیدا جیاکردنەوەی فۆرم و نێوەرۆک (ظرف و مظروف)یان قاپ و مادەی ناوی ئیمکانی نییە و نالوێ. لەنیوەرۆکدا، دەروونمایە و هەوێنێک کە لە خەیاڵ و زەینی هونەرمەنددایە، لەگەڵ تەوەرێک کە دەری دەبڕێ، پێکەوە تێکەڵاو دەبن و بەشێک لە گشت پێک دێن کە بە ئاسانی لە یەکدی جیاناکرێنەوە و هەر ئەم کۆمەڵە لێک جیانەکراوەیە کە وەکو نێوەرۆک ناوی لێ دەبرێ. بەم شێوەیە نێوەرۆک تەنیا ئەوەی کە نیشان دەدرێ، وەکو ئەندێشە، یان هەستی خاوەن بەرهەم نییە، بەڵکو تێگەیشتن و خوێندنەوەی نووسەر لە تەوەر و دەروونمایەش دەردەخا کە ئاکام و دەرەنجامی ڕوانگەی هونەری و دەرکی کۆمەڵایەتی ئەوە.

* چیرۆکی باش و چیرۆکنووسی باش و بەتوانا چ تایبەتمەندی گەلێکیان هەیە؟

– چیرۆکی باش چیرۆکێکە کە سەرنج ڕاکێش بێت، هەر کە دێڕی یەکەمت خوێندەوە دەستت پێ لێ هەڵنەگرێ و بەدوای خۆیدا بتکێشێ. چیرۆکی باش ئەوەیە خەو لە چاوانتا بڕەوێنێتەوە تا هەمووی نەخوێنییەوە هەست بە ئارامی و هێوری نەکەی. چیرۆکی باش و نووسەری باش، بە نیسبەت باشی و خراپی کۆمەڵگای خۆیەوە بەرپرس و دڵسۆزە، هاودڵ و هاوڕازە، خوێنەر دەگەیەنێتە ئاستێکی بەرز، ئاشتی و ئارامی پەرەپێدەدا، بە دژی نایەکسانی و زوڵم ڕادەپەڕێ. نووسەری باش هیچ کات خۆی سانسۆر ناکات و دژی سانسۆر و چەپاندن خەبات دەکات.

* بەرهەمێک چۆن دەبێتە بەرهەمێکی جیهانی؟

– تاکو بەرهەمێک لەنێو خەڵکی میللەتێک و قەومێکدا پێشوازی لێنەکرێ و نەخوێنرێتەوە هیچ کات نابێتە بەرهەمێکی جیهانی. بەرهەمێک جیهانی دەبێت کە نیسبەت بە فەرهەنگ و دابونەریت و دەنگ و ویستی

خەڵكی خۆیەوە هەست و دژكردەوە و عەشقی هەبێ و هونەرمەندانە ئەو عەشقە بەشێوەیەكی شیاو و شایستە وێنا بكات. هەموو ئەو بەرهەمانەی كە تاكو ئێستا بوونەتە جیهانی و خەڵاتی نێونەتەوەییان بەركەوتووە خاوەنی ئەم تایبەتمەندییانەن. ئەحمەد شاملوو، هەروەها نووسەری ئەفسانەییمان «سادق هیدایەت» خاوەنی ئەم تایبەتمەندییانە بوون. ئەوان لە زمان و كولتوور و دابونەریتی خەڵكی خۆیان بە باشی تێگەیی بوون و دەركیان پێكردبوو و لە بەرهەمەكانی خۆیاندا بەكاریان دەهێنا.

* بەرهەمەكانتان تاكو ئێستا وەرگێڕدراوەتە سەر چ زمانگەلێك و لەكام دەقی وەرگێڕدراوەكان زیاتر ڕازیت؟

– چیرۆكەكانم بە زمانەكانی، ئینگلیزی، فەرانسەیی، ڕووسی، ئەڵمانی، كوردی، توركی، ئەرمەنی و بەم دواییانەش بە نەرویجی وەرگێردراون. لە وەرگێڕانی بە كوردی چیرۆكەكانم، لەلایەن ئاغای عەبدوڵلا حەسەن زادە، زۆر چێژ وەردەگرم. جەنابیان ڕۆمانی چوار بەرگی «سالهای ابری»یشیان لەبەردەستدایە بۆ وەرگێڕان.

* زۆربەی چیرۆكەكانی ئێوە ڕەنگدانەوە و گێڕەرەوەی ژیان، فەرهەنگ، دابونەریت و...تاد خەڵكی كوردە، ئایا ئێوە قبووڵ دەكەن كە نووسەرانێكی وەكو ئێوە، «یەشار كەمال»، «سەلیم بەرەكات» و «مەنسوور یاقووتی» جیا لەوەی بە زمانی زگماكی، نووسینەكانتان خاوەنی ڕۆح و گیانێكی كوردییە؟

– دروست وایە. من كوردم و بەم بۆنەشەوە خۆشحاڵم. هەموو هەوڵی من ئەوەیە كولتوور و دابونەریتی گەلی كورد لە نووسینەكانما ڕەنگ بداتەوە و خەڵكانی تر لەگەڵ ئەم كولتوورە بە پێز و دەوڵەمەندەدا ئاشناكەم، چونكە لەسەر ئەو باوەڕەم ئەگەر ئەم ئاشنایەتیی و ناسینە لەنێوان گەلانی جیهاندا پەیدابێ، زەمینەی تێكهەڵچوون و پێكدادان و دوژمنایەتییەكان تاڕادەیەك لەناودەچێت.

* ڕووناكبیر كێیە؟ (ئایا دەكرێ بە هەر نووسەرێك بگوترێ ڕووناكبیر؟) دەبێ خاوەنی چ تایبەتمەندیگەلێك بێت؟

– ڕووناكبیر كەسێكە كە هەمیشە لە حاڵی پرسیار دایە. بە ڕوانینی شك و گومانەوە چاو لە مەسەلەكان دەكا، لەبەرامبەر هەر مەسەلە و هەر بابەتێكدا پرسیارێكی هەیە، هیچ كات ناڵێ كە بە حەقیقەتی ڕەها گەیشتووە، ئەو لە حاڵی گەیشتن بەحەقیقەتدایە. كەسێك كە دەڵێت من بە حەقیقەتی ڕەهاگەیشتووم ڕووناكبیر نییە، بەڵكو دەكرێ ناوی بنێین ئیدیۆلۆگ. واتا كەسێك حەقیقەتێك كە باوەڕی پێیە بێ ئەم لاو ئەولا بە پیرۆز و ڕەهای دادەنێت، ئەم كەسە ناتوانێت ڕۆشنبیر بێت. بەم پێیە «احسان طبری» كەسێكی ئیدیۆلۆگە، ڕۆشنبیر نییە، «عبدالكریم سروش» ئیدیۆلۆگە نەك ڕۆشنبیر، بەڵام «كارل ماركس» ڕۆشنبیرە، چونكە باوەڕی بەوە هەیە كە هەموو شتێك لەحاڵی ئاڵوگۆڕ و گۆڕاندایە و هیچ شتێك بۆ ئەو هەمیشەیی و نەگۆڕ نییە و هیچ كات ناڵێت كە بە حەقیقەتی ڕەها گەیشتووم، لەم ڕووەوە ڕۆشنبیری دینی چەمكێكی نادروستە، چونكە ڕۆشنبیر بەو ڕاڤە و خوێندنەوەیەی كە بۆمان كرد، ناتوانێت دینی بێت، چونكە ڕۆشنبیر لە زۆربەی مەسەلەكان گومان دەكات و بە حەقیقەتی نازانێت.

* ئێوە جیا لە نووسینی كورتە چیرۆك و ڕۆمان هێندێك لێكۆڵینەوەی فەرهەنگیشتان ئەنجام داوە، بۆ نموونە: كۆكردنەوەی ئەدەبی نەنووسراو و عامیانەی كوردی، نووسینی فەرهەنگی كرماشانی، بیرەوەرییەكانی سەفەرخان و... تكایە لەم بارەیەوە زیاتر ڕوونكردنەوەتان هەبێت؟

– كارگەلێك كە لە بوارگەلی جیا لە ژانری چیرۆك و ڕۆماندا ئەنجامم داون، زیاتر هۆگریان بووم و هەروەها بە مەبەستی بژێوی ژیان بوون. هۆگری و عەشقی سەرەكی من هەمان چیرۆكنووسییە، ئەویش چیرۆكی كورت، وتارنووسیشم پێ خۆشە، پێم وایە لە نووسینی وتاردا سەركەوتووترم. لە وتاردا دەتوانم هەموو شتێك ڕووت و پەتی و بێ پێچ و پەنا ناوڕاست و بە گوروتین و عەشقەوە دەرببڕم و ئیتر لە پشت دەمامكی فۆرم و ڕێبازەكانی هونەریدا خۆم حەشار نەدەم.

* ئایا دەكرێ ڕۆمانی «سالهای ابری» بەژیاننامەی ئێوە لە قەڵەم بدرێ؟ (هێندێك لە قەڵەم بەدەستانی كرماشان لەوەی ناڕاحەتن كە لەم ڕۆمانەدا سووكایەتی و بێ حورمەتی بەهێندێ كەس كراوە) ڕاتان لەم بارەیەوە چییە؟ ئایا درێژەی «سالهای ابری»تان لەم بیست و پێنج ساڵەی ڕابردوودا نووسیوە؟

– بەڵێ وایە ڕۆمانی چواربەرگی «سالهای ابری» ژیاننامەی منە. ژیاننامەی كەسانێكە كە لەنێوان

ساڵەکانی (١٣٢٠) تا (١٣٥٧) (١٩٥١-١٩٧٨ز) لەگەڵیان ژیاوم. لە ئێش و ئازارەکانیان، شادی و خۆشییەکانیان، شکست و سەرکەوتنەکانیاندا بەشداریم کردووە. پێم وانییە لەو ڕۆمانەدا سووکایەتیم بە کەس کردبێ. ناوەکان زۆربەیان دەستکردن. سەبارەت بە ڕۆمانی «شوهر آهوخانم»یش، هاوشارییەکانم ئەم قسانەیان دەکرد. نووسین یان، دەربڕینی ئەزموونگەلی تایبەتی و تاکەکەسی بێ بەربەست و چوارچێوەگەلی کۆمەڵایەتی، قەومی و دەوڵەتی ئەم سنوورو چوارچێوانە لە پانتایی ڕوانگەی نووسەر کەم دەکاتەوە. سنوورداری لە ئەزموونگەلی تاکەکەسیدا دەبێتە هۆی نابووتی و وێرانی ئەندێشە. ئەمە تاوانی من نییە کە شتگەلێک وەبیر خۆم دێنمەوە و دیومە کە خەڵکانی تر لە بیریان چۆتەوە و نەیاندیوە و توانایی و بوێری باسکردن و دەربڕینیان نییە. بۆ نموونە: کەسێک بانگەشەی پاڵەوانی قارەمانی دەکات و لەناو کۆمەڵدا دەبێتە نموونە و سەمبول، ئێستا ئەگەر ئەوکەسە بێت و دەزگای «هێرۆئین» سازی دابنێت و لاوانی تووشی ئیعتیاد بکات، نابێ شتێک لەسەری بڵێی و بنووسی؟ ئایا ئەمە سووکایەتی کردنە؟ ئەو خۆی بەخۆی و سووکایەتی و هاونیشتمانەکانی کردووە. یان مامۆستایەک کە فەرق و جیاوازی دادەنێ، نابێ شتێک لەبارەیەوە بڵێی؟ جا کەوایە جیاوازی مامۆستاگەلێک وەکو: داریووش نیک گووی کرماشانی، هورمز گورجی بەیاتی، یەحیا ڕحیمی، بەهمەن عیزەتی، قوربان حوسێنی و... لەگەڵ ئەوانی تر لە چیدایە؟ فەرق و جیاوازی جیهان پاڵەوان «تختی» لەگەڵ خەڵکانی تر لەکوێدایە؟

* ڕاتان لەسەر چیرۆکنووسانی کرماشانی وەکو «عەلی محەمەد ئەفغانی»، «مەنسوور یاقووتی»، «لاری کرماشانی» و... چییە؟ بەگشتی چیرۆکنووسی ئێران تا چەندە و قەرزداری کرماشانە؟

- عەلی محەممەدی ئەفغانی بە نووسینی «شوهر آهوخانم» گەورترین و گرینگترین ڕۆمانی لە مێژووی ئەدەبی ئێران لەزمانی فارسیدا نووسی و تاکو ئێستاش کەسێک ڕۆمانێک بە گەورەیی ئەوە (بە مانای واقیعی ڕۆمان)ی نەنووسیوە. من هەرکات دەرفەتم هەبێت دەیخوێنمەوە، بەڵام «شادکامان درەی قرەسو» ڕۆمانی دوایی ئەو بەباشی ڕۆمانی یەکەمی نییە و کارەکانی دوایی بەرە بەرە لاوازتر بوون. سەبارەت بە مەنسوور یاقووتی دەبێ بڵێم کە خەسارگەلێک کە لە ژیانیدا وێکەوت، پێشگیری لە پێشکەوتن و گەشەی زیاتری ئەوکرد. زیندان، زەخت و گوشار و تەنگ و چەڵەمەکانی ژیان، بێکاری و دواییش کارگەلی دژوار بۆ بژێوی گوزەرانی ژیان، پێشی پێشکەوتن و گەشەکردنی گرت. تا ساڵی (١٣٥٩)ی هەتاوی (١٩٨٠ز) بەتوانایی و وزەوە باشی کارکرد بەرهەمەکانی کاریگەر و شوێن دانەربوون ڕۆمانێکی جێگای پەسندی وەکو: «چرایەک لەسەر لووتکەی مادیان کێو»ی نووسی، بەڵام بەو هۆکارانەی کە باسم کردن بە دوای ساڵی (١٣٥٩)دا (١٩٨٠ز) کێشە و گیروگرفتەکان دەستیان پێکرد. بەهیوام ژیانی سەرو سامانێک بگرێت و دیسان شایەت و بینەری سەرکەوتن و گەشەی بین، بەڵام «لاری کرماشانی» جیا لەوەی کە زۆری نووسیوە و لەگەڵ ژیان و ژینگەی کرێکاری و لادێیدا ئاشنایەتی هەیە، نووسینەکانی چینی ئاسایی پەسندە و لە ئاستێکی بەرزدانین. من نووسینەکانی بەگشتی ڕەت ناکەمەوە، چونکە ئەو خوێنەرانی تایبەت بە خۆی هەیە و هاوکاری گەشەو چوونەسەری ئاستی کتێب خوێندنەوەی لە کرماشاندا کردووە. لە شاعیرانی ئەمڕۆی کرماشانی دەبێ لە «پەرتەوکرماشانی» ناوبەرین کە شیعرە ناوچەیی و خۆماڵییەکانی خاوەنی ڕەسەنایەتی و ڕاستگۆیی و پتەوییەکی بێ وێنەیە. ژیانی سالم و کەسایەتی سەربەخۆی دەبێ پارادایم و سەرمەشقی لاوانی ئێمە بێت، شاعیرە ناوچەیی و خۆماڵییەکانی وتەی سەرزاری جەماوەرە. هیچ کاتێ لەبەرامبەر کەش و هەواو دۆخی زاڵی کۆمەڵدا سەری دانەنواندووە.

* ئەگەر داواتان لێبکەین کە خەڵکی کورد بە گەلانی دیکە بناسێنن؟ ئەم ناساندنە چۆن دەبێت؟

- خەڵکی کورد، خەڵکێکن خاوەنی کولتوورێکی کۆن و لەمێژینە و پڕ بایەخە، خەڵکێکی جوامێر، زوڵم لێکراو، خەباتگێڕ و، تێکۆشەر وماندوو نەناس.

* ئایا نووسەرانی کورد لەڕۆژهەڵاتی کوردستان و باشووری کوردستان و... توانیویانە ئەدەبیاتی کوردی بە گەلانی دیکەی جیهان بناسێنن؟

- ئەدەب و کولتووری کوردی، بە بوونی نووسەران و شاعیرگەلێکی هەڵکەوتووی وەک: ڕەئووف بێگەرد، شێرزاد حەسەن، بەختیار عەلی، نەجیبە ئەحمەد،

شێرکۆ بێکەس، لەتیف هەڵمەت و.. لە جیهاندا جێگای تایبەتی هەیە و دەبێ بڵێم ئەمانە لە باشووری کوردستانن کە بەهۆی خەباتی نەپساوە و بەردەوامی خەڵکەوە، بەتایبەت دوای ڕاپەڕینی (١٩٩١ز) و دوای بەدەست هێنانی ئازادی و دیموکراسی گەشەی زیاتری کردووە.

فرەچەشنی و چۆنیەتی ئەو بڵاوکراوانەی کە لە باشووری کوردستان چاپ دەبن، بەرچاو و سەرسوڕهێنەرە، بەڵام بەداخەوە لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان وانییە، چونکە بەردەوام نووسەران و شاعیرانی کوردی ئەم پارچەیەی کوردستان بەهۆی تەنگەتاو کردنی سانسۆرەوە نەیانتوانیوە بەو شێوەیەی کە دەبێ بێت، گەشەبکەن، بەڵام دەتوانم لە؛ هەژار، عەتانەهایی، ناسر وەحیدی، مەنسوور یاقووتی، ئیبراهیم یوونسی و عەلی محەممەد ئەفغانی ناوبەرم. لە شاعیران لە باشووری کوردستان: (شێرکۆ بێکەس، لەتیف هەڵمەت، عەبدوڵڵا پەشێو و ڕەفیق سابیر) دیار و بەرچاون، هەروەها جگەرخوێن لە ڕۆژئاوای کوردستان. لە نووسەران؛ (حەسەن قزڵجی، محەممەد موکری، ئەحلام مەنسوور، نەجیبە ئەحمەد، شێرزاد حەسەن، ڕەئووف بێگەرد، ئازاد بەرزنجی، بەختیار عەلی، مەریوان وریا قانیع، ڕێبوار سیوەیلی و فەرهاد پیرباڵ) دەتوانم ناوبەرم، سەبارەت بە ناساندنی ئەدەبیاتی کوردی لەلایەن نووسەرانەوە دەبێ بڵێم بەش و ئەرکی سەرشانی نووسەرانی کوردی باشووری کوردستان، بەتایبەت لە سلێمانی و هەولێردا زۆرە و دوای ڕووخان و لەناوچوونی ڕێژیمی بەعسی زاڵم، ئەم ڕەوتە خێراتر بۆتەوە و ڕەنگ و بۆنێکی دیکەی بەخۆیەوە بینیوە.

* ئایا لە پێکهێنان و دامەزراندنی کانوونێک بۆ قەڵەم بەدەستانی کورد پشتیوانی دەکەن؟

– ئەم کانوونەی کە باسی دەکەن لەکوێ پێکدێ؟ لە باشووری کوردستان یان ڕۆژهەڵاتی کوردستان؟ ئەگەر لە باشووری کوردستاندا بێت، بەبێ شک شانازی پێوەدەکەم، کە ئەندامێکی بچووکی بم، بەڵام لە ئێراندا من ئەندامی کانوونی نووسەرانی ئێرانم و ئەو کانوونە بە ماڵ و خانووی دووەمی خۆم دەزانم و زۆرێک لە نووسەران و شاعیرانی کورد لە ئێرانیشدا ئەندامی ئەو کانوونەن و زیاتر لە ٣٥ ساڵ پێشینەی خەبات دژی سانسۆر و هەوڵدان بۆ بەدەستهێنان و دابین کردنی ئازادی ئەندێشە و قەڵەمی هەیە. جا بەم پێیە دامەزران و پێکهێنانی کانوونێکی تر لە ئێران لەبەرامبەریدا لەژێر هەر ناوونیشانێکدا بە دروست نازانم. ئەم کانوونە یانی کانوونی نووسەرانی ئێران دەست ڕەنج و ئاکامی هەوڵ و لەخۆبوردوویی زۆرینەی ئەندامانی خەباتگێڕو بوێری ئەو ڕێکخراوەیە وەکو محەمەد موختاری، محەمەد جەعفەر پویەندە، غەفار حوسێنی، ئەحمەد میر عەلایی و ئەحمەد شاملوو، ئەحمەد مەحموود، جەلال ئال ئەحمەد و م. الف بە ئازین و خەڵکانی ترە.

* وەزعیەتی کانوونی نووسەران لە چ قۆناغێکدایە؟

– لە هەلومەرجی ئێستادا کانوونی نووسەرانی ئێران بە قۆناغێکی لاوازی و وەستاوی ناچاریدا تێدەپەڕێ. بەدوای خولی دووبارە دەست پێکردنەوەی هەوڵ و تێکۆشانی کانوون کە بە بەیانی دەقی ١٣٤ەوە دەستی پێکرد، کانوون خەسارگەلێکی گەورەی وێکەوت. «محەممەد موختاری و محەمەد جەعفەر پویەندە» لەسەر شەقام ڕفێنران و خنکێنران، بەڵام کانوونی چاکتر و کاریگەرتر لە هەمیشە درێژەی بەکارەکانیدا.

دوو خولی کۆبوونەوەی کۆمەڵەی گشتی پێکهات. ئەندامەکانی بوونە چوار بەرابەر، بەڵام خولی سێیەمی کۆمەڵەی گشتی کە دەبوو لەسەرماوەزی ١٣٨١ی هەتاویدا (٢٠٠٢ز) پێکهاتبا، بەهۆی ئەو کۆسپانەی کە هاتنەڕێی خول و قۆناغی لاوازی و ڕاوەستاوی دەستی پێکرد. لەم قۆناغەشدا دیسان کانوون بە چالاکییەکانی لە دژی سانسۆر و پشتیوانی لە ئازادی ئەندێشە و قەڵەم درێژەی داوە و دەدات.

لە خول و قۆناغی نوێدا دوو ژمارە نامەی بڵاوکراوەی کانوونی نووسەرانی ئێران بڵاوکرایەوە کە دەست ڕەنج و دەرەنجامی ڕوانگە و ئەندێشەی ئەندامەکانیەتی.

* چ ڕاو پێشنیارێکت بۆ لاوان هەیە، بەتایبەتی ئەوانەی کە دەیانەوێ دەست بکەن بە کاری نووسین؟

– ئەو لاوانەی کە ڕوودەکەنە کاری نووسین و هۆگرییان پێی هەیە، دەبێ دوو خاڵ لە بیرنەکەن، یەکەم ئەوەی کە لە هەر هەل و دەرفەتێک بۆ خوێندن و خوێندنەوە کەڵک وەرگرن. فەلسەفە بخوێننەوە، مێژوو، ڕەخنەی ئەدەبی، چیرۆک و ڕۆمان و شانۆنامە و فیلم نامە و ئەوەی پێوەندی بە ئەدەب و هونەرەوە هەیە بە وردی بخوێننەوە. خاڵی دووەم ئەوەیە ئەزموونگەرێتی لەبیرنەکەن. بەنووسەر بوون، بەبێ ڕووبەڕووبوونەوە و لێک هەڵپڕژان

لەگەڵ کۆمەڵگایەک کە تێیدا دەژین، ئیمکانی نییە، هەر بەم پێیەیە کە نووسەرگەلێک وەکو: محەممەد عەلی جەمالزادە و بوزورگ عەلەوی کاتێک لە وڵات و نیشتمانی خۆیان دوور دەکەونەوە ئیدی ناتوانن وەکو پێشوو بنووسن.

هۆکاری کۆکردنەوە و بەدەستهێنانی ئەزموون و نزیکایەتی بە ژیانی خەڵک لە دەست دەدەن. ئیدی تەنیا دەتوانن پێداگر و پابەندبن بەبیرەوەرییەکانی رابردووی خۆیانەوە و خاڵ و هەوێنێکی تازە لەکارەکانیاندا بەرچاوناکەوێ و دەگەن بەدووپاتبوونەوە، بەڵام نووسەرانێک کە لە دەرەوەی وڵاتن باش دەستیان پێکردووە، چونکە لەگەڵ تاقمێکی گەورەی کۆچبەراندا تێکەڵاوبوون پێکەوە گرێ دراون. کۆچبەرگەلێک کە هەر کام بۆخۆیان پێگەو مەقامێکیان هەیە. رەزا قاسمی هاوڕاز و هاوسازی شەوانەی گرووپی «ژەنیارانی سازەکان» و شارام رەحیمیان «دکتۆر نوون ژنەکەی زیاتر لە «مصدق» خوشدەوێ» لەو کەسانەن. لەکاتی نووسیندا دەبێ لەبیری خوێنەر دابین. خوێنەر دەبێ لە دەقێک کە لەبەردەستیدایە چێژ وەربگرێ. سادە و ساکار نووسین یەکێکە لەبنەما سەرەکییەکان و دەبێ فێری ببین. دەڵێم سادەنووسین نەک بیرکردنەوە. هەرچەشنە سادەییەک نیشانەی پێگەیشتوویی و کارامەییە چ لە نووسین، چ لەبەرکردنی جلوبەرگ و چ لە خواردندا. بۆ خەڵکی نووسینی سادە ئەمە نووسین و لەبەرچاوگرتنی حاڵی خوێنەرە بە واتا بەپێی مەیل و ئولگوو و پێوەری خوێنەر نووسین نییە، بەڵکو نووسین بە چەشنێکە کە سادە و پڕ نێوەرۆک و مانا و پتەوبێ. دەبێ بخوێنین و زۆریش بخوێنین. دەبێ ئەزموون کۆکەینەوە و سەفەر بکەین. کاری هونەری کارێکی بەردەوامە. پشتکارو هیمەتی دەوێ. ماندووبوون لەکاری هونەریدا جێگای نییە. دەبێ بە تەواوەتی و سەراپا هەوڵ و تەقەللا بدەین. دەبێ زمانی بیانی فێربین و بەرهەمی پێشینان و ئەوانەی پێش خۆمان بەوردی و لەسەرەخۆ بخوێنینەوە.

سەرچاوە:

رۆژنامەی رۆژهەلات ژمارە«٦»، ٢٠٠٤/٦/٢٦، سالی یەکەم، هەڤپەیڤین: موحەممەد باقر پیری.

زانستی عەرووز

کامەران موکری

(١ - ٢)

پێش چەند مانگێک برامان مامۆستا حەسەن جاف نووسینێکی کامەران موکری ڕەحمەتی بۆ هێنام کە بە شێوەی مەلزەمە بۆ قوتابیانی بەشی کوردی زانکۆی سەلاحەدین ئامادەی کردبوو. ئێمە لە گۆڤاری ڕامان بە مەبەستی پاراستن و بەرچاوخستنی بەرهەمەکانی ئەو شاعیرە و بۆ ئەوەی ئەو نووسین و بەرهەمانە ون نەبن بڕیارمان دا بڵاوی بکەینەوە.

ڕاستییەکەی ئەو مەلزەمەیە کە ئێستاش لە ئەرشیڤەکەماندا هەڵمان گرتووە لەبەر ئەوەی بە ئامێری (طابعە) تایپ کرابوو، پاشان بە (ڕۆنیۆ) ڕاکێشرابوو، زۆر بە زەحمەت دەخوێنرایەوە و لە هەموو لاپەڕەکاندا چەندان دێڕ و پەرەگراف و لاپەڕەی بەڕادەیەک کاڵ ببوونەوە کە خوێندنەوەی زۆر زەحمەت بوو، بۆیە جارێکی دیکە سەرلەنوێ نووسیومانەتەوە و دێڕ بە دێڕی ئەو نووسینەمان بە وردی و بە ئەمانەتەوە خوێندووەتەوە و بە وردیش هەڵەچنیمان کردووە تا بە هیچ شێوەیەک هەڵەی تێنەکەوێ، پاشان بردمە لای د. مارف خەزنەدار تا پێیدا بێتەوە و ئەگەر سەرنج و تێبینییەکی هەیە وەک پەراوێز بۆی بنووسێ. د. مارف-یش پێشنیاری (د. محەمەد بەکر)ی کرد کە لە زانکۆی دهۆکە و هەم دۆستێکی دێرینی منیشە کە بە وردی پێیدا بێتەوە و سەرنجەکانی وەک پەراوێز لە دووەم بەشی ئەو نووسینەدا بڵاو بکەینەوە، تا زیاتر سوودی خۆی بگەیەنێ، چونکە ئەوەی کامەران موکری خوالێخۆشبوو نووسیبووی زیاتر بۆ قوتابیانی بەشی کوردییە و لە کەموکوڕی بەدەر نییە، لێرەدا دەبێ سوپاسی مامۆستا حەسەن جاف و د. محەمەد بەکر بکەین کە خەمخۆرانە بە تەنگ پاراستنی ئەو بەرهەمەوە بوون. هیواداریین بەرهەم و نووسینەکانی دیکەی ئەو شاعیرە ئەگەر کەوتووەتە لای هەر کەسێ بۆمان بنێرێ تا سەرەتا بڵاویان بکەینەوە و پاشان لە دوو توێی کتێبێکدا چاپیان بکەین، بەمەش خزمەتێکی بچووکی ئەو شاعیرە کوردپەروەرەمان دەکەین کە هەموو تەمەنی خۆی لە پێناوی کێشەی ڕەوای میللەتەکەی خۆی بەڕێ کرد و چی لە توانایدا بوو لە بواری خزمەتی ڕۆشنبیری و ئەدەب و وشەی کوردی درێغی نەکرد، ئێمەش بە دانەوەی بەشێکی کەمی ئەو قەرزە نەختێ گیانی ئاسوودە بکەین.

«سەرنووسەر»

وشەی عەرووز

هەندێ لە شارەزایان دەڵێن: کە گوایا وشەی عەرووز بەناوی ئەو شوێنەوە ناونراوە کە ئەم جۆرە زانستەی تێدا پەیدابووە کە کێشانەی هۆنراوەیە. بەم پێیە دەڵێن: دۆزەرەوەی ئەم زانستە کە (خەلیلی ئەحمەدی) فەراهیدییە خەڵکی عەرووز بووە.

عەرووزیش (مەککەیە) ئەگەرچی هەندێک دەڵێن: (عەممانە). هەندێ لە شارەزایانی تر دەڵێن: وشەی عەرووز لە وشتری چەمووشەوە وەرگیراوە، گوایە عەرووز بەواتای چەمووش دێت کە وشتری چەمووشیش ئەو وشترەیە کە رام نابێ، بەڵام بەپێی سەردەمی دۆزینەوەی، یان دانانی ئەم زانستە وادەردەکەوێ کە وشەکە و بگرە هەموو زاراوەکانی زانستەکە، لە ژینگەی عەرەب خۆیەوە وەرگیراوە، ئەو سەردەمە عەرەب زۆربەی کۆچەر و دەوارنشین بوون، لەبەر ئەوە زۆربەی زاراوەکانیش ئەگەر نەڵێین گشت زاراوەکانی عەرووز لە چۆنیەتی ژیانی کۆچەرییەوە وەرگیراوە وەک:

١- وتد: (مێخ) کە بریتییە لەو مێخەی پەتی رەشماڵی پێوە دەبەستن.

٢- ضرب: کوتانەوە واتە کوتانەوەی ئەو مێخانە.

٣- رکن: قوژبن بە واتا قوژبنی رەشماڵەکە.

٤- مسراع: لاشیپان واتە لاشیپانی رەشماڵ، یان دەوار هەروەها دەڵێن دەشێ کەوا عروض مەبەست لە عارسە بێت کە بریتییە لەو دار نیرگەیەی دەدرێتە بەر رەشماڵەکە لە ناوەڕاستدا.

٥- بیت: کە مەبەست لە بەیتی هۆنراوەیە لە (بیت الشعر)ەوە وەرگیراوە، یان لە (بیت الخیمة)وە.

٦- طـــــي: بە واتای پێچانەوە کە مەبەست لە پێچانەوەی دەوار و رەشماڵە.

زانستی عەرووز

عەرووز ئەو زانستەیە کە بریتییە لە تەرازووی هۆنراوە بەهۆی ئەم زانستەوە دروستی و لاسەنگی کێش لە یەک جیادەکرێتەوە، هەروەها کێشەکانی هۆنراوەی عەرەبی پێ دەست نیشان دەکرێ ئەو مەرجانەی پێ دیاری دەکرێ کە پێویستن بۆ هۆنراوە لە رووی مۆسیقاوە، «کەواتە عەرووز ئەندازەیەکە، یان پێوانەیەکە دەنگی هۆنراوەی پێ ساغ دەکرێتەوە.» (١) پێویستمان بەم زانستە چییە؟ ئەم زانستە بەلای هەندێ شاعیرەوە هیچ پێویست نییە کە دەبووایە ئەوان لە هەموو کەس زیاتر پێویستیان پێی بوایە، چونکە پێویستیان بەوە هەیە کە هۆنراوەکانیان کێشانە بکەن نەک لەنگ بن کەچی کەم هەبووە و هەیە کە شارەزای ئەم زانستە بێ. بێگومان لێرەدا مەبەستمان لە شاعیری بەتوانایە.. «ئەمانە هەر بە سەلیقە و کەڵەکەبوونی مۆسیقای هۆنراوەی پێشین خۆیان رێک دەخەن بەبێ ئەوەی لەنگ بێ.» (٢) بەلای هەندێکی ترەوە ئەم زانستە، واتە عەرووز زۆر پێویستە کە دەبوو ئەوەندە پێویستیان پێی نەبوایە کە ئەوانیش ئەوانەن کە لە هۆنراوە دەکۆڵنەوە و دەیانەوێ لە هەموو کون و قوژبنێ لە رووی کێشەوە شارەزابن. «شاعیرانی عەرەب پێش ئەوەی زانستی عەرووز بزانن، یان بدۆزنەوە، هۆنراوەیان رێک خستووە رێک و پێکیش بووە و بە گوێرەی ئەو دەریایانەش بوون کە لەدواییدا خەلیل دەست نیشانی کردوون.» (٣)

قد كان نظم الورى صحيحاً
من قبل ان يعرف الخليل

هۆنراوە بەپێی زانستی عەرووز

هۆنراوە بەپێی زانستی عەرووز بریتییە لە چەند بەیتێ (بیت) بریتییە لە دوو بەش، یان دوو پارچە کە لە عەرەبیدا بە هەریەکێ لەم دووبەشە دەوترێ (شطر)، یان (مسراع).

شەتری یەکەم ناوی (صدر)ە و شەتری دووەمیش (عجز)ە هەریەکێ لەم شەترانە لە چەند (تەفعیلە)یەک پێک هاتووە. دوا تەفعیلەی شەتری یەکەم پێی دەوترێ (عەرووز)، دوا تەفعیلەی شەتری دووەم (ضرب) تەفعیلەی تر پێیان دەوترێ (حشو).

تەفعیلە چییە؟

هەموو هۆنراوەیەک لە هەموو زمانێکدا بریتییە لە کۆمەڵە برگەیەک «ئەمجا لە هۆنراوەی عەرەبیدا بەپێی زانستی عەرووز چەند برگەیەک بەرامبەر دەکرێ لەگەڵ دەنگێکدا کە لە چەند پیتێکی بزوێن و نەبزوێن پێک هاتووە کە ناونراوە (تەفعیلە)» (٤) ئەم تەفعیلانەش کراون بە سەنگ بۆ کێشانەی برگە و شەتر و بەیت و هەموو هۆنراوەکە واتە (چامەکە). بۆ نموونە کەوتمان.

ابسط لنا يافتى اعذاركم فاذا
لاقت لنا لم ندع في قومكم عوجا

لێـرەدا بۆمـان دەردەكـەوێ كـەوا ئەم بەیتـە لە چەند تەفعیلەیەک پێکهاتووە بەم جۆرەی خوارەوە.

«ابسط لنا یافتی اعذارکم فاذا
لاقت لنا لم ندع في قومکم عوجا
مستفعلن فاعلن مستفعلن فاعلا» (٥)

بڕگەکردن و تەفعیلە دانان

بۆ ئەوەی تەفعـیلەکانی بەیت بدۆزینەوە، پێـویسـتـە پێشەکی ئەم خاڵانەی خوارەوە ورد بکرێتەوە و ئەم ڕێیانە بیگیرێن.

(١) دەبێ هۆنراوەکە بە ڕێنووسی عەرووزی بنووسرێ ئەم ڕێنووسـەش بریتـیـیـە لەوەی کـە تاڕادەیەک بە پێی دەنگی پیتەکان وشەکە بنووسرێ وەک:

أ- ئەگەر ئەو پیتە شەددەداربوو شەددەکەی بکرێتەوە و پیتەکە بە دوو پیت بنووسرێ نەبزاوێک و بزاوێک.

ب- ئەگـەر جـووتە بۆردار، یان جـووتە سـەردار، یان جـووتە ژێرداربوو لە جـیـاتـیـیـان بە نوونێکی نەبزاو بنووسرێ.

٢- هەر پیـتـێکی بزوێن نەبزوێنێکی بەدوادا نەیەت، ئەم نیـشـانەیەی بۆ دادەنرێ (ب) واتا چوکـڵـەیەک هەر پیتێکی بزوێن نەبزاوێک بەدوایدا هات ئەم نیـشـانەیەی لەژێردا دادەنرێ (-) واتـا هێـڵـۆکـەیەک. کـەواتە ئەم نیـشـانەیە (ب) یەک پیت دەنوێنێ کـە ئەویش پیـتـە بزوێنە، بەڵام نیشانەکەی تر کە ئەمەیە (-) بریتییە لە دوو پیت یەکەمیان بزوێن و ئەوی تریان نەبزوێن.

(٣) بەم جۆرە نووسینە ئاساییەکە دەکرێ بە نووسـینی هێـما و بەپێی هێـماکـان بڕگە دەست نیـشـان دەکـرێ و تەفعیلە پێک دەهێنرێ، بۆ نموونە:

قفا نبک من ذکری حبیب و منزل

ئەم شەترە بەم جۆرەی خوارەوە بڕگە دەکرێ.

ق/ فا/ نب/ ک/ من/ ذک/ ری/ حـ/ بي / بن /
و/ من / ز / ل

١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦ ٧ ٨ ٩ ١٠
١١ ١٢ ١٣ ١٤

ئەم شـەترە بە پیـتی بزوێنی (ق) دەست پێ دەکات وە (١٤) بڕگـەشە لەبەر ئەوە بەپێی ڕێ و شـوێنی زانسـتی عـەرزوو بۆ دۆزینەوەی تەفعـیلە بەش بەش دەکرێ بەپێی (٣ بە ٤ و ٣ بە ٤)، چونکە هەر شەترێ کە (١٤) بڕگە بێ، یان بڵـێین هەر بەیتێ شـەترەکـانی (١٤) بڕگـەبن ئەگەر یەکەم پیتی بزوێن بوو، بەش بەش دەکرێ بە ٣ بە ٤ و ٣ بە ٤، بەڵام ئەگەر هاتوو ئەو بڕگەیە، یەکەم پیتی نەبزوێن بوو، ئەوا دابەش دەکـرێ بۆ ٤ بە ٣ و ٤ بە ٣ ئەمـجـا بەم پێـیـە کـۆمـەڵە کـۆمـەڵە بڕگـەکـان لە یەک جـیـادەکـەیتـەوە، هەریەکێ لەم کـۆمـەڵانە پێی دەوترێ (تەفـعـیلە) کە تەفـعـیلەکـانیش ناوی خۆیان هەیە. بەم پێیە شەترەکە ئاوای لێدێت:

قفانب / ک من ذکری / حبیبن / و منزل
فعولن مفاعیلن فعولن مفاعل

ئەوسا شەترەکانی تری هۆنراوەکە هەروەک ئەو شـەترە لێ دەکرێ و هەموو هۆنراوەکە کێشانە دەکرێ.

هەندێ زاراوەی پێویست لە زانستی عەرزوودا

١- سـەبەبی سـووک (سـبب خـفـیف): بریتـیـیـە لە بڕگەیەکی درێژ کە لە پیتە بزوێنێک و ئەمجا نەبزوێنێک پێک دێت و نیشانەکەی هێڵۆکەیە (-) وەکو: سم، فم.

٢- سەبەبی گران (سبب ثقیل): بریتییە لە دوو بڕگە هەردووکـیـان کـورت و لە تەنیـشـت یەکـەوە دەبن و نیـشـانەکـەیان چوکڵـەیە (ب) واتا هەر بڕگـەیەکـیـان و چوکڵەیەک وەکو:

بم ، لم
ب ب ب ب

٣- وەتەدی کۆ (وتد مقرون: وتد مجموع): بریتییە لە دوو پیتە بزوێن و یەک نەبزوێن و نیشانەکەی چوکڵەیەک و هێڵۆکەیە (ب -) وەکو: قضی، شکا.

٤- وەتەدی جوێ (وتد مفروق) بریتییە لە دوو بزوێن و یەک نەبزواو لەنێوانیانا بێ. نیشانەکەی هێڵۆکەیەک و چوکڵەیەکە (- ب). وەکو: قام، نام.

٥- پشووی بچووک (فاصلة صغری) سێ پیتی بزوێن و یەک نەبزوێنە بەدوای یەکدا نیشانەکەی دوو چوکڵە و یەک هێڵۆکەیە (ب ب -). وەکو: کتبت.

٦- پشووی گەورە (فاصلة کبری) بریتییە لە چوکڵە و یەک هێڵۆکە (ب ب ب -). وەک: سمکة، عتلة.

تەفعیلەکان

لمعت سیوفنا

ڕەسەنەکان: تەفعیلە ڕەسەنەکان هەشتن کە ئەمانەن:

١- فعولن: ب – –

٢- مفاعیلن: ب – – –

٣- مفاعلتن: ب – ب ب –

٤- فاعلاتن: – ب – –

٥- فاعلن: – ب –

٦- مستفعلن: – – ب –

٧- متفاعلن: ب ب – ب –

٨- مفعولات: – – – ب

لقەکان

لەو تەفعیلە ڕەسەنانە گەلێ تەفعیلەی تر دروست دەبێ کە پێیان دەوترێ تەفعیلەی لق. وەک:

١- لە فعلن	فعول	ب – ب
٢- لە مفاعیلن	مفاعلن	ب – ب –
٣- مفاعلتن	مفاعلتن	ب – – –
٤- فاعلاتن	فاعلا	– ب –
یان فالاتن		–: – –
٥- فاعلن	فالن	–: ب
یان فعلن		ب ب –
٦- مستفعلن	متفعلن	ب – ب –
یان مستفعلن		– ب ب –
٧- متفاعلن	متفاعلن	– – ب –
٨- مفعولات	مفعلات	– ب – ب

بەراوردێ لەنێوان سەبەب و وەتەدی عەرەبی و بڕگەی کوردیدا

تەنیا جیاوازیەک لەنێوان بڕگەی کوردی و سەبەب و وەتەدی عەرەبیدا یان بڕگەی کوردی و سەبەبی قورس و سووکدا هەر ئەوەیە کەوا زمانی کوردی لە نووسیندا سەروبۆری نییە، بەڵکو چۆن دەوترێ هەر بەو جۆرەش دەنووسرێ. واتا لە کوردیدا پیتە بزوێنەکان و نابزوێنەکان دیارن بەسەروبۆر پیت نابزوێ، بەڵکو لەجیاتی ئەو سەروبۆرە خۆی پیت هەیە وەکو سر لە عەرەبیدا دوو پیتە (س) و (ر) پیتی یەکەمیان بەسەر بزاوە وە پیتی دووەمیان بەزەنە کپ کراوە، بەڵام بە کوردی سێ پیتە (سەر) (س) و (ە) و (ر)...

بەم پێیە سەبەبی سووکی عەرەبی بریتییە لە بڕگەیەکی درێژ لە کوردیدا. وەک:

دم، هم

ئەگەر ئەمە بە ڕێنووسی کوردی بنووسین، دەنووسین (دەم)، (هەم) کەواتە درێژی بڕگەی کوردی کتومت وەکو سەبەبی سووکی عەرەبییە و لە کێشانەی عەرووزیدا نیشانەکەی هێڵۆکەیە (–).

بەڵام سەبەبی قورس لە عەرەبیدا بریتییە لە دوو پیتی بزوێن لە تەنیشت یەکەوە کە نیشانەکەی دوو چوکڵەیە (ب ب) ئەمە لە کوردیدا دوو بڕگەی کورتە. وەک:

لم، بم

لە کوردیدا دەنووسرێ (لیمە) واتە بەم جۆرە لی/مە کە نیشانەکەی دوو چوکڵەیە (ب ب) بەم جۆرە وەتەدیش لە نووسینەوەیدا بەکوردی جیایە لەگەڵ وەتەدە عەرەبییەکەدا.

بڕگە لە زمانە هیندۆ ئەوروپییەکاندا

«زمانە هیندۆ ئەوروپییەکان بەوهۆیەوە کە ڕەگ و ڕیشەیان لە یەکەوە نزیکە، گەلێ خاسیەتی چۆن یەکیان تێدایە، لە ڕووی پیتی بزوێن و نەبزوێنەوە و چ لە ڕووی دروست بوونی وشەوە و چ لە ڕووی ئاوازی پیتەوە و بەگشتی فۆنۆتیکی زمانەکەوە» (٦) لەبەر ئەوە دەشێ کە هۆنراوەکانیشیان چەشنە خاسیەتێکی هەبێ کە لە یەکیان نزیک بکاتەوە کە ئەمەش لە ڕووی مۆسیقای هۆنراوەوەیە بۆیە دەتوانین بڵێین کەوا کێشانەی هۆنراوەکانیان ئەگەر گشتییان وەک یەک نەبن. زۆربەیان لە یەک دەچن و لەیەکترییەوە نزیکن «واتا زۆربەی کێشەکان یان بڵێین زۆربەی ئەم زمانە کێشی هۆنراوەیان لەسەر بنچینەی بڕگەی جەردەبییە واتە ژمارەی بڕگە.» (٧) کۆنترین یادگار کە بەزمانی (ئاریی هیندی) نووسراوەتەوە کتێبی (ڤیدا)یە کە ئەو زمانەی ئەوەی پێ نووسراوەتەوە هەر بەناوی کتێبەکەوە ناوی ڕۆیشتووە. واتا پێی دەڵێن زمانی (ڤیدا) وەکو چۆن دەوترێ زمانی ئاڤێستا یان کە هەندێ جار بەزمانی عەرەبی دەڵێن زمانی (قورئان) لەم زمانەڕا کە ڤیدایە بڕگە هەروەک بڕگەی زمانی کوردی دوو چەشنە (درێژ و کورت) دروست بوونیشیان یان چۆنیەتی پێک هاتنیان هەروەک پێک هاتنی بڕگەی کوردییە، واتا هەر بڕگەیەک کۆتایی بە بزوێنێکی کورت هات، ئەوا کورتە و ئەگەر کۆتایی بە بزوێنی درێژ هات بە پیتی نەبزوێن ئەوا ئەو بڕگەیە درێژە.

لە ڕووی کێشی هۆنراوەشەوە هۆنراوەکانی (ڤیدا) لەسەر کێشی بڕگەیین هەروەک هۆنراوەی ڕەسەنی کوردی. ئەو هۆنراوانەی (ڤیدا) زۆربەیان لەسەر کێشی (٨) و

(١٠) و (١١) و (١٢)- بڕگەیین. کەواتە هۆنراوەکانی (ڤیدا) لەسەر بنچینەی ژمارەی بڕگە کێشانە دەکرێن وەک کوردی. ئەوەی ئاشکراشە کێشی (١٠) بڕگەیی لە هۆنراوەی فۆلکلۆری کوردیشدا یەکجار زۆرە، هەروەها لە زمانی سانسکریتیشدا کێشانە هەر بەپێی بڕگەیە و پەیوەندی بە بڕگەی درێژ و کورتەوە هەیە. سەبارەت بەزمانی پەهلەویش ئەگەرچی بە تەواوی ڕوون نەبووەتەوە کە سەردەمی ئەشکانی و ساسانی هۆنراوە بە زمانی پەهلەوی بووبێ، یاخود نەدۆزراوەتەوە، بەڵام (کریستن سن) کە یەکەم کەسە دان بەوەدا دەنێ کەوا هۆنراوە بە زمانی پەهلەوی هەبووە، بەڵگەشی پارچە نووسراوێکە لە کتێبی شاپووری یەکەمدا کە لە (حاجی ئاباد) دۆزراوەتەوە کە گوایە زنجیرە هۆنراوەیەکی تیایە لەسەر کێشی (٧) و (٨) بڕگەیین، بەڵام هۆنراوەکانی ئاڤێستا واتا گاتاکانی ئاڤێستا هەروەک هۆنراوەی کوردی لەسەر کێشی (١١) و (١٢) و (١٤) و (١٦) بڕگەیین کە ئێستەش لەو جۆرە کێشانە لە هۆنراوەی کوردیدا هەن. بۆ نموونە:

«ئەم بەیتەی گۆران کە دەڵێ:

زۆر قژی زەرد سەرنجی ڕاکێشاوم
زۆر چاوی شین داویە پرشنگ لە چاوم

ئەم بەیتە لەسەر کێشی (١١) بڕگەییە بەپێی پشووی ٤-٧ کە لەم چەشنە لەگاتاکانا زۆرە.» (٨)

کێشەکانی هۆنراوەی عەرەبی

«بە پێی زانستی عەرووز هۆنراوەی عەرەبی (١٦) کێشە کە پێی دەڵێن دەریا و (٣٦) عەرووز و ٦٦ (-رب).» (٩) دەریاکانیش (کێشەکان) ئەمانەن:

١- طویل
٢- مدید
٣- کامل
٤- وافر
٥- مجتث
٦- مقتضب
٧- متدارک
٨- متقارب
٩- سریع
١٠- خفیف
١١- مضارع
١٢- بسیط
١٣- رجز
١٤- هزج
١٥- رمل
«١٦- متسرح» (١٠)

(١) دەریای طویل

فعولن   مفاعیلن   فعولن   مفاعیلن
ب - -   ب - - -   ب - -   ب - - -

نموونە

أطالت بلایانا سلیمی فدیتها
فعدنا بمغناها وطالت معاذیري

أطالت   بلایانا   سلیمی   فدیتها
ب - -   ب - - -   ب - -   ب - ب -
فعولن   مفاعیلن   فعولن   مفاعیلن

فعدنا   بمغناها   وطالت   معاذیری
ب - -   ب - - -   ب - -   ب - - -
فعولن   مفاعیلن   فعولن   مفاعیلن

(٢) مدید

«فاعلاتن فاعلن فاعلاتن» (١١)

نموونە

قد مددتم في منی طالبینا
هل تروني أبتغي طالباتي

قد مددتم   في منی   طالبینا
- ب - -   - ب -   - ب - -
فاعلاتن   فاعلن   فاعلاتن

هل تروني   أبتغي   طالباتي
- ب - -   - ب -   - ب - -
فاعلاتن   فاعلن   فاعلاتن

(٣) کامل

«مـــتـــفـــاعلن   مـــتـــفـــاعلن   متفاعلن» (١٢)

ب ب - ب -   ب ب - ب -   ب ب - ب -

نموونه

لا يسلم الشرف الرفيع من الاذى
حتى يراق على جوانبه الدم

لا يسلمش شر فل رفى عمنلأذى
– – ب – ب ب – ب – ب ب – ب –
متفاعلن متفاعلن متفاعلن

حتتا يرا قعلا جوا نبهلـ دمو
– – ب – ب ب – ب – ب ب – ب –
متفاعلن متفاعلن متفاعلن

(٤) وافر

«مفاعلتن مفاعلتن فعولن» (١٣)
ب – ب ب – ب – ب ب – ب – –

نموونه

لقد وفرت مواهبنا عليكم
كما كثرت مساوئكم إلينا

لقد وفرت مواهبنا عليكم
ب – ب ب – ب – ب ب – ب – –
مفاعلتن مفاعلتن فعولن

كما كثرت مساوئكم إلينا
ب – ب ب – ب – ب ب – ب – –
مفاعلتن مفاعلتن فعولن

(٥) مجتث

«مستفع: لن فاعلاتن مستفع: لن فاعلاتن» (١٤)
– – ب – – ب – – – – ب – – ب – –

نموونه

لا ينبض اليوم للشعر في المحافل عرق
كن بلبلاً او غراباً **فما هنالك فرق**

لا ينبضل يوم للشع رفى المحا فل عرقو
– – ب – – ب – – ب – ب – ب ب – –
مستفع: لن فاعلاتن متفعلن فعلاتن

كن بلبلاً او غراباً فما هنا لك فرقو
– – ب – – ب – – ب – ب – ب ب – –
مستفع: لن فاعلاتن متفعلن فعلاتن

(٦) مقتضب

«مفعولات مستفعلن مفعولات مستفعلن» (١٥)
– – – ب – – ب – – – – ب – – ب –

نموونه

حامل الهوى تعب
يستخفه الطرب

حامل الهـ وى تعبو
– ب – ب – ب ب –
مفعلات مستعلن
يستخف ف ـه الطربو
– ب – ب – ب ب –
مفعلات مستعلن

(٧) متدارك

«فاعلن فاعلن فاعلن فاعلن» (١٦)
– ب – – ب – – ب – – ب –

نموونه

لم يدع من قضى للذى قد عبر
فضل علم سوى أخذه بالأثر

لم يدع من قضى للذى قد غبر
– ب – – ب – – ب – – ب –

فضل عل من سوى أخذه بالأثر
– ب – – ب – – ب ب – ب –
فاعلن فاعلن فاعل فاعلن

(٨) متقارب

«فعولن فعولن فعولن فعولن» (١٧)
ب – – ب – – ب – – ب – –

نموونه

سلامي على من قربنا حماها
فأمسي فؤادي يعاني **بلاها**

سلامي على من قربنا حماها
ب - - ب - - ب - - ب - -
فعولن فعولن فعولن فعولن

فأمسي فؤادي يعاني بلاها
ب - - ب - - ب - - ب - -
فعولن فعولن فعولن فعولن

(٩) سريع
«مستفعلن مستفعلن فاعلن» (١٨)
- - ب - - - ب - - ب -
نموونه
قد أسرعت في عذلها لاتفي
من بعدها لا اخشى عاذ لات

قد أسرعت في عذلها لاتفي
- - ب - - - ب - - ب -
مستفعلن مستفعلن فاعلن

من بعدها لا اخشى عاذ لات
- - ب - - - ب - - ب -
مستفعلن مستفعلن فاعلن

(١٠) خفيف
«فاعلاتن مستفعلن فاعلاتن» (١٩)
- ب - - - - ب - - ب - -

نموونه
ليت من شفني هواه رأي
زفرات الهوى على كبدي

ليت من شف فنى هوا ـه راي
- ب - - ب - ب - ب ب -
فاعلاتن متفعلن فعلا

زفرات الـ هوى على كبدي
ب ب - - ب - ب - ب ب -
فعلاتن متفعلن فعلا

(١١) مضارع
«مــفــاعــيلن فــاعــلاتن مــفــاعــيلن فاعلاتن» (٢٠)
ب - - - - ب - - ب - - - - ب - -

نموونه
وقد رأي **الرجالا فما أرى مثل زيد**

وقد رأى تر رجالا فما أرى مثل زيد
ب - ب - - ب - - ب - ب - - ب - -

(١٢) بسيط
«مستفعلن فاعلن مستفعلن فاعلن» (٢١)
- - ب - - ب - - - ب - - ب -

نموونه
ابسط لنا يافتى اعذاركم فاذا
لاقت لنا لم ندع في قومكم عوجا

ابسط لنا يافتى اعذاركم فاذا
- - ب - - ب - - - ب - ب ب -
مستفعلن فاعلن مستفعلن فعلن

لاقت لنا لم ندع في قومكم عوجا
- - ب - - ب - - - ب - ب ب -
مستفعلن فاعلن مستفعلن فعلن

(١٣) رجز
«مــســتــفــعلن مــســتــفــعلن مــســتــفــعلن مستفعلن» (٢٢)
- - ب - - - ب - - - ب - - - ب -

نموونه
لا خير فيمن كف عنا شره
إن كان لايرجى ليوم خير

لا خير في من كفف عن نا شراهو
- - ب - - - ب - - - ب -
مستفعلن مستفعلن مستفعلن

إن كان لا | يرجى ليو | م خيري
- - ب - | - - ب - | ب - -
مستفعلن | مستفعلن | متفعل

(١٤) هزج
«مفاعيلن مفاعيلن مفاعيلن مفاعيلن» (٢٣)
ب - - - ب - - - ب - - - ب - - -

نموونه
فتى مختصر المأكول، والمشروب، والعطر

فتى مخت | صر المأكو | ل، والمشرو | ب، والعطرى
ب - - ب | ب - - - | ب - - - | ب - - -
مفاعيل | مفاعيلن | مفاعيلن | مفاعيلن

(١٥) رمل
«فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن» (٢٤)
- ب - - - ب - - - ب - -

نموونه:
في سبيل المجد اودى نفر
شهداء العلم اعلاهم مقاما

في سبيلل | مجد اودى | نفر
- ب - - | - ب - - | ب ب -
فاعلاتن | فاعلاتن | فعلا

شهداء ال | علم اعلا | هم مقاما
ب ب - - | - ب - - | - ب - -
فعلاتن | فاعلاتن | فاعلاتن

(١٦) منسرح
«مستفعلن مفعولات مستفعلن» (٢٥)
- - ب - - - - ب - - ب -

نموونه
لا تسرحي يا نيلق في بلدي
انعامنا في عكاظ مسرحها

لاتسرحي | يا نيلق | في بلدي
- - ب - | - ب - ب | - ب ب -
مستفعلن | مفعولات | مستفعلن

انعامنا | في عكاظ | مسرحها
- - ب - | - ب - - | - ب ب -
مستفعلن | مفعلاتن | مستفعلن

قافيه
واعصارنا أبيات شعر كأنما
أواخرها للمنشدين قوافي
(أبوعلاء المعري)

پێناسەی قافیە
سەبارەت بەقافیە لە هۆنراوەی عەرەبیدا گەلێ پێناسە هەیە بۆ نموونە (ئەخفەش) دەڵێ: قافیە بریتییە لە دوا وشەی بەیت، واتا یەک وشە کە دەکەوێتە کۆتایی بەیتەکەوە کە ئەمە بێگومان پێناسەیەکی تەواو نییە، چونکە جاری وا هەیە قافیە دوو وشەیە وەکو (یشهدبی) لەگەڵ (الکذب) یەکەمیان دوو وشەیە کەچی دووەمیان یەک وشەیەو قافیەشن. هەر لەم ڕووەوە (جاحظ) دەڵێ: قافیە کۆتایی بەیتە کە ئەمیش پێنسایەکی تەواو نییە، چونکە زۆر سادەیەو هیچ سنوورێکی نییە.
بەڵام (خەلیلی ئەحمەدی فەراهیدی) دەڵێ: قافیە دواییتە تا دەگاتە یەکەم پیتی نەبزواو و ئەمجا پیتە بزوێنێک کە ئەمە گونجاوترین پێناسەیە، چونکە وشەو برگەو دوو وشەش دەگرێتەوە.
هەندێ لەشارەزایان ئەوەندە بایەخ بە قافیە دەدەن، دەڵێن: دەتوانرێ بوترێ کەوا بەیتەکە خۆبەتی چونکە هەرجۆرە کێشێک، چەشنە قافیەیەک هەڵدەگرێ.
پێکهاتنی قافیەی عەرەبی: بەپێی زانستی عەرووز ئەو پیتانەی کە قافیە دروست دەکەن سێ چەشنن کە ئەمانەن:
١- پیتی ڕەوی: یان بڵێین پیتی بنەڕەت یان ڕەسەنی قافیە، ئەم پیتە ئەو پیتەیە کە شێوەی قافیەکە دەردەخات ئەمە لە کوردیدا وەکو (سەر، شەکر، گەوهەر) کە پیتی ڕێکە، ڕەسەنە.
٢- پیتی دوای ڕەسەن: ئەم پیتە دوای ڕەسەن دێت.
٣- پیتی پێش ڕەسەن: کەلەیەک پیتەوە دەست پێ

دەکـات تا چەند پیـتێ و پیـتـەکـانی پێش ڕەوی کـە لە قافیەی عەرەبیدا دەستنیشان کراون ئەمانەن:
١- تأسیس: بەپێی زانستی عەرووز ئەو پتی ئەلفەیە کە لە پێش پیتێکی بزوێنی پێش پیتی ڕەسەنەوە دێت وەکو: (مائل، شامل، حاصل). لێرەدا (ل) پیتی ڕەوییە (ڕەسەن) لە وشەی (مائل)دا و (١) تأسیسە بەڵام (ئـ) دەخیلە ئەمە لەهەرسێ وشەکەدا.
٢- دەخـیل: ئەوپیـتـە بزوێنەیە کـە دەکـەوێتـە نێـوان تأسیس و ڕەوییەوە (تأسیس، دەخیل، ڕەسەن).
٣- ردف: ڕەدفـیش هەر ئەو پیـتـەیە کەیەکسـەر پێش ڕەوی هاتووە لە جێی دەخیل کە ئەمە دوو چەشنە: ڕەدفی ئەسـڵـی/ کـە لەپیـتـی (و ا ی) دروست دەبێ و ڕەدفی زیادە: کە لە پیتی نەبزواو دروست دەبێ.
٤- قید: هەر پیتێکی نەبزواو بێ پێش ڕەسەن، بەبێ بوونی جیاکەرەوە.
پیتەکانی پاش ڕەوی (ڕەسەن)
١- وصل: کە بەپیتی ڕەوییەوە لکاوە.
٢- خروج: ئەو پیتەیە کە لە دوای (وصل) دێت.
٣- زیادە: ئەمیش دوای (خروج) دێت.

قافیەی کوردی
بایەخی قافیە

پێش ئەوەی بێـینە سـەرچۆنیـەتی قـافـیـە لە هۆنراوەی کوردیدا سەبارەت بەبایەخی قافیە دەدوێین بەگشتی لە هۆنراوەی هەمـــوو زمـــانێکدا. لەبەرئەوەی لەسـەرەتای پەیدابوونی هۆنراوەوە ئامـانج لە هۆنراوە دانان ئەوەبووە کە ببێ بەسروودو گۆرانی. دەبوو هۆنراوە جۆرە ئاوازێکی هەبێ کـە بۆ گـۆرانی بشێ و لە پەخشـان جیـابکرێتـەوە، ئەمە سەبارەت بەکێش، بەڵام سەبارەت بە قافیەش لەبەر ئەوەی ئاوازی گـۆرانی دەبێ پشـووی تیـابێ، کـورت یان درێژی پێ بەپێی ئەوەش دەبێ هۆنراوەکـــەش پشــووی تیـابێ و ئەم پشـووانەی ئاوازی گـۆرانی وەک پشـوودانی ناو (صدروعجز) نییە. واتا بێجگە لەوە پشوودانێکی تر هەیە واتا جۆرە پشوودانێکی تر هەیە کە فراوانترە.
یان بڵـێین قـووڵـتـرە بەم پێـیـە قـافـیـە بەرامـبـەر بەو پشوودانە دەوەستێتەوە، بێجگە لەمەش قافیە ئەو جۆرە دەنگەیە کـە صـدرو عـجـر و بەیت و بەیت لەیەک جـیـا دەکاتەوە بەم پێیە ئەوەتانە هۆنراوەی ئازادیش دەستی لە قـافـیـە هەڵنەگـرتووە. ئەم بۆچوونە گـونجاوە بۆ هۆنراوەی کوردیش نەک هەر عەرەبی.

«قافیەی هۆنراوەی کوردی» ٢٦

کاتێ کە گوێمان لەم وشانەی خوارەوە دەبێ تێ دەگەین کـە لەگـەڵ یەکـدا قـافـیـەن: (جـوان، نیـان، کـوێسـتـان، سازان).
یان ئەم وشانە: (سەر، سێبەر، گەوهەر، کەمەر)
لەڕێزە وشـەی یەکـەمـدا وەکـو سەرنج دەدەین پیـتـی (ا، ن) لەهەر چوار وشەکەدا هەن.
لە ڕیزی دووەمدا (ە، ر) هەن کە بەدەنگی ئەم دووپیتە لە هەردوو ڕیزەکەدا دەوترێ قـافیە. لەمەدا دەردەکەوێ کە لەم دووڕێزەدا دووپیت قـافیـە بوون، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەشێ کـە یەک پیت ببێ بە قـافـیـەوە و ئەوەی شـایـانی سـەرنجە ئەوەیە کە لەڕیزی یەکـەمـدا پیـتـی (ن) پیـتـی ڕەسەنی قـافـیـەکەیە و لـە ڕیزی دووەمدا پیـتی (ر). ئەو پیتـانەی دەکەونە پێش پیتی ڕەسەن تا ژمارەیان پتر بێ، قـافیـەکە بەهێزتر دەبێ و مۆسقـاکەی خۆشتر دەبێ وەکو: (سەردار، نازدار) لێرەدا پیـتی (دار) هاوبەشن، بەڵام لە پێکهـاتنی وشەکەدا پاشگرن لەبەر ئەوە قافیەکە دانانرێ بەقافیـەیەکی بەهێز، بەڵکو تەنیـا لەڕووی پیتەوە کردمان بەنموونە. هەروەها دوای پیتی ڕەسەن پیتی تر دێن کە ئەم پیتـانەش قـافیـەکە بەهێزدەکەن. وەکو: (سەرم، دەرم). پیتی (م) ئەگەرچی لێرەدا ڕاناوی لکاوە، بەڵام قـافیەکە بەهێزدەکات، بەڵام قـافیـەکە ئەگەر پیتی ڕەسەنی نەبێ، نابێ بەقافیە.
وەکو: (شانم، لەشم، دەستم). ئەم سێ وشەیە قـافـیـە نین، چونکە کە پیتی (م) لابرا دەمێنێتەوە (شان، لەش، دەست) کە پیـتی ڕەسـەنی یەکەم (ن) نەو دووەم (ش) و سێیەم (ت). لەبەر ئەوە بۆ دۆزینەوەی پیتی ڕەسەن دەبێ نیـشـانەی کـزو ناسـراوو نەناسـراوو ڕاناوەو هەرپیـتـێکی تری زیادە هەبوو، لاببرێ.

قالّییەک بە زمانی گوڵەکانی ئەزموونەکەی دەهۆنێتەوە

خوێندنەوەیەک بۆ کۆ شیعری:
«قالّییەک دەناسم لە هەرچی گوڵیەتی ماندووە»

هەندرێن
(سوێد)

لە سەرتاپای مێژووی ئەدەبدا پرسیاری کرداندنی ژیان لە شیعردا. خاڵێکی بنەڕەتی بووە. ئەمڕۆش پێوەندی نێوان ژیان و شیعر لە جاران بەهەرمێنتر بووە، بەڵام ئەمڕۆ بزاڤێکی شیعریی هەیە کە وەک پێشتر جەخت لەسەر گفتوگۆی تیۆریی و دەقدا ناکاتەوە، بەڵکو زیاتر ئاوڕ لە وردەکاری هونەریی زاراوەسازیی دەق دەداتەوە. بە واتایەکی تر. ئەو بزاڤە نوێیەی شیعر زیاتر جەخت لەسەر ژیاننامەی دەقنووس دەکاتەوە نەک نێوەرۆک و تێگەیشتنی ئەدەبی، چونکە ئەمڕۆ. وەک دیاردەیەک، نووسەرگەلێک ژیاننامەی خۆیان دەنووسنەوە. بۆیە ڕەخنەگرانی ئەدەب بەگشتی زیاتر سەرنج دەدەنە ڕاستگۆیی و ڕەسەنایەتی ژیاننامەی نووسەر. بەم جۆرە ڕەخنەگری ئەمڕۆکە زارقەڵەبالّغی شاعیری لەکن زۆر گرنگ نییە. بەڵکو ئەزموونە جیاوازەکەی بۆ گرنگە.

لەو ناکۆییەوە دەکرێ لە ئاستی فەلسەفیدا ئاماژە بە ژاک دێریدا، ژولیا کریستیڤا. ماوریس بلانشۆ. جۆرج باتالی و چەندان هزرڤانی دیکە بکەین کە شوێن پێیان دیارە لە پانتایی ئەو ڕەوتە ڕەخنە نوێیەی کە جەخت لەسەر دەقی ئەدەبی وەک ئەزموونێک لە ژیان دەکەنەوە. هەر لێرەوە گرنگە بڵێین. کە زانەوەی ئەو دیاردە ڕەخنەییە، چەشنە فراژانێکە لەو ئەزموونەی مارتن هایدگەر بەتایبەتی و فینمینۆلۆگیش بەگشتی. هایدگەر لە ڕێگای خوێندنەوەکانی شیعری هۆلدرلین. ریلکا و تاراکل توانی خاکێکی بە پیت بۆ گفتوگۆیەکی دۆستانەی نێوان فەلسەفە و شیعر بئافرینێ. لە هەمان کاتیشدا ئەو هۆکردانەی کە بەرهەمهێنەری ئەو بزاڤە نوێیەی ڕەخنەی ئەدەبین. بەشێکیان ڕەنگدانەوەی ئەو ڕەوتە هزریی و

فەلسەفییەی کە لەژێر چەتری «پاشنۆێگەریی/ پۆستمۆدێرنیزم»دا پۆلێن دەکرێ. وەک دەزانین. ئەو ڕەوتە فەلسەفییە بەناو «کۆنتینێنتال»ە لە شەستەکانەوە لە فەرەنسا و ئەڵمانیا سەری هەڵدا و لە هەشتایەکانیشدا بە تەواوی دەنگی دایەوە. لێ بە دیوێکی دیکەوە، ئەو دیاردە ڕەخنەییەی کە هەنووکە لە ئارادەیە. پەنگدانەوەی ئەو «قەیران»یە کە مرۆی پاش نوێگەریی دەرگیر بووە دوای «ئاوابوونی داستانە مەزنەکان»، نووسەری هەنووکە زیاتر سەرقاڵە بە بەرجەستە کردنەوەی داستانی خەمە چکۆلەکانی خۆیەوە. لە بۆیە لەو ناوکۆییەوە دەکرێ بە هەڕمێن بوونی نووسینەوەی ژیاننامە لە جەم نووسەران. وەک جەختکردنەوەیەک لەو خەمە خودیانە بخوێنینەوە کە مرۆی ئەمڕۆکە بەدەستییەوە دەتلێتەوە.

بەهەمە حاڵ. لێرەدا ئەرکی ئەو کورتیلە نووسینە نییە کە لەسەر ئەو بابەتە چەق ببەستێ. لێ حەزمان کرد بەو ئاماژانە ڕۆشناییەکی بەلەز بپرژێنییە سەر پاشخانی ئەو ڕەوتە ڕەخنە نوێیەوە.

لەو گۆشەنیگایەوە. شاعیر بەدەم شیعراندنی ئەزموونەکەی وا لە مرۆڤ دەکا مرۆڤانەتر بێ، یان بە واتای بلانشۆ شاعیر هەوڵدەدا ئەو شتانە بەدیار بخات کە خۆیان لە پرۆسەی بەدیارکەوتن. بەمجۆرە وشەکان دەبنە کردەیەک و بە نەوا و لەرینەوەکانیان. شوێنی پێیەک لەڕووبەرێکی بەتاڵدا بەجێدەهێڵن. (#)

بۆیە ئەوەی کە وام لێدەکا لەگەڵ دەرکەوتنی دیمانەی گەردوونی شیعردا بورووژێین و شاگەشکە بین. خودی زمانە بەخشندەکەیەتی. شیعر لە ڕێگای زمانەوە ئەزموونگەلی ژیان بەرجەستە دەکاتەوە و بەمیوانداریيە چڕەکەی هانمان دەدا ئاوێتەی گەردوونە لێکچڕژاوەکەی بین کە لێوانڕێژە لەڕەنگە لێک ئاڵاوەکان و دەنگەلە بەناو یەکدا لەریوەکان. شیعرو زمان لە بەراییڕا پێکڤە لە پێناوی ئاوەدانکردنەوەی ئەو گەردوونە نادیارەدا پەیمان دەبەستن. بەمجۆرە زمان لەم سەفەرە بزۆکەدا دەبێتە ڕێنیشاندەری شیعر، بەڵام کە شیعر و زمان پێ دەنێنە ناو ڕاڕەوەکانی ئەوگەردوونە نادیارەوە، هەردوکیان لە جەستەیەکی لێک ڕۆچوو و گفتوگۆیەکی شەپۆلاویدا، ئەزموونێک لە بوون، کە بۆ ئێمە نەبینراو بوو ڕادەگەیەنن.

بەڵام لەمەڕ مەیلی ئامادەکردنی ئەزموونێک، وەک چەشنە پێناسەیەک، دەکرێ مرۆ لەسەر ئەویدیکە، یان جیاوازی بپەیڤێ؟ ئایا چەقی ئەزموون پابەند نییە بەخودی میتافیزیکی ئامادەییەوە؟ کەواتە ئەزموونێکی جیاواز لەپێناو دۆزینەوەی نائامادەییەکی پەنهان هەڵگر. ڕێگایەکی جیاواز. نووسینێک، سەرقاڵە بە دوای ئاوەڵاکردنەوەیەک، یان جوولاندنی بوونێکی فەرامۆشکراو. هەڵبەتە ئەوە زمانە کە ئەو ئەزموونە ئامادە دەکا. لە هەمان کاتیشدا ئەوە زمانە کە تام و بۆی ئەو ئەزموونە جیاوازە پێناسە دەکا. بە واتایەکی دیکە. ئەوە زمانە کە پێناسە تایبەتمەندییەکەی ئەو ئەزموونە ڕادەگەیەنێ.

لەم گۆشەنیگایەوە کە کۆشیعری ڕەزا عەلی پوور، «قالییەک دەناسم لەهەرچی گولیەتی ماندووە» دەخوێنمەوە. ئەو چەشنە هزرانەی کە لەسەرەوە وەک تەرزە ڕوانینێک بۆ شیعر ئاماژەم پێکردن لە زەینمدا هەڵدەقوولێن. بۆیە ڕەزا عەلی پوور لە پانتایی کۆشیعرەکەیدا کۆی خەمەکانی لەزمانی پەیڤین و بێدەنگییەکی مەیلە و ناباو وەک تەونکاری مافوور «قالییەک» دەچنێتەوە. شەپۆلەکانی ئەو کۆشیعرە بە دەم ڕێوە: چنینەوەکانەوە دەنگەلێک بەناو یەکدا وەردەکا. بەمەش کۆی شێوازەکان: زمانی «ڕۆژانە» و «شیعرییەت»: دەنگی ئاخێوەرەکان لەگفتوگۆیە جیاوازەکانیاندا بەدەم ڕەوتەنی شەپۆلەکانی شیعرەکەدا ئامادەیی خۆیان بەرجەستە دەکەنەوە و هەنیەی گەردوونێکی شیعریی ڕۆشن دەکەنەوە. کەواتە ئەو کۆشیعرە دوای ئەوەی ئەرکە سەرەکییەکەی ڕادەپەڕێنێ: واتا بە زمانەکەی پێکهاتە پێکهێنراوەکان تێک دەشکێنێ. ئەوجا بە دەم ڕێوە لە پێناو چڕکردنەوەی ئەزموونە تایبەتمەندییەکەی خۆی گەردوونە شیعرییەتەکەی دەخەملێنێ و ئامادە دەکا. لێرەوە دەتوانین بە دەستەوایی کردنی ڤیتگنشتاین بلێین کە لەنێوان کەرەستەی زمانی «ئەدەب» و «زمانی ڕۆژانە»دا جیاوازییەکی کەرەسەیی نییە، بەڵکو لەکاتی پیادەکردندا وشە و ڕستەکان لەناوکۆییەکی نوێدا دەردەکەون و وەک نا ئاشتایەک خۆیان دەنوێنن، بەم جۆرە کاتێک پەیڤەکان وەک پەیڤ دەبنە کردە؛ کاتێک نەوای پەیڤ و ڕستەکان شێوەی ناوەکی و دەرەکی خۆیان بەدیار دەخەن و قورسایی خۆیان

بەرجەستە دەكەنەوە. كە مەرجیش نییە ئەو پەیڤ و ڕستانە نوێنەرایەتی شتێكی دیاریكراو. بینراو. دیمەنێكی واقیعی ژیان بكەن. لە هیكڕا شیعرییەت ئامادە دەبێ. لەم دیدەڕا ڕەزا عەلی پوور. بە ئاپۆرەكردنی خەیاڵاندن. بیرۆكە و ئامادەیی كۆی دەنگەكان. كە هەندێ جار كەسەكان بە شێوازی ئاخاوتنی سەرزارەكی و هەندێ جاریش بە شێوازێك لە فەلسەفاندن و بیرڕۆیی دەردەكەون. زمانی ڕۆژانە و دیمەنی واقیعی تێك دەشكێنێ و دواجاریش تەواوی ئەو دیمەن و دەنگانە ئاوێتەی شەپۆلدانەكانی شیعرەكە دەبن. لێرەدا دەبێ بێژم. ئاپۆرەی ئەو دەنگانەی كە بە شێوازی سنەیی. یان بەنەوای خۆماڵییانە دەپەیڤن. چێژی خوێندنەوە تامدارتر دەكەن و لەگەڵ دەربڕینە خۆرسكییەكانیانەوە، ئەتمۆسفێری شوێنكات: واتا جوولە خۆیان. تام و ڕەنگ، شێوەی شەقام و ماڵ. لەپانتایی كۆشیعرەكەدا ئامادە دەكەن. بەم جۆرە ئەم كۆشیعرە بە ئامادەییە چڕایەتییەكەی. تێڕامانە باوەكان بە نامۆ دەكا و بەمەش خوێنەر بەرەو گەردوونێكی نوێ پەلكێش دەكا. هەڵبەتە یەكێك لەو خەسڵەتانەی شیعر. هەر ئەو ئاكاری بەنامۆكردنەیە كە مرۆڤ هان دەدا بە شێوازێكی جیاواز لە پێشوو. پرسیار بكا. هاوكاتیش بە شێوەیەكی جیاواز بەرسڤ بداتەوە.

هەڵبەتە شیعر خۆی زمانێكە لەناو زماندا. بۆیە بە سروشتە چڕایەتییەكەی ئاوازێكی شەپۆلدارە. كۆشیعری «قاڵییەك دەناسم لە هەرچی گوڵیەتی ماندوو». بە ئاوێزانییەك لەئامادەیی فرە زماندا.كە ئەو زمانگەلە تاوێك بە نیگایەكی سوریالی. شۆخی. بێهوودە و تاوێكیش بە ڕامانێكی هی دڵی و هزراندنەوە. بەرەو شەپۆلەكانی شیعرییەت مل دەنێن. بە دەم ڕێوە نەوا. هەناسە و هەڵچوونەكانی شاعیر و هاوسەفەرەكان: خەمگەلی شاعیر و ئەو دەنگانەی كە لە ئاستی سەفەرە بوونگەراییە شیعرییەكەیدان. هەمووییان لە چڕبوونەوەیەكدا ئامادە دەبن و خەمە بوونگەراییەكانیان دەچننەوە. بۆیە:

«دیتن یانی كۆكردنەوەی مەودا
دانانیشتەكان لەوێ لە جێی خۆی
یان تۆكماندنی مەودا
یا خۆ هەڵبەستنی نوتفەی زەڕڕە..»ل٣٧

بەڵام ئەم «قاڵی»یە لە شیعرییەتە بۆ ئەوەی سەبوورییەك بۆ ئەو «ماندوو» بوونە دەستەبەر بكا. لەهۆكردی بزوان دەهزرێ. بەمەش چێژێكی تامنەكراو بە خودی ڕۆیشتن بەرەو سەرەتاییەكان دەبەخشێ. هاوكاتیش بە ئامادەبوونی نامە وەك ئاسۆیەك بۆ پێوەندییەكان، ڕازانكارییەكی شیعری بە «غەریبی» دەبەخشێ. بە:

«سەرەتا دانیشتن بۆ ماشێن دامەزرا
غەریبی لە ئەسڵا
بۆنامە داهێنرا.
ڕێگایەكم نییە بۆ نەڕۆیشتن...» ل٢٦

لە بۆیە خوێنەر لە بەردەم تەرزە «قاڵییەك»ە. كە خەریكە ئەزموونێكی چڕ دەچنێتەوە. لەوێ لەناو ئەو تەونكارییەی كە بەدەست چڕایەتییەكی شاعیرانەوەوە. كە «... بۆ ڕەزا ئەوەندە مردنە و من منە و ئامادە/ ئەویشیان بۆ دنیا بەم شیعرە/ خۆش ئەدواو عەیبەكان؟»، دۆشدامەوە، زایەڵەی پەیڤەكان بەناویەكدا وەردەبن و دواجاریش لە زرینگانەوەیەكی تێك ئاڵاودا. مۆژدەی گەردوونێكی جودا، ڕادەگەیەنن. لەو گۆشەنیگایەوە كۆشیعر: كۆخەمی ڕەزا عەلی پوور، شێوازێكە لە كردانی خەم بۆ ویسی ژیان. یان ئەو كۆخەمە هەر خۆی ژیانێكە. هەر بۆیە لەو كۆشیعردا زمان هەندێك جار بەرەواژوو. بێ منەت، تێكشكاو... دەپەیڤێ تاوەكو تامی ڕەسەنایەتی ئەو ئەزموونە بەگەردوونێ ئەو «قاڵی»یە بوون هەڵگرە ببەخشێ. بۆیە لە ڕەوتی شەپۆلە بزۆكەكانی ئەو هەڵچوون و داچوونەی كاروانی شیعری ڕەزا عەلی پووردا، ڕەنگ و ئاوازی شیعرییەت نایانەوێ بە ڕامانێكی ڕاهاتوو، خوێندنەوەیەكی باو. كە ئەزموونگەلی شیعری «ئەودیو و ئەم دیوی» كوردی فێری كردووین خۆیان بدەنە دەستەوە.

دەبا لێرەدا ئەوەش بڵێم، كە وێڕای ئەوەی كە ئەمڕۆ گۆڤار و وەشاندنەكانی كورد لە برەودان كەچی پانتاییەكانی ئەو گۆڤار و وەشاندنانە، بەتاڵە لە ئامادەیی ڕەخنە و ئاوڕدانەوە لە ئەزموونە جوانەكانی دەقی كوردی. لە كاتێكدا دەبوو ئەو گۆڤار و ڕۆژنامانەی كوردی، لە بری ئەو زارقەڵەبالغییەی، كە بەشێكی زۆریان بێتام و بێ سوودن، تەرخان بكەن بۆ خوێندنەوە و ئاوڕدانەوەی لە ئەزموونگەلێكی وەك ئەو كۆشیعرە،

بەڵام لەبەر ئەوەی کە ئەو بەناو ڕەخنە و وەشاندنە فرانەی کوردی هێشتا پێکهاتەیەکی خێڵەکی و کێبەرکێی بازرگانی لەپشتەوەیان ئامادەیە، بۆیە خەمی ئەو گۆڤار و بەناو ڕەخنەگرانەش هەر پەسندانی عێل و عەشیرەتەکەی خۆیان و پڕکردنەوەی ئارەزووە ڕووکەشەکانی خۆیانە. لێرەوە تاوەکو ئەو پێکهاتە خێڵەکییە ڕۆشنبیرییەی ئێمە تێک نەشکێنرێت. ئەوە چاوەڕوانیکردنی ئەو تەرزە ڕەخنە و ڕەخنەگرە چاوەڕوان کراوە، تەنیا بێهوودەییە، بە هەمە حاڵ.

کەواتە دەکرێ بێژین. کە «قاڵبیەک دەناسم لە هەرچی گوڵیەتی ماندووە». لە کیبەرکێی کاریگەرییەکانی نێوان واقیع و هزراندن. نیگەرانی و ماخولیا، پەیڤین و بێدەنگیدا، لە دایک بووە. یان ڕەنگدانەوەی ئەزموونێکە، کە «ماندوو» بە دەست ئەو شێوازە شیعرییە باوانەی ئاوازەکانی خۆی. بەدەست ئەو شارەی کە «ژنێکی لێ تەنگە»، لەوەش خەمینتر «بووکۆکە»یەک کە خەمی «شکان»ی مندالییەتی خودی شیعر، یان شیعرییەتی خوشک، لە شیعردا دەئەزموونێنێ. بە دەست «نیشتمان» کە هیچ وتنێکی لەسەر مەحاڵە...تاد کەواتە:

وابزانم من ڕەزا
باوەڕکەن ماندوو بووم
ئەوەندەی شاعیرم» ل١٢

لێ دوای گشت ئەو هەموو «ماندوو» بوونانەی ئەو «قاڵبیە». ئێمەش ماندوو بەدەست دڵەلەرزی دانانی ئەو «مەربەعە» ماندوو دەبین، کە شەپۆلی شیعر دەرفەت نادا لەسەری دانیشین. بۆیە ئەزموونی ڕەزا عەلی پوور، بەوە دەمانکاتە هاوخەمی خۆیەوە، کە کێشەی شیعر ئەوەیە کە «هەموو شتێ لەحەجمێکا کۆتایی هات/ حەجمێک بە ئەستووری یەک لاپەڕەی ڕۆژنامەیەک». کەواتە مرۆڤ «مەجبوورە بە تاقەتەوە/ ماتڵی هیچێک» بێ.

«قاڵبیەک دەناسم لە هەرچی گولیەتی ماندووە» بە ئەزموونێک لەجیاوازی: نەوا و وێنەگەلێکی مەیلەو ناباو لە ڕەوانبێژی و پەیڤین زمانەکەی مشتوماڵ دەکا. هەڵبەتە بەگوێرەی ئاگاداری من، ئەو شێوازە شیعرییە، بە تایبەتی لە ڕۆژهەلات، دیاردەیەکی نوێیە. هەرچەندە کۆمەڵێ هەوڵی پێشتر هەن کە کاریان لەسەر قورسایی زمان تێکشکاندن کردووە. یان هەوڵیانداوە بە ڕازانکاریی زمان شیعر بخەملێنن. وەلێ ڕەزا عەلی پوور هەوڵدەدا ئەو مەودایانەی کە لەبەردەم ئەو تەرزە ئەزموونە شیعرە بەتاڵ ماوەتەوە. بە پڕشنگگەلی ئەو کۆشیعرە پڕ بکاتەوە و تاوەکو گەردوونێکی جودا ئاوەڵا بکاتەوە. یان پانتاییەک بۆ زمانێکی نامۆ، گەردوونێکی بەتاڵ، ئاوەدان بکاتەوە. ئەو کۆشیعرە زایەڵەیەک لە خەمێکی ڕەمەکی و خود دەربڕینێکی ئیرۆنیانە و تێهزرینێک لە پێوەندییە ئاشناو دوورەکان بەناویەکدا دەردەبن بەم جۆرە ئەم کۆشیعرە، بەدەم ڕەوتی شەپۆلدانی زمانەکەوەیەوە، کە هەندێ جار شێوە زمانێکی «ڕۆژانە»، وەک هەناسەدانێکی ئەم کاروانە شیعرییە، ئامادە دەبن و لە هیکرا لە پێچ و ڕاڕەوەکانی زمانی «شیعرییەت»دا چڕ دەبنەوە. بەئاوەڵاییەک میوانداریی گەردوونەکەی خۆیمان دەکا. لەوێدا زمان وێنە سرک و ڕەمەکی و هێڵە ستوونی و زیکزاکییەکانی ئەزموونە شیعرییەکەی مینا قاڵبیەک دەچنێتەوە و گەردوونەکەی نمایش دەکا:

«گەلاوێژ پێم ئەڵێ:
نامرووت دەستێک بێنە بە خەیاڵما
کە وشەکانم بە هەدەرەوە بەفریون
پەپوولە بە خەتی قژتەوە ئەنیشێ:
گیانی گیا
لەکوێدا بینووسم هەڵنەفڕێ!؟
پێم وابێ بیناسن،
گەلاوێژ هەر هەمان عوبووری تەیرێکە
بە هەس و نیەسما داکوتراو.» ل٢٣

ئەوەتا بە دەم ڕستە ڕستەی تەونێکەوە، شەپۆلی زمان و نمایشکردنی هێشووە شیعرییەتییەکانەوە. ڕامانمان بەدیار دیمەنێکی چینیەوەی گفتوگۆیەکی بوونگەرایانە ئاوەڵا دەبێتەوە. ڕەزا لەو کۆپلە شیعرەدا، هەروەک بە هەمان تەرز سەرتاپای کۆشیعرەکەی، وەک بەرزبوونەوە و نزمبوونەوەی شەپۆلی سترانێک، یان کۆپلە کۆپلەی پەیڤین و بێدەنگی دەنگ گەلێکی بەدەم ڕێوە، ئەزموونە شیعرەکەی دەخەملێنێ: دەهۆنێتەوە.تاوەکو ئەو گەردوونە نادیارەمان بۆ ئامادە بکا.

بەم جۆرە «گەلاوێژ» بەدەم گوڵچنینی «قاڵی»یەکەوە «ماندووە» نەک خودی «قاڵی»یەکە.لە بۆیە لەنێوان

سنووری ئامادە بوونی هەست و جەستەدا. لەنێوان شەپۆل و مەنگیدا. ژیان دەستێکی گەرەکە تاوەکو «خەیاڵە» کەمۆیە وروژاوەکانی ناو شیعرەکە بژێتەوە. وەلێ لە مەیلی ئەو دەستەدا «پەپوولە بەختەتی قژ»یەوە هەڵدەنیشێ. بەمەش ئەزموونی شیعرییەت بە فڕینێک لە وێنەی «تەیرێک» بوونە بە جوولە دەکەوێ و پێناسەیەک ڕادەگەیەنێ. وێڕای ئەمەش، لە ڕەوتی شیعرەکەدا «پشیلە»ی ناو خەیاڵ دەبێتە گفتوگۆیەکی نێوان و دەنگی منی شیعر و «جۆێس»دا. لێ بەدەست نامۆیی پرسیاری «جۆێس»وە زمان بە نامۆکردنی خۆی، ڕامانمان بە وروژاوی ڕادەچڵەکێنێ.

وەلێ پێشتر شیعر «دێڕێک» وەک بازن بۆ دەستەکانی پێشنیاز دەکا. هاوکاتیش وێدەچێ لەبەردەم فڕینی خەیاڵ و گفتوگۆی دەنگەکانی ئەو ئەزموونە شیعرییەدا، ئاسمان و سەربان لێک ڕۆچوو بن و تاقەکەیان بتەننەوە:

«دێڕێک لە دەستەکانتەوە ئاڵێنە
خوا هێشتا
نیشتەجێی ــ ئاسمانی ــ خۆش ئەوێ
ئاسمان لەسەر تاقەکەدایە
یان سەربان!» ل٨

خوێنەر لەگەڵ دووبارەبوونەوەی ئەو کۆپلانەی، کە هەر دەڵێی تێهەڵچوونەی شەپۆلی نەوای دەنگی بەڕێوەی شیعرەکەیە. یان زرینگانەوەی دەستپێکردنی چینێکی تر لە تەونچنی مافوورەکە. دەکەوێتە ناو گەردوونێکی نامۆی ڕازاوەی شیعری، پەیڤینێکی زایەڵدار و بێدەنگ. لە گەردوونی ئەو ئەزموونە شیعرییەدا. زمان و جوولەکان لە پێوەندییەکی تۆراوی هۆگردا دەسازێن و بە دەست لەملانێی شەپۆلی ڕامان و لەرینەوەکان، لەگەڵ خۆیاندا هەڵمان دەگرن. کەچی ڕەنگە «قاڵبیەک دەناسم لەهەرچی گوڵیەتی ماندووە»، ماندوو بوونەکەی لە حەسرەتی ئەو ئاسمانە بێ کە «حەوشە دیوارەکانی خۆش ناوێ». لەو مڕکێش مڕکێشەی نێوان ئاسمان و زەویدا. کە زمان سەرقاڵە لە یەکاتیەکدا یەکیان بخات. تاوەکو جارێکی تر «پلیکانەکان» لە خەواندنی شیعردا جوولەکان بکەونە شەپۆلدان و زمان باخچەکانی گەردوون بڕازێنێتەوە:

«ئەبێ جارێکی تر
پلیکانەکان بخەوم
یان بگریم
تا پشیلەیەک لە زەینما بپشکوێ..» ل١٠

لێ وێڕای ئەوەی زمان و شێوازی «قاڵبیەک لە هەرچی گوڵیەتی ماندوو»، گەردوونی بە زمان ئامادە کردووە. وەلێ هەر لە سەرەتای ئەو کاروانە شیعرییەدا، هەنیەمان بە وشەگەلێک دەکەوێ. کە ڕەنگە بەهۆی عارەبی زانینی خوێنەری باشووری کوردستان، مایەی پرینگانەوەیەک بن. هەرچەندە ڕەنگە بۆ خوێنەری ڕۆژهەڵاتی کوردستان و خودی شاعیری ئەو کۆشیعرەش، بەهۆی مەیسەر نەبوونی خوێندنی زمانی کوردی لەزارۆکایەتی و فرچککرتن بە زمانی بێگانەوە، ئەو پەیڤگەلە عارەبییە بە فارسی کراوانە کە لەسەرتاپای ئەوکۆشیعرەدا تاو ناتاوێک ساتمەیان لێدەکەین، بە خەوشیش نەزانرێن. لێ پەیڤگەلێکی وەک «موربەع، زەرورەت، ئیدامە، ئەسڵ، حەجم، عەدەد، سقووت، حاشیە، ئینتها، سطح، مصداق و...تاد کە گشتیان عارەبین، وەک چۆن وشگەلێکی فارسی وەک «خاکستەر، فردەوس، خیابان، جومبش، جەڕەیان و...تاد، کە بەشێک لە نووسەر و شاعیرانی باشوور، بەهۆی زاڵبوونی زمانی فارسی لەسەریان. بەکاری دەهێنن، بۆ خوێنەری فارسیزانی کوردی ڕۆژهەڵات عەنتیکە بنوێن، بەهەمان تەرزیش فرە ئامادەیی ئەو پەیڤانە لە دەقێکی شیعریدا. ڕازانکاری/ئیستێتیکیەتی شیعرەکە دەڕووشێنن. هاودەمیش، لەڕوانگەی ئەوەی کە شیعر خەمی خەملاندن و داڕشتنی زمانێکی پەتی نەتەوەیەکە، بۆیە هەبوونی ئەو هەموو وشەگەلە ناکوردییانە، لەبەردەم باڵادەستی باڵادەستی زمانێکی سەپێنراو نیگەرانمان دەکەن.

وێڕای مەیلە و پێویستی ئاماژە کردنمان بەو ئاستەنگە زمانییە، بەڵام ئەو کۆشیعرە بە ئامادەیی ڕامانە چڕ، وێنەگەلە نامۆ، دیمەنە ژیکەڵە، خەم بزۆک و جوانکارییەکانی دیکەوە، ئەو خەوشە زمانییە تێکدەشکێنێ. بەم جۆرە بە دەم هاوسەفەری شیعر و زمانەوە لەگەڵ گەیشتن بە ناخی ئەو گەردوونەدا. کە سنوورێکە لەنێوان هەست و ڕامانگەل، نێوان جەستە و ڕۆح، خوشک، باوک، جیرانە کیژ...تاد، وەک دەنگ گەلێک تێکەڵی یەکتر دەبن و ڕوانینمان بە دیمانەی ئەو

ئەزموونە شیعرییە شاگەشکە دەبێ و ئاوەڵا دەبێتەوە. بە واتایەکی دیکە، خوێنەر لەگەڵ گەیشتن بە دیمانەی ئەو ئەزموونە شیعرە، ئەگەر ئامادە بێ لەویەکاتییەی بوون بهەزرێ، یان رابمێنێ، دەتوانێ رۆبچێتە ناو بوونایەتییەکەی، کە ئەو دەقە شیعرییە وەک «قاڵییەک» وێرای ئەوەش «لە هەرچی گوڵیەتی ماندووە» چنیویەتەوە. دواجاریش شاعیر لەسەر کورسییەک بە دەم رەوتی چنینەوەی ئەزموونە جیاوازەکەیەوە، میوانی گەردوونێکی بەرهەڵدراومان دەکا:

«درگاکە هەڕاکە
پێم ئەوت:
خانم گیان بێ زەحمەت
تا ئێرە شاعیرم
خیابان ئەمناسن
لەم کووچە بەرەو خوار
حەز دەکەم
لەخۆما هەر خۆمم...»

(#) سەبارەت و بەو دیاردە رەخنەیە نوێیە بڕوانە: گۆڤاری 22-23.Nr, 2004, Aiolos. Respublicka. 1998, nr39 شایەنی باسە. ئەم دوو گۆڤارە بە زمانی سوێدین و وەک دوو وەرزنامە تایبەتن بە بواری فەلسەفی. تیۆریی و ڕەخنەی ئەدەبی.

هەروا بۆ زیاتر ئاشنا بوون بە ئەزموونی بلانشۆ بڕوانە کتێبی: Maurice Blanchot, "essaer"، وەرگێڕانی Horace Engdahl, Lund 1991.

کۆشیعری: قاڵییەک دەناسم لە هەرچی گوڵیەتی ماندووە
ناوی شاعیر: ڕەزا عەلی پوور
لە بڵاوکراوەکانی: دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم
شوێن: کوردستان - سلێمانی ٢٠٠٦

چێژ و بەهای دەقی شیعریی لەنێوان پەیامگر و خوێندنەوەدا

د. فوئاد ڕەشید
(زانکۆی دهۆک - کۆلێژی ئاداب)

ئەگەرچی بەشێوەیەکی گشتی کەرەستەی سەرەکی پێکهاتەی تێکستی ئەدەبی، دەربڕینی زمانەوانییە، بەڵام چۆنێتی و چەندایەتی ئامادەبوونی زمان لەنێو هەموو دەقێکی شیعریدا چوون یەک نییە. بە دەربڕینێکی دی هەر دەقێک، لە بەرجەستەکردنی ئەوبەها ئیستاتیکی و مرۆڤایەتییەی کە دەیەوێت دەریببڕێت، تەکنیک و تەکنیکی دارشتنی خۆی هەیە.

ئەم گەمە هونەرییە، لە چوارچێوەی ڕەوتی مێژوویی خۆیدا، لەژێر کاریگەری هۆکارە ڕۆشنبیری و زانستی و سۆسیۆلۆژییەکانی سەردەمی خۆیەتی و لەسەرێکی دیکەشەوە پێوەندە بەشیان و هۆشمەندی مەعریفییانەی دەقنووس و ڕوانینی بۆ پرۆسەی ئەفراندن و (ئەدەبیبوون) و ئەو ستایلەی کە لەم پرۆسەیەدا کاری پێدەکات. لێرەوەیە کە دەقە شیعرییەکان، نەک هەر لەنێوان دوو قۆناغی جیاوازدا، بەڵکو لە سنووری یەک ژینگە و قۆناغ و تەنانەت لەنێو خودی بەرهەمی تاکە شاعیرێکیشدا، دەقەکان لە هەموو ڕوویەکەوە فۆتۆکۆپی یەکدی نەبن و هەر دەقێک، یان هەر کۆمەڵە دەقێک- کەم، یان زۆر- خودان کەسایەتی هونەرییانەی خۆی بێت. ئالێرەشەوە هەر دارشتنێک لەسنووری قۆناغ و پێکهاتەی کەسایەتییە هونەرییەکەیدا، هەڵگری چێژ و بەهای خۆی دەبێت.

ئاشکرایە بابەتی چێژ و بەهای دەقی شیعری، بابەتێکی ئاڵۆز و فرە جەمسەر و پێکڤە گرێدراوە بە چەندین بابەت و هۆکار و دۆخی جیاجیاوە، وەک (ڕێژەییبوونی چێژو بەها بەپێی کەس و کات و شوێن، جۆر و سروشتی کەسایەتی پەیامگر لە بەرامبەر دەقەکەدا، جیاوازی ڕوانین لە خودی ئەدەب و ماهییەتی

چێژ،... تاد).

ئێــــمە لەم نووســـینەدا هەوڵدەدەین لە ئاست چەند دەقــێکی شــعــری کــوردیدا قــســە لەســەر چۆنێــتی و چەندایەتی دیارکەوتن و نەکەوتنی چێژ و بەهای دەقەکان لای پەیامگر (خوێنەر، گوێگر، رەخنەگر) بکەین؛ چونکە قــســەکــردن لەســەر (چێــژو بەها)ی دەق، راســتــەوخــۆ جەمسەری سێیەمی پرۆسەی نووسین دێنێتە ئاراوە کە بریتییە لە پەیامگر (المتلقي).

ڕاستە هەڵوێستی پەرچە کردارانەی پەیامگر لە ئاست چێژ بینین و نەبینین و پەیبردن و نەبردنی بە بەهای هەر دەقێکی شیعری، مەسەلەیەکی نسبییە و چەسپاو نییە و بەپێی ئاستی رۆشنبیری و شیان و ڤیانی ئەدەبییانە، لە کەسێکەوە بۆ کەسێک و لە دۆخێکەوە بۆ دۆخێکی دی دەگۆڕێت، هەر بۆیەشە زەحمەتە پێوەرێکی دیاریکراو بۆ چێژو بەهای دەق لە چەند قۆناغێکی جیاجیادا دابنرێت، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا هەندێ جار دەکرێ چەند سیما و سنوورێک لەنێوان دەقەکان و حاڵەتەکانی دەرکەوتنی کــاردانەوەی (پەیامگر) دیاری بکرێت کــە تاڕادەیەک هەڵوێستی پۆزەتیڤی، یان نێگەتیڤییانەی پەیامگر لە ئاست چەند دەقێکدا بەدیار بخات.

کەواتە لێرەدا پرسیاری سەرەکی ئێمە ئەوەیە کە پەیامگر چۆن و کەی هەست و دەرک بە چێژ و بەهای نێو تێکستێکی ئەدەبی دەکات؟ ئاخۆ هەموو دەقێکی ئەدەبی و لە هەمــوو دۆخ و چوارچێــوەیەکــدا دەتوانێ لەگــەڵ پەیامگردا جــۆرە کــارلێکردنێک بخــولقــێنێ و زەین و زەوقی خوێنەر بورووژێنێ؟

ئێمە پێمان وایە جۆر و سروشتی پێکهاتەی تێکست، لە رووی زمــان و کــەرەســتــە و بونیــاد و ناسنامــە ئەدەبییــەکەیەوە، وا دەکات کە چێژ و بەهای هونەری و مرۆیی دەقەکە زیاتر و زووتر لە چوارچێوەی کردەیەکدا، یان پرۆسەیەکدا بۆ پەیامگر دەرکەوێت. لێرەدا ئاماژە بە چەند چوارچێوەیەک (سیاق) دەدەین:

دەق لەنێو پرۆسەی ستراندا

هەندێ جــار و هەندێ دەق لە رێگای مــیکانیــزمــای پرۆســەی ســتــرانێکدا زیاتر و زووتر چێــژ و جــوانی بەهاکــانی بۆ پەیامگر دەردەکــەوێت. ڕۆڵ و کــاریگەری کەرەستەکانی گۆرانی (ئاواز، مۆسیقا، دەنگ و چرین) بەســەر ئەم جــۆرە دەقــانەوە، ئەوکــاتە دەردەکــەوێت، کــە دەبینی دەقەکە دوور، یان بەر لەکردەی بە گۆرانیکردنی، زمــانێکی ســادە و ناسکی هەبووە و زۆریش نزیکە لە زمانی ڕۆژانەوە مەگەر هەر ئەوە نەبێت بە کـوردییـەکی پەتی و ڕەوان داڕێژراوە. دواتر لە ڕێگـای چێـــــژی گۆرانییـەکەوە، پەیامگر چێژ لە دەقـەکەش وەردەگرێت، کاتێ گوێ بیستی چەند دەربڕینێکی کاریگەر دەبێت کە ئەم دەربڕینانە بۆ خۆشیان لە زمانی ئاخاوتنیشدا جوان و کاریگەر و سەرنجڕاکێشن، کە ڕەنگە دەلالەتی بەرائەتی و سووتان و بە ئەمەکی و پەشیمانی و نامۆیی و بێنازی بەخشن، لێرەدا سیحر و هێزی موگناتیسی ئەم جۆرە دەربڕینانە بۆ ڕاکــێــشــانی پەیامگر، ڕەنگە بۆ ئەوە بگەڕێتەوە کە لە زمانی ئاخاوتنماندا سەرنجمان لێیان نەداوە و لەژێر کــــاریگەری پاڵەپەســــتــــۆی باری سایکۆلۆژیماندا دەرکمان بە جوانی و کاریگەرییەکەیان نەکردووە، یان عەیامێکە ئێمە لەقسەکردندا بەکارمان نەهێناون. پێم وایە نموونەی ئەم حاڵەتە لەنێو هەندێ لەو دەقانەدا بەرچاو دەکەوێت کە هونەرمەندان (بەهجەت یەحیا، عەتا قەرەداغی، حەمە ڕەووف کەرکووکی، خالید ڕەشید، سامان عومەر) کردوویانە بە گۆرانی.

لە پاڵ ئەم نموونانەدا، دەقی دیکەشمان هەیە، هەر بۆ خۆیان کاریگەرن و زوو خۆیان ئاوێتەی زەین و زەوقی پەیامگر دەکەن، جا ئەگەر کەسێکیش، بێت و توانای ئەوەی هەبێت لەم جۆرە دەقانە ســترانێک ســازبکات بەشێوەیەک (ئاواز و دەنگ) هاوتەبای ئەزموونی ئەدەبی دەقەکە بن، ئەوا هێندەی تر دەق لەنێو پرۆسەکەدا جوانتر و کاریگەرتر دەبێت و زیاتریش پەیامگر دەوروژێنێت.

دیارە ئەم قسانەمان مانای ئەوە نییە، کە هەموو گۆرانییەک دەقێکی جوان و سیحراوی لە پشتەوەیەتی، هەروەها میکانیزمای گۆرانییش بە تەنیا ناتوانێ هەموو دەقێک بخاتە نێو زەین و زەوقی پەیامگرەوە.

دەق لەنێو پرۆسەی خوێندنەوەدا

خوێندنەوە چالاکییەکی ئێستاتیکی و فیکرییە، لەمیانیدا هۆشمەندی خوێنەر پەیوەست دەبێت بەڕەوتی دەقی ئەدەبییەوە(١) هەڵبەتە دەکرێ کەسایەتی خوێنەر خودی شاعیر خۆی بێت، یان کەسێکی دیکەی ئاسایی بێت. کەواتە لەسەروبەندی دەرکەوتن و نەکەوتنی چێژو بەهای دەق بۆ پەیامگر، قسە لەسەر دوو جۆر حاڵەتی خوێندنەوە دەکەین:

أ- دەق هەیە لە خـوێندنەوەیەکی جـەمـاوەریدا، لە چوارچێـوەی کـۆڕێـک، ئاهەنگێـک، زووتر و زیاتر کـارلێکردنێک لەگـەڵ پەیامگردا دروست دەکـات و لە بەرامبەریشدا، پەیامگر (کە لێرەدا گوێگرە) هەست بە چێژ و بەهایەکی دەقەکە دەکات.

ئەم جۆرە تێکستانە پتر نەفەسێکی حەماسی وتینێکی شۆڕشگێڕی، یان ڕەخنەیەکی ڕیالیزمیانە، یان هەڵکشان و داکشانی ڕەهەندە ویژدانییەکانی ئەڤینداری بەرجەستە دەکەن. لێرەدا پتر هێزو سیحری ناوەڕۆک (جا ئیدیۆلۆژی بێ، یان سایکۆلۆژی بێ)، دەقەکەی لای پەیامگر جوان و سەرنجڕاکێش کردووە؟ بۆیە لەم جۆرە حاڵەتانەدا (دەق) ڕەزامـەندی پەیامگر مـسـۆگـەر دەکـات و بە چەپڵـە و حەماسەت و هەندێ جاریش بە بزەو خەندەشەوە پێشوازی لێدەکـات، بەڵام ئەمـەش مـانای ئەوە نییـە ئەم جـۆرە تێکستـانە، سادە و قسەی ئاسایین و خاڵین لە سیمای هونەری، نەخێـر، بەڵکو هێندە هەیە ئەم جۆرە دەقـانە و لەم حاڵەتانەدا زیاتر هێزی ڕاکێشانی پەیامگر بۆ خۆیان لە هەڵوێستە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانەوە وەردەگرن و کەمتر لەبونیادی زمانەوانی ناوەوەی تێکستەکە. واتە هاوکـێـشـەکـە لێـرەدا زیاتر شـۆڕشگێـڕییـە نەک شیعرگەرایی.. ئەوینییە نەک ئەدەبییە...

دەکـرێ نموونەی ئەم حـاڵـەتانە، بۆ لایەنی ڕەخنە و شۆڕشگێڕییەکەی لە کرداری خوێندنەوە شیـعرییەکانی (عەبدوڵڵا پەشێو)ی شاعیردا بەدی بکەین و بۆ لایەنە ئەوینییەکەشیی لە خوێندنەوە شیـعرییەکـانی (ڕەنج سەنگاوی)دا بەدی بکرێت.

ب- خـوێندنەوەی خـودی (تاکـەکـەسی): کـاتێک دەقێکی شیعری، تاڕادەیەک خۆی دوورە پەرێز دەگرێت لە کێش و قافیە، بەمـانا و شێـوە تەقلیدییـەکەی، لە ڕووی کـورتی و درێژیشـەوە شیـعـرێکی درێژ دەبێت و ڕەنگە ١٠-١٥ لاپەڕە، یان پـتریش بگرێتـەوە، ئا لەم جۆرە حاڵەتانەدا، چێژ و بەهای هونەری و بابەتییـانەی دەق لە کـردەی خـوێندنەوەیەکی سـەرپێ و جـەمـاوەریدا بەدیار ناکەوێت و ئەم جۆرە تێکستانە پێویستیان بەوەیە کەپەیامگر (خوێنەر- ڕەخنەگر) بەتاقی تەنیـا بۆ خۆی دەقەکەبە تێڕامان و وردبوونەوەوە بخوێنێتەوە، مەرجیش نییـە ئەم کـارە بەیەک جـاری خوێندنەوە ڕایی بکرێت، بەڵکو دوور نییـە دوای چەندین جاری خوێندنەوە ئینجا سیـحری جوانی و ئاماژە و هێماکـانی پشتەوەی چنینە زمانەوانییەکەی دەق بەدیارکەوێت.

لێـرەدا دەبینرێت کـەسـایەتی پەیامگر، لە چەند لایەنێکەوە کەسایەتییـەکی جیـاوازە لە کـەسایەتی ئەو پەیامگرەی شیعرەکەی بۆ دەخوێنرێتەوە لێرەدا پەیامگر بۆ خۆی بڕیاردەر و ئەنجـامـدەری پرۆسـەی خـوێندنەوەیە. جیاوازی نێوان ئەم دوو جۆرە پەیامگر لەم دوو حاڵەتەی خوێندنەوەدا، هاوکـات و هاوشـانی گـۆڕان و جیـاوازی نێـوان پێکهـاتەی دوو جـۆر دەقـیـشـە لەڕووی زمـان و کەرەستە و گەمەی هونەرییەوە.

دەق لەنێو پرۆسەی توێژینەوەی ڕەخنەییدا

پێکهـاتەی بونیـادی زمـانەوانی و فـیـلـە ئیستاتیکییـەکانی هەندێ دەق، بە ئاسانی خۆیان نادەن بەدەست زەین و زەوقی پەیامگرەوە، بۆیە ئەم جۆرە دەقانە نەک هەر کەڵکی خوێندنەوەی بەردەم جەماوەریان نییە، بەڵکو بەیەک دووجار خوێندنەوەی تاکەکەسیش چێژ و بەهاکـەی دەرناکـەوێت. ئەم جـۆرە تێکسـتـانە دوای توێژینەوەیەکی وردی بابەتیـانە و بەکـەڵک وەرگـرتن لەمـیکانیـزمـای مـیـتـۆدێک، یان چەند مـیـتـۆدێکی ڕەخنەیی، دەشێ هەندێ ئەدگـاری هونـەرییـانەی دەربکەوێت و لێرەیشەوە پەیامگر بورووژێنێت. هەڵبەت مـیـتـۆدێک تەباو گونجـاو بێت لەگەڵ ئەزموونی ئەدەبی دەقەکە، چ لە ڕووی ئیسـتاتیکی و چ لە ڕووی بنەمـای بابەتییـەوە. دەکـرێ بڵـێین هەندێ لەو تێکسـتـانەی کـەبەناوی (فـۆرمی گـران) و (دەقی نوێکار) و (نوێخوازی) و (ئەفراندن و تێکشاندن و تەغریبکردنی زمـان)ەوە پێشکەش کراون، نموونەی ئەم جۆرە حـاڵەتە بن، لێرەدا دەکرێ ئاماژە بە دەقەکانی (ئەنوەر مەسیفی) و (سەباح ڕەنجدەر)ی شاعیر بدەین وەک نموونەیەکی ئەم جۆرە دەقانە.

بێگومـان ئەم مەسەلەی دەرکەوتن و نەکەوتنەی چێژ و بەهای دەقی شیعری، هەروەک لە سەرەتاوە ئاماژەمـان پێکرد بابەتێکی فرە جەمسەر و بەنێوبەکداچووی ئاست و جۆرەکانی پەیامگرە لەگەڵ جیاوازی نێوان ئەو جیهانبینی و ئەدەب بینییەی کە تێکستەکانی لەسەر داڕێژراوە.

هەڵبـەتە هەریەک لەم دوو جـەمـسـەرە، پەیامگر و جیـهانبینی دەقنووس بیروبۆچوونی جیاوازی لەسەرەو هەر میتۆدێکی ڕەخنەیی تیۆرێکی ئەدەبی لە گۆشەنیگای

خۆیەوە تەماشای ئەم دوو جەمسەرەی کردووە. ئێمە لێرەدا بەگشتی و بە ئەندازەی نزیک بوونی لەباسەکەمانەوە، ئاماژە بە چەند لایەنێکی دەدەین.

بە بۆچوونی ڕەخنەگر و تیۆریستکاری ئەڵمانی (H.R.JAUSS) کاردانەوەی پەیامگر لە ڕووی کارلێکردن و ئاوێتە بوونییەوە لەگەڵ دەقی ئەدەبیدا بە مەبەستی تێگەیشتن و چێژ وەرگرتن و ڕاڤەکردن و چۆنێتی دواندنی دەقەکەش پێوەندە بە چەند فاکتەرێکەوە(٢):

- ئەو زانیاری و شارەزاییەی کە (خوێنەر، پەیامگر) هەیەتی سەبارەت ئەو ژانرە ئەدەبییەی کە دەقەکە لەخۆ دەگرێت.

- تا چ ڕادەیەک خوێنەر ئاشنای ئەو پێکهاتە بابەتییانەی دەقەکەیە، کەوا دادەنرێ خوێنەر دەرکیان پێبکات.

- خوێنەر تا چ ڕادەیەک شیانی جیاکردنەوەی نێوان زمانی ئیستاتیکی و زمانی ژیانی ڕۆژانە و دنیای واقیعی و جیهانی ئەندێشەکراوی هەیە.

جا هەروەکو (یاوس)یش ئاماژەی پێداوە، هەڵوێست و ئاستی پەیامگر و لەبەرامبەر ئەم سێ هۆکارەدا، ڕادەی دووری و نزیکییەی لەجیهانی دەقەکە، یان هەروەک ئەوەی (یاوس) پێی دەڵێت: (مەودای ئیستاتیکی)(٣) دیاری دەکات.

لە بەرامبەر پەیامگریشدا، ئەوە جیاوازی ڕوانینی و تێگەیشتنی دەقنووسە لە چەمک و پەیامی ئەدەب کە دەقی ئەدەبی تاڕادەیەک سانا و تاڕادەیەک ئاڵۆز دەخاتە بەردەستی خوێنەرەوە.

ئەو ئەدیب و دەقنووسەی کە پێیوایە، شیعرییەت و ئەدەبیبوون، پتر ئیشکردنە لەناو زمان و خوڵقاندنی زمانێکی نوێیە و (شیعری نوێ ئەو هونەرەیە کە ئەرکێک بە زمان دەبەخشێت زمانی ئاسایی نەیکردووە و پێی ئاشنانییە)(٤)، ئیدی لێرەوە زمانێکی سرووشبەخش (ایمائي) دێتە ئاراوە،کە ماناو دەلالەتی وشە وفرێزەکانی لەدەرەوەی فەرهەنگ و زمانی ئاخاوتنی ڕۆژانە دەبن و لە سنووری پێوەندییەکانی ناوەوەی دەقەکەدا مانا لەخۆ دەگرن و ئاماژە و نیشانەکان لەنێو خۆیاندا دەردەکەون. هەڵبەتە شاعیر ئەم گەمە زمانەوانییە لە ڕایەڵکردنی خەون و ئەندێشەی دنیابینی خۆیدا دەرەخسێنێت، ئەمەش بە کەڵک وەرگرتن لە کەرەستە ئەفسوناوییەکان و خودی کرداری بە ئەفسانەکردن و میکانیزمای جیاجیای جۆرەکانی ترازان و لادانی زمانەوانی، کە لادانی سیمانتیکی لێدەکەوێتەوە و سەرئەنجام دەقێک لە دایک دەبێت، کە هەموو خوێنەرێک ناتوانێ بە ئاسانی کۆد و نیشانەکانی بدۆزێتەوە و ئاشنایەتییەکیش لەنێوان پەیامگر و ئیستاتیکای دەقەکە دروست نابێت؛ بۆیە ئەم جۆرە تێکستانە هەروەکو (د. عبدالله الغذامي) دەڵێت: کارو پێکهاتەیەکی چڕوئاڵۆزن و کات و هەوڵێکی باشیان دەوێت بۆ لێوردبوونەوە و لێگەیشتنیان و بۆ ئەم مەبەستەش پێویستیان بە خوێندنەوەیەکی بێدەنگی تاکە کەسییە.(٥)

ئەمەیە خاڵی سەرەکی ئەم کورتە نووسینە (دۆخ و چوارچێوەی دەرکەوتنی چێژ و بەهای دەق). دەق هەیە لە چوارچێوەی کردەی ستراندا و دەق هەیە لە خوێندنەوەیەکی جەماوەریدا و دەقیش هەیە لە خوێندنەوەیەکی تاکەکەسی و بێدەنگ و بە ئامادەبوونی میتۆدێکیش ئینجا چێژو بەهاکەی بۆ پەیامگر ئاشکرا دەبێت. ئەم سەرنجەیش کە لێرەدا ئاماژەمان پێدا، یاسایەکی نەگۆڕ و چەسپاو نییەو شورایەکی پۆڵایینی لەنێوان ئەم حاڵەتانە دروست نەکردووە، بە دەربڕینێکی دی مەبەستمان ئەوە نییە هەرچی دەقێک هەیە کە کرایە گۆرانی ئەوە دەقێکی کاریگەر و ورووژێنەرە، یان ئەو دەقەی کە پێویستیی بە خوێندنەوەی قووڵە، ناکرێتە گۆرانی، یان ئەو دەقەی کە نەکرایە گۆرانی، مانای وابێت خاڵییە لە داهێنان، نەخێر ئەم جۆرە دەرەنجامانە ناکرێ ڕەهابن و بە تایبەتی لێرەدا پتر مەسەلەکە گرێدراوە بە کەسایەتی پەیامگرەوە، کە جۆرو ئاست و هەڵوێست و ژین و ژینگەی قسەی زۆر هەڵدەگرێت، بەڵام لەگەڵ ئەم ڕاستیانەشدا ئێمە دەتوانین بۆ سەرنجەکانمان چەند نموونەیەک بهێنینەوە و بڵێین، لە خوێندنەوەیەکی جەماوەرییدا بۆ دەقی (ئۆپێرای گا)ی (ئەنوەر مەسیفی)، نەک هەر پەیامگر چێژی لێوەرناگرێت و پەی بە بەهای هونەریی دەقەکە نابات، بەڵکو پەیامگر پتر تووشی بێزاری و نارەزاییبوون دەکات و دەکەوێتە پرسیار و گومانیشەوە لە ناسنامەی ئەدەبی ئەو دەقەی گوێبیستی دەبێت(*)

(د. فەرهاد پیرباڵ) چەند دەقێکی دوو توێی کتێبی (سپیاییەکانی ناو ڕەش ڕەشاییەکانی ناو سپی) بە دەم

مۆسیقاوە دەخوێنێتەوە.(**) ئینجا لێرەدا هەندێ دەق هەیە نەک هەر (مۆسیقا) ناتوانێ لای پەیامگر شیرین و چێژداری بکات و بیخاتە زەین و زەوقییەوە، بەڵکو قابیلی خوێندنەوە نییە؛ بۆ نموونە پێکهاتەی ئیستاتیکی هەندێ دەق هەیە وەکو دەقی (i)

i
لە
پاریس
جارجار
دەچم
لەسەر
بڵندترین
دوندی
بورجەکەی
ئیڤێل
ڕادەوەستم؛
هەموو شوێنێکم لێوە دیارە:
تەنیا هەولێر نەبێ!

خوێندنەوە بە تەنیا زۆر سادەی دەکاتەوە، یان دەیشوێنێت؛ چونکە دەقێکی وێنەییە و دەبێ چاو (بینین) بەشداری بکات لە مامەڵەکردن لەگەڵیدا، یان تۆ وەرە سەرنجی دەقی (شیراتون لەبەر باراندا)، یان دەقی (پەڕگاڵ) بدە، چۆن و لەگەڵ چی مۆسیقایەک دەیخوێنیتەوە؟ ئەمە کارێکی بێهوودە، یان نارێکی لێدەکەوێتەوە.

دەکرێ لەم میانەدا بڵێین، ئۆباڵی ئەم جۆرە تۆرانەی نێوان دەق و پەیامگر لە ئەستۆی نەگونجاوی ئەو چوارچێوەیەیە کە دەقەکەی تێدا خراوەتە بەردەم پەیامگر.

پەڕگاڵ

دراو:

کوردستان - (١٩٩٢-٥/١٩) = ١٩ - ٠٠٧ پارچە عەردێک ٠,٠٧ + باوک و دایک و سێ خوشک و سێ برا + ١٩ دینار= س٢- ٣٠٠

داواکراو:

شیعر= ٠,٠١٣

خۆشەویستی و برایەتی + برادەرایەتی+ خزمایەتی = (ص×٢/١)

٢٠٠٠ دینار= پۆلیس هێنانە سەر ماڵی زاوا و هەڕەشەکردن لە برای خۆ بە کوشتن

(١÷٥)+ ئوتومبێلێکی بەرازیلی = ٩٩٠٠٠,٥٠٠ دینار

٠,٠١٣+ (ص×٤/١)= ١٠٠٥+ میرانی باوک (دوکانێکی قەسابی)

دەشزانین کە س٢- ٣٠٠+ (ص×٢/١)= ٣٠٠ دۆلار

هەروەها

هونەر و داهێنان و جوانی + قەڵای هەولێر= (-١× ٤٦).

کەواتە:

س٢ - ٣٠٠+ (١÷٤٦) × ٤٠٩٠٠+ کوردستان هەمووی یەکسانە بە (٢٥) دۆلار.

تێبینی:

٠,٠١٣ دینار دەمێنێتەوە.

پەراوێزەکان:

(١) گۆڤاری (الأقلام) ژ(١) ١٩٩٩، ل٢١.

(٢) گۆڤاری (الأقلام) ژ(٥) ١٩٩٩، ل٢٣.

(٣) هەمان ژێدەر.

(٤) د. محمد علی ففلد، الشعر و الصراع الایدیولوجی، ص٧٨.

(٥) د. عبدالله الغذامي، تشریح النص، ص١٠٢.

(*) لەبیرم نییە چ ڕۆژ و کاتێ بوو، کە (مەسیفی) شاعیر لە (گۆڵان T.V)ەوەم بینی و هەڵە نەبم لە هوتێلی چوارچرابوو لەبەردەم کۆمەڵێک خەڵکدا شیعری خۆی دەخوێندەوە. زۆر بە زەقی دەم و چاوی ئامادەبووان ناحاڵیبوون و نەگونجاوی نێوان خۆیان و دەقەکەیان پێوەدیار بوو، وەک بڵێی نەیان دەزانی هەڵوێستیان چۆن بێ لە ئاست دەقەکە و شاعیردا.

(**) جێگای ئاماژەیە (د. فەرهاد پیربال) لە کاسێتێکدا بە دەنگی خۆی و لەگەڵ مۆسیقادا هەندێ لە دەقەکانی خۆی دەخوێنێتەوە و کاتی خۆی دانەیەک لەم کاسێتەی بە دیاری پێشکەش کردم.

لێکدانەوەیەک بۆ گفتوگۆی نێوان هاملێت و تارماییەکە

و. ئا: فوئاد یوونس

تارمـــاییـــەکـــە لەگـــەڵ هاملێت دێتـــە ژوورەوە و ڕووبەڕووبوونەوەکەش بەردەوام دەبێت.

هاملێت: بەرەو کوێم دەبەی؟ قسە بکە
لەوە زیاتر نایەم لەگەڵتا
تارمایی: گەرەکمە بمناسی
هاملێت: بەڵێ
تارمایی: کاتی ڕۆیشتنم نزیک بۆتەوە
دەبێ خۆم ژێردەستەی گڕی
گۆگرد و سوێی ئازار بکەم
هاملێت: ئای تارمایی داماو!

لە دەربڕینەکـانی سـەرەتاییـدا تارمـاییـەکـە پێـمـان ڕادەگەیەنێت کەوا ئەو تەنیا تارماییەکە نەوەک فریشتە. هەروەها شکسپیریش بەبیرمان دێنێتەوە کەوا ئەم ڕوحە ئەوە نایەنێت کـە ئێـمـە ڕاوێژ و ئامـۆژگـارییـەکـانی بە ژیرییەکی بێ هەڵە وەربگرین، بەڵام هیچ شتێکیش نییە ئاماژە بەوە بکات کە ئەم تارمایییە چەواشە کرابێت کەمتر لە هەر یەکێک لە ئێمە.

تارمایی: بەزەییت بەمندا نەیەتەوە، بەڵام
گوێت باش ڕادێرە بۆ قسەکانم
هاملێت: قسە بکە ئامادەم
تارمایی: کاتێ گوێت لە قسەکانم دەبێ
لەو چرکە ساتە بەدواوە پابەندی تۆڵە دەبی
هاملێت: چی؟
تارمایی: من ڕۆحی باوکتم
دەبێ لەشەودا دەرکەوم

له ڕۆژیشدا له ئاگردا دەبێ ئازار بچێژم
تا ئەوکاتەی تاوانە چڵێسەکان کە
لە ژیانمدا ئەنجام دران نەسووتێ و
پاک نەبێتەوە.

دووباره شکسپیر جەخت لەوە دەکاتەوە کە ئەم تارماییە فریشتەی ئاسمان نییە، بەڵکو ڕۆحێکە کە هێشتا پێویستی بەوە هەیە تاوانەکانی پاک بکرێتەوە. بۆ دڵنیابوون لەوەی ئێمە ئەم تارماییە ون ناکەین، بۆیە شکسپیر ئەمەی (تارمایی) وەک بابەتێک وەرگرتووە بۆ ئەڵقەی پێوەندی کردنی تێگەیشتنمان لە شانۆکە کە پاک کردنەوەی تاوانەکانی ئەم تارماییە لەم ئان و ساتەدا چەندە سەخت و دژوارە.

تارمایی: نابێ نهێنییەکانی دۆزەخت پێ بڵێم
بەڵام دەتوانم ئەو چیرۆکەت بۆ باس بکەم
کە وشە ڕەقە درەوشاوەکانی، ڕۆح دەکێڵێ
خوێنی گەرمی گەنجیت دەبەستێ و وشک دەکا
هەردوو چاوت وەک ئەستێرە ئەبلەق دەکا
مووەکانی قژت لە ترسانا وەک تووکی
ژووژک دەوەستێ، بەڵام ئەم باسکردنە
ئەبەدییە ناشێ بۆ گوێچکەیەک کە لە
خوێن و گۆشت پێکهاتبێ
گوێ بگرە، گوێ بگرە، باش گوێ بگرە.

شکسپیر هەر بەوەش ناوەستێ، دڵنیایی بوونەکەی دەگەیەنێتە ئەو پەڕی بۆ خوێنەرەکانی، کە تارماییەکە کەسێکی زیرەک و هۆشیار نییە لە کۆتایی ئەم دیمەنەدا زۆر بە جددییەوە داوا لە خوێنەرانی سەردەم دەکات کە بەشێوەیەکی ژیرانە تاوتوێی بابەتەکە بکەن و لایەنی باش و خراپی دیاری بکەن. بۆ ئەم مەبەستە پاساوێکی بەهێزی هەیە. پەیام و بیرۆکەی شانۆیەکە کارێکی یەکلایی کەرەوەیە، ئێمەی خوێنەر بەشێوەیەکی ئەکادیمییەوە بۆ ڕووداوەکانی شانۆکە دەچین و چونکە ئەمە ڕاسپاردەیەکی زۆر تۆقێنەر بوو بۆ هاملێتی کوڕی بۆ جێبەجێ کردنی داواکارییەکەی کە ئەویش تۆڵەکردنەوەی گیانی خۆیەتی لە دژی براکەی کە هەر ئەمەش بوو لە کۆتاییدا بووە هۆیەک بۆ لەناوچوونی ڕۆحی هاملێت و بۆ حاڵی ئێستاش بۆ لەناوچوونی دەروونی هاملێت و بەرپابوونی ململانێیەکی بێ کۆتایی لەنێو بیروهۆشی هاملێت کە تا مردن لێیەوە ڕزگارنەبوو.

تارماییەکە نهێنی خۆی ئاشکرا دەکات
تارمایی: گوێ بگرە، گوێ بگرە، باش گوێ بگرە
گەر تۆ ڕۆژێک باوکی خۆتت خۆش ویستووە.
هاملێت: ئای خودایە!
تارمایی: تۆڵەی تاوانی کوشتنی نا سروشتی بکەرەوە
هاملێت: کوشتن!
تارمایی: لێڵترین کوشتنی ئەم جیهانە
کە تاوانێکی زۆر دژوار و
نامۆ و نا سروشتییە.
هاملێت: بیڵێ با خێرا بیزانم
ئەوەتا بیرەکانم باڵیان گرتووە
لە بابەتێکەوە هەڵدەفڕن لەسەر یەکێکی
تر هەڵدەنیشن. بیرەکانی
خۆشەویستیم ڕەنگە خێرابن بۆ تۆڵە.

یەکەم کاردانەوەی هاملێت دەبێت تۆڵەسەندنەوەی زۆر خێرای گیای کوژراو باوکی بێت. کاردانەوەیەک کە لە ئەنجامی داڕووخانی لەناکاوی بە دیارکەوتنی تارماییەکەوە دروست بوو، بەڵام هەروەک خۆمان دەزانین کاردانەوەکە بەم شێوەیە نییە، هەرچەندە تارماییەکە زۆر بە دڵنیاییەوە پێشبینی ئەوە دەکات.

تارمایی: تۆ زۆر شیاوی بۆ ئەم کارە
گەر چالاکیش نەبی لە ئەنجامدانی ئەم کارە
ئەوا زەبوونترین کەسی وەک ئەو فریزەی کە ڕەگی داکوتاوە
لەسەر بەندەری «لیزە» (١)
گوێبگرە ئەی هاملێت
گوایە من لە باخچەکەم خەوم لێکەوتووە
مارێک پێیەوە داوم. هەواڵی مردنی من بەم جۆرە
گوێی هەموو دانیمارکییەکی فریوداوە، بەڵام بزانە
ئەی لاوی خۆشەویست، ئەو مارەی کە بەژیانی
باوکتی وەدا ئێستا تاجی شایەتی لەسەر کردووە!
هاملێت: ئەی ڕۆحی پێشبینیکەرم مەبەستت مامە!

هاملێت پێشتر بەر لە بیستنی قسەکانی تارماییەکە، کاریگەرییەکی خراپی هەبوو لەنێو مێشکیدا بەرامبەر بەمامی.

تارمایی: ئای کە دڕندەیەکی داوێن پیس و زیناکارە
سەرچاوەی ڕازیکردن و زاڵبوون بەسەر
ئیرادەی شاژن بۆ ئەنجامدانی کرداری سێکسی
تەڵەکەبازی و قسەی خۆش و دیارییە فریودەرەکان و وتە خراپەکانیەتی.
ئاخ هاملێت ئەمە چ فریودانێکە!
ئاسەواری ئەو خۆشەویستییە شکۆدارەی من
ئاوا بە ئاسانی لەناو بچێت! ئاوا
لەنێو کەساسی و زەلیلی نغرۆ بکرێت ئەم خۆشەویستییە پاکەی من
بگوازرێتەوە بۆ یەکێک کە بەهاکەی
دڵۆپێکە لە دەریایەک لەچاو بەهاکانی من!
چاکە هەمیشە بێ جووڵە و فرۆفێڵە
لەکاتێکدا خراپە خۆی لە پێستی فریشتە نیشان دەدا
ئەو خراپانەی حەز و شەهوەتە چڵێسەکانیان تێر دەکەن
هەر ئەوانن تۆوی گومان لەنێو مێشکی چاکەکان دەچێنن

تارماییەکە کەسێتی شاژن بەوە وەسفی دەکات وەکو یەکێک کە هەر لە بناغەوە ئارەزووی سێکسی باڵی بەسەردا کێشا بێ و بۆ دووبارە شووکردنەوەیەکی خێرا، لەم شانۆیەدا گیرترود (شاژن) زۆر بەبێ شەرمانە بەدوای خرۆشانە سێکسییەکانی خۆیدا دەگەڕێت بێ لەبەرچاوگرتنی ناوبانگی هاملێتی باوک و داهاتووی کوڕە تازە پێگەیشتووەکەی هاملێتی کوڕ. هەتا دوای ئەوەی لەلایەنی سروشتی شەڕانگێزی کلۆدیۆسەوە (مامی هاملێت- پاشای ئێستا) پێی ڕاگەیەنرا، بەڵام هەر بەردەوام بوو لەوەستان شان بەشانی مێردە تازەکەی لە هەڵسووڕاندنی هەمووکارە پاشانشینانەی وڵاتەوە لە کۆتاییدا هەستی بە هەڵەکانییەوە کرد، بەڵام دوای چی؟ دوای ڕوودانی قوربانییە لەناکاوەکەی کە بووە هۆی دەرچوونی گیانی لەنێو کاسەی ئارەقی ژەهراوی بە دەستی مێردە بەرژەوەندی تاک پەرستەکەیەوە.

گەڕانەوە بۆ دیمەنی سەر قەڵاکە، ئێستا تارماییەکە بەوە پەیوەستە کە چۆن باوکی هاملێت ژەهراوی کراوە، لەو کاتەی کە لەنێو باغەکەدا نوستبوو، کلۆدیۆس برای هات و ژەهری پرژاندە نێو گوێی هاملێتی باوک خێرا بەنێو لوولەکانی خوێنیدا بڵاوبۆوە بووە هۆی تێک هەژانی لاشەکەی. ئا بەم جۆرە هاملێتی باوک کوژرا، بێ ئەوەی مۆڵەتی ئەوەی هەبێت داوای بەخشین لەو تاوانانەی بکات کە پێشتر ئەنجامی داوە. ئینجا تارماییەکە چیرۆکی ژەهراوی کردنەکەی بۆ هاملێت گێڕاوە کە لەکۆتاییدا بە لەناوچوونی گیانی نۆبلی خۆی کۆتایی بە گێڕانەوەی چیرۆکەکەی هێنا، کە بە ژەهری تۆڵە ناوی دەبرد.

دوای ئەوەی تارماییەکە بۆ جاری دووەم خۆی بە هەملێت پیشان داوە، ئێستا هاملێت بەڵگەی پاسا و هەڵگری پێیە بۆ تۆڵەسەندنەوە، گەرچی کارێکی ئاسان نییە بۆ هێنانەوەی پاساوێکی تر. باوکی بەشێوەیەکی نامەردانە کوژرا، تاوانبارەکەش زۆر بە خێرایی ئامانجەکانی خۆی پێکا- پێوەندی سێکسی لەگەڵ ژن براکەی خۆی (گیرترود) داناو خواستییەوە بۆ ئەوەی هەل بۆ (هاملێت)ی کوڕ نەمێنێ تا لە ئەڵمانیا بگەڕێتەوە لە جێگای باوکی کوژراوی لەسەر کورسی پادشایەتی وڵاتدا دابنیشێ، هەربۆیەش ئەمە بیرۆکەی شکسپیرە بۆ گەیاندنی پەیامەکەی بۆ خوێنەرەکانی. ئەگەر تۆڵەسەندنەوەکە هەڵەبێت، ئەوا هەر بە هەڵەیی دەمێنێتەوە هەتا ئەگەر لەژێر باڵی بارودۆخێکی پاساو هەڵگریشدا بێت، بۆیە بە پاساوێکی بەڵگە نەویستانە پێمان ڕادەگەیەنێت و بەردەوام دەبێت لە باسکردنیدا کەوا بۆچی تۆڵەسەندنەوەکە هەڵەیە.

پەیامە بەناوبانگەکەی پێغەمبەر مەسیح لەنێو مێشکی شکسپیردا دەنگ دەداتەوە: ئەوەت گوێ لێ بووە کە وتراوە، چاوێک بۆ چاوێک، ددانێک بۆ ددانێک، بەڵام من ئێستا دەڵێم: تۆڵە لە کەسێک مەکەوە کە هەڵەی بەرامبەرە تۆ کردووە، ئەگەر یەکێک زللەیەکی لەلای ڕاستی دای لای چەپیشی بۆئامادە بکە، ئامۆژگارییەکانی پێغەمبەر مەسیح ئێستاکەش لەو ئان و ساتەدا پەیڕەوی دەکرێت. پرۆسەی کارەکانمان، دوور لە

هاملێت ڕێگای گۆڕینی هزری خۆی بۆ تۆڵەسەندنەوە لە باوکی هەڵبژارد

بەزەیی و بەخشندەیی، دەبێ هەمیشە لەسەر بناغەی یارمەتیدانی یەکترەوە بنیات بنرێ، نەک هەر کوشتنی کلۆدیۆس بۆ تۆڵەسەندنەوە نابێتە هۆی چارەسەرکردنی هیچ کێشەیەک، بەڵکو کارێکی هەڵەشە، هەروەها کارێکی ڕووخێنەری پۆزەتیڤانەیە بۆ هۆیەکانی تر. لە شانۆی هاملێت شکسپیر هۆیەکە دەسەلمێنێ! لەڕاستیدا وامان لێدەکات کە لەنێو ئەم تەجروبەیەدا بژین.

تارماییەکە بەردەوامە لە قسەکردن:
تارمایی: گەر هەستی تۆ هەستێکی سروشتییە
بەرگە ناگرێ و ڕێگە نادا پێخەفی دانیمارک
بە بۆگەنی کرداری سێکسی لەسەر ئەنجام بدرێ
دەبێت تۆ تۆڵە لە مامت بسەنی
بەڵام ڕۆح و مێشکت ئارام بێت
بەرامبەر دایکت و هیچی لەگەڵ مەکە
وازی لێبێنە با هەردەم هەست
بەتاوان بکا، با ئەم هەستە
بیتاوێنێتەوە. ئێستا خوات لەگەڵ
ئەم مێرووە خەریکە بەیانیم پێ نیشان دەدات
دەست بە کەمکردنەوەی گڕی ئاگرەکە دەکا
خوات لەگەڵ، خوات لەگەڵ، خوات لەگەڵ
لە یادم نەکەی

ئا بەمجۆرە تارماییەکە کۆتایی بە قسەکانی هێنا لەگەڵ بەجێهێشتنی فەرمانێکی زۆر سەخت بۆ هاملێت بۆ ئەوەی تۆڵەی بۆ بسەنێتەوە. هەرچەندە هاملێتی ئاگادارکردەوە کە واز لە دایکی بێنێ و تەسلیمی (خودای ئاسمان)ی بکات ئەم ئاگادارکردنەوەیە تۆزێک هاملێتی لە تۆمەتبارکردنی دایکی ساردکردەوە. تۆمەتبارکردنەکەی هاملێت بۆ دایکی تەنیا زیادکردنی ژەهری تۆقێنەر بوو بۆ تۆڵەسەندنەوەکەی باوکی و ئێستاش ژەهرەکە کاری خۆی دەکات:

هاملێت: ئەی سوپای فریشتەکان! ئەی زەوی! چی تر؟
نابێ ئاشنابم بە یاساکانی دۆزەخ؟ نا بە نەفرەت بی
دەتۆش ئەی دڵ خۆگر بە، ماسوولکەکان ئێوەش
خێرا گەشەبکەن و پیر مەبن، بەهێزبن و بەرگە بگرن
لە یادت ناکەم! ئەی تارمایی داماو و هەژار
لەناو ژوورەکانی کەللەی سەرم خزمەتت دەکەم
هەرگیز لەیادت ناکەم!
هەموو وشە بێ مانا تۆمارکراوەکان
وشە بەهادارەکانی نێو کتێبەکان
شێوە و وێنە جوانەکان
ئەزموونە خۆش و ناخۆشەکانی ڕابردووم
هەموو وێنەکانی لاوێتیم کە لەمێشکدا
کۆپی کراون، ڕەش دەکەمەوە
بەخوا هەموو داخوازییەکانت بە تەنیا
لەنێو مێشکم جێبەجێی دەکەم، بە هیچ
جۆرێ لەگەڵ کێشەی تر تێکەڵیان ناکەم!
ئاخ کە چەندە هیچ و پووچە، هیچ و پووچە
ئاخ کە کاریگەری ئافرەت پیسترین و
بەهێزترین کاریگەری دنیایە!
ئای کە زەردەخەنەکانی سەرزەنشت کراو و پووچن!
دەتوانم لە تابلۆکانی مێشکم ئەوە بنووسم:
گەر یەکێک بە درۆ خەنییەوە ئەوا ئەو کەسە
ئەمڕۆ براتە و بەیانی دوژمنت
زۆر دڵنیام شتێکی لەم چەشنە هەیە لە دانیمارک
بەڵێ ئێستا دڵنیابووم کە «مام»مە لە دانیمارک
خوات لەگەڵ! خوات لەگەڵ!
ئەوە سوێندم خوارد کە لە یادت نەکەم!

هاملێت ئەو پاساوەی لەبەردەستە کە ڕووبەڕووی پلانە نەناسراوەکانی ببێتەوە و گەڕان بەدوای ڕاستیەکان. ئەگەر هاملێت بەم ڕێگایەدا بڕوات کە نموونەی خۆشەویستی و بەخشندەییە، ڕۆحێکی بەرزە فڕی نوێ دەرگای بەختەوەری لێ دەکاتەوە، بەڵام هاملێت ڕێگای گۆڕینی هزری خۆی بۆ تۆڵەسەندنەوەی باوکی هەڵبژارد لەوەی جێبەجێی بکات، بەڵام ئەم بیرکردنەوەیە هەڵەیە دەرئەنجامێکی تاڵی لە پشت خۆیەوە حەشارداوە. ئەمجارەیان هاملێت بە هەڵەیەکی گەورەوە دەگۆڕدرێ بۆ هاملێتێکی جیاواز لە خۆی، ڕۆحێکی سارد

یاسا پێویستی بە ئێمە نییە، بەڵکو ئێمە خۆمان پێویستیمان بە یاسا هەیە

و گوماناوی و ئازار دراو. ڕێبازی نوێی بیرکردنەوەی ئێستای هاملێت شتێکی گونجاوە: «خوات لەگەڵ! خوات لەگەڵ! لە یادت ناکەم»، چونکە خۆمان خواحافیزی پێشکەش بەهاملێت دەکەین. لە زۆربەی بەڵگەکاندا وادەردەکەوێ بۆچی تۆڵەسەندنەوە کارێکی هەڵەیە؟ واپێدەچێ شکسپیر گرنگی بە یاساو دادگا نەدەدا بە دڵنیاییەوە هاملێت و تارماییەکە هۆیەکن بۆ گەڕان بەدوای شارراوەکان. چۆن ژیان بەردەوام دەبێ بەبێ نەبوونی یاسا؟ هەروەها شکسپیر پێدەچێ گرینگی نەدات هەتا بە (Poetic justice) یاسای شیعری، بە جۆرێک کە کاری باش پاداشت بکرێت و خراپەکانیش سزابدرێن، بەتایبەتی کاتێ مەسەلەکە تەرخان دەکرێ بۆ سزادانی تاوانبارەکە، ئەم تایبەتمەندییە کە بەڵگەیە لە گەلێک لە شانۆکانی تری وەک (Measure fer, Measure, The Tempest Ail’s Well That Ends Well). لەم شانۆیانەدا، تاوانبارەکان زۆر بە ئاشکرا دیارن. بۆچی شکسپیر ئەوا بێ ئاگایە لە یاسای شیعری. ئەمەش لە ڕاستیدا هەر هەمان هۆیە کەوا بۆچی وەلی و پیاوچاکان گوێ نادەن بە یاسا. ئەمەش خۆی لەخۆیدا ئامانجی ئەوان نییە و بەڵکو لە جیاتی ئەمە دەگەڕێن بۆ ڕزگارکردنی هەموو بوونەوەرەکان لە ناخۆشی و ئەشکەنجەدان و هەروەها گەڕان بەدوای یاسا پێویست نییە بۆ ئەم ئامانجە. بە هەرحاڵ خودای ئاسمان و یاسای تایبەتی کارما* گرینگی دەدەن بە یاساو داد، بۆیە پێویست بەوە ناکات پیاوچاکێک پابەندبێت بە یاسا.

لەوانەیە ئێمە مقۆمقۆی ئەوە بکەین کەوا بوونی یاسا لەنێو هەر کۆمەڵگایەک پێویستە، چونکە دەبێتە هۆی گەشەکردن و پێشکەوتنی ئەم کۆمەڵگایە، ئەمەش دروستە بۆ کۆمەڵگایەک کە بۆ مەبەستێکی نۆرماڵ بژین، بەڵام ئەگەر پەیوەست و کارکردنمان بۆ سەرکەوتن و هێنانەدی هەموو ئامانجەکانی دنیا بێت، ئەوا دەبێ ئێمە خۆمان پابەندبین بۆ گەڕان بەدوای یاسایەک کە بێت ژیانمان بۆ ڕێک بخات. نەبوونی سیستەمی یاسا و ڕێساکانی زۆربەی بارودۆخی لەبار و گونجاو بۆ بە دەستهێنانی لایەنە پۆزەتیڤەکانی دنیا و مەبەستەکانی دەکەونە ژێر باڵی مەترسییەوە.

شکسپیر خۆیشی درک بەوە دەکات کەوا ڕاز و نیازەکانی دنیا ناتوانن چارەسەری کێشە ڕاستییەکان بکەن، ناتوانن جیهان لە ئەزیەتی غەم و نەخۆشی و بە ساڵاچوون و مردن بپارێزن ئێمە فێڵ لەخۆمان دەکەین و ڕەفزی ئەوە دەکەینەوە بۆ ڕووبەڕووبوونەوەمان بۆ کارەکان پێویستە ئێمە خۆمان ڕوون و ئاشکرابین لەگەڵ بوونی خۆمان و ئەگەر ئێمە بە ڕاستی ئامانج و مەبەستمان یارمەتیدانی جیهانە، پێویستە بەزووترین کات دەست بەکاربین و قۆڵی لێ هەڵماڵین، سەرەتا لە ڕێبازی ڕووخانییەوە دەست پێ بکەین تا دەگەینە ڕاستیە شارراوەکان و خۆشەویستی و بەخشندەیی لەنێو تاکەکاندا بڵاوبکەینەوە بۆ ئەوەی ڕێگای ڕاستی نیشانی کەسانی تر بدەین و بیانپارێزین لە هەڵە و لەناوچوون. یاسا پێویستی بە ئێمە نییە، بەڵکو ئێمە خۆمان پێویستمان بە یاسا هەیە، چونکە یاسا خۆی گرینگی بەخۆی دەدات. ئەوەی لەسەرمان پێویستە هەوڵبدەین بۆ گەڕان بەدوای خۆشگوزەرانی بوونەوەرەکان بەگشتی بۆ ئەوەی خۆشی و ئاشتی ببێتە ئاسمانی جیهانی پڕ لە گوناه، بێ جیاوازی لەنێوانیاندا.

لەسەر خاڵێکی جیاوازدا، ئێمەی خوێنەر تێبینی لەو خۆ دوانەی سەرەوەی هاملێت دەکەین کەوا تەئکید کردنەوەیەکی حەماسی تێدایە لەسەر ئەو ئاییدییەی کە دەڵێ: «That one may smile, and smile, and beauillian» لە ڕاستیدا، هاملێت زۆر بە ئازارەوە ئەم لە خۆ دوانانەی دەکرد. لەبەر بەهێزی و پەرۆشی دەربڕینەکان لێشاوی دراماکە دێنێتە هەژان. کاریگەری قسەکانی هاملێت گرییەکی سەرەکی شانۆیەکە پێک دێنێت لەلایەن شکسپیرەوە، چونکە نووسەر بە ئەنقەستەوە دەیەوێت هزر و بیری تەواوی خوێنەرەکەی بۆ ناو شانۆکە ڕابکێشێ و دووبارە هێنانەوەی بابەتەکە بۆ نێو شانۆیەکە. بوونی ئەم بابەتە بەنیەت پاکی پیشان دەدات لەم شانۆیەدا. یاخود بەڵکو کەمتەرخەمی ئێمەی خوێنەرە بۆ ئەم بابەتە کە ئەمەش بە ڕێگەیەکی نێگەتیڤانە لە قسەکانی پۆلۆنیۆس دەنگ دەداتەوە "To thin own self be true, and it must” fol-low as the night the day, thou Canst not then be false to any man”

پادشا کە بە بەردەوام زەردەخەنە گرتوویەتی و هەمیشە پراکتیزەی سەر لێ شێواندن و فێڵ لێکردن لە کەسانی

کاتێ پەردە دادەخرێ ڕەوتە تراژیدییەکان گزنگێکی نوێ بە سەر هاملێتدا دەهێنێ

ترەوە دەکات کلۆدیۆس «پادشا» خۆی بەرامبەر خۆی ئەنجام دەدا بە ڕەت کردنەوەی ڕاستی و مامەڵەکردنی. لەم ڕەوشە خەیاڵاوییەدا چۆکی دادا بۆ حەز و ئارەزووە شەڕانگێزەکانی، دوای ئەوەی ڕێگای ڕاستی لێ ون بوو و دەستی کرد بە ساختە و درۆکردن لەگەڵ خۆیی و کەسانی دەوروبەر بیرۆکەی ئەو "One may smile, and smile, and be a villian" بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ باس لە نەبوونی دڵسۆزی ئێمە دەکات. بۆیە ئەم بیرۆکەیەش گرینگییەکی تایبەت دەدات بە باسەکەمان کە بەشێوەیەک جوانی دەدات بەو شتانەی کە نەفرەتیان لێ کراوە وەک ڕێگایەک بۆ شاردنەوەی ڕاستییەکان.

وێنەی ئەندێشەکان (images) هێمایەکن کە بەردەوام لە شانۆیەکەدا دووبارە دەبێتەوە.

گەڕانەوە بۆ سەر سەکۆی قەڵاکە. ئێستا هۆراشیۆ و مارسیلیۆس شوێن پێگەی هاملێتیان دۆزییەوە. زۆر بەجۆشەوە لە هاملێتیان پرسی «چی دەرکەوت؟». هاملێت دەستی کرد بە گێڕانەوە بۆیان:

هاملێت: باشە ئێوە چی دەڵێن؟
ئایا ئەوە دەچێتە عەقڵی مرۆڤەوە؟
نهێنییەکە دەپارێزن؟

هۆراشیۆو- مارسیلیۆس: بەڵێ گەورەم، سوێند بێ، دەیپارێزین.
هاملێت: هەرگیز بێ ڕەوشت و بۆگەن لە دانیمارک نەژیاوە
بەڵام ئەمەیان زۆر بێ ئابڕوو و بوودەڵەیە.

لە ناوەڕاستی قسەکانیدا هاملێت بیری خۆی گۆڕی لە ڕاستیدا ئەمە لەمێشکیدا نەبوو کاتێ دەستی بە قسەکردن کرد ئێستا هاملێت بەرگری ئاشکراکردنی زیاتری نهێنییەکانی دەگرێت.

هۆراشیۆ: ئەمەش تارمایی پێویست نییە گەورەم.
تا لە گۆڕ بێتە دەرەوە و ئەمەمان پێ بڵێ.
هاملێت: ڕاست دەکەی، بەخوا ڕاست دەکەی
کەواتە بێ هیچ ڕێ و ڕەسمیەک
من ئێستا دەوەستم، تەوقە دەکەین و جیادەبینەوە
بڕۆنە سەر کاروبارەکانی خۆتان و کە ئارەزووەکانتان
ئاماژەتان بۆ دەکا و ڕێگاتان نیشان دەدا
چونکە هەموو مرۆڤێ کارو ئارەزووی هەیە
هەروا دەبێ بۆ لاشە داماو و هەژارەکەی من
سەیرکەن من دەچم نوێژ دەکەم
هۆراشیۆ: گەورەم ئەم وشانە یەکتری ناگرنەوە
هەموو تێکەڵن بە یەکتری
هاملێت: داوای لێبوردن دەکەم، کە ئەم وشانە
بێزارتان دەکات، بەڵێ لە دڵەوە بێزارتان دەکات
هۆراشیۆ: نا گەورەم بێزارکەر نین
هاملێت: هۆراشیۆ، سوێند بە پاتریکی پیرۆز ئەمانە
بێزارکەرن، زۆریش بێزارکەرن. سەبارەت بەم دیمەنەی ئێرە
تارماییەکی ڕاستگۆیە، پێویستە پێتان بڵێم
تا ئارەزووەکانتان بزانێ چی لەنێوانماندا هەیە
گەر گەرەکتانە بزانن بەهەر ڕێگایەک بێ دەتوانن

هاملێت ناتوانێ نهێنییەکان بدرکێنێ، بەڵام ئاماژە بەوە دەکات کە هەندێ شتی نامۆ هەیە مێشکیان گەڵاڵەداوە. خۆی گرت و چی تری نەدرکاند. ئاماژەکردنی بۆ «تارماییە ڕاستگۆیەکە» ئەوە نیشان دەدات کە هاملێت بەلایەنی کەمەوە بەهۆی ئەم خاڵە باوەڕی بە لێکدانەوە و قسەکانی تارماییەکە هەیە، ئێستاکەش بەدوای ڕووداوەکاندا دەکەوێت لەگەڵ نەریتی سوێند خواردن.

هۆی سەرەکی ڕوودانی ئەم دیمەنە دوور و درێژە دەگەڕێتەوە بۆ دوای گەیاندنی پەیامەکەی کە تێیدا باس لەچۆنیەتی کوشتنی خۆی (هاملێتی باوک) دەکات لەلایەن براکەیەوە. هەر ئەم پەیامە بووە هۆی سەرسوڕمانی ڕەخنەگرەکان پێویست بەوە ناکات هەنگاوی پێشوەختە بنێین بۆ ڕووداوەکانی شانۆکە، هۆیەکە بۆ ئەم دیمەنە بەڵگەیەکی دروستە. شکسپیر زۆر بە ئاسانی ڕووداوەکانمان وەک سروشتی خۆی بۆ دەگێڕێتەوە بەهۆی وێنەدرامییەکانەوە (dramatic

images) لە کارەکە.
دەنگی تارماییەکە لەژێرەوە دەنگ دەداتەوە، شوێنە لاساییکردنەوەکەی بۆ نێو دۆزەخ. ئێستا هاملێت ڕێگایەکی بۆ پێناسەکردنی تارماییەکە گرتۆتە بەر ئاماژە بەوە دەکات کە تارماییەکە ئەهریمەنە نەوەک باوکی، لە ڕاستیشدا تارماییەکە باوکی کوژراویەتی ئەم دیمەنە نامۆ و ترسێنەرە لەگەڵ وتە گاڵتەجاڕییەکانی هاملێت شان بە شانی بانگکردنە نادیارەکەی تارمایی لەژێرەوە بۆ سوێند خواردن جۆرێک لە هەستێکی شەیتانی و دۆزەخیانەی بێ هەڵەیە یان بە پێوەدەبینرێ. لێرەوە ڕێوڕەسمی سوێندخواردنەکە لینکێکی هەیە لەگەڵ سوێند خواردنەکەی پێشووی هاملێت بۆ گۆڕینی کەسێتی خۆی و بۆ ئالەتێکی تۆڵەسەندنەوەی باوکی کوژراوی. سوێندەکان هەموو وەک یارمەتیدەرێکە بۆ هاملێت لەسەر ڕێگای تۆڵەسەندنەوە.

هاملێت: ئێستاش برادەرە خۆشەویستەکانم
ئێوە قوتابین، سەربازن، برادەری منن
تەنیا یەک داوکاریم هەیە.
هۆراشێو: چییە گەورەم؟ ئێمە ئامادەین
هاملێت: ئەوەی بینیتان با کەس نەیزانێ
هۆراشێو و مارسیلۆ: گەورەم هەرگیز
هاملێت: ئەوا نابێ، دەبێ سوێند بخۆن
هۆراشێو: بەمتمانەوە
من لای کەس نایدرکێنم
مارسیلیۆس: هەروەها منیش گەورەم
هاملێت: سوێند بە شمشێرەکەم
[شمشێرەکەی دەردەکا و ڕاست دەیگرێت]
مارسیلیۆس: پێشتر سوێندمان خواردووە گەورەم.
هاملێت: بەڕاست، سوێند بێ بە شمشێرەکەم، سوێندتان خوارد؟
تارمایی: (لەژێر سەکۆیەکە دەڵێ) سوێند بخۆن.
هاملێت: ئەها کوڕینە نەمگوت؟ لێرەی ئەی ڕاستگۆ؟
وەرە لەژێر زەمینەوە گوێ لەم برادەرانە بگرە
وا گەرەکیانە سوێند بخۆن.

گاڵتە و جموجووڵە سەرشێتانییەکەی هاملێت جۆرێک لەخۆشی بەم دیمەنە بەخشی. هەروەها ئەم شارەزاییە نامۆیەی کە هاملێت لە ئیش و کارەکانی نێو کۆشک ئەوە پیشان دەدات کە تارماییەکە هەموو شتێکی بەبیر هاملێت هێناوەتەوە.

هۆراشێو: گەورەم چی بڵێین و بەچی سوێند بخۆین؟
هاملێت: سوێند بە شمشێرەکەم بخۆن
کە ئەوەی بینیتان لای کەس باس نەکەن
تارمایی: (لەژێرەوە) سوێند بخۆن
هاملێت: لێرەو لە هەموو شوێنێکی؟
شوێنی خۆمان دەگۆڕین
ئادەی بەڕێزان وەرنە ئەم لاوە.

(Hic et ucique) وشەیەکی لاتینییە بە مانای (ئێرە و لە هەموو شوێنێک)، تەنیا خودای بەخشندە و ئەهریمەن دەتوانن لێرە و لەوێ بن بەیەکەوە و لە هەمان کاتیشدا، ئەو قەوارەی خوارەوە ئەو توانایەی هەیە و ئاماژە کردنێکیشە بۆ پرسیارە وروژێنەکانی هاملێت
Canst work i'th earth So fast "

هۆراشێو: ئەی شەو و ڕۆژ هەڵسوکەوتی زۆر نامۆیە
هاملێت: دەم خۆش ئەی مۆلی پیر ئەم نامۆییە
بەخێرهاتن دەکرێت
ئەی هۆراشێو لە ئاسمان و زەوی شتی زۆر
زیاتر هەیە وەک لەوەی تۆ لە خوێندنی سروشتا
خەونیان پێوە دەبینی.

ئەمە بەیاننامەیەکی ڕاست و یەکلاییکەرەوەیە، پێویستە مێشکێکی وەرگرمان هەبێ بۆ هەڵسەنگاندنی بابەتەکە، ئەگینا ئەو دەرگایە دادەخرێت کە دەبێتە خۆی تێگەیشتنی ڕاستی ماناکانی ژیانی ئێمە، بەڵام هێشتا ڕاستییەکان شارراوەنە بۆ ئێمەی خوێنەر.
گەورەترین و مەترسیدارترین هەڵەی زانستی مۆدێرن کە دەگەڕێتەوە بۆ کەمی تواناکەی بۆ دیاریکردنی هۆیەکانی کەسی نەزان و گەمژەوە دەرئەنجامەکەیەتی کە لە هەموو ڕوویێکەوە کە زانستی تەکنیکی سەردەم نەیتوانیوە درکی پێ بکات. لێرەوە چەندین ڕوو هەیە کەوا زانستی تەقلیدی ئەمڕۆ ناتوانێ تەنانەت سەرەتاییەکیشی لێوە بزانێ، بەتایبەتی ئەوانەی کەوا پێوەندییان بە ویژدان و مێشکەوە هەیە وەڵامە ئاسایی و تەقلیدییەکە بۆ زۆربەی زاناکان ئەوەیە دووبارە پێناسکردنەوەی ئەو سنوورانەی کە پێویستە وەربگیرێن

وەک زانستێک و هەروەها ئەوانەش وەک ڕاستییەک.

پێویستە ئێمە وریابین و ئاگاداربین لەو تاکتیکە و ڕێگا بە مێشکمان نەدەین داخراو بێت لەبەرامبەر ئەو کارە فرت و فێلانەی کەوا دەبێتە هۆی شاردنەوەی نەزانین و گێلایەتی. بۆیە هەندێ جار شتی زۆر سەرسوڕهێنەر و نامۆ دێنە سەر ڕێمان کە دەستەو چۆک لەبەرییەوە کڕنۆش بەرین. لەسەرمان پێویستە ئەم ئایدیانە وەربگرین لە قسەکانی هاملێت. هێشتا زۆری ماوە بۆ فێربوونیان.

هاملێت: بەڵام وەرە: لێرە، وەک جاران، هەرگیز، ئەی خودای بەخشندە

یارمەتیم بدە، هەرچەند هەڵسوکەوتم زۆر سەیرە
لەنێو پاش بەرەو شوێنێکی خەیاڵی دەچم
کە ئێوە جار ناجار بە چەشنێک
دەمبینن کە هەرگیز منتان وا نەدیوە
کۆمەڵێ ئاماژەکردنی ئاوایان
هەندێ دەستەواژەی گوماناوی بەکاردێنم
وەک: باشە دەزانین یان دەتوانین
گەر بمانەوێ یان گەر بخوازین قسە بکەین
یان هەندێ هەیە گەر ڕێگەیان پێ بدرێت
یان هەندێ شتی واشاراوە بە جۆرێ
سەرنجمتان ڕابکێشێ کەشتێ لەمن نەزانن
ئەمە وا ئاسان نییە، ئەی خودای بەخشندە
پێویستم بە یارمەتی تۆیە
دەی ئێستا سوێند بخۆن.
تارمایی: (لەژێرەوە) سوێند بخۆن
[هەموو بەشمشێرەکەی هاملێت سوێند دەخۆن]

هاملێت: پشووبدەن، پشووبدەن، ئەی ڕۆحی نیگەران و پەشێو.

ئا بەم جۆرە هاملێت بڕیاری یەکلاکەرەوەی خۆی داو لە بارەی شێتانیەکەی بۆ ئەوەی خۆی ڕزگار بکات لەم گومانەی کە هانی دەدا بۆ تۆڵەسەندنەوەی بەشێوەیەکی ئایرۆنی و هەروەها بەردەوام بەدوای نموونەکـــەی کلاودیسۆس کەوتووە، ئەو کەسەی کە بەردەوام پێدەکەنی و زەردەخەنەی شەیتانی لەسەر زاری کۆتایی نایێت و هەروەها بە پیاوخراپیش دەمێنێتەوە لە ڕێکخستنی کاری شەڕانە و شاردنەوەی ڕاستییەکان لە بەرامبەر کەسانی دەوروبەری تەنیا بۆ مانەوەی لەسەر کورسی پادشایەتی.

ئەو هەموو پراکتیزەکردنە بۆ هەڵەدانی کەسانی تر لە کۆتاییدا لە دژی خۆی دەوەستێ. سوێند خواردنە نهێنییەکە بەرەو کۆتایی دێت. هۆی درێژیی سوێند خواردنەکە بەڵگەیە بۆ نهێنییەکە. هەموو سوێند خواردنەکان لە لایەن هاملێتەوە بە گرینگ وەرگیران بۆ تۆڵەسەندنەوە.

دەرئەنجام هەموو سوێند خواردنەکان کاردانەوەیەکی عاتفی بۆ سەر ئێمەی خوێنەر بەجێ هێشت. فەرمانەکە بۆ تۆڵەسەندنەوە- لە ڕاستیدا بەدکاری بوو بۆ سەر جوانی سروشت. کاتێ پەردە دادەخرێ ڕەوتە تراژیدییەکان گزنگێکی نوێ بەسەر هاملێتدا دەهێنێ...

گزنگێک کە ڕۆحی گەشبینی بە سوارچاکی خەونەکانی دەگەیەنێت.

*** یاسای تایبەتی کارما= بیروباوەڕێکە لەنێو بوزییەکان و هیندۆسەکاندا دەڵێن: ڕارودۆخی ئێستای مرۆڤ بەستراوە بە ژیانی ڕابردووی و هەروەها چارەنووسی داهاتووی ئەم مرۆڤە دیاری دەکات.**

سەرچاوە:
١- ئینتەرنێت.
٢- هاملێت، وەرگێڕانی گۆران سەباح.

«مەحوی» لەنێوان دوو «هیچ»دا

عەبدولخالق یەعقووبی
(بۆکان)

ئەم عەسرە، عەسر و وەقتە لە بۆ فاجیرێ لە هیچ
دینی نەکا ویقایە، حەیا نەیگرێ لە هیچ

دنیا بە کامی هیچ کەسانە هەمیشە دەم
هیچ ئەڵبەتە بە هیچ دەمێ نابڕێ لە هیچ

دنیا کە هیچە، جوملە دەزانن، کەچی چ کەس
مەردانە بۆ خودا نییە دەس هەڵگرێ لە هیچ

تا سەر نەبۆتە گۆ، دە لە دنیا دە تۆ شەقێ
هەر ئەم شەقە بەکارە کەوا هەڵدرێ لە هیچ

ماچی دەمی لە کەڵکەڵەما بوو، چ خۆشی وت:
قرم، ئەی ئەسیری واهیمە، خۆش ناکرێ لە هیچ

دەم نادیار و نازی قسەی پڕ بە دەشت و شار
دنیایەک ئاوی زیندەگی و دەرخرێ لە هیچ

مەجنونە شاهی عیشق و بیابانی بارەگا
ئاهی دەکا هەمیشە بە پا چادرێ لە هیچ

دیققەت کە، غەیری ڕوشتەیی جان و میانی یار
ڕوشتەم نەدیوە، «مەحوی» ئەمن، بادرێ لە هیچ

چاوی کەوێ کە بەم غەزەلەم دوڕشناسی شیعر
کێ بێ دەڵێ ئەمەندە گوهەر وەردەگرێ لە هیچ

دیوانی مەحوی، ل ٩٨-١٠٠

لە سەرەتاوە دەخوازم ئەم ڕاستییە سادە و گرینگە بۆ خوێنەرەوەی ئەم وتارە ڕوون بکەمەوە کە خوێندنەوەی من نەک هەر بۆ ئەم غــەزەڵەی مــەحــوی، بگرە بۆ هەر شیـعـرێکی داهێنەرانەی تریش، خوێندنەوەیەکە لەسەر بنەمای چێشکەی جوانی ناسانەی شیعر دامەزراوە و بە هیچ کلۆجێک لەژێر تاو و تەئسیـری ئەو بیـروباوەڕانەدا نییەکە بە شێوەیەکی گشتی و ڕەمەکی بەسەر شیعری شاعیـرانێکی لە چەشنی مەحوی دای دەسەپێنن و بەم جۆرە شیعری بزۆک و بگۆڕی ئەم شاعیرە داهێنەرانە لە چوارچێوەی بەر تەسکی خانەیەکی دەسکردی فیکری - فەلسەفی یاخود فۆڕمی- جوانی ناسانەدا بەند دەکەن و دەرەتانی هەڵسووڕان و دەرفەتی خۆ نواندنیان لێ زەوت دەکەن و پێشیـان وایە بەم شێوەیە پێناسەیەکی زێڕین و هەتا هەتاییان بۆ ناسین و ناساندنی ئەم جۆرە شاعیـرانە دەستەبەر کردووە و بۆ وێنە، لە ڕوانگەی ئەوانەوە، دەقی شیـعری مـەحوی تا ئەبەد و لە هەر دەلاقـەیەکـەوە لێی بڕوانی هەر عــاریفــانەیە و بۆیە هەر لێکدانەوەیەکی شیعری مەحوی دەبێ لەژێر تیشکی ئەم ئەسڵە، بە ڕای ئەوان لێکۆڵەران، حـاشـا هەڵنەگرە بێـتـە ئاراوە. بە وتەیەکی وردبینانە تر، بەپێی ئەم بۆ چوونە، شیـعری مــەحـوی لەنێــو بۆتەی کــەڵەگـێــڕانەوەیەک بە ناوی عیرفان-دا قاڵ بۆتەوە و هەر گێڕانەوەیەکی تر لە شیعری ئەم شـاعیـرە سێـبەری قـورسی ئەو کـەڵەگـێـڕانەوەیەی بەســەرەوەیە. من وای بۆ دەچم هۆی سەرەکی ئەو شێـوە شــەرح و تـەفــســیــرە بە پیت و پێـزەی نـەمــران مـوددەریسیــەکـانیش هەر بگەڕێتـەوە سەر ئەم ئەسڵـە گـریمانکراوە. واتە دیسـان بۆ نموونە، شـەرحی شیـعری مەحوی بە قـەڵەمی ئەوان لە ڕاستە ڕێی خوێندنەوەیەک کە بەردەوام بەرەو باس و خواسەکانی عیرفانی و ئایینی ئاڕاستە دەکرێ لانادات و شیکردنەوەی ئەوان تەنها لەم بازنە تایبـەت و بەرتەسکەدا خول دەخوات، بەرتەسک هەڵبـەت بەمانا ماتماتیکیـەکەی نەک لە گۆشە نیگای بەهادانانەوە. هەڵبـەت پێویستـە ئەم ڕاستیـیـەش بەو هۆیەی سەرەوە زیاد بکرێ کە چۆنێتی جیهانبینی و زەین و زمانی شیکەرەوەش لە شێوازی شیکردنەوەدا کاریگەرە و دیارە مـوددەرسیـیـەکـانیش خۆیان لە بواری باس و خواسی ئایینی و عیرفانیدا کارامە و پسپۆڕ بوونە و بێ گومان شەرحەکانیان لەم گۆشەنیگایەوە پڕ و پاراون و

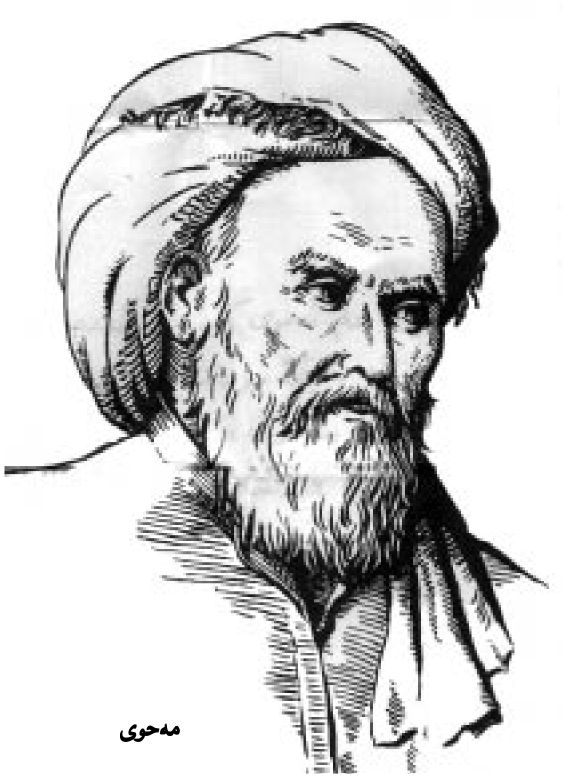

مەحوی

گـەلێ لایەنی شـاراوەی شـیـعـری شـاعـیـرێکی وەک مـەحـوی-یان ڕوون کـردۆتەوە. هەروەها حـاشـا لەوەش ناکرێ کە شاعیرێکی وەکو مەحوی لایەنی زاڵ و بیرۆکەی سەرەکیی شیعرەکانی جیهانی عیرفان و دنیای ئایینە و دیارە لەســەر ئەم ڕوانگانەی مــەحـویش هەندێ بابەت نووسراوە و کۆمەڵێک شت ڕوون بۆتەوە. لێرەدا دوو خاڵ هەیە ناخـوازم بەسـەریاندا پاز بدەم و باسـیـان نەکـەم. یەکەم، مەحوی لە سۆنگەی ئەوەی شاعیرێکی داهێنەر و خاوەن ئەزمـوون و جیـهـانبـینی تایبـەت بە خۆیەتی بە شێوەیەکی تایبەتیش لە جیهـان بە گشتی و لە جیهـانی ئایین و عــیــرفــان بە تایبــەتی دەڕوانێ. بۆ نموونە خوێندنەوەی مـەحوی بۆ ژیان و هەڵسوکەوتی مرۆڤێکی ئایین پەروەر گـەلێ جیـاوازە لەو خـوێندنەوەیەی کـە ئیـسلامییـەکی ئیمڕۆ بۆ مرۆڤی دەستنیشان دەکا. لە تەفسیری ئیسلامی سیاسی هاوچەرخدا هیچ شوێنێک بۆ ئەسڵی «لێبوردەیی» و «پێکەوە هەڵکردن»ی مرۆڤەکان دیاری نەکـراوە، کەچی لە جیـهـانی عـیرفـانگەرایانەی مەحویدا «مـەحەبـەت» کە بەردی بناغەی لێبوردەیی مـرۆڤـە جـەوهەری ژیانە و مـەحـوی جیــهـانی بە بێ مەحەبەت بۆ وێنا ناکرێ:

لەبەر باری مەحەببەت ئاسمان و ئەرز ئەناڵێنن
چییە ئەم دەعوەییەت زاهید، جلی لێ بارە گا پیرت
(دیوانی مەحوی، ل٦٨)

قورێ بکەم بەسەرا یا بە دادڕینی بەرۆک
حەقی مەحەببەت ئەدا کەم، بدەی خودایا دەست
(د.م، ل٧٠)

ئەی مەحەببەت! ئاگرێکی هێندە خۆش و دڵنشین
ئەو کەسەی سووتووتە، هەر ئەو هەوڵ ئەدا بۆ سویە سووت
(د.م،ل٧٩)

لەسەر خۆ چوونە، شەیدا بوونە، قوڕ پێوانە، سووتانە
هەتا مردن، مەحەببەت ئیشی زۆرە، ڕێزی لێ دەگرم
(د.م، ل٢١٩)

کەواتە دەبێ ئەم ڕاستییە لە خۆمان نەشارینەوە کە ڕاڤەی مەحوی بۆ عیرفان و ئایین و ڕاڤەیەکی تایبەت بە جیهانی شیعری مەحوییە و هەندێ جار بە جارێک لەو ڕاڤانە دادەبڕێ کە بە ناوی ئایینەوە و لەسەر دەستی عیرفانی ئیسلامی چێ دەکرێن. ئەم خاڵە لەو سەرەوە بۆ من گرینگە کە زۆر جار هەندێ ئەدیبی ئایدۆلۆژیستی مەیلە و ئیسلامی سیاسی بۆ پتەوکردن و سەرخستنی قسەی خۆیان پشت بەو کەڵەگێڕانەوانە دەبەستن کە دەخرێنە پاڵ شیعری مەحوی، وەک شاعیری عاریف و موسڵمانی شاعیر و تاد و دەیانەوێ لەم ڕێگایەوە هەم خوێنەرەوە لە چوارچێوەی باوەڕی خۆیاندا بەند بکەن، هەمیش شیعری مەحوی دابەزێتە سەر چەند ڕستەیەکی ساکاری خوتبەئامێز و چەند ئامۆژگارییەکی سانای دینی، ئەویش ئەو خوتبە و ئامۆژگارییانەی کە ئەوان باوەڕیان پێیەتی و بەرژەوەندییان دەستەبەر دەکات. خاڵی دووەمی شایانی باس ئەوەیە کە ڕوونکردنەوەی لایەنەکانی جیهانی عیرفانی شیعری مەحوی شتێکە و باسکردنێکی ڕەخنەگرانەی جیهانی شیعریی عیرفانی مەحوی شتێکی ترە. لە باسی یەکەمدا تۆ وەک عاریفێک کە شیعری نووسیوە و بە بۆنەی شیعرەوە و لەسەر زمانی شیعر لە عیرفان دەدوێ ڕووبەرووی مەحوی دەبێتەوە، بەڵام لەباسی دووەمدا مەحوی وەک شاعیرێک دەناسی کە لە شیعری خۆیدا هەندێ جار عاریفانە لە دنیای ڕوانیوە و هەندێ جاریش، دیسان هەروەک شاعیر، بۆی هەبووە ئاوڕ لە عیرفان نەداتەوە و لە دەلاقەیەکی ترەوە لە جیهان بکۆڵێتەوە. ڕووکردی یەکەم کە مەحوی وەک عاریفێکی شیعرنووس سەیر دەکات ڕێگا لە هەر چەشنە خوێندنەوەیەک دەگرێ کە لە کەڵەگێڕانەوەی عیرفان نیزیک نەبێتەوە و ڕووکردی دووەم کە پێی وایە مەحوی شاعیرێکە کە وەک هەموو شاعیرێکی تر بۆی هەیە لە عیرفانیش بدوێت، باوەشی بۆ هەموو جۆرە خوێندنەوەیەک ئاواڵەیە، بەو مەرجەی لەگەڵ مەنتیقی شیعری مەحویدا بگونجێ. لێرەوەیە کە دەبێ بڵێین بۆ ناسینی پلەوپایەی نرخ و بەهای ڕاستەقینەی شوێنەواری گرینگی ئەدەبی دەشێ لەم ،ڕاستییە بگەین کە ئەم شوێنەوارە بە سەنگی مەحەکی گونجاوی خۆیان هەڵسەنگێنن و لە بری بەکارهێنانی پێوانەگەلێکی کۆن و لەبرەوکەوتوو، با خەڵکانێکی زۆریش پەسەندی بکەن، دەشێ پێوانەیەکی تازە و کارا بدۆزینەوە و لەم ڕێگایەوە تێگەیشتنی ڕەخنەگرانەی خۆمان ڕووبەرووی دەق بکەینەوە، نەک قەناعەتی گشتی کۆمەڵێک بیری سواو و هزری پککەوتەی کۆن پەسەند، کە دەخوازن دەق هەمیشە بە تاکە مۆدێلکی عامخوازانە بخوێندرێتەوە. بۆ نموونە ئەو مۆدێلەی کە شیعری کلاسیکی کوردی بە دڵداری و عیرفانی و نیشتمانپەروەری و گاڵتەجاڕی و... دابەش دەکات تائێستاش بەردێکی گەورە بووە لەسەر ڕێگای خوێندنەوەی دینامیک و زیندووی دەقی شیعری کلاسیک، و ئەو مۆدێلە هەمیشە داسەپاندنی پێشگریمانەیەکی گشتگەرای لە خوێندنەوەیەکی ڕەخنەگرانەی پاژبینانە پێ باشتر بووە.

دیارە سەردەمی نوێ و جیهانی ئەدەبیاتی مۆدێرن و چاخی ڕەخنە و تیۆری ئەدەبی ئەوەمان لێ دەخوازن کە زەینی خۆمان لە قاوغی بیرۆکەی تاکمۆدێل پەسەندی لەمجۆرە داماڵین و لەسەر ئەم باوەڕە سوور بین کە شیعری کلاسیکی کوردیش، وەک ڕەسەنی دیکەی جیهان، شایانتر لەوە کە تەنیا لە بازنەی یەک شێوە تێڕوانیندا بمێنێتەوە.

مەحوی لەم غەزەلەدا چەمکی «هیچ» دەکاتە ناوەندی قورسایی فۆرم و ناوەرۆکی شیعرەکەی و پاشان لەسەر

هێڵی بازنەیەک کە بە دەوری ئەم ناوەندەدا دەیکێشێتەوە تێڕوانینی خۆی بۆ ئەم چەمکە لە دوو توێی دوو گوتاری بە ڕواڵەت جیاواز دا ڕوون دەکاتەوە. گوتاری یەکەم کە لە چوار بەیتی سەرەتای غەزەلەکەدا لەنگەری لەسەر دەگرێ و دەکرێ وەک گوتاری «دیندارانی دژە دنیا» لێی بڕوانین و گوتاری دووەم کە لە چوار بەیتی دواییدا باسی لێ دەکرێ و بۆمان هەیە وەکو گوتاری «دڵدارانی ژیانخواز» ناودێری بکەین. دوا بەیتی ئەم غەزەلەش هەڵبەت ئاماژەیەکە بە توانایی داهێنەرانەی مەحوی، وەک شاعیر، کە پاشان لێی دەدوێین.

بەڵام با چەند پرسیارێک لەخۆمان بکەین و بڵێین ئەم دابەشکارییە بەپێی چ ئەسڵ و مەنتقێک لەم شیعرە دا هاتۆتە ئاراوە؟ یا باشترە بپرسین، مەحوی لەم غەزەلەیدا چ تەمهید و تەکنیکێکی بەکارهێناوە تا منی خوێنەر بەم قەناعەتە بگەم کەوا دوو گوتار لە پێکهاتەی مانایی و فۆرمێکی ئەم شیعرەدا ئامادەن و ئەم دوو گوتارەش لەسەرخانی شیعرەکەدا لێک جیاوازن و لەژێرخاندا یەک دەگرنەوە و دەبن بە یەک گوتاری گەورەتر کە ئەم گوتارە بنچینەی باوەڕی شاعیر پێکدێنێ؟ ئایا مەحوی بۆ ئەم کارە تەنها ڕووی لە ناوەڕۆکی ڕستە و خەیاڵی ئیماژە شیعرییەکەی بووە، یاخود کارێکی داهێنەرانەتر و شاعیرانەتری لەم تەمهیدە باوانە کردووە؟

من بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارانە سەرنجی خوێنەر بۆ وشەی «هیچ» ڕادەکێشم کە مەحوی وەک «ڕەدیف»ی غەزەلەکەی بەکاری هێناوە. بە وتەیەکی تر دەمەوێ بڵێم بۆ تێگەیشتن لە مانا و مەبەستی ئەو دابەشکارییەی ئاماژەم پێکرد دەشێ ڕوومان لەو مانا و چەمکانە بێت کە مەحوی لە هەناوی وشەی «هیچ»دا چاندوویەتی و لە هەر بەشەو مانایەکی تایبەتی لێ هەڵکڕاندوون، بەڵام با بەر لەوەی بە ناخی باسی «هیچ» ناسانەماندا شۆڕ بینەوە ئاوڕێکی کورت لەو مانا باوەی «ڕەدیف» بدەینەوە کە لە نەریتی شیعری کلاسیکی فارسی و کوردیدا تا ئێستاش جێگر بووە و مەحوی لەم غەزەلەدا زۆر زیرەکانە و لادەرانە خۆی لێ نەبان کردووە. لە شیعری کلاسیکیدا زۆر کەم هەڵدەکەوێ شاعیر وشەی «ڕەدیف»ی شیعرەکەی خۆی بە دوو یان چەند مانای جیاواز بەکار بێنێ، لە تاقە مانایەک زیاتری لە وشەی «ڕەدیف» نەخواستووە. نالی لە غەزەلی «کە تۆی قیبلە،...» دا لەم ڕێسا باوەی شیعری کلاسیک بۆ شێوەی بەکارهێنانی «ڕەدیف» -لێرەدا وشەی «قوربان»-، کە لە سەرلەبەری شیعرەکەدا دەشێ تەنیا مانایەکی تاک و نەگۆڕ بەدەستەوە بدات، لای نەداوە:

کە تۆی قیبلە، دەمت سا بێنە قوربان!
لەسەر قوبلە دڵم مەشکێنە قوربان!

وەرە بنوارە دوو دەستی حەناییم
حەنایی چی؟ هەموو خۆ خوێنە قوربان!

یا حافیزی شیرازی لەم غەزەلەیدا هەمان ڕێسای ڕەچاو کردووە:

دمی باغم به سر بردن جهان یکسر نمی ارزد
بەمی بفروش دلق ما کزین بهتر نمی ارزد

به کوی می فروشانش به جامی برغی گیرند
زهی سجادەی تقوا که یک ساغر نمی ارزد

بەڵام هەندێ جار هەڵکەوتووە هەندێ شاعیر ئەم یاسایەیان لەبەرچاو نەگرتووە و بەپێی پێداویستی لە بەیتێک یان لە چەند بەیتێکدا «ڕەدیف»-یان بە مانای جیاواز هێناوە، وەک ئەم شیعرەی حافیز:

روز هجران و شب فرقت یار آخر شد
زدم این فال و گذشت اختر و کار آخر شد

أن همه ناز و تنعم که خزان میفر مود
عاقبت در قدم بهار آخر شد

کە لەم شیعرەدا هەموو ڕەدیفەکان، واتە «آخر شد»، بە مانای «کۆتایی پێهات» دێن جگە لە ڕەدیفی میسراعی دووەمی بەیتی یەکەم کە بە مانای «سەرگرتن» و «جێبەجێ» بوون هاتووە.

مەحوی لەم غەزەلەدا سەبارەت بە ڕەدیفی «هیچ» ئەم ڕێساشکێنییەی کردووە و «هیچ» لە چوار بەیتی یەکەم و چوار بەیتی دووەم و تەنانەت تاک بەیتی دواییدا نەک هەر لە باری مانابییەوە، بەڵکو لە باری چەمکیشەوە خوێندنەوەی جیاواز هەڵدەگرێ. دیارە ئەو شتەی بەم

باوەڕەمان دەگەیەنێ ئەو مانا و چەمکانەیە کە لە وشەی ڕەدیفی «هیچ» دا، لە هەر پاژێکی دابەشکراوی گریمانەیی خۆ بە دەستەوە دەدەن. لێرەدا بەدوا شۆڕبوونەوەمان بە ناخی شیعرەکەدا و ڕووناکی خستنە سەر ئەو گوتارانەی باسمان کردن دەست پێ دەکات و سەرەتا با پاژی یەکەم، واتە چوار بەیتی سەرەتای غەزەلەکە شەنوکەو بکەین:

ئەم عەسرە، عەسر و وەقتە لە بۆ فاجیرێ لە هیچ
دینی نەکا ویقایە، حەیا نەیگرێ لە هیچ

مەحوی لە یەکەم بەیتی شیعرەکەیدا بە چاوێکی ڕەخنەگرانەوە لە بارودۆخی سەردەمی خۆی-«ئەم عەسرە»- دەڕوانێ و بە عەسرێکی لە قەڵەم دەدات کە خراپەکاران تێیدا سەرکەوتوون، ئەو خراپەکارانەی کە ئایین یان بینابییان-«دین» بە دوو مانا لە هیچ شتێک ناپارێزن و لەم ئاکارەشیان شەرم نایانگرێ. ئەم ڕەخنەیە، واتە نەپاراستنی دین و تەریق نەبوونەوە لە هەمبەر ئەم ئاکارە، ڕەخنەیەکە لە دۆخی هەنووکەیی کۆمەڵگای سەردەمی مەحوی دەگیرێ و ئاراستەی ڕەخنەکەش ڕووی لەو کەسانەیە کە وێدەچێ دەسەڵاتدارانی خراپەکار (فاجیر) بن، چ ئەوانەی دەسەڵاتی مادی و سیاسی کۆمەڵگایان لە دەست دایە، چ ئەوانەش کە وا خاوەن دەسەڵاتی مەعنەوی و کولتووریی کۆمەڵگان. ئەم ڕەخنەیە ڕەخنەی دیندارێکە کە خەمی لە کیس چوون و دۆڕاندنی پرەنسیپە سەرەکییەکانی ئایینی بە کۆڵ دا داوە و لەم ڕووەوە ڕەخنە لە سەردەمی خۆی دەگرێ. کەواتە لە عەسری شاعیردا فاجیران خاوەن دەسەڵاتن- دەسەڵات بە مانای بەربڵاوی خۆی و لە سەردەمی خراپەکارانیشدا پاراستنی دین ئەستەمە.

لە بەیتی دووەمدا مەحوی لەکاتی هەنووکە هەڵدەکەنێ و پێی وایە ئەم گەمەیە گەمەیەکی هەمیشەیی بووە و دەبێ:

دنیا بە کامی هیچ کەسانە هەمیشە دەم
هیچ ئەڵبەتە بە هیچ دەمێ نابڕێ لە هیچ

دیارە لێرەدا خوێنەری وردبین ناتوانێ خۆی لە هەمبەر وشەی «هیچ» دا، کە لەم دوو بەیتەدا شەش جار بە کار هاتووە، نەبان بکات، چونکی شاعیری داهێنەر بەبێ هۆ و لە خۆڕاو لە مەودایەکی هێندە کورتدا پێنج جار لە تاقە یەک وشە کەڵک وەرناگرێ ، مەگین ئەوەی مەبەستێکی ماناخوازانە یان جوانی ناسانەی لە مێشکدا هەڵگرتبێ. دیارە مەحوی دەخوازێ لە ڕێگای زەقکردنەوەی واژەی «هیچ» لەبەرچاو و گوێی خوێنەرەوە و بیسەری شیعرەکەی «هیچێتی»-ی سەردەمی خۆی چڕ و پڕتر و خەستوخۆڵتر بنوێنێ.

لە بەیتی دووەمدا هیچ کەسان کە هەمان «فاجیر»ی بەیتی یەکەمە بە کام وەرگرانی هەمیشەیی دنیا دێنە ئەژمار و مەحوی لەم بەیتەدا پێوەندییەکی ڕاستەوخۆ دەبینێ لەنێوان کامی دنیا و کەسی خراپەکاردا و ناڕاستەوخۆش پێمان دەڵێ کە فاجیر بۆ گەیشتن بە کامی دنیا لە هیچ شتێک سڵ ناکات، دیارە بە هیچ کلۆجێکیش دەست لەم خواستەی هەڵناگرێ و هیچ کاتێکیش کەڵکەڵەی ئەم ئاکامەی لە کەللە دەرناچێ. کەواتە فاجیر بۆیە فاجیرە چونکی بۆ گەیشتن بە چێژ و کامی دنیایی پشت لە دین دەکات و تەریق نابێتەوە، هەڵبەت بە باوەڕی دینداری ڕەخنەگری ئەم پاژەی غەزەلی مەحوی ئەمەش ئەسڵێکە و هەموو سات و سەردەمانێک وەڕاست گەڕاوە.

لێرەدا بە پشوویەکی درێژترەوە پرسیارێک لە خۆمان دەکەین و دەڵێین ئایا ئەو هێرشەی مەحوی دەیکاتە سەر ئەو «هیچانە»ی، کە تا سەرئێسک ڕەشبینانە و دژە دین و بە پێچەوانەی بەرژەوەندی سەردەمن، بەرگری کردنە لە جیهانبینییەکی تایبەتی، بۆ نموونە جیهانبینی ئیسلامی، یان ئایدۆلۆژییەکی مەزهەبی، وەک ئەشعەریگەری، یاخود «هیچ»ێکن کە لەپێناوی بەرگری کردن لە چەمکێکی گشتیی وەک «کۆمەڵگا» یان «دینداری» و نیشاندانی ڕۆحی بەرپرسایەتیی شاعیر لە هەمبەر جوانیی ئەسڵە خودایی و مەعنەوی و ئینسانییەکان ڕەخنەیان لێ دەگیرێ؟

دیارە مەحوی لەم پاژەی شیعرەکەدا کە وەک گوتمان لە زمان دیندارێکی ڕەخنەگرەوە قسان دەکات، ئەوەندەی خەمی گەندەڵ بوونی عەسر و زەمانە و دارمانی ڕۆحی ڕاستی خوازیی دنیای بە گشتی لە دڵدایە، ئەوەندە خەمی تیا چوونی ئایدۆلۆژییەکی تایبەت، یان لە کزی دانی جیهانبینییەکی هەڵبژاردە نییە. لێرەدایە کە دەکرێ مەحوی وەک شاعیرێکی دینداری مەیلەو هیومانیستی

(مرۆڤگەرایی) لە قەڵەم بدەین ، بێ ئەوەی بمانەوێ خەسڵەتی عاریفانە و خواستی دینگەرایانە و بۆن و بەرامەی کوردانەی شیعرەکەشی لێ زەوت بکەین. مەحوی لەم شیعرە دەروەستی تاقە یەک ژێدەر و ئاخێزگەی فیکری- فەلسەفی (با بلێین ئایینی بە تەنیا) نەبووە، تا دواجار شیعرەکەشی تەنها لە بازنەی عیرفانی ئیسلامیدا ببەستریتەوە، هەرچەند گومان لەوەش ناکەین کە ئەم شیعرانە ئی شاعیرێکی موسوڵمانی عیرفانگەرایە، بەڵام ئەو دەروەستییەی کە لەم شیعرەدا و بە تایبەت لە پاژی یەکەمیدا دەیبینین پتر لە وەی دەروەستییەکی دینی-عیرفانی بێت، ئیلتیزامێکی فەلسەفی-فیکرییە. ئەو ئیلتیزام و دەروەستییەی کە مەحوی لەم شیعرەدا بۆ مرۆڤی بە ڕەوا دەزانی ئەرکێکی قورسی بەرپرسایەتییە لە هەمبەر عەسر و سەردەم و ئایین و کۆمەڵگا، تا لە سۆنگەی وەئەستۆ گرتنی ئەرکێکی لەم دەستە عەسری فاجیران کۆتایی پێبێت و هیچکەسان دەستیان لە دەسەڵات کورت بێتەوە و دین بپارێزرێ و مرۆڤانە لە زۆر شت حەیا بیانگرێ.

لەبەیتی سێیەمدا مەحوی پێوەندیی نێوان دنیا و مرۆڤ پتر شی دەکاتەوە:

دنیا کە هیچە، جوملە دەزانن، کەچی چ کەس
مەردانە بۆ خودا نییە دەس هەڵگرێ لە هیچ

لە دوو بەیتی سەرەتای پاژی یەکەمدا قورسایی ڕەخنەی مەحوی دەکەوتە سەر شانی «فاجیران» و «هیچ کەسان» ، بەڵام لە بەیتی سێیەمدا مەحوی باس لە «جوملە» ، واتە هەموو کەس دەکات و بازنەی ڕەخنەکەی بەر بلاوتر دەکات و پێی وایە ئەوە دابڕان لەنێوان مرۆڤ و خودا دایە کە عەسری فاجیران و هیچ کەسان بەرهەم دینێ. لێرەوە دەبینین مەحوی سەر لە بەری کۆمەڵگای خۆی بە تاوانبار لە قەڵەم دەدات و «هیچێتی» تەنیا هەر لە کام وەرگرتنی هیچ کەسان لە دنیادا نابینێ، بەڵکو دەسهەڵنەگرتنی خەڵکانیش، پیاوانە و لە پێناوی خوادا، بە«هیچێتی» لە قەڵەم دەدات. ئالێرەوە دەکرێ دوانە لێکدژێکی گرینگ لەم پاژەی شیعری مەحویدا بدۆزینەوە، ئەویش دوانە لێکدژی دنیا/دین-ە. لێرەدا داوا لە خوێنەرەوە دەکەم ئەم دوانە لێکدژەی لەبیر بمێنێت تا لە شوێنی خۆیدا باسی بێنینەوە گۆڕێ.

لە دوا بەیتی پاژی یەکەمی ئەم غەزەلەدا، مەحوی ئەو شتەی کە بە کامی هیچ کەسانی دەبینێ و هەر لە بنەڕەتەوە، بە باوەڕی ئەولەم پاژەدا،هەر لە بنەڕەتەوە خۆی هیچە، واتەدنیا، دەداتە بەر شەق و باوەڕی وایە کە هەر ئەوشەقەش بۆ مرۆڤ سوودی هەیە کە بەر لە مەرگ لە هیچ هەڵدەدرێت، بە وتەیەکی تر پێوەندییەک کە لەنێوان مرۆڤ و ژیاندا دەشێ هەبێت، پێویستە پێوەندییەک بێت کە لەسەر بنەمای خواستی دنیا خوازیدا دانەمەزرابێت. بە زمانێکی دیکە، ژیان بخوازە، بەڵام دنیا توور هەڵدە. لێرەوەیە کە مەحوی تووشی پارادۆکسێک دەبێ و دەڵێ: «بژی بێ ئەوەی دنیات بوێ.» مەحوی دابڕان لەنێوان مرۆڤ و خودا بە«هیچ» لە قەڵەم دەدات و بە بڕوای مەحویش ئەو شتەی ئەگەر ئیمکانی ئەم دابڕانە دێنێتە ئاراوە پشت بەستن بە«دنیا»یە. لێرەوەیە کە جارێکی تر دەمەوێ بڵێم ئەو گوتارەی کە لەم چوار بەیتەی ئەم غەزەلەی مەحویدا خۆیا دەبێت، گوتاری وەگێڕێکی (راوی) «دینداری دژە دنیا»یە کە لەسەر دەستی باوەڕی دینی و لە هەمان کاتدا بە هەڵوێستی مەیلەو هیومانیستێکی نەک هێندە توخ، ڕەخنە لە دۆخی کۆمەڵگا و کەشوهەوای سەردەمی خۆی دەگرێ. بۆ ئەوەی پاڵپشتێکی بەهێزتر بۆ ئەم بۆ چوونەی خۆم دەستە بەر بکەم، لێرەدا بە پێویستی دەزانم بەراوردێک بکەم لەنێوان هەڵوێستی مەحوی لەم شیعرەدا و تێڕوانینی «ئالبێر کامو» کە دەزانین نوێنەرو دەنگی ئەدەبیی گەڕیانی فەلسەفەیی ئیگزیستانسیالیستەکانە لە ڕۆمانی «تاعون»دا بۆ چەمکی «هیچ». هیوادارم خوێنەرەوە پێی وا نەبێ لێرەدا خەریکم توانایی بینایی چاوی مەحوی بە نیسبەت توانایی ژنەوایی گوێی ئالبێر کامو هەڵدەسەنگێنم. ئەم هەڵسەنگاندنە سەنگوسووک کردنی دوو بیرۆکەی جیاوازی دوو مرۆڤی ئەدیبە لەسەر یەک چەمک و بەس. ئیتر لێرەدا خۆماڵی و بیانی، کلاسیک و مۆدێرن، شاعیر ورۆماننووس بوونم لا مەبەست و پێ گرینگ نییە.

«ئاندرێ مورۆوا» لە پێشەکی ڕۆمانی «تاعون»-دا و بۆ ڕوونکردنەوەی فەلسەفەی وجوود گەرایانە و ئیگزیستانسیالی ئالبێر کامو دەڵێ، پووچی نە لە ناخی مرۆڤ دایە و نە لە هەناوی دنیادا، بەڵکو لە پێکەوە

ژیانی مـــرۆڤ و دنیـــا دایه. به وتەیەکی ڕوونتـــر، له کۆبوونەوەی نێوان مرۆڤ و دنیا دایه که پووچی له دایک دەبێ. دیاره مرۆڤ ناچاره لەوەی لەنێو دنیا و لەگەڵ دنیا دا بژی و هەر بۆیەش ناچاره لەوەی لەنێو پووچی و لەگەڵ پووچیدا ژیان بباته سەر.

لای کـامـو پووچی ناچارەکی بەسـەر مـرۆڤ و ژیانی مــرۆڤــدا دەســەپێ، تەنیـــا بەو هۆیەی کـــه مـــرۆڤ بوونەوەرێکه لەنێو هەرا و هەنگامەکانی دنیادا دەژی. به بڕوای کـامـو پووچی له ئاکـامی ڕووبەڕووبونەوەی نێـوان دەنگی ویژدانی مـرۆڤ و بێـدەنگی مـەنتق هەڵنەگـری جیهاندا له دایک دەبێ. ئالێرەشەوەیه که مرۆڤ له ژیان دادەبڕێ و ئەمەش به باوەڕی کامو ڕێک هەمـان هەستی به پووچی کـردنه. ئالبـێـر کـامـو پێی وایه، هەمـیـشـه هەندێک ڕەنگ و ڕواڵەت هەن کـــه هەقــیـــقـــەت و واقیعەکان له ئێمه دەشارنەوه، هەر که بێت و دیواری ئەم ڕەنگ و ڕواڵەتـانه تێک برمێ، هەســـتی پـووچیش سەرەتاتکێ دەکات. مرۆڤی کاموبی مرۆڤێکه که دەیەوێ دنیـــا بگۆڕێ، بەڵام بۆ گـــۆڕانی دنیـــا دەس له دنیـــا وەرنادات- ئەو کـــارەی مـــرۆڤی مـــارکـسی دەخـــوازێ بیکات، واته دەس له دنیـــا وەربدات- بەڵکو دەست له دنیا دەشواتەوه. «مۆرسۆ» له ڕۆمـانی «نامۆ»دا دەیەوێ له سـۆنگەی کـوشـتنی خۆی ئەو دنیـایەی کـه نایخـوازێ بگۆڕێت. بۆ یەکگرتنەوەی ژیان و مـرۆڤ و پڕکـردنەوەی ئەو بۆشاییەی که له ئاکامی دابڕانی نێوان ژیان و مرۆڤدا دێته ئاراوه مرۆڤ دەشێ دەسبەرداری ژیان بێت. مرۆڤی کاموبی به دەردی جەرگبڕ و هەمـیشـەیی بەردی سـیـزیفی زانیـوه و چیـتر تاقـەتی به کـۆڵ دادانی ئەم خـەمـه تاقـەت پڕووکێنەی نییه. «هیچ سزایەک مەترسیدارتر له کاری بێ هووده و بێبەری له هۆمێد نییه.»

پێزانین به بێ هوودەیی و له خۆڕایی بوونی ئەم هەمـوو ڕەنج و ئازارەی مـرۆڤ دەیبـیـنـێ، به ڕای کـامـو واته دۆزینەوەی چارەنووسی مرۆڤ. دوا جار به باوەڕی کامو، مـرۆڤ بۆ ئەوەی مـرۆڤ بێت، دەشێ واز له خـودا بوون بێنێ. پیرۆزیی مرۆڤ لەوەدایه که مرۆڤ وجوودی خۆی له پیـرۆزێتی خـوداوەندی دامـاڵێ. کـامـو له ڕۆمـانی «تاعـوون»دا پێمـان دەڵێ: «مرۆڤی پیرۆز ئەو مرۆڤـەیه ژیانی نێو مرۆڤەکانی پێ خۆش بێت.»، چونکی مرۆڤ له بەرزترین ئاسـتی مـرۆڤـایەتیـدا بۆی هەیه هەوێنی بچـووکـتـرین عـەدالەت و بەرابەری بێت و له نزمـتـرین ئاستی خوایەتیشدا دەکرێ بێته مایەی گەورەترین زوڵم و زۆر و نایەکـسـانی. مـرۆڤی کـامـو مـرۆڤـێکه وازی له خـودایەتی هێناوه و سـووره لەسـەر ژیانی تژی له ڕەنج و ناهومـێـدی و ئامـادەی دەس شـووشـتنەوەیه له ژیان و جیهان.

دیاره مـەحوی لەم پاژەی شیـعـرەکـەیدا لەوەدا که دنیـا خواز نییه و به نیازی گۆڕینی ڕوخساری دنیا و سەردەمی «فـاجـیـر له خـۆگـر» و «هیـچکەس پەسنده»، لەگـەڵ فـەلسـەفـەی کـامـو یەک دەگـرێتەوه. بەڵام ئایا مەحـویش وەک کامو له هیچی و پووچی دنیاوه به هیچی و پووچی ژیان دەگـات؟ ئایا ئەو شـەقـەی کـه مـەحـوی له «هیـچ» (دنیـــا)ی هەڵدەدات، دوا جـار وەبەر ژیانیش دەکـەوێ؟ ئایا مەحویش چەشنی کامو دەس شووشتنەوه له جیهان (دەسـهـەڵگرتن له هیچ) دەیگەیەنێـتـه ئاسـتی دەس له ژیان بەردان؟ ئەگـەر مـەحـوی لەم پاژەی شـیـعـرەکـەیدا گوتارێکی دیندارانەی دژه دنیاییمان بۆ ڕەنگڕێژ دەکات، ئایا ئەوەشمان بۆ ڕوون دەکاتەوه که له بەرامبەر ژیاندا چ هەست و هەڵوێسـتـێکی هەیه؟ ئەو مـرۆڤـەی مـەحـوی به دویدا دەگــرێت و داوای لێ دەکـــات مـــەردانه له پێناوی خودا دا دەس له ئەوکی دنیا بەردات و به کامی دنیاوه نه نووسێ و دنیـــا وه بەر شـــەق دات، داخـــۆ دەبێ چۆن ستراتیژییەک له هەمبەر ژیاندا بگرێته بەر؟

باشه مرۆڤی ئیدیالی مەحوی که دەیەوێ دژی فاجیران و هیچ کەسان و دنیا خوازان دەنگ هەڵبڕێ و مەردانه بۆ خـودا دەس له «هیـچ» بشـواتەوه و دینی خـۆی بپـارێزێ و حەیا بیگرێ له «هیـچ»، چ ڕێبـازێک بۆ ژیان هەڵدەبژێرێ و چ شـێـوازێک بۆ مـانەوه له جـیـهـاندا ڕەچاو دەکـات؟ دیاره، وەک گـوتمان، دەس شـووشـتنەوه له دنیـا به باوەڕی مەحوی به مـانای تووڕهەڵدانی ژیان نییه، بەوتەیەکی تر لای مـەحـوی، به پێـچـەوانەی باوەڕی ئیـگزیسـتـیـالی کـامـو،دوورکەوتنەوه له دنیا به مـانـای تەره بوون له ژیان نیـیـه. ئێـسـتـا پرسـیـاری گـرینگ ئەمـەیه، مـەحـوی کـه ناخـوازێ دژی ژیـان بوەستێـتـەوه، ئەی چۆن لەگـەڵ ژیاندا هەڵسـوکـەوت دەکـات؟ به زمـانێکی تر مـرۆڤی مـەحـوی دەیەوێ چۆن چۆنی ئەزمـوونی ژیان تـاقی بکاتـەوه؟ تووڕ هەڵنەدان و هەڵکردنی ئەو لەگەڵ ژیان هەڵگری چ مـانا و مـەبەسـتـێکه؟ گـەر مـەحـوی گـۆڕانی دنیـا، یان گـۆڕانی

عەسری فاجیران و هیچکەسان بە پشت لە دنیا کردن و دەس شووشتنەوە لە دنیا لە قەڵەم دەدات، نەک دەسبەردار بوون لە ژیان ، ئەو شتەی فەلسەفەی وجوودیی کامو باوەڕی پێیەتی، باشە چلۆن دەخوازێ ئەم گۆڕانە بێنێتە دی؟ دەسبەردار نەبوونی ئەو لەژیان هەڵگری چ مانایەکە؟ ئەو چلۆن دەیەوێ مەردانە بۆ خودا دەس لە دنیا هەڵگرێ؟ ئایا مرۆڤی مەحوی بۆ ئەم پرسیارانە وەڵامی بە دەستەوەیە؟ بۆ ئاوڕدانەوە لەم پرس و پرسیارە گەورە و گرینگانە دەشێ دەرگای پاژی دووەمی شیعری مەحوی بخەینە سەر گازەرای پشت و لەسەر شەنوکەو کردن و خوێندنەوەی شیعرەکەمان بەردەوام بین.

لە پاژی دووەمی ئەم غەزەلەماندا کەشوهەوای گشتیی شیعرەکە گۆڕانێکی بنەڕەتی بەسەر دادێ و باسو خواسی ڕەخنەگرانەی شاعیر لە هەمبەر عەسر و زەمانەی فاجیران و هیچکەسان کۆتایی پێدێت و لە کتوپڕ بەسەر وەسفێکی دڵدارانەی ڕووتی ئاشقێک دادەکەوین کە وێدەچێ کەمترین ئاگای لە هەلومەرجی جیهان و بارودۆخی کۆمەڵگا نەبێ. لەم پاژەدا جیهان لە ئۆبژێکتیویتەی (حاڵەتی عەینی) خۆی دادەماڵدرێ و دەبێتە سوبژێکتیویتەی (حاڵتی زەینی) وجوودی شاعیر، بۆیە ئەگەر لە پاژی یەکەمدا دەکرا باس لە «هیچکەسان» و «جوملە» (هەموو کەس) بکرێ و ڕەخنەیان لێ بگیرێ، لەم پاژەدا تەنیا باس لە «ماچی دەم» و «نازی قسە» و «میانی یار» دێتە گۆڕێ. بە وتەیەکی تر، لە پاژی یەکەمدا دیاردە کۆمەڵایەتییەکان بە چاو دەبینران و بە هزر شی دەکرانەوە، بەڵام لەم پاژەدا بابەتەکان لە خەیاڵدا دەگوورێن و لەسەر دەستی وزەی هەست و ئیحساسی شاعیر خۆیا دەبن. کەواتە لە پاژی یەکەمدا عەقڵ و مەنتقی هزرێکی ڕەخنەگر لە جیهان دەدوێت، کەچی لە پاژی دووهەمدا هەست و خەیاڵی دڵێکی ئەڤیندار ڕاڤەی دنیا دەکات. دیارە دەکرێ بۆ هەر کام لەم پاژانە بە جیا چەندان تایبەتمەندی تریش زیاد بکەین و لە فەرق و جیاوازییەکانیان پتر بدوێین، بەڵام ئەو شتەی لێرەدا بەلای منەوە گەلێ گرینگ و شایانی لێکۆڵینەوەیە ئەو سەرە داوە زۆر باریک و تا ڕادەیەک نەدیوەیە کە ئەم دوو پاژە بە ڕواڵەت لێک جیاوازە بە یەک دەبەستێتەوە و پێوەندییەکی بابەتییانەیان لەنێواندا بەدی دێنێ. بە تەعبیرێکی تر، لێرەدا ئەو شتەی سەرنجی خوێنەرەوەی وردبین پتر بۆ لای خۆی ڕادەکێشێ دۆزینەوەی دەلیلی ئەو گۆڕانە بنەڕەتییەیە کە مەحوی لە فەزای پاژی دووهەمدا هێناوییەتە ئاراوە بێ ئەوەی ئەم گۆڕانە بە مانای دابڕانی یەکجارەکی لە فەزای پاژی یەکەم بێت. ئێمە وەک خوێنەرەوەی ئەم دەقەی مەحوی مافی خۆمانە لەم پرسیارە ورد بینەوە کە ئایا مەحوی بە دیوی ئەو دیوی ئەم گۆڕانکارییەدا مەبەستێکی ماناناسانە و جوانیناسانەی هەبووە؟ ئایا پاساوێک بە دەستەوە دەدرێت کە بۆچی مەحوی باروبنەی شیعرەکەی لە کەشوهەوای ڕیالیزمێکی ڕەخنەگرانەوە بەرەو فەزای ڕۆمانتیسیزمێکی ئاشقانە تێکەوە دەپێچێ؟

وەک بە تێر و تەسەلی لێی دواین مەحوی لە چوار بەیتی یەکەمی غەزەلەکەیدا (پاژی یەکەم) باسی لە دابڕانی نێوان مرۆڤ و خوا کرد و هۆی ئەم دابڕانەشی بە دەس هەڵنەگرتن لە دنیا، کە «هیچ»ە، لە قەڵەم دا. «هیچ» لە سەرلەبەری پاژی یەکەمی ئەم شیعرەدا، کە سەرجەم دە جار دووپات بۆتەوە، هەڵگری دەلالەتگەلی سەلبییە. چەمکی سەلبییەت کە لەم پاژەدا لە دەلالەتی مانایی واژەی «هیچ» هەڵدەهێنجرێ لە سۆنگەی ئەو سەرچاوە و ژێدەرانەوەیە کە «هیچ» دەگەڕێتەوە بۆ سەریان و لەوێوە لێیان پاراو دەبێ. بۆ نموونە لە بەیتی دووەمی پاژی یەکەمدا:

دنیا بە کامی هیچکەسان هەمیشە دەم
هیچ ئەڵبەتە بە هیچ دەمێ نابڕێ لە هیچ
١ ٢

بە خوێندنەوەیەک لە خوێندنەوەکان «هیچ»ی ژمارە ١ دەگەڕێتەوە بۆ سەر «هیچکەسان» و «هیچ»ی ژمارە ٢ بۆسەر «دنیا». لەم ڕووەوە دەبینین لەم پاژەدا «هیچ» مانایەکی تەواو سەلبی هەیە و شاعیر مۆرکی ئەم واژەیە بە نێو چاوانی ئەو دیاردانەوە دەلکێنێ کە لە ڕوانگەی خۆیەوە بەناحەز و نەگریس و نەشیاویان لە قەڵەم دەدات و ڕەخنەیان لێ دەگرێ و حاشایان لێ دەکات، بەڵام لە پاژی دووەمی ئەم شیعرەدا، مەحوی واز لە پێوەندی نێوان خودا-مرۆڤ دێنێ و دەچێتە سەر هێڵی پێوەندیی نێوان من-یار. بە وتەیەکی تر،پاژی یەکەم پاژێکە کە لە پێوەندیی نێوان مرۆڤ و هێزێکی میتافیزیکیی وەک خودا دەدوێ و بە گوێرەی ئەم پێوەندییەش ڕەخنە لە

مـرۆڤی هیـچکەس دەگـرێ و باس لە دەس هەڵگرتن و شەق هەڵدان لە دنیا دەکات، کەچی لە پاژی دووهەمدا پێوەندیی نێوان ئاشق-یار دەکەوێتە بەر باس ، هەر بۆیە باسی بابەتی لە جۆری «ماچی دەم» و «ئاوی زیندەگی» و «شاهی عـیشق» دەکرێ و هەوێنی دوان لە بری ڕەخنە گرتن و سەلبی ڕوانین، پەسەندکردن و ئیجابی نرخاندنە. هەر بۆیە، ڕێک بە پێچەوانەی پاژی یەکەمی غەزەلەکە، لە پاژی دووهەمـدا، دالی «هیچ» هەڵگرێ کـۆمـەڵێک مـەدلوولی ئیـجـابیـیـە و تەنانەت سـەرچاوەی هەمـوو «هیچەکان» لەم پاژەدا، کە پێنج جار دووپات دەبنەوە، ئەو واژانەن کە پەسەند و دڵخوازی شاعیرن، بۆ وێنە:

دەم نادیار و نازی قسەی پڕ بە دەشت و شار
دنیایەک ئاوی زیندەگی و دەرخرێ لە هیچ

کـە «هیچ» لەم بەیتـەدا دەگـەڕێتـەوە بۆ سـەر «دەم»ی یار.

لێرەوە بەم ئاکامە دەگەین کە مـەحوی لەسـەر دەستی یەک کەرەسەی شیعری، واتە وشەی «هیچ»، دوو فەزای تەواو جیـاوازی بە پاژی یەکـەم و دووەمی شیـعـرەکـەی بەخـشـیـوە و لەم ڕێگایەوە خـوێنەرەوەی تـووشی سـەر سوڕمانی خوێنەرەوانە کردووە کە چۆنە ئەو «هیچ» ەی کە لە پاژی یەکـەم هێندە هیچ بوو، لە پاژی دووهەمـدا لە ناکاو بوو بە هەموو شتێک. مەحوی تەنانەت بۆ خەست و خـۆڵتـرکـردنی باری تەکنیکیی ئەم فـرتوفـێڵـە شاعیرانەیەی ئەم کایەیەی بە وشەی «دنیا»ش کردووە:

دەم نادیار و نازی قسەی پڕ بە دەشت و شار
دنیایەک ئاوی زیندەگی و دەرخرێ لە هیچ

«دنیـا» کـە لە پاژی یەکـەمـدا هیچ بوو و شـەقی تێهەڵدەدرا، لەم بەیتەی پاژی دووەمی شیعرەکەدا ئاوی ژیانی لێ دەچۆڕێ و ئامـاژەیە بۆ نازی قـسـەی یار. ئەم شێوە کارکردنە بە وشەکان پیشاندەری ئەم ڕاستییەیە کە مـەحوی لە ڕوانگەیەکی ڕەهایی مـیـتـافـیـزیکی و بە مـەنتـقـێکی ویشکی فـەلسـەفی و لەسـەر دەسـتی دەمارگرژییەکی ئایدۆلۆژیک لە جیهان و پێوەندیی نێوان مرۆڤ و خودا و مرۆڤ و مرۆڤ ناڕوانێ و دیاردەکانی دنیـا لەنێـو تاقـە یەک بۆتەی تاقیکاری تاییـەتدا قـاڵ ناکـاتەوە. مـەحـوی کـە لە پاژی یەکـەمـدا لە دیدی دینداریکی دژە دنیـاوە باس لەجیـهـان دەکـات و مـانای سەلبی بە چەمکی «هیچ» دەبەخشێ، لە پاژی دووهەمدا لە ڕوانگەی دڵدارێکی ژیان خوازەوە لە دنیـا دەڕوانێ و دەلالەتی ئیـجـابی بۆ «هیچ» دیاری دەکـات. «هیـچ» لە زەمینەی عـەسری فاجیـران و هیچکەساندا «هیچ»ێکی ڕەش و تاریکە و هێـمـای جـیـهـانێکە سـیـخناخ بە دڵەڕاوکـەی مـەرگ، بەڵام لە زەمـینەی مـاچی دەم و نازی قسە و میانی یاردا کە شاهی عیشقە «هیچ»ێکی سپی و ڕووناکە و نیشانەی دنیایەکە تژی لە کەڵکەڵەی ژیان. ئەو «دنیـا»یەی بە کـامی هیچ کـەسانە کـانیـاوی حـەیای تێدا ویشـک دەبێت و ئەو «دنیا»یەی نازی قسەی یار پڕ بە دەشت و شارە ئاوی زیندەگی لێ هەڵدەقوڵێ.

لێرەدا بە پێویستی دەزانم ئەم ڕاستییە بۆ خوێنەرەوەی شیـعـری کـلاسیـکی کـوردی بدرکـێنم کـە زێدە وەسف (اغراق) لەمەڕ باریک لە قەڵەم دانی کەمەر یان میـانی یار، نـەک هەر تـا ڕادەی تاڵـە مـــوویەک، بـەڵکـو تا ئاســتی«هیچ» یان بچـووک وێناکـردنی دەمی یار تا ئەندازەی هیچ، لە شـیـعـری کـلاسـیکی فـارسـیـدا مـێـژینەیەکی دوور و درێژی هەیە.بۆ نموونە خـواجـوی کرمانی هەشت سەدە لەمەوبەر گوتوویەتی:

شدیم همچو میانت نحیف و نتوان گفت
که نیست با کمرت هیچ در میان ما را

یان حـافـیـزی شـیـرازی هەر سـەبارەت بە مـیـانی یار دەڵێ:

میان او که خدا آفریدة است از هیچ
دقیقه ایست که هیچ آفریده نگشا دەست

یان هەر حافیز وەک زێدە وەسفی دەمی یار دەڵێ:
چون وصف دهان تو کنم زآنکة در آفاق
من هیچ ندیدم به لطافت چو دهانت

یان لەم بەیتـەدا کـە هەر دیسـان حـافـیـز باسی دەم و میانی یاری پێکەوە کردووە:
هیچ است آن دهان و نبینم از او نشان
مویست آن میان و ندانم که آن چه موست

دیاره مەحوی وەک شاعیرێکی کلاسیک کە لە ناو کەشوهەوای نەریتی شیعری کلاسیکی فارسی و عەرەبیدا هەناسەی داوە و خوێنەرەوەیەکی ورد بینی ئەم بوارە بووە، ئاگای لەم وردەکارییانەی شاعیرانی کلاسیکی بەر لە خۆی بووە و هەر تەنیا بەراوردێکی بچووکی نێوان ئەو بەیتانەی سەرەوەی خواجو و حافیز و ئەو بەیتانەی مەحوی لە پاژی دووەمدا ئەم حەقیقەتەمان بۆ ئاشکرا دەکات کە مەحوی لەم غەزەلەدا پشتی بەو شوبهاندن و وێناندنە کلاسیکییانەی پێش خۆی بەستووە و ڕێبازی ئەوانی درێژە داوە، بەڵام ئەو شتەی لەم شیعرەدا گرینگە و شایانی شیکردنەوەیە و تا ڕادەیەک مەحوی لە نەریتی شیعری کلاسیکی پێش خۆی جیا دەکاتەوە و شەقڵی تایبەتی و شێوازی شیعریی مەحوی پێوە دیارە ئەو مەبەستە جوانی ناسانەیەیە کە لە شێوەی بەکارهێنانی چەمکی «هیچ» بۆ دەم و میانی یاردا هەستی پێ دەکرێ، مەبەستێک کە تەنیا لە شوبهاندنێکی ڕووتی شاعیرانەدا چڕ نابێتەوە، بەڵکو لە پشت ئەم شوبهاندن و جوانکارییە هونەرییەوە مانا و دەلالەتێکی قووڵی فەلسەفی خۆی مەڵاس داوە، بەو مەرجەی واتای «هیچ» لەم بەیتانەدا کە باسی دەم و میانی یار دەکەن بلکێنینەوە بە واتای «هیچ» لە پاژی یەکەمدا، کە وەک گوتمان، هەڵگری گەلێ لایەنی سەلبی بوو. بۆ نموونە ئەگەر «هیچ» لەم شیعرەی مەحویدا و لە بەیتێکی وەک:

دیققەت کە، غەیری ڕوشتەیی جان ومیانی یار
ڕوشتەم نەدیوە ئەمن مەحوی، بادرێ لە هیچ

تەنیا بە مانای ئاسایی خۆی و بێ پێوەندی لەگەڵ «هیچ»ەکانی تری پاژی یەکەم، کە سەر لە بەریان دژی مانای «هیچ»ی ئەم بەیتەن، هاتبایە، ئەوە لە بەراورد دەگەڵ «هیچ»ی ئەم بەیتەی خواجوی کرمانی-دا، لە باری جوانی و ناوەرۆکەوە هیچی بە هیچ نەدەکرد:

از میانش چون سر مویی ندیدم در وجود
هیچ اگر خواهی نوشتن مختصر باید نوشت

بەڵام «هیچ» لەم بەیتەی مەحویدا جگە لە مانای ئاسایی خۆی و ئەو جوانییە ناوەکییەی کە بەم بەیتەی بەخشیوە، لە سۆنگەی پێوەندیشی لەگەڵ «هیچ»ەکانی پاژی یەکەمی غەزەلەکە خاوەن جوانییەکی دەرەکیشە کە لە سەرلەبەری تانوپۆی شیعرەکەدا تەنراوە.

«... کەواتە تۆ ئێستا لە خودای خۆت تووڕەی، خەریکە لێی یاغی دەبی...

ئالیۆشا ماوەیەکی زۆر لە ڕاکێتین ڕاما و لێی ڕوانی و ڕووناکاییەکانی لە ناکاو لە چاویدا درەوشایەوە... بەڵام نەک لە بەر ڕق هەڵگرتن لە ڕاکێتین.

پاشان لە کتوپڕ بزەیەکی بە زۆری هێنایە سەر لێوی و گوتی:

-لە خودای خۆم یاغی نابم، بەڵام ئەوەی ڕاستی بێت ئەم دنیایەشی قبوڵ ناکەم.»

(ڕۆمانی «برایانی کارامازۆف»، فیۆدۆر دەستەیڤسکی، وەرگێڕانی بۆ سەر فارسی ساڵح حسێنی، ل٤٧٨)

مەحوی وەک شاعیر کە بۆی هەیە لە دەلاقەی گوتاری شیعرییەوە ڕەخنە لە هەلومەرجی وجوودیی ئەو جیهانە بگرێ کە تێیدا دەژی ئالیۆشا گوتەنی دنیای خودای بەو شێوەیەکە خۆی وەسف و وێنای دەکات، کە دیارە ئاوێنەیەکی واقیع نوێنی بارودۆخی کۆمەڵگای ئینسانی و هەلومەرجی جیهانی سەردەمی خۆیەتی، قبوڵ نییە و ئەگەر چی ئەم قبوڵ نەکردن و حاشا کردنەی لە دنیا ناچێتە چوارچێوەی گوتارێکی لە جۆری ئەو نیهیلیزمە زەق و زۆپە ڕووسیاییەی سەدەی نۆزدە کە ئالیۆشا لە ڕۆمانی برایانی کارامازۆف-دا ئاماژەی پێ دەکات هەرچەند ئالیۆشا کارامازۆف لەم ڕۆمانەدا خۆی کەسایەتییەکی ئایین پەروەر و باوەڕدار بە خوایە، بەڵام هەر ئەوەندەی کە مەحوی بەردەوام ناڕاستەوخۆ هێمای ئەم قبووڵ نەکردن و ڕەخنەگرتنە لە زەمانە و عەسری هیچکەسانمان بەردەوام دەخاتە بەر دەست خۆی شاهیدێکی بەهێز و حاشا هەڵنەگرە بۆ ئەم تێبینییەی ئێمە. ڕەخنەی مەحوی لە دیندارانی ڕووپاماڵ و ئاین پەروەرانی ڕیاباز و واعیزانی زمان لووس و مێزەر بەسەرانی مێشک ویشک بەر لەوەی هەڵگری ڕەهەندێکی ڕەخنەگرانە بێت لە بارودۆخی ئەو ڕۆژگارەی مەحوی تێیدا ژیاوە، دەربڕی ئەو ئیلتیزام و دەروەستییە فەلسەفی و وجوودییەیە کە مەحوی لە هەمبەر ڕوونکردنەوەی هەقیقەتەکانی جیهان و بەرهەمهێنانی ئەخلاقی مرۆڤایەتی هەستی پێکردووە:

زوبانی واعیزی بێ دڵ درێژە دەرهەق ئەهلی دڵ
بەجێشە غەیری ئەو مل پانە کێ بێ هەڵگری ئۆباڵ

ئەمڕۆ لە کن زەمانە هونەر بۆتە قەشمەری
شێری ژیانی بۆ چییە، مەیوونیە گەرەک

عەجیبم دێ لە عەقڵی ئەو کەسەی وا تێدەگا مەردە
کەچی وەک خان و خانم دائیما دڵخۆش و بێ دەردە

مەحوی تەنانەت لە ڕێبازی ئەم گوتارە ڕەخنەگرانەیەدا کەسایەتیی مەلایانەی خۆیشی ناپارێزێ و بە زمانێکی تێکەڵ بە تووڕەیی و تەنز و توانج حاشا لەو هێمایە دەکات کە ئەو وەک پیاوی دین دەنوێنێ:
بەر پێی ئەوم، بە مێزەرەوە، سەرکەنا، وتی:
«مەحوی» تەمایە بمخەڵەتێنێ بە تووری پووت

لەگەڵ دەستی مەلا ڕێ ناکەوێ زونناری زوڵفی یار
وەکو شێخ ئیختیاری مەزهەبی تەرسا نەکەم چبکەم؟!

مەحوی لە بەرامبەر ئەو جیهانەی کە ئەو بە جیهانی واعیزانی بێ دڵی مل پان و فاجیرانی دین نەپارێز و هیچکەسانی بە کامی دنیاوە نووساو و خان و خانمانی دائیما دڵخۆش و بێ دەرد ناوی دێنێ، جیهانێکی ئارمانخوازانە و یوتۆپیکی (utopic world) دڵخوازی خۆشیمان پێ نیشان دەدات کە نەک هەر وەک ئەلترناتیڤێک (هەڵبژاردە) بۆ ئەو جیهانە دزێو وهیچەی کە بەردەوام ڕمی ڕەخنەی لێ دەوەشێنێ، بەڵکو وەک تاقە ئیمکان و ئەگەرێکی بوون لێی دەڕوانی کە شایانی ئەوەیە سێبەری بەسەر جیهاندا بکشێ و لە بۆتەی هەناوی مرۆڤاندا قاڵ بێتەوە. ئەم جیهانە یوتۆپیکەی مەحوی چ نییە جگە لە جیهانی دڵ و عیشق و مەحەببەت:

گەر ئاگری مەحەببەتی شک بەم لە دۆزەخا
ئەو دۆزەخە بەهەشتمە، جەننەت دەکەم حەرام

لەم دێڕە شیعرەدا گوتاری دین گەرایی کە لەسەر دەستی واژەیلی «دۆزەخ» و «جەننەت» و «حەرام»دا زەق دەبێتەوە لە پێناوی مەحەببەتدا، لە ڕۆحی ئایینی و گیانی شەرعیی خۆی بەتاڵ دەبێتەوە و بەم چەشنە شاعیر دەخوازێ پێمان بڵێ ژیان بێ حەڵاڵ و حەرام دەگونجێ لە ئارا دابێ، بەڵام بێ مەحەببەت مەحاڵە. گەر چی لە ئاماژە کردن بەم خاڵە سڵ ناکەم کە دیارە مەحوی هیچ کات مەبەستی دامەزراندنی دنیای بێ بەری لە گوتاری دینی نییە، بەڵام هەمیشەش لەسەر ڕۆنانی جیهانێکی تژی لە مەحببەتی مرۆڤایەتی سوور و پێداگرە.

مەحوی ئەوەندەی بۆ فێڵی واعیزان لە هەرای دەدات و دەستی فاجیران ڕوو دەکات و بە خوا پەرەستانی ڕووبێن و مەراییکەر گاڵتەی دێت، ئەوەندەش لە خەمی عاشقانی بێ سووچ و دڵدارانی داماوو ئەهلی دڵی شەهیددایە:

دەبینم ئەهلی دڵ یا سەنگەسارە، یا لەسەر دارە
دیاری عیشق ئەگەر ساغت دەوێ، هەر دارە هەر بەردە

مەحوی ئەم خەمە قورسەی لەو سۆنگیەوە لە دڵدایە کە خۆی ئەزموونی «سەر بە دەرد» بوونی ئاشقێکی قانیعی نەک هەر تاقی کردۆتەوە، بەڵکو کردوویەتی بە هەوێنی هەرمانی ژیانیشی:

بەشمە پێی قانیعم، بەسمە داغ و دەردی سەرمەدی
سەر بە دەردین ئێمە، بێ دەردی لە ئێمە سەرمەدە

ئاشقێکی قانیعی هەمیشە چاوەڕێ و دڵ دەرهاتووی ژیانی نەهاتی:

دڵم دەرهات و تۆ هەر دەرنەهاتی
نەهاتی، هەر نەهاتی، هەر نەهاتی

ئەم خەون و خولیا یوتۆپیک و ئارمانج خوازانەیەی مەحوی دیارە لە پێناوی ئەوەدایە کە ژیان و جیهانی مرۆڤان شایانی شانی وجوودی ڕاستەقینەی ئینسان بێت، ئینسان بە مانای عامی خۆی، لە دۆستی گیانی بە گیانیەوە بیگرە تا دوژمنی تینوو بە خوێنی سەر:
دەستم دەوێ سواوی ئەسەف، دیدە کەیلی ئەشک
یارەب بە دوژمنیشی نەدەی دەست و چاوی ساغ

بیرۆکەی هیومانیستانەی لەم چەشنە تەنیا لە عەقڵی مرۆڤێک دەوەشێتەوە کە باوەڕی بە پێکەوە هەڵکردنی مرۆڤەکان بێ، ئەویش تەنیا لەژێر سەیوانی عیشق و مەحەببەتدا. مەحوی لە جیهانی یوتۆپیکی خۆیدا، وەک پادشەهی عیشق، بەر دەنگانی گوتاری شیعریی خۆی، لە ڕێگای «داغی جنوون»ەوە کە تاجی سەری شاهێتییە بە ئادابی مەحەببەت ئاشنا دەکات:

سووتانی بە بێ دەنگییە ئادابی مەحەببەت
وەک بولبول ئەم ئەفغانە بە پەروانە حەرامە

من پادشەهی عیشقم، و هەر داغی جنوونم
تاجی سەرە، باقی کە لە دێوانە حەرامە

ئێستا ئەگەر لە دەلاقەی ئەم غەزەلە بەردەستەی مەحوییەوە لەم ڕوانین و ڕووکردە گشتییەی گوتاری شیعری مەحوی ورد بینەوە، دەبینین پاژی یەکەمی ئەم شیعرە وێنا کردنی هەر ئەو دنیا نگریس و ناحەزەیە کە مەحوی بەردەوام ڕەخنەی لێ دەگرێ و بە «هیچ»ی لە قەڵەم دەدات و بە شایانی وەبەر شەق هەڵدانی دەزانێ. کەواتە مەحوی لەو شوێنەی دنیا بە مەیدانی ڕمبازێن و غارغارێن و جووتە وەشاندنی فاجیران و هیچکەسان و واعیزان و زاهیدانی دەبینێ، ئەو دنیایەی بێ هیچە و «هیچ»یش بە مانایەکی تەواو سەلبی بەکار دێنێ، بەڵام کاتێک دنیا بە ژوانگەی ئاشقان و ڕێڕەوانی ڕێگەی مەحەببەت دەبینێ، هەر لەو دنیایەدا «ئاوی زیندەگی» دەدۆزێتەوە بە دوای دەمی یاردا دەگەڕێ کە هەر چەند هیچە، بە مانای تەواو ئیجابی خۆی کە ئەو پەڕی بچووکی دەم دەگەیەنێت و دیارە ئەمەش جوانترین وەسفە بۆ دەم، بەڵام نازی قسەی هەموو دنیای تەنیوە. لەژێر تیشکی خوێندنەوەیەکی لەمجۆرە دایە کە دەکرێ پاساوێکی ڕەخنەگرانە و بەپێی مەنتقی دەقی ئەم غەزەلە بۆ ئەم دابڕانە لە کتوپڕە بدۆزینەوە کە لەنێوان پاژی یەکەم و دووەمی ئەم غەزەلەدا هاتۆتە ئاراوە. کەواتە ئەم دابڕانە، دابڕانێکە بۆ لە بەرامبەر یەکدانی دوو جیهانی دژ بە یەک:

جیهانی فاجیران و جیهانی ئاشقان، ئەو جیهانەی کە خودا تێیداتووڕ هەڵدراوە و ئەو جیهانەی کە عیشق تێیدا ڕەگی داکوتاوە. لە جیهانی یەکەمدا باس لە خوا دەکرێ، چونکی خودا لەم جیهانەدا بە شێوەیەکی میکانیکی لە گیانی فاجیراندا بوونی هەیە و کپ کەوتووە، لەجیهانی دووهەمدا باس لە خوا ناکرێ، چونکی خودا لەم جیهانەدا بە شێوەیەکی دینامیکی دەژی و لە ڕۆحی ئاشقاندا لە گەڕ دایە.

لە پاژی یەکەمی شیعرەکەدا، لەژێر خانی دەلالەتیی زاراوە و دەستەواژەکاندا وەک: حەیا گرتن، لە هیچ بڕین، شەق هەڵدان، چەمکەیلی توندوتیژی و هەڕەشە و گوڕەشە و مەرگ و تیاچوون خۆیان حەشار داوە، کەچی لە هەناوی مانایی ناو و کارەکانی پاژی دووهەمدا لە جۆری: ماچی دەم، نازی قسە، ئاوی زیندەگی، واتاگەلێکی وەک نەرمونیانی، هومێد بەخشین، ژیان و بووژانەوە خۆیا دەبن.

لێرە دایە کە دەبێ باسی ئەو شتە بکەین کە لە سەرەتای وتارەکەدا ئاماژەم پێکرد و بەڵێنی ڕوونتر کردنەوەی بابەتەکەمان بە خوێنەرەوە دا، ئەویش ئەو دوو گوتارە بوو کە گوتمان بە ڕواڵەت لێک جیاوازن و لەم شیعرەدا ئامادەن، واتە گوتاری پاژی یەکەم کە گوتاری«دیندارانی دژە دنیا بوو» و گوتاری پاژی دووهەم کە بە گوتاری «ئاشقانی دنیا خواز» لە قەڵەم درا پێموایە ئێستا خوێنەرەوە دوای ئەو ڕێگا دوور و درێژەی کە لەم وتارەدا بڕی، بەم قەناعەتە گەیشتبێت کە لە ڕاستیدا ئەم دوو گوتارە لەم شیعرەدا بە ڕواڵەت لە یەک جودان و لە ڕاستیدا هەر یەک گوتارن، یان باشترە بڵێین هەر گوتاری تاکە یەک جیهانبینی و باوەڕن. جیهانبینییەک کە لە شوێنی خۆیا دنیای خودای خۆی قبووڵ ناکات و بە تۆزی مەرگی لە قەڵەم دەدات و لە کات و سەردەمی گونجاوی خۆیشیدا، هەر چەند کاتێکی دوورە دەست و سەردەمێکی یوتۆپیک بێت، خوا لە هەناوی ئاشقی خۆیدا دەتوێتەوە و دنیاکەی بە ئاوی زیندەگی دەزانێ.

لێرەدا و وەک گوڵاوپڕژانی کۆتایی وتارەکە بە پێویستی دەزانم ئاوڕێکیش لە دواین بەیتی ئەم غەزەلە بدەینەوە کە دەکرێ وەک پاژی سێیەمی شیعرەکە بیهێنینە ئەژمار. لەم دێڕە شیعرەدا، وێدەچێ مەحوی مەبەستی لە «هیچ» غەزەلەکەی خۆی بێ کە پێی وایە دوڕناسی شیعر گەر بیبینێت سەری سووڕ دەمێنێ و دەڵێ، ئەوە کێیە توانیوێتی ئەو هەموو گەوهەرە، واتە ئەو هەموو مانا ورد و جوانەی نێو دنیای شیعرەکە، لە «هیچ»، واتە لەو غەزەلە وەربگرێ. لێرەدا دژوازی یان پارادۆکسیکی

وردی شیعری بۆ خوێنەرەوە ڕوون دەبێتەوە و ئەویش «لە هیچ ڕوانین» و دوا بە دوای ئەو «لە هیچدا گەوهەر بینین»ە، واتە «هیچ»ێک کە هەڵگری «هەمووشتێک»ە، گەر واگریمان بکەین کە گەوهەری ئەم شیعرەیە. خاڵی سەرنجڕاکێش کە لەم بەیتەدا وێدەچێ مەحوی زۆر وشیارانە و بە ئاگادارییەوە باسی کردبێت ئەم ڕاستییەیە کە پەی بردن بە پاڕادۆکسێکی لەم دەستە تەنیا کاری دوڕ ناسی شیعرە، نەک خوێنەرەوەیەکی ئاسایی. بێگومان مەحوی لەم شێوە وردبینانە و ناڕاستەوخۆ ئاماژە پێکردنە بە نرخی شیعری خۆی مەبەستێکی مەعریفەناسانەی بووە، کە بۆ خوێندنەوە و تێگەیشتن و چێژ وەرگرتن لە هەر شیعرێک دەشێ لە سەنگی مەحەکی شایانی ئەو شیعرە بۆ هەڵسەنگاندن کەڵک وەربگیرێ و خاوەن سەنگی مەحەکی شایان بۆ ئەم غەزەلەی مەحویش دوڕشناسی شیعر. گەر لەتۆنی قسەی ئەو دوڕشناسە شیعرەی کە چاوی بە غەزەلەکەی مەحوی دەکەوێت وردبینەوە، دەبینین حاڵەتی پرسیار کردنێکی تێکەڵ بە سەرسوڕمانی هەیە:

چاوی کەوێ کە بەم غەزەلەم دوڕشوناسی شیعر
کێ بێ دەڵێ ئەمەندە گوهەر وەرگرێ لە هیچ (؟!)

واتە تەنانەت دوڕشناسی شیعریش لە خوێندنەوەی ئەم غەزەلە تووشی سەرسوڕمان و واق وڕمان بووە. وەک ئەوەی بڵێی لە هەمان کاتدا کە بە زۆر نهێنیی ئەم شیعرەی پەی بردووە تا گەیشتۆتە ئەو قەناعەتەی کە پێی وا بێت ئەو هەموو گەوهەرە لە «هیچ»ەوە وەرگیراوە، لەم ڕاستییەش ئاگادارە کە هێشتا زۆر وردە گەوهەری تر ماوە کە نەیتوانیوە بیاندۆزێتەوە و بیانخاتە سەر خەرمانەی گەوهەرەکانی پێشووی ئەم غەزەلە.

گەر بێتو لە بازنەی ئەم دێڕە شیعرە کە پاژی سێیەمی غەزەلەکە پێکدێنێ، بێینە دەرێ و وای لێک بدەینەوە کە مەبەستی دوڕشناسی شیعر لە «هیچ» سەرلەبەری ئەو هیچانەیە کە وەک «ڕەدیف»ی غەزەلەکە بەکارهاتوون، دیارە ئەم بۆچوونە ئاماژە کردنە بەو کایەکردن و فۆرم بازییانەی کە مەحوی بە دال و مەدلوولەکانی واژەی «هیچ» کردوویەتی، ئەویش لە سەرتاسەری جەستە و پێکهاتەی شیعرەکەدا، ئەوشتەی کە ئێمە هەوڵماندا لە تاوتوو کردنی پاژەکانی ئەم شیعرەدا تۆزێک لێیان بدوێین. ئالێرەدایە کە بە حوکمی ئەم سەرنجەی دواییمان دەکرێ بڵێین لەم غەزەلەدا «هیچ» بە هیچ کلۆجێک لە بازنەی تاقە یەک مانای لە قالبدراوی داخراودا نابەسترێتەوە. ئاماژەی «ئەمەندە گوهەر وەرگرێ لە هیچ» ڕێک بۆمان ڕوون دەکاتەوە کە لە دالی «هیچ» تەنها گەوهەری یەک مەدلوول وەرنەگیراوە، بەڵکو گەوهەری چەندان مەدلوولی لێ بەرهەم هاتووە. دوا خاڵێک کە دەکرێت لەم دێڕە شیعرەدا باسی لێ بکەین نیشاندانی شاعیرانەی دەسەڵاتی خواوەند ئاسایانەی مەحوی خۆیەتی بۆ خولْقاندنی «گەوهەر» لە «هیچ». دەستۆیڤسکی گوتەنی: «تەنها خوا دەتوانێ لە «هیچ» شتێک بخولْقێنێ.» (برایانی کارامازۆف،ل٢٤٠١). مەحوی لەم شیعرەدا، هەر تەنیا خولْقێنەری ڕووت نییە، هەر تەنیا لە «هیچ» چەند گەوهەرێکی بە باق و بریق، بەڵام سارد و سڕی نەخولْقاندووە، بەڵکو ئەم گەوهەرانەی لە خەزێنەی ڕۆحی غەزەلیدا پارستووە و بە ئاوی مەحەببەتی واژەکان شووشتوونی و وەک جوانترین دەسکردی خواوەندیی خۆی پێشکەش بە ئەڤیندارانی شیعر و هەقیقەتیان دەکات. ئەم گەوهەرە نایابانە چین جگە لە ڕوخسارەکانی عیشق، لە جیلوەکانی خۆشەویستی.

دەستۆیڤسکی لە «برایانی کارامازۆف»-دا جارێکی تر و بە دەنگێکی بەرز دەڵێ: «عیشق لە هیچ ناخولْقێندرێ. تەنها خوا دەتوانێ لە «هیچ» شتێک بخولْقێنێ.» مەحوی لە غەزەلی «هیچ»دا هێواش و بە حورمەتەوە وەڵامی دەداتەوە و دەبێژێ:

چاوی کەوێ کە بەم غەزەلەم دوڕشوناسی شیعر
کێ بێ دەڵێ ئەمەندە گوهەر وەرگرێ لە هیچ

گەلاڕێزانی١٣٨٤
نوامبری ٢٠٠٥

*** سپاس بۆ هاوڕێی ڕەخنەگرم ڕەهبەر مەحموود زادە کە ئەم ڕاستییەی بۆ ڕوون کردمەوە کە لە بەیتی سێهەمدا و لەم بەشە «کەچی چ کەس» «چ» بە واتای «هیچ»ە.**

مەم باوەڕ ژ ئێڤارێن ئامەدێ دترسیت

ئەحمەد قەرەنی

رێڤینگەکێ دل شکەستی پارزینێ هێڤیان هەلگرت و دناڤ چاڤێن یارێ دا نغـرۆ بوو. ژیانا ئەڤی رێڤـینگێ بەرزەبووی دناڤ نەینکەکا دەرزی دا دهێتە خویندن، لێ خویندەڤانێن ئەوێ ئەلفبایێ دکێمن و ئەوێن دزانن ژی د فێهمکرنا رامانێن پەیڤان دا کێژ دبن. لێ ژبۆ رەڤدەکا گێژو سەوداسەر فەرهەنگەها تێگەهشتن و پاچڤەکرنێ لازمە و، ئەو فەرهەنگ ژی تەنێ دناڤ جوانیا وەلاتەکی داگیرکری دا هەیە، کو د وەرگێرانا رووپەلێن وێ دا، عەورێن رەش دهێنە رامالین و پەیڤا ئازاد و کریارا چاک و نیازا بژوین دبنە پەیسک ژبۆ شرۆڤەکرنا پەیڤێن ئەوێ فەرهەنگێ..

دەمێ من کۆمەلە شیعری یا «مۆنۆلۆگێن ئەڤینێن کەدیکری» خویندی، ئەڤ هزرا سلال د مێشکی مندا زڤری و من حەزکر تشتەکی ل سەر بنڤیسم. لێ نڤیساندنەکا هۆسا گشتگیر و ناسک کو راستەوخۆ دەربرینا ئەوان شعران بیت کارەکێ ئاسان نینە، ژبەر هندێ من ڤیا یەکەمجار هنەک ژ هزرێن دناڤ هەلبەستان دا هاتین بەحس بکەم پاشان پەیڤێن دووبارەکری و ل دویڤدا وێنەیێن شیعری و ئەگەر دشیان دا هەبوو پوختەو ناڤەرۆکا دوماهیێ کو هێڤینێ تێکەهشتنا خوە ژبۆ ئالیێ ستاتیکیا ئەوان هەلبەستێن دناڤ ئەڤێ کۆمەلە شیعرێدا بێخمە بەرچاڤ...

لێ ئەڤە حالەتەکێ ئاساییە د رەخنەگرتنا پراکتیکیدا و، ناڤەرۆکا ئەڤان هەلبەستان، ئانکو راستر بێژم دەڤێن ئەڤان هەلبەستان حالەتەکێ دیکەیە و ژ رەوشا من دڤیا جۆداوازە. هنەک دێرە شعر تێدا هەنە، تەنانەت دەستەواژە ژی کو پێتڤی لسەر راوەستانێ هەنە، ژ ئەوان دێرە شعرێن گەلەک سەرنجا من راکێشای ئەڤ دێرە بوو:

ئەز دناڤا خوە كوشتنێن قەرپالۆكی دە دچم وتێم
دترسم
دترسم ژ ئێڤارێن ئامەدێ
ل: ٧٩

گەلۆ،چما ترس ژ ئێڤارێ دبە خوەیی، نەخاسمە ئێڤارا ئامەدێ؟ ل جەم من ئەڤە پرسیارەکە گرنگە و، ئەز ل پەی بەرسڤا وێ دگەڕم و، هەر بەرسڤەک ب دلێ من نەبوو... نەمازە بەرسڤا شاعری بخوە دەما دبێژە:
نها باش دزانم
زادێ حەزکریانە بیرئانین
سبەهێ، نیڤرۆ و ئێڤارکی
خوە ب بیرئانینا تێر دکە ئەڤین.
ل٥٧

دوور نییە ترسا شاعری ژ ئێڤارا ئامەدێ د ئەنجاما جێگۆڕکییا کەرستەو دەمێن شاری بە، چونکە تێکدانا سەلیقا بازاران کارەکێ پڕ زەحمەتە ژبۆ ئاکنجی و خوەجهان، لێ رێڤینگ هەست پێ ناکەن و، هنەک ژ خەلکی ژی دەما خوە ب ریڤینگ دزانن، هەر ئەو بۆچوون هەنە، لێ شاعیر وەکو خوەجهەک هەستێن خوە لبارەی جێگۆڕکییێ دەردبڕیت، مینا دبێژتە یارا خوە:
ژ رەشاتییا چاڤێن خوە
ستێرکەکێ بدە من یارێ
ل:٥

ستێرک ژ رەشاتییا چاڤی دروست دبە و، جهێ وێ دگرە، لێ دەما شاعر ناچار دبیت هشێ خوە بدەتە کرێ ژبۆ هێمنی و تەناهیێ و پاشان دەست ب کار بیت ل سەر رێچکەکا دن:
و هشێ خوە ژی ئەزێ ژ بۆ تەناهیێ بدم کرێ
و ئەزێ بکەڤم رێ...
ل: ٧

رێڤینگ چاڤەرێی ژیانەکا نوویە، ژیانا نوو ژی هەرتم ژ زایینەکێ دەستپێ دکە:
دۆزینێن مە کەفتارێن ژاکاون
دناڤا میژیێ مە دە
د دۆرگەییێن رووئاڤا دە
رۆژا مە د ئاڤان دە دفەتسە
لێ دیسا ژی خەم نینە
خەونێن مەیێن تەهلیشێرین
ب زایینەکە وەژەتاتیف دزێن
د دلێ رۆهلاتێ ناڤێن دە
ل:٢١

لێ بەروڤاژییا ئەڤێ چەندێ ژی جێگۆرکەک دن ژی هەیە کو ژ مرنێ دەستپێ دکە:
ومە دەرەنگ فێم دکر کو
قیامەتا هەر مرۆڤێن دلسۆژ
ب مرنا وان دەستپێ دکر.
ل:١٥

ئەڤ تەنێ بەس نینە، د ئەنجامدا ئەڤین دزێ و ژیانەکا نوو پەیدا دبیت و مرنەک ژی دەستپێ دکە:
د ڤێ قلەڤژا نیڤرۆکی دە
ب بایەکی هینک دلەبتە گیانێ من
د هاڤینا تەمەنێ من دە
تۆڤێن ئەڤینەکە دلخواز
تەڤی خەمگینیا خوە

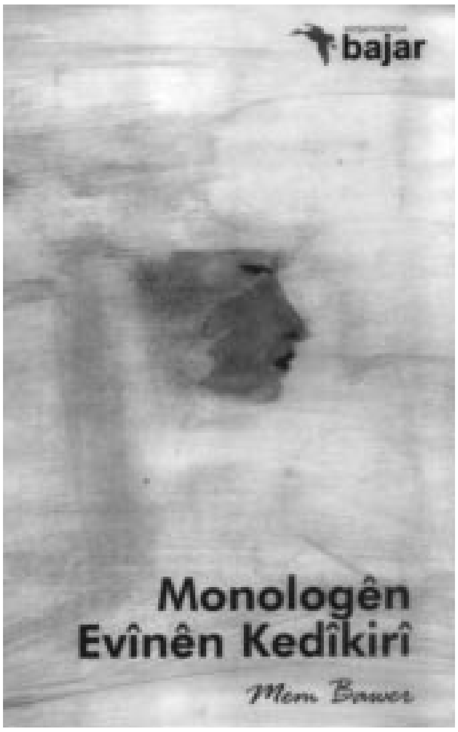

قەشمووشکێ هێکا خوە نکل دکە
ئەڤین دزێ
وێ گاڤێ دەستپێ دکە مرنا وێ.
ل:١٢

جیهان ب ئەڤێ جێگۆرکا دووبارە دۆم ناکە، چونکە دوو حالەتێن وەک هەڤ نابن، دەبێ گۆڕین هەبە و جۆداوازی و پۆلیکرن ژی هەبە.

دەستێن بێهنچیرۆک
پشت و قولنجێن من دخوراندن
گولێن بەربەرۆ بوو روویێ من
من ئەو دگوهەراند
ل گۆری گەرما دلان
ل:٩

گۆڕین و جێگۆرکی ژ رامانا کەرستە و دەم و وەختان دەرباز دبەو دگەهە پیت و حەرفان ژی، لێ ب شرۆڤەکرنەکا رۆن و ئەشکەرا و بێ چەپ و چیر پەیڤا «چەپ» وەکو ناڤونیشان دنڤیسینە «Pec» لێ دناڤ دێرێن هەلبەستێ دە، هەر ئەو پەیڤ ب سەروسیمایێن خوە یێن کرێت ڤە دمینە:

دخوە رژی گرارا چەپێ دەستێ ب چەپ
ئە... لە... لە دکن پێ خوە حەنەکێن زارۆک و
یا هانێ دەرا قردکەکی بێبەختی
ل:٧١

دیارە حەزکرنا شاعری ژبۆ باژارێ خوەو، چاوانیا پەسنا وی ژبۆ ئەوان رەوشێن ل ئێڤاران رووددەن گەڕیانەکە ژبۆ ڤەدیتنا ئەوێ بەرسڤا مە بەحس ژێ دکر، لەوما ل سەر بەرگێ دیوانا خوە دنڤیسە:

و گاڤا مە ژ ڤی باژاری حەز دکر
دارێن وی زارۆک بوون
مەزن بوون کۆلان
ئێدی مە نکاربوو هەمبێز بکرا ئێڤارێن وی.

دیرۆکا ئەڤان ئێڤاران ڤەدگەڕێتە ڤە ژبۆ بەری پەیدابوونا مرۆڤی ل سەر روویێ ئەردی، چونکە بەرەپێشێن رووەک هەبوو، پاشان زیندەوەر پەیدابوونە و، ژبۆ هەژمارتنا دەمی زێدەتر جارەکی بەحسا ساعەتا خیزی دهێتەکرن و جارەکی ب پەیڤان ژی دهێتە وێنەکرن:

ئەڤین رێ یە
ئەڤین رەڤە
بێریکرنا چووینێ یە
هەکە رێوی بگەهیژە جیبێ خوە
کورمێ ڤەگەرێ دناڤا وێ دە دڤتڤتە
ژبەرکو هەر چووین
مینا حەیقوومێن ساعەتا خیزێ
دیسا ڤەدگەرن دەما خوە یا بەرێ
ل:٥٨

لڤێرە سەرەداڤەک دگەتە دەست کو ترس ژ ئێڤارێن ئامەدێ، نە ژ کەرستەیێن جێگۆرک دروست بوویە و، نە ژ دەمێن بەرێ و نها و داهاتوویا ژینێ، بەلکو زێدەتر د ئەگەرا هندێ یە.. ئێڤارێن باژاری سەرەتایا رووناهیا ژینەکا گەشا شەڤێ نییە کو ژچێکرنا مرۆڤان بیت، شەڤ تارییە و مرۆڤ تێدا وندا دبیت چونکە بیناهی نامینە وتەنێ بیناهییا هۆش و بیران هەیە، کو ئەو ژی بووینە ژێدەر و سەروکانییێن هزرێن مەزن، هەستێن مەزن، پسدانا شعرێن نازک:

دەنگێ تە
د گەرما ژڤستانا من دە
دەنگێ بنەفشا نارینە
بێدەنگییا شەڤا من دنالینە
ئێڤار ئەورێن رەشۆلە
زوو دچڤینە
ل ڤان دەران
با کەڕ، باران شل
شەڤێن من شەڤشەڤۆک
ل: ١١

ئەڤ ئێڤارە کنارەکێ لەرزۆکە ژ شەڤێن قورس و گران و خەتەرناک کو تووشی مرۆڤی دبن... لەرزین و ترس هەیە و، ئەڤ ترسە ژی یا بوویە سیبەرا هۆڤان، لێ د شەڤتاریان دە مرۆڤ نابینە، بەلکو لەوانەیە شاعر هەست پێ دکە و، هەڤالێن خوە ژێ ئاگادار دکە، کو د ئەڤان دەلیڤەیان دە دالەڤایی و تکا و خوەشخوەشک ب کێر خوەیێ ئەڤێ رێبیێ ناهێن، لەوما هزرکرن ژ نهێنییێن

شەڤێ تشتەکی پێدڤی و فەرە نەخاسمە ژبۆ ئەوێن دتاریبیا شەڤێ دە هۆشداریبیا مێشکی وان کۆرەیە و چو نابینن:

هەر ئێڤار مە خوە دشقتاندە خەیالەکە خەمگین
هەلبەستکاران زوو خوە ڤەدکشاندن کۆزکێن خوە
د هەلبەستان دە بندەستێن پەیڤان بوون
برینێن خوە یێن رەنگریحان د ئالاستن
و وەکی کیڤرۆشکا د دەڤێ تاژییەکی دە
خەرابترین بوو رەوشا وان
ل: ٢٠

ئەڤ بێدەنگی و تێکنەیشتن گۆمانەکە دناڤبەرا ئەوێن هەستدکەن و ئەوێن هەست نەکەن:

شکێن تە ب پەی کولەکە ئاڤێ کەتینە نیڤێ شەڤێ
باران دوبارە، ژیان دوبارە
چاڤ تاری بوونە ل سەر سەرێ تە
ل:٥١

نیشاندەرێن ئەڤێ رێکێ بێ قۆمباس کەتینە ئێڤارێن باژاری. ئێڤار بووری شەڤ هات، ئەوێ شارەزایی نەبت وێ کەڤیت بەندا خوە:

دەم وەکی مەهینا بەزێ دبەزیا
تم ل پەی سیبیا وی بوو کاروانێ من
پێشەنگی کاروانێ من کەر
بارێ وی هوورکێ هێڤیان
رێ درێژ
شەڤێن من رووڕەش
خەونێن من گش بێخەو
و هشێ من بێهش
ل:٢٣

ئەڤ گۆمانە د کورت و سەرڤە سەرڤە بوون، نکارن چو پرسیاران چێکەن. زربوون، هێڤی پەیدانەبوون، لێ ئاگرەکێ جۆشدار خوە دخوارەڤە:

بزوتکێن ل سەر هنارکێن گەپێن پۆدرەکری
دحەلیان د وێ شەڤا شەرپەزە دە
دبوون خوەلی
خوەلیسەرێ، دەستکۆچەرێ
کو نها ئەز باش دزانم
تو سەرپێهاتیێن خوە
خوە ب خوە ددۆشی ئەرێ...!
ل:٤٧

زڤرین ژبۆ پێنگاڤا یەکێ کارەکی چێ و باش نییە، خوە قورتالکرن ژ شەڤێ بەرەڤ سەنتا ئەلندێ یە، نەکو گەریان ژبۆ تیرۆژکێن ئێڤارێ. ئەڤ دودلییە ژی شاعری ماندی دکەت:

ئیشەڤ بێهنا ئێڤارێن خەونخوەش
ژ پۆرێ تە تێ
پۆرێ تە مینا بارانێ بێهن دکم
و دەنگێ حەزکرییێن هەستەکۆر
د قەورینم ژ گوهێن خوە
ل:١٦

رێڤینگی شەڤێ چەند نەشارەزا بیت، هەڤالێن خوە هەنە. چونکە ژ دەستدانا هەتاڤێ، شەڤ خوە دکە شێرێ مەیدانێ... ما کی دمینە ژبلی هەیڤ و مرۆڤان کو ژ هەڤرا دۆستن و گۆرکۆلێن هەڤن:

شەڤەڕەشە
زۆرداریا هەیڤێ ل سەر روویێ جیهانێ
هەیڤا بریقۆکی ب هەموو خەمگینیا خوە
رۆناهیا چاڤێن تە دلورینە
ل:٤٥

دۆستینیا وان راستەوخوە نییە، بەلکو زێدەتر لێکچواندنە، ئەڤە ژی ژبەر دووربیا وێ یە و، نە دیاربوونا بەردەوام و، هەر تشتەکی جاروبار بهێتە دیتن کارتێکرنا خوە نابە:

ئەز دهەلما چایا خوەیا سبەهێ دە
ل بشرینێن هەڤالێن خوە دگەرم
جارنان ژی نهێرینێن من
تیرێژێن نهێرینێن تە یێن هەیڤرۆنی دادبەلین
ل:١٥

* * *

د ئەڤێ تاریبیا وندابوونێدا، چاڤ ئالاڤەکێ کاریگەر نییە و ژکارکەفتیە؛

دیسان دەمسالا تالانا چاڤێن تەیە
کو پەل ب پەل

هەشینابیا دارستانا روویێ منێ شا درووچکینە
ب دەستێن چاڤێن تە یێن رماور
بێژەیێن منێن ئازاد
ل سەر زمانێ من
هاتن کوشتن
بێخەوم، بێپەیڤم
ل: ١٠

زوو یان درەنگ تێ فێم کرن کو دیتنا رێکێ سیناهی دڤێ، گەیشتن ب ئارمانجان بزاڤەکا هەردەمی پێ لازمە و ئەوا چاڤ نکارن بکەن، هزر دکە:
پشتی کو بەرۆشا خەونێن من قولۆپانی بوو
و رژیا ناڤا چاڤێن رۆناهییا من
من باش فێم کر
رووبارێن کو ناحەرکن تو دەرێ
تالیا تالیێ دحەرکن ناڤا خوە
ل:٥٦

لڤردە ترس پێ نەڤێت، ئەگەر پەرێن عەوران هەبن و قارەمانان هەلگرن ژبۆ کەنارێ جەنگا مەزن ببەن:
و حەسرەتێ دفیکن
لێڤێن قەشاگرتی د زڤستانێ دە
عەور مژا چاڤێن تە دمژن
ل: ٤٥

د ئەڤێ رێکێ دە «چاڤ» بوویە رێنیشاندەرێ شاعری ژبۆ ڤەدیتنا نەخشەیا رۆژا بێت کو هەموو چاڤەرێنە، لێ ناڤێ وێ رۆژێ، جهێ وێ، ئارمانج و خەونێن وێ چنە کەس نزانیت و ئەڤەژی د رووپەلێن (١٦، ١٨، ٢٥، ٤٠، ٤١، ٤٦، ٥٣، ٥٥...) تێ خویاکرن.
ئەلند دهێت، لێ دناڤ حمحما ئەوێ گەریانا دناڤا شەڤێدا گەلەک ژ شیان و روندک و تەمەنێ شاعری بریبە و، ئەزموونا وی گەهاندییە کەنارەکێ پر ئومێد و رەحەتی و، دەما لێ دبیتە ئەلند و رۆناهییا رێکا خوە دزانیت و یەکەم پێنگاڤ ژ دلی دەستپێ دکەت و بەرەڤ رۆژێن گەشتر دچیت، د ئەوی وەختیدا پەیڤ دڤەرسن و زمان نامینێ و ئاماژە دبنە سەربارک و رێنیشاندەر و هەروەکو د ئەڤان وێنەیان دا دیار دبیت:
زمانێ تە باژارەکی سێوی یە
و ڤی باژاری چیایێن خوە
ژ خانیێن خزان چێکرییە
گاڤا کو ئەز نوو هاتبووم ڤی باژاری
هێڤیێن من مینا کورمکێن ناڤا شەڤێ
نەرمۆکی بوون دناڤا ئێڤارێن من دە...
ل:٢٦

زمان دبیتە پێدڤی ژبۆ تێگەیشتن و دەربرینێ، لەوما رژدی هەیە کو کاروخەباتا خوە بکەت ژبۆ ئەوێ ئەگەرا کو دێ ببیتە رزگارکەرێ نێچیرێ شەڤێ، ئەو شەڤا بێ دلۆڤانی دڤێت خەونێن زارۆکێن هێشتا ژ دایک نەبووی بنباخ بکەت، کو زمانێ وان ژێ بستینە، د ئەڤێ هەوارێ دە زمان ڤەدبە و مینا هەوارا دایکێ دبێژیت:
دەنگەک د دلێ شەڤا رەش دە دنالییا
و خوە ب خوە رە دپەیڤی
ئەز کەسەک بووم بێ کەس بووم
ژ بێدەنگان رە دەنگەکی مزە
ژ لالان رە زمانەکی زیز
ژ تەنێتییا شڤانان رە دەنگێ بلوورێ
ژ گوران رە زوورینا برچیبوونێ
ژ مێکەوان رە قەبقەبا ئەڤینێ بووم
لێ هێ ژی ژیانێ لۆمە ژمن دکرن
ئەز بووم دەنگێ دەنگێ خوە
ل: ٧٣

د داویا هەواران دە شاعر مۆنۆلۆگێن ئەڤینێ کەدی دکە و، رەنگێ ئەمەکداریێ ددەتە بەر هەوارێن خوە و، پەسنا ئەوێ لۆرینا دایکان دکە و، چێژا شیرمژینێ تینە بیرا خوە و، هەموو دلدار و ئەڤیندارێن دنێ دکەتە یەک تۆخم، چونکە تەنێ ئەو راستیا ژیانێ و مەزنیا مرۆڤی فێم دکەن.. لەوما ژی دگفتوگۆیا دناڤبەرا کەچ و کوران ئانکو دوو عاشقێن دلسۆزدا شانۆنامەیەکا تراژیدی چێدکە و دلبەر ب ناڤێ «لەیل» د پەیڤی و یارێ وێ ژی ب ناڤی سیامەم لێ ڤەدگێرە... ئەڤ ناڤە ژی سێ عاشقان بهەڤرا کۆم دکە کو (سیابەند و مەم و قەیس)ن. چێ دبە مەرەم ژ ئەڤێ پێکهاتەیێ ئەو بیت، کو زەلام دهێنە گۆرین و جۆدا دبن و تەڤلیهەڤ دبەنەڤە.. لێ ئافرەت کو دایکە هەردەم وەکو خوە دمینە و دەنگێ وێ هەوارا ئازادی و دلۆڤانیێ و وەفا و ئەمەکداریێ یە. هەر ئەو ژی بوو ئەڤ لالێ

دیلێ شەڤا رەش جارەکا دن رزگارکری، مینا سیامەم دبێژە و لەیل لێ ڤەدگێرە:

سیامەم: دەرگووشێن شیرمژ ژی، ژ گرییێ خوە زمانەک ئافراندنە، دگرین وەکی کو بپەیڤن دایک داخوازێن وان ب جتینە.

لەیل: هەر زمانەک دەردەکە، لێ هەر دەرد ژی زمانەکە.

ل: ٦٤

ل داوییێ دبێژم کو دزڤرۆکا ئەڤی بازنەیێ خوەبیکوژ دە چوار قۆناغێن پڕ ئاستەنگ هەبوون، کو ژ ترسا ئێڤاران دەستپێ دکر و ئەو ریڤینکێ بهێن هەلمایی دکەفتە نیڤا تاریبیا شەڤێ و بیناهی ژ دەست دچە و چاڤەرێی ئەلندا سبەیێ دکە... لێ زمان ژ بیرێ دچیت، هەتا پەیڤا ئەڤینێ دبیتە کلیلا ڤەکرنا لالیبیا وی، دەما دبێژیت:

روحێ من
زراڤێ تە قەتیایە ژ ڤێ ژیانێ
جلکا بێناموسیێ راکە ژسەر سەرێ خوە
ستێرکێن چاڤێ تە
خرجێن د ناڤا ئێڤارێن تە دە
ئێدی نەرەڤە ژخوە
و خوە بناسە

ل:٣٦

مەم باوەر:

- د سالا (١٩٧٣) یان دە ل بسملا ئامەدێ ژدایکبوویە.
- د (١٩٩٧) ئان دە زانکۆیا دیجلەیێ. پارا پەروەردەهیێ کوتا کرییە.
- یەکەم دیوانا وی ب ناڤێ «مۆنۆلۆگێن ئەڤینێن کەدیکری» ل سالا (٢٠٠٤)ێ ل ئیستانبولێ هاتیە چاپکرن، کو ژ (وەشانێن باژار: ٩) بوویە و، مە ژی هەلبەستێن وێ کرینە بنگەهێ ئەڤێ گوتارێ.

تۆش شیعر دەنووسی؟!

محەمەد فەریق حەسەن
(دانیمارک)

کاتێ پەڕیوەی ئەوروپا بووم و لێرۆکانە خەڵکانی دیکەی خوێندەواری غەیری کوردم ناسی؛ بەتایبەت ئەوانەی لە بوارەکەدا کاران و لە تەکیاندا کەوتمە ناو باس و خواسی کتێب و دنیای ئەدەبەوە؛ چەند جارێک ڕێک و ڕەوان بە گوێیاندا دامەوە: «کورد کتێبی نییە، بڕۆ ڕەفەکانی کتێبخانەی کۆچبەران بپشکنە. ئەوی هەتانە تەنیا شیعرە!»

لیرخ، لە زمانی (ئابوفیان)ەوە دەنووسێ: «هەر کوردێک بگری، نێر بێ یان مێ، بەخۆڕسک شاعیرە.» لیرخ، لێرەدا ئەم قسانەی ئابوفیانی وەک پەسەنددانی میللەتی کورد نووسیوە. تۆ ڕیاڵ سەیری ئەم پرسە بکە.. چۆن دەبێ میللەتێک بەنێرو مێیەوە بەخۆڕسک شاعیر بێ؟! ئایا ئەمە مانای ئەوەش ناگەیەنێ، کە وردو درشتی میللەتێک لە خەیاڵ و وەهمدا دەژی؟! ئێستا نزیکەی هەموو دنیای مۆدێرن دەستبەرداری شیعر بوون. زۆر دەگمەنە لێرە، کەسێ ببینی لە کتێبخانەو پاس و میترۆ و شوێنە گشتییەکانی دیکەدا دیوانی شیعری بەدەستەوە بێ.

لە ئەوروپادا تەنیا مێردمنداڵ و هەرزەکار، ئەویش بەڕێژەیەکی کەم شیعر دەخوێننەوە. ئەوانیش، کاتێ قۆناغی هەرزەکارییان تێپەڕاند ئیدی چ وەک نووسین و چ وەک خوێندنەوە ناگەڕێنەوە سەری..

تۆ بڵێی ئێمەی کورد لە قۆناغی مێردمنداڵی و هەرزەکاریی بەردەوامدا بژین و لە ڕووی زەین و ئاوەزەوە لە گەشە بوەستین و لەو قۆناغەی تەمەندا پێکوتەمان بێت و بەخۆمان نەزانیبێ؟!.. ئەگەر وەهابێ، ئەمە چ

کارەساتێکە و چلۆن چارەکرێ؟!

پێم وایە یەکێ لەو هۆیانەی وای کردووە نووسەری کورد هەروا بە ئاسانی دەستبەرداری شیعر نەبێ، ئەوەیە، کە ژێر دەستەی عارەبەو بە ڕادەیەکی زۆریش بەو ڕۆشنبیرییە پاشڤەڕۆیەی، کە عارەب هەیەتی سەرسامە. پێم وایە کەم میللەتی دنیا هەبێ لە درێژایی مێژووی خۆیدا ئەوەندەی نەتەوەی عارەب شاعیری دەرباری بەرهەم هێنابێ. با نموونەیەکی سەیر بهێنمەوە، کە دڵنیام بەرچاوی زۆربەی هەرە زۆری نووسەرانی خۆمان نەکەوتووە. «إبن هانيء» لە پەسنی خەلیفە «المعز لدين الله الفاطمي»دا دەڵێ:

ماشئت لا ماشاءت الاقدار

فاحكم فأنت الواحد القهار

لێرەدا ئەم شاعیرە بەدبەختە، دەربارەی عارەب، هاتووە سیفەت و پلەی خواوەندێتی تاک و تەنیاو زاڵی داوەتە پاڵ خەلیفەی «فاطمی»، بەڵکو ئەو هاتووە بێ شەرمانە خەلیفەی لەجێی خواوەند داناوە. هیچی بۆ قەدەرو خواوەندی تاک و تەنیاش نەهێشتۆتەوە. «ئیبن هانئ»ی شاعیر بە خەلیفە دەڵێ: بە ئارەزووی خۆت فەرمانڕەوایی بکە. هەر خۆت تاقانە خواوەندی بەسەر هەموو بوونەوەرێکدا زاڵی!! «بڕوانە: أحمد خير، دوائر الخوف، ص/٤٣.)

ئەو هەموو شاعیری دەرباری سەردەمی بەعس. بە فوسحاو جلّفەیانەوە هەمیشەو بۆ هەر بۆنەیەک ملی بگری بە سەفتە شیعری ئامادەو لەسەرپێیان لە تەنکەی باخەڵدابوو، کە هەرە دیارترینیان (عبدالرزاق عبدالواحد) بوو.

ئەمەش دیاردەیەکی سەیری شیاوی توێژینەوەیە.. ئەوی ڕاستی بێ لەکن عەرەبەکان، لە هەندێ هەرێمدا، شیعر وتن بۆ خێڵ و بگرە بۆ کەسانی ناسراوو دەوڵەمەندو دەست ڕۆیشتوو، هێشتا باوی ماوە. با لەم ڕووەشەوە هیچ نەبێ نموونەیەک بهێنمەوە:

لە وڵاتی مۆریتانیادا. کە پارەکەیان ناوی (هۆقە)یەو لە بەنزینخانەکانیدا بە بوتڵ بەنزین دەفرۆشن، شیعر وتن بۆ خێڵ هێشتا باوی ماوە. «المعلومة بنت المدياح)، کە ژنە گۆرانیبێژێکی ناوداری ئەوێیە. لە چاوپێکەوتنێکدا دەڵێ: «.. لەبری قەسیدەکانی پێشوو، کە بریتی بوون لە پێداهەڵدانی خێڵ و کەسەکان، دیارە مەدحی تاک و خێڵ وەک نەریتێکی مۆریتانی باوی بوو، لە ساڵی ١٩٨٦ بەدواوە، ئیدی یەکەم ئاوازیان بۆ دانام و دەستم بە چڕینی شیعری شاعیرە مۆریتانییەکان، لەمەڕ خۆشەویستی و پێوەندیی نێوان خەڵکی کرد.» بڕوانە: الحياة، ژمارە ١٣٩٦٤، ٢٢ی ئایاری ٢٠٠١.

بەڵام ئەم دۆخە، واتە ژێردەستەیی عارەب تەنیا هۆکارنییە. خۆ وتە بەناوبانگەکەی ڕۆشنبیری عارەب د. علي الراعي: [الرواية ديوان العرب] وا چارەکە سەدەیەکی بەسەردا تێدەپەڕێ. ئەو بەم کورتە وتەیەی سەرلەبەری بونیادی ڕۆشنبیریی عارەبی لنگوقووچ کردەوە، کە هەتا ئەوڕۆژەش عارەب و شاعیرانی عارەب بە شانازییەوە دەیانوت: [الشعر ديوان العرب!] ئەگەرچی ئەو دەم، ئەم وتەیەی ڕووناکبیری ناوبراو دووربینی و خوێندنەوەی ئایندەی پیشان دەدا، کەچی کۆنە پارێزەکان، کە دەستیان بە چمکی ڕەشماڵی خێڵەوە گرتبوو ئەو بایەخەیان پێنەدا.. لێ تەواو بەپێچەوانەوە شکایەوە. ئەوە بوو دوای ماوەیەکی کەم، نەجیب مەحفووز خەڵاتی نۆبڵی لەسەر ڕۆمانەکانی وەرگرت، کەچی لەم ڕووەوە ئاوڕێک لەو دەیان شاعیرەی، کە خۆیان بە (فحل- کەڵ) دەزانی نەدرایەوە. دڵنیابە لە ئایندەشدا ئاوڕیان لێ نادرێتەوە.

ڕۆمان ڕووبەرێکی بەرفراوانی بۆ گوزارشت بە دەستەوەیە، بۆیە دەتوانێ بچێتە نێو وردەکاری ژیان و ڕووداوەکان و ناخی مرۆڤەوە و بەدرێژی قسەیان لە بارەوە بکا، کەچی هەرچی شیعرە ڕاگوزەر بەلایاندا تێدەپەڕێ و دەتوانێ تەنیا ئاماژەیان پێبدا.

ڕەنگە سکە خشکێی شیعرو بەردەوام بوونی تاکو ئێستاش یەک لەباری کۆمەڵگەی پاشڤەڕۆی عارەب بەگشتی، پاساوی خۆی هەبێ، چونکە هەندێ لە زانایانی کۆمەڵناس وەهای بۆ دەچن، کە ڕۆمان لەسەردەمی سەقامگیریی کۆمەڵایەتیدا پەرەدەستێنێ، بەڵام لەو قۆناخەدا کە بارگرژیی جڤاکی بەرکەماڵ بێ، ئەوە تەرزە نووسینگەلی دیکەی وەک شیعرو وتار باو دەسێنن. ئێ کۆمەڵگەی عارەبیش بەردەوام لە تەنگژەدایە.. (إبن سلام)، لەم ڕووەوە دەڵێ: «شیعر بە جەنگ زۆر دەبێ، ئەو میللەتانەی جەنگیان نییە شیعریان کەمە.»

بەندە یەکەم کەس بووم لە کوردستان و لە ناوەڕاستی نەوەدەکانی سەدەی ڕابردوودا، لە ڕۆژنامەی کوردستانی نوێدا بە وتاری «شیعر لە بەتاڵی چاکترە!» جاری

پایەڕۆستی شیعرم دا.! ئەو دەم شاعیرە ناسراوەکان لە ناخەوە هەژان و هەستیان بەوە کرد، کە ئیتر شیعر ئەوە نییە وەک داهێنان حسابێکی ئەوتۆی بۆ بکرێ. ئاگادارم ژمارەیەک شاعیر، بەتایبەت ئەوانەیان لە هەگبەیاندا چەردەیەک زادی رووناکبیریان گومان دەبرد، کەوتنە خۆیان و لەپاڵ شیعر نووسیندا دەستیان دایە نووسینی بابەتگەلی دیکە. ئەوەتا هەیانە بەختی خۆی لە ڕۆماندا تاقی دەکاتەوە.

هەشیانە بە ئەدەبی زارۆکانەوە سەرقاڵەو هەشە خووی داوەتە ڕۆژنامەوانی.. ئەم جۆرە هەوڵانە وەک چۆن وریایی ئەوان پیشان دەدا، ددان پێدانانێکیشە بەو حەقیقەتەدا، کە شیعر بە تەواوی پاشەکشەی کردووەو شایانی ئەوە نییە خۆیانی لەگەڵدا خەریک بکەن.

سەرەتا شیعر ژانری یەکەم بوو. دەقی هەموو ئەو شانۆییانەی بەر لە زایین و دواتریش نووسراون شیعرین، لەلای عارەبیش شیعر تەنیا ژانری ئەدەبی بووە. ئەوانیش وەک هەموو دنیا لە ئاستی شارستانییەتی یۆنانییەکاندا نەبوون هەتا شانۆو هونەری دیکەیان هەبێ. ئەوان تەنها زمانەکەی خۆیان بەدەستەوە بووە هونەری تێدا بنوێن و گەمە بە وشەکانی بکەن، بەڵام بە هاتنی ئیسلام ئەو بایەخە زۆرەی جارانی لە دەست دا. چونکە قورئان هەم دەقگەلێکی ئاست بەرزەو هەم پیرۆزیشە. لێرە بەدواوە ئیدی قورئان بە پلەی یەکەم و فەرموودەو وتارەکانی محەمەد دووەم و فەرموودەو وتاری خەلیفەکان و ئەوجا نۆرە دەهاتە سەر وتاری شیعری. وێڕای ئەوەی قورئان لە ئاست و پێگەی شاعیرانی ئەو سەردەمەی دابەزاند. ئەوانەیان ناڵێم، کە گوێڕایەڵییان نواندو بەتەواوی پێملی ئیسلام و ڕەمزەکانی بوون، وەک حەسانی کوڕی سابیت. قورئان بە ڕاشکاوی بە شاعیران دەڵێ: «سەرلێشیواون و گوفتارو کرداریان چون یەک نییە.»

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا شیعر هەر بەرگەی ڕۆژگاری گرت، بەڕادەیەک (ئیبن عەبباس) و زۆرێک لە گەورە یارانی محەمەد وتوویانە: «إذا إستعجم عليكم شيء من القرآن فاطلبوه من الشعر!» واتە ئەگەر هاتوو مانای شتێک لە قورئانتان لێ عاسێ بوو، ئەوا لە ڕێی شیعرەوە مانا و مەبەستی بزانن.. ئەمەش لەوەوە سەرچاوە دەگرێ، کە شیعریش وەک قورئان بە عەرەبییەکی ستاندارد دەنووسرا، نەک بە زمانی ڕەشە خەڵکەکە. دیارە ئامرازی ئاوەزیش هەر زمانە.

بەڵام لە سەردەمی دەسەڵاتی ئەمەوییەکانەوە ئیدی شیعریش گۆڕوتین و ڕێزی جارانی پەیدا کردەوە، چونکە بە چێبوونی دەوڵەتی ئەمەوی جارێکی دی شانازی کردن بە خێڵ و جەنگی نێوان خێڵەکان لەسەر دەسەڵات. ڕێک وەک سەردەمی جاهیلی دەستی پێکردەوە. ئەوەش لەولاوە بوەستێ، کە خودی دەوڵەتی ئەمەوی لەسەر بناغەی خێڵ دروست بوو.

لەلای عارەب شیعر نووسین نیشانەی کامڵ بوونی هۆش و زەین بووە. تا ئەو ڕادەیەی ئەوەی شیعری نووسیبێ بە کەسێکی زیرەک و دانا لە قەڵەم دراوە. کەچی وەکو تر، یەک لە باری شیعر، لە ئەفسانەکاندا هاتووە، کە گیانداریش توانیویێتی شیعر بنووسێ. زۆربەی قارەمانانی حیکایەت و ئەفسانەکانی نێو (هەزار و یەک شەوە) کاتێ تووشی داوی دڵداری دێن یان بەرەوڕووی دیمەنێکی سەرنج کێش دەبنەوە یانژی بەرەوڕووی تەنگانە و چورتمێک دەبنەوە، دەشیعرێن. بۆیە هەزارو یەک شەوە، کە خۆی کتێبی کۆ هەقایەتە، بەسەدان دێڕە شیعری تێدایە. تەنانەت گیاندارە بێزمانەکانیش بۆ سەلماندنی زیرەکی و کامڵ بوونی بیرو هۆشیان و بۆ دەمکوتی بەرامبەرو ڕکابەرەکانیان شیعریان وەک چەکی بەرگری بەکارهێناوە. ئەوەتا لە شەوی چواردەیەمی کتێبی ناوداری هەزارو یەک شەوەدا «مەیموون»ێک، کە لە کەشتییەکدایە بە بەرچاوی سەر نشینەکانەوە شیعر دەنووسێ. لەسەر بەرزیی شیعرەکەو جوانی دەستخەتی لەلایەن پادشاوە خەڵات دەکرێ. مەیموونیش دوای نان خواردن حەوت جاران خاکی بەرپێی پادشا ماچ دەکا!! ئەوەتا ئەم دیاردەی شیعراندنە، باڵندەشی گرتۆتەوە. ڕێک لە شەوی (١٧٧)دا بە ناوی حیکایەتێک لەمەڕ باڵندە. «حكاية تتعلق بالطيور» هەیە. لەم حیکایەتەدا مراوییەکی شیعر دۆست. هانا بۆ جووتێک تاوس دێنێ، کە لە ترسی دڕندەو مرۆڤ ڕوویان لە دوورگەکە کردووە. مراوی دەڵێ: خەوم بینیوە، لە مەکرو فێڵی مرۆڤ دەترسم. ئەو بە شیعر تاوس لە فێڵ و دەهۆی مرۆڤ ئاگادار دەکاتەوە:

يعطيك من طرف اللسان حلاوة
و يروغ منك كما يروغ الثعلب

کاتێ کیسەڵ لێی دەپرسێ: لەسەرچی لە نیشتمانەکەی

خۆت هەڵکەندرایت و لێرە لەسەر بەردێک لەنێو ئەم ڕووبارەدا قەرارت گرتووە؟ دیسان بەشیعر، ئاوا وەڵام دەداتەوە:

إذا حل الثقيل بارض قوم
فما للساكنين سوى الرحيل

هەروەها لە شەوانی ١٧٩ و ١٨٠دا، ڕێوی و گورگ لە فۆرمی شیعردا گفتوگۆ دەکەن. ئەم دیاردەیەی، کە شیعر خزاوەتە ناو حیکایەت و خورافە و فێڵ و ئەفسانەوە. مانای بەهەند گرتن و ڕۆڵی گرنگی ئەم هونەرەیە لە مێژووی کۆنی ناوچەکەدا، بەڵام دەبێ لەوە دڵنیا بین، کە حیکایەت و هونەری گێڕانەوە بونیادی سەرەکی هەزار و یەک شەوەیە نەک شیعر، بەڵکو شیعر لە هەزارو یەک شەوەدا، کەوتۆتە پەراوێزەوە.!! ئەمەش بە خاڵێکی ئەرێنی بۆ ئەو کتێبە لە مێژینەیە حساب دەکرێ.

لە کوردستان، لەکن هەندێ بەناو شاعیر، شیعری نوێ «ئەو ڕستانەیە، کە لە مانا ڕووت کراونەتەوە و پێوەندییەک کۆی نەکردوونەتەوە یان کۆمەڵێک وشەی بێ پێوەندییە، بەنیازە لە شوێندا ڕووبەرێک لەسەر ڕووی ڕۆژنامەیەک، گۆڤارێک... داگیر بکات. هەندێ شاعیر هەڵەی زمان و ڕێزمانمان بە داهێنان پێ دەفرۆشن و بە شیعر لە قەڵەمی دەدەن.» ئەندرێ جید، لەمەڕ شیعر دەڵێ من هیچ پێناسەیەک ئا لەمە بە باشتر نازانم: «شیعر بۆی هەیە باز بداتە سەری دێڕ بێ ئەوەی ڕستەکە تەواو بووبێ.» لەمەڕ شاعیریش عارەب دەڵێن: «هەر سەدەیەک شاعیرێکی تێدا هەڵدەکەوێت!». بۆیە شاعیر کەسێکی دانسقە و پێگەیەکی کۆمەڵایەتی بەرزی هەبووە. وەک مێژوونووسە عارەبەکان خۆیان دەڵێن، بۆ ساڵڕۆژی لە دایکبوونی ئاهەنگیان سازداوە. جێی شانازی خێڵەکەی بووە و پلەی وەک پلەوپایەی میر بووە. هەر بەڕاستیش هەندێکیان و ئێستاشی لەگەڵدابێ میرو میرزادەن. بە پۆشاکی تایبەتییەوە لەوەی ئاخوندی ئاینەکانی ئەو سەردەمە پۆشاویانەو لە جێیەکی ڕوانگەی بەرز وەستاوەو بەدەم ئامـاژەوە، دەنگی لێ هەڵبڕیوە و شیعری خوێندۆتەوە.

هەروەسا ئەوان شیعریشیان بە سیحرو ئەفسانەوە بەستۆتەوە، گوایە شاعیریش پێوەندی بە «وادی عبقر»ەوە، ئەو دۆڵەی، لە ئەفسانەکانیاندا جێی کۆبوونەوەو گوزەرانی خێو و جنۆکەکان بووە، هەبووە.!! هەروەک ئەفسانەیەکی عارەبی بیابان نشین هەیە دەڵێ: «ئەوەی لە خەوندا شیری حوشتر بخواتەوە، ئەوا بۆ بەیانی کاتێ لە خەو ڕابوو، بۆتە شاعیر!».

حاڵی حازر، هێشتا لە وڵاتە هەرە دواکەوتووەکانی دنیادا شیعر ژانری ئەدەبی زاڵ و باوە. لێرەدا مەبەستم لە دواکەوتنی جڤاکییە. دەنا لە دنیای پێشکەوتوودا شیعرنووسین باوی نەماوەو ناوبەناو گوێی لەم جۆرە پلارانەش دەبێ: «ناشێ تۆش شیعر بنووسی! بۆچی تۆش شیعر دەنووسی؟!»

ئەم تەشەرەیان لە خۆشم داوە وەختێ لەنێو کۆمەڵێک خەڵکی وشیاردا منیش زارم هەڵهێنایەوە و لەمەڕ ئەدەب هەڵمدایە!! بەڵام هەر زوو بۆم ڕوون کردنەوە، کە من شیعرنووس نیم! بەڵێ شیعر لەکن جڤاکە هەرە لەدواکانی دنیا هێشتا هەر برەوی ماوە، بەڵام لەگەڵ جیاوازییەکی زۆردا لە هەمبەر شیعری کوردی. پاشەکشەی شیعر لە خۆرئاوا کارێکی کردووە ناوەیلی ڕۆژهەڵاتی بێنە پێشەوە. بۆ نموونە «محەمەد ستیتو»ی بە بنەچە مەغریبی خەڵاتی شیعری ساڵی ٢٠٠٤ی وڵاتی هۆڵەندەی پێبڕا. ڕەنگە لە وڵاتی خۆی نەناسرابێ. ئەمەش لەو سۆنگەیەوەیە کە خودی نووسەرە خۆرئاواییەکان ئەوەندە عەوداڵی شیعر نین.. ئەگینا لە کام بواردا ڕۆژهەڵات بۆڕی ڕۆژئاوای داوە؟

با هەندێ نموونەی زیندوو بهێنمەوە: (برنار مازو) کە شاعیرێکی فەرەنسی ناسراوە. لە گفتوگۆیەکدا، کە لە وڵاتی توونسەوە (خالد النجار) لەگەڵیدا سازدابوو، لە ڕۆژنامەی (الحیاة)ی ڕۆژی ٢٦/١٠/١٩٩٩دا، هاتە بڵاڤکردن، دەڵێ: «ژمارەی خوێنەری هەر کۆمەڵە شیعرێک لە ٣٠٠ هەتا ٦٠٠ خوێنەر تێپەڕ ناکا... خانەکانی پەخش و بڵاوکردنەوە ساڵانە نزیکەی هەزار دەستنووسیان پێدەگات.» فەرەنسا دڵی ڕووناکبیری ئەوروپایە، وێڕای ئەوەش حەشیمەتی سەدوپەنجا ملیۆنە. ئەگەر شیعر ڕۆژگاری بەسەرنەچوایە، دەبوو دیوانە شیعرێک بە دەیان هەزار دانەی لێ چاپ بکرایە و ساڵانەیش هەزاران دەستنووسی شیعر ڕەوانەی دەزگەکانی پەخش و بڵاوکردنەوە بکرانایە.

(خوان ئەنخیل خوریستو) لە ڕۆژنامەی (الحیاة)ی ژمارە (١٣١٩٩)ی ڕۆژی ٢٨/٤/١٩٩٩دا دەڵێ: «لە سەرەتای هەشتاکاندا، هێرشی ناوەیلی نوێ لە جیهانی ڕۆماندا دەستی پێکرد و بووە دیاردەیەکی بەرچاو، ئەم دیاردەیە پاشەکشەی بە کورتە چیرۆک و شیعر کردو بەرەو

خانەکانی دوای دواوە دووری خستنەوە.. ئەمەش لە سۆنگەی ئەو نوێخوازییەوە بوو، کە نووسەرانی ئەمەریکای لاتین هێنایان و بە جارێک هەرچی نووسینی ئەوروپا و ئەمەریکا هەبوو هەمووی بەجارێ ڕامالّی و زمانی ئیسپانیشی زیندوو کردەوە..»

خەڵکی وڵاتی مەغریبیش شیعر ناخوێننەوە. لەو وڵاتە (تەقریبەن) شیعر باوی نەماوە، ئەوان نووسەری باشیان هەیە و هەندێکیان بەزمانی فەرەنسی دەنووسن و پاشان بەرهەمەکانیان وەردەگێڕدرێنە سەر زمانی عارەبی.. هەر ئەم پشتگوێ خستنەی شیعر لەلایەن خەڵکی ئەو وڵاتەوە دنەی «محەمەد بنیس»ی سەرۆکی «ماڵی شیعر لە مەغریب»ی دا، پەنا بۆ یۆنسکۆ، کە ڕێکخراوێکی کولتووریی سەر بە نەتەوە یەکگرتووەکانە ببات و دەستەو دامانی ببێ. لێرەوە یۆنسکۆش بەدەنگ ئەم داوایەوە هات و بڕیار درا کە ٣/٢١ی هەموو ساڵێک بە ڕۆژی شیعر نامزەد بکرێ و یەکەم میهرەجانی ڕۆژی جیهانی شیعر لە شاری (دلف)ی وڵاتی یۆنان ساز بدرێ.

(موسی برهومە)، لە گۆڤاری «الوسط»ی ژمارە (٣٧٦ شباط ١٩٩٩)دا، لە شاری بەغدا، گفتوگۆیەکی لەگەڵ شاعیری عیراقی (یوسف الصائغ)دا سازداوە. لێی دەپرسێ: «دەڵێن شیعری عارەبی لە تەنگژەدایە نیشانەی ئەم تەنگژەیەش لەوەدا بەدیار دەکەوێ کە جەماوەر لێ تەکیوەتەوەو بە بێدەنگی ڕووی لە هونەرەکانی دیکەی وەک ڕۆمان کردووە، زۆریشن ئەوانەی ڕۆمان بە دیوانی ئەمڕۆی عەرەب حساب دەکەن، تۆ چلۆن بۆ ئەم تەنگژەیە دەڕوانی، لە کاتێکدا تۆ هەردوو جۆرە ژانرەکە دەنووسی؟»

وەڵام: «بەڵێ شیعری عارەبی لە تەنگژەدایە، ئەم تەنگژەیەش وەنەبێ بە تەنها شیعری عارەبی گرتبێتەوە، بەڵکو جیهانگیرەو پێوەندی بەو ڕاژەو (خزمەت)ەوە هەیە، کە شیعر لە توانایدایە پێشکەش بە دەزگاکانی پێوەندی جەماوەری، کە دیارترینیان تەلەڤزیۆنە بکات. ڕۆمان، شانۆ، سیناریۆ، هونەری شێوەکارو مۆزیک توانیویانە جێی خۆیان لە تەلەڤزیۆندا بکەنەوە، کەچی شیعر هیچی لە دەست نەهاتووە.. مەگەر لە بواری شیعری گۆرانیدا توانیبێتی شتێک بەدەست بهێنێ. بۆیە شیعر بانگ کراوە لێوەشاوەیی خۆی بنوێنێ و بەسەر هۆیەکانی ڕاگەیاندنی جەماوەریدا بکرێتەوە. دەنا ڕۆژ بەڕۆژ گۆشەگیرتر دەبێ، هەتا دەمرێ..» ئەم ڕایەی «الصائغ» تەواو دروستە، چونکە کەسێ لە دووی کات بەسەربردن و زانیاری و مەعریفە بگەڕێ، ناچێ کاتی شیرینی خۆی بەفیڕۆ بدات و بەدیار تیڤییەوە دابنیشێ و گوێ لەوەهمی شاعیر بگرێ. تیڤییەکیش ڕێزی کات و زەمەن بگرێ کاتی خێراو زێڕینی خۆی بۆ شیعر خوێندنەوە تەرخان ناکات، چونکە پێش وەخت ئاگادارە هەر کە شاعیر دەمی هەڵهێنایەوە ئیدی بینەری وشیار دەست دەداتە کۆنترۆڵ و کەناڵەکە دەگۆڕێ، مەگەر لە مۆریتانیا!!

دیسان لە ڕۆژنامەی (الحیاة) ژمارە ١٣٢٩٨ی ڕێکەوتی ٢٧/ تەمووزی ١٩٩٧دا، (منی عبد العظیم) لە شاعیری ناسراوی عەرەب «ئەدۆنیس» دەپرسێ: «ڕات لەهەمبەر پاشەکشەی شیعر چییە. گوایە سەردەم سەردەمی شیعر نییە و هی ڕۆمانە؟»

ئەدۆنیس: «لە خۆرئاوادا ئەمە قسەیەکی باوە. لەوانەیە ئەم چرکە مێژووییە و دۆخی ڕووناکبیری جیهان بێ بواریان بۆ گەشەسەندنی ڕۆمان ڕەخساندبێ.. شیعر پێویستی بە ڕامان هەیە و زەحمەتە ڕێبوارێکی سەرنشینی میترۆ بتوانێ دیوانە شیعرێک بخوێنێتەوە، بەڵام ئەو دەتوانێ ڕۆمان بخوێنێتەوە، چونکە دەکرێ شێوازی گێڕانەوەی ڕۆمان زیاتر بتوانێ داخوازیی خوێنەر لەنێو ئەو جەنجاڵییەدا دەستەبەر بکا تاکو شیعر. بێئەوەی مانای ئەوە بگەیەنێ گوایە هەموو ڕۆمانەکان سانان.. لەلایەکی دیکەوە دنیای شیعر زۆر شەخسی و تایبەتییەو بۆ ڕۆچوونە ناوی پێویستی بە ڕووناکبیریی باڵاو ئەزموونی قووڵ هەیە، ئەمەش وا خەریکە لە بەردەم زۆر هۆکاردا وەک تەلەڤزیۆن و سینەما و گۆڤارە وێنەدارەکاندا پاشەکشە دەکا، بەڵکو خودی کتێب لەبەردەم هەڕەشەی نەماندایە؛ وەک ئەوەی لەوانەیە ببێتە قەوان (سی دی). بۆ نموونە.. بەڵام بە بڕوای من لە هەموو وڵاتێکدا، لە نێو هەموو میللەتێکدا، لەنێو گشت زمانێکدا، هەزار شێت هەن شیعر بخوێنێتەوە. ئەمەش سەروزیادە.»

سەرنج بدە، سەری زمان و بنی زمانی شاعیری کورد ئەدۆنیسە و زۆربەیان پێی سەرسامن. بەم ڕۆژگارە باس هەر باسی ئەوە. ئەدۆنیس وای وت و ئەدۆنیس وای کرد..! کەچی خودی ئەدۆنیس، کە سەردەمێ بڕوای وابوو، شیعر مۆسیقایە؛ ئەوەتا نەهۆ ئومێدی گەورەو گرانی شێتەکانە، بەڵکو ئەمە خوایە شێتەکان میزیان

کـەف بکات و بەرهەمــەکــانی بخــوێننەوە. ئەدۆنیس ڕاســتگۆیە و فــێڵ لە خــۆی ناکــا. ڕاست دەڵێ: لەم ڕۆژگارەدا هەر مەگەر شێت شیعر بخوێنێتەوە!! بەڵام ئەدۆنیس باسی ئەوە ناکات، کە ڕۆمان بەردەوام لە ڕووی هونەرو تەکنیکەوە بەرەو پێشـــەوە هەنگاوی ناوە. بە زمـانی سـادەی دوور لە گـرێ و گـۆڵ دەنووسـرێ. چێـژی گـوێگرتن و هەڵـوەدای بیسـتنی حـیکایەتی لای مـرۆڤ زیندووکردۆتەوە. جدیتر دەم لە کێشەکانی ئینسانەوە دەدات و تژییــە لە خـەیاڵ و فـەنتـازیاکەی جاران، بەڵام هونەری و ســەرنجکێش. جــێی هەمــوو هونەرەکــانی دیکەی، بەشیعریشەوە تێدا دەبێتەوە، کەچی شیعر ڕۆژ لەدوای ڕۆژ لەبەر ئەو هەمـوو گـرێ و گـۆڵانەی دووچار هاتووە، خزاوەتە کۆلانێکی دەرنەچووەوە.

جیاوازییەکی گەلێ گەورە لەنێوان شیعری عـەرەبی و کوردیدا هەیە، کە هەمیشە دەبێ ڕەچاوبکرێ. شیـعری عـەرەبی بە دوو زمـانی تەواو جیاواز دەنووسـرێ. زمـانی خەڵک و زمـانی حکوومەت، کە ئەمەی دواییان زۆرینەی هەرە زۆری عارەب لێی تێناگەن. زمانێکی خۆ بەزل زانی بەگـرێ و گـۆڵ، کە خـۆی لەسەراوردی ڕەشە خەڵکەکەوە دادەنێ، بەڵام شیـعری کوردی بە زمـانی خـەڵک دەدوێ. لای ئێمە زمـانی دەوڵەت و زمـانی خـەڵک هەر یەکێکە. جێی باسە زانا «إبن خلدون» ٦٠٠ سـاڵێک لەمـەوبەر باسی شـعری مـیللی لە مـەغریب و جەزائیـر و مـیسـر کـردووەو نوقـلانەشی لێداوە کە شیـعری میللی دەبێـتە شیعری ئایندە. ئەمەش لەو سۆنگەیەوەیە، کە شاعیری مـیللی بە زمـانێکی سـاکـار دەدوێ و سـینگ هەڵکێش نییە. بەو زمانە دەدوێ، کە خەڵک خەونی پێوە دەبینن و لەگـەڵ ژن و بـراو منداڵی خـۆیاندا قسـەی پێـدەکـەن و گـۆرانی پێدەڵێن. زمـانی میللی زمانی جەماوەری پان و بەرینی خـەڵکە، بەڵام هەرچی فـوسـحـایە، بەتایبـەتی فـوسحـای کـۆن، ئەوە زمـانی سـەر ڕەفە بەرزەکـان و نێـو فــەرهەنگە پەڕپووت بووەکــانە.. ئەم پێــشــبــینی و نوقـلانەیەی ئیبن خەلدوون ئەمرۆ هەر بە ڕاستی هاتۆتە دی.. ئەمرۆ جەماوەریترین شاعیرانی عارەب، ئەمانەن: ئەحـمـەد فـوئاد نەجم، سـەلاح جاهین، عـەبدولڕەحـمـان ئەبەنودی و سەید حجاب لە مـیسـر.. هەروەها عـومـەر ئەلفـەڕا و عـەلی شیـبـانی و مـوزەفـەر نەواب و عـوریان سـەید خـەڵەف، کە هەر هەموویان بە زمـانی خەڵک واتە (عامیە- جلفە) دەنووسن!

شیعر لە نیمچە دوورگەی عەرەب

لەوە دەچێ شـیـعـر لەم سـەردەمـەی نیـمـچە دوورگـەی عەرەبدا، کە زێدی گەورە شاعیرانی سەردەمی جاهیلییە و تاکـو ئێـسـتـاش هەر شـانازییـان پێـوە دەکـرێ، نەزری ئەمـیـرو وەزیرو گـەورە بەرپرسـان بێ. دەبێ ئەوەش بڵێم لەوێندەرێ وەک جڤـاکـێکی لە ڕووی کـۆمـەڵایەتییـەوە دواکەوتوو، شیعر هێشتا لە هەرەتی خۆیدایە. با بزانین ناوە دیارەکـانی بواری شـیـعـر کـێن و چ جۆرە شـیـعـرێک لەوێ باوێتی؟

لەوێندەرێ گـەلێ جـاران کـۆڕی شـیـعـر خـوێندنەوە بەسلاوی شاهانە دەست پێدەکات، چونکە خودی شاعیر ئەمـیـرە و بە پشـتـێک یان دوان دەچێـتـەوە سـەر شا عەبدولعەزیزی دامەزرێنەری شانشینی عەرەبی سعوودی. کۆڕەکە پێشتر ڕیکلامی بۆ دەکرێ و گەلێ جاران لەلایەن تیـڤـیــیـەکی زۆر بەناوبانگەوە وەک (ئیم بی سی) بۆ نموونە، ڕیکلامی بۆ دەکرێ. با چەند نموونە و بەڵگەیەک بهێنمەوە:

کـەناڵی (ئێم بی سی) ڕۆژی ٢٠٠٠/٧/٥ بانگەشە بۆ کۆڕی شیعر خوێندنەوەی شازادەی شاعیر (عبدالرحمن بن مسـاعـد بن عبدالعزیز) دەکات. هەر ئەم کـەناڵە، لە ڕێگەی ڕۆژنامەوانی موتورفە (کوثر البشراوي)یەوە و لە بەرنامەکەی خۆیدا شازادەیەکی دیکەمـان پێ دەناسێنێ و گـفـتـوگـۆی لەگـەڵدا دەکـات، کـە شـیـعـری مـیللی دەخوێنێتەوە، ئەم شاعیرە بە شیعری (أون) بەناوبانگە، کـە گـۆرانیـبـێـژی ناوداری کـەنداو (مــحـمـد عــبـده) کردوویەتی بەگۆرانی.

هەروەها شـازادەی شـاعـیـر (خـالد الفـیـصل)، کـە لە هەمان کاتدا هونەرمەندی شێوەکاریشە و خاوەنی شیعری بەناوبانگی «مــرت السنین و الشــایب طفل- ســاڵان تێپەڕین و پیرەمێرد هێشتا منداڵە»

شازادەی شـاعـیـر (طلال بن عـبـدالعزیز الرشـیـد)، کە ٢٠٠٣/١١/٢٨ لە جەزائیر کوژرا.

شازادەی شاعیر (بندر بن عبد المحسن)، کە شیعری گۆرانی بۆ هونەرمەندی گۆرانیبێژی سعوودی (عبدالمجید عــبــداله) نووســیــوە. وەک گــۆرانی (منزعلك). هونەرمــەندی ناوبراو بە گــۆرانی (رهیب) ناوبانگی دەرکـرد. بیـرمـە لە چاوپێکەوتنێکدا لێـیــان پرسی: «قـەرزاربـاری کـێـیت؟» ناوبراو لە وەڵامـدا وتی: «زۆر کەس، لەسـەروو هەموویانەوە شازادەی شـاعیر (محـمد

العبداله الفيصل). ئەم ئەميرانە جگە لە تيڤييە گرنگەکان، ڕۆژنامە هەرە گرنگەکانی جيهانی عەرەب ڕيکلام بۆ چالاکييەکانيان دەکەن. هەر بۆ نموونە، لە ژمارەی ٨ی شوباتی ٢٠٠٠ی ڕۆژنامەی (الشرق الأوسط)دا، ئاگادارييەک بەم سەردێرە دەخوێنيتەوە: «لە ميهرەجانی جەنادرييە، ئێوارە کۆڕێک بۆ شازادە خالد الفيصل سازدەکرێت.»

هەروەها لە ژمارەی ڕۆژی ١١ی شوباتی ٢٠٠٠ی ڕۆژنامەی (الحياة)دا، ئەم ئاگادارييە بڵاوکراوەتەوە: «کۆمەڵەی فاس- سايس-ی ڕۆشنبيری لە مەغريب کۆڕێکی ڕێزلێنان بۆ شاعيری ئيمارات (الدکتور مانع سعيد العتيبە) ڕاوێژکاری سەرۆکی دەوڵەتی ئيمارات (الشيخ زايد بن سلطان آل نهيان) ڕێک دەخات. کۆڕەکە ڕۆژی هەينی دەست پێدەکات.

هەروەها زنجيرە دراماى (آخر الفرسان) کە لە ڕەمەزانی ساڵی ٢٠٠٠دا لە کەناڵی (ئێم بی سی)يەوە پێشکەش کرا، شيعری پێشەکی دراماکە، لە نووسينی (الشيخ محمد بن راشد آل مکتوم) بوو، کە دەکاتە جێگری سەرۆکی ئيماراتی ئەو سەردەمە.

هەروا بێتەوە گۆرانييە بە ناوبانگەکەی «أم کلثوم» بەناوی «ثورة الشك»، شيعری شازادەی شاعير «عبدالله بن الفيصل»ە.

دياردەيەکی نوێ و سەير

شاری «طائف»ی وڵاتی عەرەبستانی سعوودی ڕۆژی ٢٤/١٠/١٩٩٩ ڕێزی لە «١٦٥» شاعيرنا، کە خەڵکی وڵاتی سعودييە و دەرەوەی ئەو وڵاتە بوون. ئەو شاعيرانەی ڕۆژێ لە ڕۆژان شيعريان بۆ تايبەتمەنديی و مێژووی ئەو شارە نووسيوە. جێی باسە (طائف) هاوينگەی يەکەمی وڵاتەکەيە. خەڵاتەکەيش بريتی بوو لە بڕوانامەو مەتاڵێکی يادگاريی و سەرجەمی شيعرەکان، کە لە دووتوێی فەرهەنگێکی شيعريدا چاپ کرابوون. زۆربەی ئەم خەڵاتانەش بە نەوەی ئەو شاعيرانە دەبەخشران، چونکە ژمارەيەکی زۆری ئەو شاعيرانە لە دنيادا نەمابوون. لە ناوياندا ميری شاعيرانی سەردەمی خۆی (ئەحمەد شەوقی) هەبوو. بڕوانە: الشرق الأوسط، ژمارە ٧٦٣٧، ڕۆژی ٢٦/١٠/١٩٩٩.

سەرنج بدەن شاعيرانی ناوچەی کەنداو بەزۆری ئەميرو وەزيرن. شيعر بۆ گۆرانی دەنووسن. ديارە ئەمەيان تەواو لە جێيە، چونکە ئەو شيعرەی ببێتە گۆرانی ئيدی بە زيندوويی دەمێنێتەوە. بەتايبەتی ئەمان، کە شيعرەکانيان بەرەوڕووی باشترين هونەرمەندی گۆرانيبێژی سەردەمەکەيان دەکەنەوە، بەڵام خۆ شيعری گۆرانيش هەروا ئاسان نييە. لە کوردستانی باشووردا، لەو سەدان، يان هەزاران شاعيرەی کە هەن، ژمارەی ئەوانەيان، کە دەتوانن شيعری گۆرانی بنووسی لە پەنجەی دەستێکيش کەمترن. ديارترينيان (ئەحمەد محەمەد)ە. کە بەلای منەوە زيندووترين شاعيری ئەم سەردەمەيە.

دەبێ ئەوەش بڵێين کە ئەمڕۆ لەلايەن نووسەرانی وڵاتانی کەنداوەوە بەگشتی ڕەوتێکی بەهێزی ڕۆمان نووسين لە ئارادايە. هەرە ديارترينيان هزرڤان و ڕۆماننووس «ترکي الحمد»ی خەڵکی وڵاتی عەرەبستانی سعوودی، بە ڕۆمانی «الکراديب».. هەروەها «ميس خالد العثمان» بە ڕۆمانی «غرفة السماء».. «آلاء الهذلول» بە ڕۆمانی «الإنتحار المأجور».

ئەم ڕۆمانانەو گەلێکی ديکە، کاتێ دەيانخوێنيتەوە بڕواناکەی لەو وڵاتە، لە پشت ئەو کەلاوە ڕووناکبيرييەوە دەنگی وەها ورياو بەدەربەست هەبن. ڕووی ڕاستەقينەی کارەساتباری ئەوێ بخەنە ڕوو. بڕواناکەی لەپشت ئەو بريق و باقە درۆزنە ڕووکەشەوە، کە لەوێندەرێ لە ئارادايە کەسانی وەها وشيار بژين و لە خەمی خەڵک و خەمی گۆڕان و پێشڤەچووندابن. دەحەپەسێيت و ئەوەندەت لە دەست دێ دەستخۆشييان لێ بکەيت. ئەمەش لە خۆيدا مانای ئەوەيە لە پشت ئەو ستەم و دواکەوتنە جڤاکييەوە ڕووناکبيری بەدەربەست هەن، دەيانەوێ لەو وەهمە درۆزنەی شيعری لە مێژوو بەجێماوی هەڵاوێرن و بەشێوەيەکی کۆنکريتی، ئەو جڤاکە بخەنە ڕوو..

تۆ هەر بەخوێندنەوەی ڕۆمانی «الکراديب» بۆت ڕوون دەبێتەوە، لەوێ، لەوديو ئەو پاڵاوگەو چراخان و ئاپارتمانە بەرزانەوە چ کارەساتێک ڕوودەدات و چ دۆزەخێک نێڵە نێڵ دەسووتێ؟ لەوێندەرێ گرتووخانەکان چەند نووتەک و ترسناکن؟! کەچی لە شيعرەکاندا، ئەوێ بەهەشتی خودايە لەسەر زەوی. لەيەک وڵاتدا، دوو دنيای دژ بەيەک: دوو دنيای ناکۆک.. وەهمی شيعر و ڕيالی ڕۆمان!! لە باسی خودەوە بۆ باسی ئەوانی دی. لە زمانێکی تاکلايەنەوە بۆ دايەلۆگ. زمانی ڕۆمان، ئايندەی گەشی ئەدەب.

پێداچوونەوەیەک بە وەرگێڕانەکەی «مێژووی فەلسەفەی هیگڵ»

عەبدولقادر عەزیز سەعید

(٢ - ٢)

لە ل ١٧٣ دێڕی ٢٣ وەرگێڕ نووسیویەتی:

«بیرۆکەی سەراپاگیر لەسەر شتێک» وابزانم هەموو کوردی زانێک دەزانێ ئەم دەربڕینە هەڵەیە. هیگڵ خۆیشی (لە تێکستە عەرەبییەکەدا) وتوویەتی: «بیرۆکەی سەرتاپاگیر دەربارەی شتێک»

- لە ل١٧٤ پەراوێزێکی گرینگی سێ دێڕی پەڕیوەو وەرگێڕ نەیکردووە بە کوردی؟.

خاڵی (ب) دێڕی سێ لە ل ١٧٤ بە تەواوەتی شێوێنراوەو بە هەڵە کراوە بە کوردی وەرگێڕ نووسیویەتی: «ئێمە حەقیقەت تەنها لە ڕێگەی ئەوە دەزانین کە دەگێڕدرێتەوە» ئەمە بیروبۆچوونی هیگڵ نییە، وا دیارە برای وەرگێڕ هیچ لە قسەکانی هیگڵ تێنەگەیشتووە، ئەگینا لەکاتی وەرگێڕانی ئەم خاڵەدا هەڵوەستەیەکی دەکردو تۆزێک ڕادەما. دەبێ ئەو حەقیقەتە چ ڕاستەقینەیەک بێت کە لە ڕێگەی گێڕدرانەوەوە بزانرێت؟!. هیگڵ وەک گریمانەیەک کە ویستوویەتی توێ توێی بکات و شی بکاتەوە وتوویەتی کە ئەمە وەرگێڕانە ڕاستەکەیە: ب «ئێمە تەنها بەهۆی بیرکردنەوەی ڕێک و پێکەوە- ڕاستەقینە دەزانین»

لە ل١٧٧ دێڕی یەکەم کە ناوونیشانە وەرگێڕ نووسیویەتی:

١- بوون لەخۆیدا یان بەهێز potentiality

ئەوەی لێرەدا دەتوانم بیڵێم ئەوەیە برای وەرگێڕ لە کتێبخانەی کوردی بێ خەبەرە، چونکە لە ناوەڕاستی ساڵانی حەفتای سەدەی ڕابردووەوە کۆڕی زانیاریی کورد چەندین بڵاوکراوەو نامیلکەو کتێبی دەربارەی زاراوەزانستی و پەروەدەیی و نەفسی و فەلسەفە

بڵاوکردەوە. ئەو وشانەی کە لە بەرهەمەکانی ئەرستۆ وەرگیرابوون و کرابوون بە کوردی هەردوو وشەی (بالفعل و بالقوة) بوون بەرامبەر بە وشەی یەکەم (کردەکیی) و بۆ دووەم وشەی (هێزەکیی) دانراوە، بۆیە دەڵێم دەبوو کاک عیرفان سوودی لەو بڵاوکراوە جۆربەجۆرانەی کۆڕی ناوبراو وەربگرتبایە، ئەوکاتە ئەم هەموو هەڵە زەقانەی نەدەکرد. ئیتر بە باوەڕی من ناونیشانەکە دەبێ بەم جۆرە بێت:

«بوون لەخۆیدا یاخود بەهێزەکیی؛

– لە پەراوێزی هەمان لاپەڕەدا، لەبەرامبەر «الامکان الفارغ» وەرگێڕ نووسیویەتی (توانای بەتاڵ) بە باوەڕی من ئەمە پڕ بەپێستی خۆی نییە و ڕاستتر وابوو بیوتبایە: «شیاوەکیی پووچ». دەتوانم هەمان شت دەربارەی ناونیشانی ل١٧٩ بڵێم وەرگێڕ نووسیویەتی «بوونی کارەکەی» بە باوەڕی من وشەکەی کۆڕی زانیاریی کورد- بەغدا لێرەدا بەتەواوەتی دەگونجێ و پڕ بەپێستی خۆیەتی ئەگەر بوترێ:

«بوونی کردەکیی...) دیسان ئەوەی سەرنج ڕادەکێشی کاک عیرفان لە هەموو پەراوێزەکاندا وشەی عەرەبی (المترجم)ی لەناوکەوانەدا وەک خۆی بە عەرەبی نووسیوەتەوە، کەچی لە هەردوو پەراوێزی ل ١٧٩ ل١٨٠) ئەمەی لە بیر چۆتەوەو نووسیویەتی «وەرگێڕ» ئایا ئەمە بەسەردا تێپەڕینە، یاخود هەڵەی چاپە؟!

هەر لە پەراوێزی ل١٧٩ دێڕی چوار وشەی لاتینییە کە بەهەڵەی چاپ نووسراوە کە Existere دەبوو (وەک لە عەرەبییەکەدا داهاتووە (Existonce) بنووسرێ، ئینجا هەر لەهەمان دێڕ وشەی Existere پەڕیوەو دیارە هەڵە چنیش هەستی پێنەکردووە. دیارە دێڕی دووەمی پەراوێزی ل١٨٠ هەڵەی چاپەو وشەی دیالێکتیک بووە بە (لیکتکدا): ڕستەکە بەم جۆرە نووسراوە (یەکەم شتیشە کە لە ڕەوتی لێکتیکدا لە کاتیگوری خۆ گۆڕیوەوە دەردەچێت» بە باوەڕی من دەبوو ڕستەکە بەم جۆرە وەرگێڕدرێ: «یەکەم شتەکە لە ڕەوتی دیالێکتیکدا لە چەمکی گۆڕان دەکەوێتەوە».

لە ل ١٨٠دا شتێکی چاوەڕوان نەکراو سەرنجی ڕاکێشام و دڵتەنگی کردم، وەرگێڕ جیاوازی لەنێوان هەردوو وشەی عەرەبی «هنا و هناک» نەکردووە، دەبێ ئەوەندە لە عەرەبی نەشارەزاو بێخەبەربێت!. لە جیاتی «الوجود هناک» نووسیویەتی:

«بوون لێرەدا» دێڕی ١٣؟! ئەمە هەڵەیەکە بەهیچ جۆرێک نابێ بەسەریدا تێپەڕیت! دەبوو بزانی «هناک» بۆ دوورە و دەنووسرێت (لەوێ) بەرامبەر بە (هنا) دەنووسرێ (لێرە) ئەمە شتێکە بەهیچ جۆرێک نە لەکردن دیت و نە ئەقڵ دەیبڕێ! هەمان هەڵە لە پەراوێزیشدا دووبارەبۆتەوە.

لە پەراوێزی ل ١٨٦دا – دێڕی سێیەمی پەراوێز- وەرگێڕ لە جیاتی وشەی عەرەبی (تناقظ) وشەی (لێکهەڵوەشاندن)ی بەکارهێناوە، ئەوە بەتەواوەتی هەڵەیە. لە چاپکراو ورۆژنامەو بڵاوکراوەکوردییەکاندا بەرامبەر بەم وشە عەرەبییە وشەی (ناکۆکیی) بەکارهێنراوە بەکاردێت.

لە ل١٩٧ دێڕی ١٨ وەرگێڕ نووسیویەتی: بەم شێوەیە بەیەک لێدان کۆتایی بەم چەنەبازییە دێت کە لەبارەی فرە جۆریی فەلسەفەکانەوە هەیە».

وەرگێڕانەکەم ئەم ڕستەیە تەواو نین. دەبوو بەم جۆرە بێت:

بەم پێیە بەدەستوەشاندنێک چەندە بازییەکە دەربارەی هەمە چەشنەیی فەلسەفەکانەو فرە جۆریان کۆتایی هات» هیگڵ باسی ڕابردووی کردووە وەرگێڕ کردوویەتی بە تێنەپەڕ!

ل ١٩٩ بە باوەڕی من وەرگێڕانی هەردوو ناونیشانەکە نارێکوپێکە: وەرگێڕ نووسیوبەتی:

چوارەم: پراکتیزەکردنی ئەم ڤاتیکۆرییانە لەسەر مێژووی فەلسەفە.

١- فەلسەفە گوزارشتە لە سیستەم.

من وای بۆ دەچم کە دەبوو (بەسەر)بێ نەک (لەسەر) واتە بەم جۆرە بوایە:

پیادەکردنی ئەم چەمکانە بەسەر مێژووی فەلسەفەدا

١- فەلسەفە بریتییە لە سیستەم:

هەر لەهەمان لاپەڕەدا- دێڕی سێیەم نووسەر نووسیویەتی:

بیرۆکەیەکە خۆی بەرەو هوشیاری پەلکێش دەکات..

من وای بۆ دەچم کە دەبوو بڵێ: «ئەو بیرەیە کە خۆی بەرەو هوشیاریبوون دەبات» لە دێڕی ١٩ هەر هەمان لاپەڕەدا دەبوو لەجیاتی ئەوەی وەرگێڕ وتوویەتی:

«ئەم سیستەمەیەو شتێکی تر نییە» بنووسێ:

«ئەم سیستەمەیەو لەوە بەدەر شتێکی تر نییە».

لە ل ٢٠٤ دێڕی ٤ و لە پەراوێزدا دێڕی ٦، لەجیاتی «نعیمەو عنایە الالهیە» وەرگێڕ وشەی پشتیوانی خوای نووسیوە، بەپێی تێگەیشتنی من ئەوە ڕاست نییە، ئەم دوو وشەیە دەکرێ بەم جۆرە بکرێتە بەکوردی: (بەهرەی ڕەببانی) لەهیچ زمانێکدا (الالهي) بە خوایی ناکرێت بەکوردی، چونکە وشەی خوا بەرامبەر (الله) لە ئیسلامدا بەکاردێت و (الالهي) شتێکی ترە.

ل ٢٠٥ وەرگێڕ نووسیویەتی: «دەرئەنجامە پوختەکراوەکانی ئەوەی پێشوو».

بە باوەڕی من ئەمە بەوردی نەکراوە بەکوردی، چونکە ناوو نیشانە عەرەبییەکە ئەگەر بکرێ بەکوردی دەبێ بەم جۆرە بێت: «چەند ئەنجامێکی پوختەکراوە لەوەی پێشوو».

ل ٢٠٧ دیسانەوە بە باوەڕی من ناونیشانەکە بەتەواوەتی نەکراوە بەکوردی وەرگێڕ نووسیویەتی: (فەلسەفە گرنگی بەڕا (کەسی)یەکان نادات) من وای بۆ دەچم دەبوو ئەم ناوونیشانە بەم جۆرە بێت:

(فەلسەفە بیروڕا (کەسییەکان) بەگرنگ دانانێ) یاخود (فەلسەفە بایەخ بە بیروڕا (کەسیەکان) نادات).

لە ل٢٠٩ بەبێ هیچ جۆرە ئاماژەپێکردنێک پەراوێزێکی شەش دێڕی پەڕێنراوە!! هەر لە ل٢٠٩ دێڕی ٢٤ وشەی (پەرەسەندن) بەهەڵە نووسراوە، دیارە ئەمە هەڵەی چاپە، بەڵام نازانم بۆچی کاک عیرفان بەرامبەر وشەی عەرەبی (وجە) کە لە کوردیدا (ڕووە) وشەی (ڕووگەی) دووجار داڕشتووەو نووسیوە؟!

لە ل ٢١٤ هەردووخاڵی (أ،ب) بەناڕێکی کراون بەکوردی:

وەرگێڕ نووسیویەتی: «مێژووی فەلسەفەش ئەمانە دەخاتە ڕوو»

أ- دیاریکردنی توخمی سەلبکراو لە توخمەکانی ڕابردوودا.

ب- هەروەها خستنە ڕووی ئەو توخمەی کە پێویستە جەختی لەسەر بکاتەوە.

وەک من لەم چەند دێڕە گەیشتبم دەبوو بەم جۆرە بکرایەتە کوردی:

«مێژووی فەلسەفەش ئەمانە نیشان دەدات:

أ- سنوور دارێتی ڕەگەزە (توخمە) زەوتکراوەکە لە توخمەکانی ڕابردوودا.

ب- هەروەها ئەو ڕەگەزانەش کە دەبێ تیایدا دووپات بکرێنەوە، نیشان دەدات.

لە ل ٢٢٠ دێڕی ٥-٦ بەهەڵەکراوە بەکوردی. وەرگێڕ وتوویەتی:

«یەکەمجار بزانین: کامەیە بنەماکانی ئەو (فەلسەفەیەی!) کە بەشێوەیەکی ڕاستەقینە دەرکەوتووە، دوای ئەمەش دووەمجار دەبێت لەوە بکۆڵینەوە.» بەپێی تێگەیشتنی من دوو دێڕە عەرەبییەکە دەبێ بەم شێوەیە بکرێن بەکوردی: «بزانین یەکەم: بنەماکانی ڕێبازە فەلسەفەییەکان کامانەن کە بەکردەکی دەرکەوتوون ئینجا پشت ڕاستی بکەنەوە دووەم.»

ناونیشانی ل٢٢١ بەهەڵەو ناڕێک و پێکی کراوە بەکوردی. وەرگێڕ نووسیویەتی:

«٣- گرنگیپێدانەکانمان لەسەر مێژوو بەشێوە گشتییەکەی ناوەستنەوە، بەڵکو لەسەر مێژووی بیردەوەستنەوە» ئەگەر لێرەدا ڕێگام پێ بدرێت لێرەدا پرسیارێک لە کاک عیرفان بکەم دەڵێم: ئایا تۆچی لەو دێڕە ناونیشانە تێدەگەیت؟! دەبێ «گرنگی پێدان لەسەر مێژوو وەستانەوە» چ واتایەک ببەخشێ؟! دەبوو ناونیشانەکەی بەم جۆرە وەربگێڕابایە: «٣- ئێمە بەشێوەیەکی گشتی بایەخ بەمێژوونادەین، بەڵکو گرنگی بەمێژووی بیردەدەین.» ئیتر نازانم ئەم تەمومژاوی کردنەو «لەسەرو، وەستانەوەو... تاد» ئاڵۆزکردنی واتاکەو شێواندنی ڕستەکان بەولاوە چی دەگەیەنێت؟!. دێڕی سێیەمی هەمان لاپەڕە: «لەسەر ئەوەی کە پێشتر وتمان دەرئەنجامی سێهەم دادەمەزرێت» هیگڵ نەوای وتووە و نەکوردیش بەم زمانە قسە دەکات، هیگڵ وتوویەتی:

«ئەنجامێکی سێهەم لەوە دەکەوێتەوە کە پێشتر گوتمان».

لە پەراوێزی ل٢٣٠ لەدوا دێڕدا (لە عەرەبییەکەدا نووسراوە ل ١٢٢) لە کوردییەکەدا بەهەڵەی چاپ بووە بە (ص٢٢). جگە لەمەش پەراوێزێکی سێ دێڕی پەڕێنراوەوە نەکراوە بەکوردی.

لە ل ٢٣١ هەمان هەڵەی زەقی پێشوو دووبارەبۆتەوە. لەجیاتی وشەی (المذاهب الملحدة) بەرامبەر بە وشەی لاتینی Atheism نووسیویەتی ڕێبازە (ناخواگەرەکان). ئەم وشە دروست کراوە، بەڵام زۆر ناشیانە

وشەکە کورت و کرمانجی مانای بێئیمانیی دەدات «ڕێبازە بێئیمانییەکان» لە ل٢٣٢ دا وەرگێڕ دێڕێکی نووسیوە پرسیارێکی لە مێشکمدا ورووژاند. وەرگێڕ نووسیوویەتی:

«ئەمەش- جارێکی تر- بەڕێگای لێکۆڵینەوەی فەیلەسووفە دێرینەکانەوە گرێدراوە» پرسیارەکە ئەوەیە: بە مرۆڤێک بڵێیت (فلانە شتە بەم ڕێگایەوە گرێدراوە» چیت لێ تێدەگات؟! ئایا شت بە ڕێگاوە گرێدەدرێ؟!. هیگڵ- وەک لە تێکستە عەرەبییەکەدا هاتووە وتوویەتی:

«ئەمەش- جارێکی تر- پێوەندیی بەشێوازی لێکۆڵینەوەی فەیلەسووفە کۆنەکانەوە هەیە...»

- لە ل ٢٣٣، دێڕی ١٢ وەرگێڕ نووسیوویەتی:

«هیچ شتێک لە ناشت وەدی نایەت». ئەوەی من لەو ڕستە عەرەبییە گەیشتبم ماناکەی بەم جۆرەیە:-

«هیچ شتێک لە هیچەوە پەیدا نابێت» ئیتر ئەم دێڕە بۆ وا دەسکاری کراوەو شیوێنراوە؟!.

لە ل ٢٣٧ دێڕی ٢٠ وشەی (خۆیەتی) کە لە کوردییەکەدا هاتووە لە عەرەبییەکەدا نییە و وەرگێڕ خستوویەتییە سەری. ئیتر پێنج دێڕ دواتر وەک من تێگەیشتووم وشەی «درەوشانەوەکانی تری گیانەوە» هەڵەیەو مەبەستی هیگڵ «چەند دەرکەوتنێکی گیانە».. وەرگێڕ خۆشی باش دەزانێ، چونکە هەر نەبێ ئەم بەرهەمەی هیگڵی خوێندۆتەوە، قسە لە دەرکەوتن و پەرەسەندنی گیان و بیر دەکرێت و «درەوشانەوە) شتێکی ترە و مەبەستی هیگڵ ناپێکێ.

لە ل٢٤٢ دەبوو ناونیشانە کە لەجیاتی: «باری مێژوویی فەلسەفە» بنووسێ «دۆخی مێژوویی فەلسەفە»، چونکە لێرەدا بار وا بەبیردا دێت کە قورسایی و کۆڵێک بێت کەوتبێتە سەر شانی فەلسەفە.

لە خاڵی ئەلف- دێڕی پێنجەمی لاپەڕەکە هیگڵ بەگشتی قسەی کردووەو وتوویەتی دەبێ ئەمە (بۆ نموونە) بکرێت و ببێت، کەچی وەرگێڕ کردوویەتی بە (ئاگاداری بین)، هیگڵ (ئێمە)ی تێنەخستووە و نەدەبوو وەرگێڕ دەسکاری ڕستەکە بکات. دێڕێک دواتر وەرگێڕ وشەی فەلسەفەی پەڕاندووەو واتا ڕاستەکە گۆڕاوە. هیگڵ وتوویەتی:

«لەسەر فەلسەفەی سەردەمەکە»، کەچی وەرگێڕ نووسیوویەتی:

«لەسەر سەردەمەکە» ئەمە هەڵەیەکەو مەبەستەکە دەگۆڕێ.

لە پەراوێزی ل ٢٤٥دا دێڕی یەکەم و دووەم، بە باوەڕی من قسەکەی (هیگڵ)ی تێکداوە، وەرگێر نووسیویەتی: «ئەرکی فەلسەفە لە وێناکردنی ئەوەدا- کورت دەبێتەوە!- کە بوونەوەرە، چونکە ئەوەی بوونەوەرە هیچ نییە جگە لە- ئەقڵ خۆی». ئایا وێناکردن کورت دەبێتەوە، خۆ ئەگەر مرۆڤ بڵێ وێنەکە تەڵخە، تەمومژاوییە، کاڵ بۆتەوە... تاد، ئەوە مرۆڤ تێدەگات و دەگونجێ، بەڵام کورت بوونەوەو وێنا کردنم نەبیستووە. من وای بۆدەچم قسەکەی هیگڵ بەم جۆرە دەکرێت بەکوردی: «ئەرکی فەلسەفە زیاتر بۆ چوونی ئەوەیە کە لە ئارادایە و هەیە تێناپەڕێ، چونکە ئەوەی هەیەو لە ئارادایە لەژێری (ئەقڵ) خۆی بەولاوە شتێکی تر نییە».

لە ل٢٤٧ دێڕی یەکەم بەهەڵە کراوە بەکوردی (ئەگەرچی بیرە سەرەکییەکان لاپەڕەکە بەگشتی بەشێوەیەکی تەمومژاویی کراون بەکوردی): وەرگێڕ نووسیویەتی:

«گیانی سەردەمێک لەسەردەمەکان ژیانێکی کرۆکییە بۆ ئەو سەردەمە» من وا لە ڕستە عەرەبییەکە گەیشتووم کە بەم شێوەیە بکرێت بەکوردی:

«گیانی سەردەمێک ژیانی جەوهەریی سەردەمەکەیە».

- لە پەراوێزی ل٢٤٨، هیگڵ کردارەکەی بە تێنەپەڕ (تصل) نووسیویەتی، کەچی وەرگێڕ کردوویەتی بە (وصول) (گەیشتن) ئەمە بۆ؟

- ل٢٤٩ لە دێڕی ٨دا دیاگۆگی کردووە بە «دیاگۆجی»، دیارە کاکی وەرگێڕ وەک میسرییەکان پیتی (ج) بە (گ) دەخوێنینەوە؟!

- هەرچەندی کردم لەدێڕی دووەمی پەراوێزی ل٢٤٩ نەگەیشتم، لەوێ نووسراوە:

«فەرمان ڕەوایی موشەربهە) ئەبێ ئەم وشەی دووەمی ناوکەوانەکە مانای چی بگەیەنێ و بەچ زمانێک بێت.؟!.

لە ل٢٥٢ خاڵی یەکەم و سێیەم بەهەڵە کراون بەکوردی، وەرگێڕ نووسیویەتی: «خاڵی یەکەم: ئەوەی کە- بەشێوەیەکی گشتی- بە ڕۆشنبیری زانستی دادەنرێت لەوێوە کە سەرەتاکانی بیرکردنەوەی عەقڵی لە

سروشت و گیاندایە، بەڵام ئەم سەرەتایانە چیتر فەلسەفە نین» «خاڵی سێیەم: بواری سێیەم گرنگی بە بەڵگەکاریی فەلسەفی دەدات، بەزۆری و بەگشتی ئەوە دەگرێتەوە کە بە میتافیزیکا، یان تێگەیشتن ناوی دەبەن.» من وای بۆ دەچم کە ئەم وەرگێڕانە پڕ بەپێستی قسەکەی هیگڵ نییە، دەبوو ئەم دەستەواژانە بەم جۆرە بکرێن بەکوردی خاڵی یەکەم: «ئەوەی- بەشێوەیەکی گشتی- بەرۆشنبیریی زانستی دادەنرێت.

لەوێدا چەند سەرەتایەکی بیری ژیرەکیی دەربارەی سروشت و گیان هەیە.»

خاڵی سێیەم: «بواری سێیەم بایەخ بە ئەنجامگیریی فەلسەفەیی دەدات و بەلایەنی هەمەکیی و فرەییەوە ئەوە دەگرێتەوە کە بە میتافیزیک وتێگەیشتن ناو دەبرێت.»

- ئەوەی من بەرچاوم کەوتبێ وەرگێڕ بەرامبەر وشەی (الثقافة)ی عەرەبی هەردوو وشەی کوردی (ڕۆشنبیری) و لاتینی کولتوور بەکاردێنێ ل٢٥٢ بە باوەڕی من جۆرە جیاوازییەک لەنێوان وشە کوردی و لاتینییەکەدا هەیە، ئەوی دواییان فراوانترەو جاروبار چەند لایەنێکی پەروەوردەیی و شارستانیش دەگرێتەوە بۆ نموونە بەرامبەر وشەی culture نووسراوە: (تثقیف، تهذیب، حضارة، حداثة... الخ بڕوانە منیر البعلبكي: المورد ٢٠٠٤ (دار العالم للملایین) بیروت- لبنان ط٣٧. ص٢٣٨ بڕوانە وشەی ناوبراو.

لە ل٢٥٦ پەراوێزێکی چوار دێڕیی دەربارەی هۆگۆ گرۆتیوس پەڕێنراوە.

لە پەراوێزی ل٢٥٧ دێڕی یەکەم بە هەڵەیەکی چاپ فرە دریش بووە بە فرۆرشی!. لە پەراوێزی ل٢٥٨دا لە نێوان ژمارە (١٤) و (١٥)دا پەراوێزێکی چواردێڕی پەڕێنراوەو دیارە هەڵەچنیش ناهەقی نەبووە کە هەستی پێ نەکردووە، بە باوەڕی من وەرگێڕ پەڕاندوویەتی، چونکە یەکسەر دوای ژمارە (١٤) ژمارە (١٥) بە دوایدا هاتووە. ئیتر هەڵەچن چۆنی پێ بزانێ!؟

- لە دوا دێڕی پەراوێزی ل ٢٥٨دا ناوی وەزیری دەوڵەت کانینگ بەهەڵەی چاپ بووە بە (کانبخ). لە ل ٢٦٤ پەراوێزی ژمارە (٢٢) قسەکەی هیگڵ بە هەڵەکراوە بەکوردی وەرگێڕ نووسیویەتی.... (بیر لە خۆ بکەرەوە) هیگڵ ئەمەی نەوتووە، بەڵکو نووسیویەتی: (بیر بۆ خۆت بکەرەوە) ئەم جۆرە هەڵە زەقانە ئەو بۆچوونە لە مێشکدا ڕەنگ دەڕێژی کە کاک عیرفان سەرپێیانە خەریکی وەرگێڕانەکە بووە، ئەگینا مرۆڤ ئەگەر تۆزێک ورد بێت ئەم هەڵە سەیرانە ناکات!

- لە ل٢٦٥ دێڕی ١٩، سیمای یەکەم بەهەڵە کراوە بەکوردی و ڕستە کوردییەکەش سەرگەردانە، وەرگێڕ نووسیویەتی: «سیمای یەکەم: ئەو ڕێگایەیە کە مرۆڤ لە ڕێگەیەوە هوشیاری بەخوا پەیدا دەکات».

دەبێ بە بۆچوونی کاک عیرفان (ئەو ڕێگایە کامە بێت کە مرۆڤ بەڕێگایەوە).؟! ئایا کورد وا قسە دەکات؟! ئەوەندەی من تێگەیشتبم هیگڵ وتوویەتی: «خەسڵەتی یەکەم: ئەو ڕێگایەیە کە مرۆڤ خوا (ڕەب)ی پێ دەناسێ»... ل٢٦٧ پرسیاری ژمارە (١) بەهەڵە داڕێژراوە. وەرگێڕ نووسیویەتی:

(١) ئێستاش فەلسەفە لە زانستی لاهووت و ئایین بەشێوە گشتییەکەی جیادەکرێتەوە؟! لێرەدا مرۆڤ هیچ نیشان و ئامرازی پرسیارێک لەسەرەتای ڕستەکەدا نابینێ، کەواتا ئەمە چ پرسیارێکە و چۆن نیشانەی پرسیار لە کۆتاییەکەیدا دانراوە، پرسیارەکەی هیگڵ لە عەرەبییەکەدا بەم جۆرەیە:

(١) چۆن فەلسەفە بەشێوەیەکی گشتی لە لاهووت و لە دین جیادەکرێتەوە؟

لە پرسیاری دووەمیشدا وشەیەک پەڕیوە؛ وەرگێڕ نووسیویەتی:

«.... پێویستە هۆکاری ئاینی» لە عەرەبییەکەدا نووسراوە:

«.... پێویستە لەسەرمان هۆکاری ئاینی». دێڕی ٢٣ لە ل ٢٦٧ ئەوی لە دوو کەوانەکەدایە بەوردی نەکراوە بەکوردی. وەرگێڕ نووسیویەتی:

«واتە فەلسەفەیەک کە لە ئاییندا دەیدۆزینەوە» لە تێکستە عەرەبییەکەدا بەوجۆرە هاتووە: «ئەو فەلسەفەیەی لە ئایینیدا هەیە».. لە ل٢٦٨ دێڕی سێیەمی پەراوێزەکەدا نووسراوە (تیولۆژیاو ڕەمز) ئەمە هەڵەیە ڕاستییەکەی (میتۆلۆژی و ڕەمز)ە.

- لە ل٢٦٩دا پەراوێزێکی ١٢خاڵی- چل دێڕی کە تەواوکەری ژمارە/٣ بووە پەڕیوە، دیارە وەرگێڕ نەیکردووە بەکوردی.

ل٢٧٠ دێڕی دەیەم بەڕێک وپێکی نەکراوە بەکوردی، وەرگێڕ نووسیویەتی: «وتراوە ئەم بیروباوەڕانەش

مەیلخوازییەکی لێکچوونخوازن» من وای تێدەگەم کە دەبوو ئەم دێڕە بەم جۆرە بەکوردی بکرایە:

«وتراوە ئەم باوەڕانە مەیلێکی لێکچوواندنیان هەیە.»

ل٢٧٠ لە پەراوێزدا دێڕی یەکەم نووسراوە (کە خوا دەرکە گرێت و) وەک من بۆی دەچم دەبوو وەرگێڕ بینووسیبایە:

کە «خواوەند وەردەگرێت» دیارە ئەمە هەڵەیەکی چاپە.

ل٢٧١ دێڕی دووەم و سێیەم بەهەڵە کراون بەکوردی و بۆچوونەکەی هیگڵ شێوێنراوە لەوێ نووسراوە: «لەبارەی تێڕامانمان لەبوونی خوایەک پێویستمان بە بنچینەیەکی زەرووری و کۆمەڵە کاتیگۆرییەکی ژیان وێنەیەک لە وێنەکانی بیر هەیە)، من بەش بەحاڵی خۆم بەم جۆرە لەم دوو ڕستە عەرەبییە گەیشتووم:

«کاتێک ئێمە سەرنجی بوونی خواوەندێک دەدەین، وەک بنچینەیەکی ناچاری پێویستمان بەچەند چەمکێکی تر یاخود بە وێنەیەک لە وێنەکانی بیر هەیە»..

هەر لە ل٢٧١ دێڕی ٢٣ بەهەڵە کراوە بەکوردی، وەرگێڕ نووسیویەتی:

«... کە ئایین وا نیشان بدات داوا لە مرۆڤ دەکات دەستبەرداری...» ئەمە قسەی هیگڵ نییە، بەڵکو ڕستەیەکی دەستکاری کراوە، چونکە لە عەرەبییەکەدا، وەک من تێگەیشتبم بەم شێوەیە:

«ئەگەر ئایین وا دەربکەوێ کە داوا لە مرۆڤ بکات دەستبەرداری..» هەروەها دێڕی ٢٤ بە تەواوەتی شێواوە. وەرگێڕ وتوویەتی: «چونکە لە حیکمەتی دنیایی شتێکی تری لێناکەوێتەوە، بەمەش کردەی مرۆیی و مەعریفەی مرۆیی بەشێوەیەکی پوخت لە دژیایەتیکردنی مەعریفەی خوایی و عەقڵی مرۆییدایە» ئەوە بێ سێ و دوو کردن هەڵەیە و دوور و نزیک پێوەندی بە قسەکەی هیگڵ-ەوە نییە، چونکە هیگڵ وتوویەتی: بەلای ئایینەوە لە فەلسەفە تەنیا داناییەکی دنیایی و کرداری مرۆیی و زانینی مرۆیی کە بەڕوون و پوختی دژی زانینی خواوەندیی و دژی ژیری خواوەندییە دەکەونەوە).

لە پەراوێزی ل٢٧٣دا وەرگێڕ ئەم دێڕە عەرەبییەی پەڕاندووە و نەیکردووە بە کوردی: (و مستأسرين كل فكر الى طاعة المسيح...) دەبێ ئەو ڕستە عەرەبییە ئەوەندە گران بێت کاک عیرفان دەسەڵاتی بەسەردانەشکابێ؟! کوردی ئەم دێڕە بەم جۆرە دەبێ: مستأسرين لە وشەی (أسير) واتە (دیل)ەوە هاتووە، واتە (هەموو بیرێک وەک دیل و یەخسیر ملکەچی گوێڕایەڵیی کردنی مەسیح دەکەن). هەر لە ل٢٧٣دا دێڕی (٥) وەرگێڕ نووسیویەتی: «مەترسن، ئێوە، لە باڵندەکان باشترن» لە عەرەبییەکەدا ناوی باڵندە نەهاتووە بەڵکو وتراوە:

«مەترسن ئێوە لە چۆلەکەیەکی (چێشکەیەکی) فرە، باشترین» ل٢٧٤دێڕی یەکەم لەجیاتی (حەقیقەتی) دووەم وشەی (شتێکە) دانراوە، ڕستەکە خۆیشی ڕەوان نییە وەرگێڕ وتوویەتی: ئەو حەقیقەتەی کە لە ڕێگای ئایینەوە دەگات بە ئێمە، شتێکە لە دەرەوەی ئێمەوە بە ئێمە دەبەخشرێن» من لە هەمان ڕستەی عەرەبی بەم جۆرە تێگەیشتووم:

«ئەو ڕاستەقینەیەی لە ڕێگای ئایینەوە پێمان دەگات، ڕاستەقینەیەکە لە دەرەوە دەماندرێتێ..» لە پەراوێزی ل٣٠٤داکاک عیرفان گەیشتۆتە چڵەپۆپەی داڕشتنی وشەو ڕستەی شەق و شڕی کوردی- بۆنموونە وتوویەتی: «لە نووسینە گەنجانە لاهوتیەکاندا» سەرنجی ڕستە عەرەبییەکەمدا بەم جۆرە بوو: «نووسینە لاهوتییەکانی سەردەمی لاوێتی»..

ل٢٧٤ دێڕی ٢١ بە هەڵە کراوە بە کوردی و ئەو مانایەی نەداوەتە دەست کە نووسەر یاخود تێکستە عەرەبییەکە مەبەستی بووە:

وەرگێڕ وتوویەتی:«ئینجا بە سروشت خوا خۆیەتی» ئەمە جۆرە گۆڕین و شێواندنێکە، چونکە هیگڵ وتوویەتی: «ئینجا سەر بە سروشتی ڕەب خۆیەتی» ئەم دوو قسەیە زۆر لە یەکتری جیاوازن. (شتێک خۆی شتەکە بێ) هیگڵ ئەمەی نەوتووە، بەڵکو وتوویەتی سەر بە سروشتی شتەکەیە! لە پەراوێزی ل٢٧٧ ژمارەی دوای ژمارە (٣٢) کە بە وشەی (بەراوردکە) دەست پێدەکات پەڕیوە.

لە ل٢٨١ دێڕی ٥ وەرگێڕ نووسیویەتی (شێوانی ڕەبانی یان پیرۆزکردن) بە بۆچوونی من باشتر بوو بڵێ (خوانی شێوانی ڕەببانی). ئینجا نازانم ئەم وشەی پیرۆز کردنەکە لە عەرەبییەکەدا نییە کاک عیرفان لەکوێی هێناوە؟ دێڕەکەی دواتر وەرگێڕ نووسیویەتی:

کە مەسیح بە ئامادەبوونێکی ڕاستەوخۆ ئامادە دەبێت»

به باوەڕی من ئەمە جۆرێکە لە وشەکردن بەکوردی. دەکرا بوترێ:

«مەسیح ڕاستەوخۆ لەوێ دەبێ»... لە ل٢٨٠ دێڕی ٦-٧ قسەکەی مەسیح بەنارێکوپێکی کراوە بەکوردی و هەڵەیەکی چاپیشی تێدایە، لە جیاتی (ڕۆژەکاندا) نووسراوە (روەکاندا) وەرگێڕ وتوویەتی: «ئەوە تا من تا تەواوبوونی گەردوون. لە هەموو ڕوەکاندا لەگەڵتام» وەرگێڕ لە جیاتی وشەی (دهر) گەردوونی نووسیوە. بە باوەڕبوونی من گەردوون دەهر نییە. مەسیحی مەبەستی قسە کوردییە ساکارەکەیە کە خەڵک بە کوردی دەڵێن (دنیا خەراپ بووە). من وا لە عەرەبییەکە گەیشتووم. «ئەوەتا من هەموو ڕۆژێک تا دنیا خراپ دەبێ لەگەڵتاندام» لە پەراوێزی ل٢٨١ (دێڕی حەوتی پەراوێز) دەسکاری کراوە، وەرگێڕ وتوویەتی (هەرکەس لە جەستەم بخوات) قسە عەرەبییەکە وتوویەتی «ئەوی لەشم بخوات» نەک لە (جەستەم یاخود لە لەشم بخوات»- لە ل٢٨٢ دێڕی سێیەم کوردییەکەی نارێکە. وەرگێڕ وتوویەتی: «هەرکەس وشەیەک لەسەر کوڕی مرۆڤ بڵێت.. بەڵام گەر وشەیەک لەسەر الروح القدس بڵێت...» من وای بۆ دەچم ئەو (لەسەرە) کوردی نییە، مرۆڤ ئاسایی لە ژیانی ڕۆژانەیدا دەڵێ: فلانە کەس قسەی پێ وتم، ڕزگار قسەی خۆشی، ناخۆش کرد، وشە لەسەر کردن لە کوردی ناچێت. دیسانەوە وای بۆ دەچم دەبوو بوترێ: «ئەوی قسەیەک بەکوڕی مرۆڤ بڵێت لێی دەبوردرێ، بەڵام ئەوی قسە بەگیانی پاک بڵێت لێی نابوردرێ»- لە کوردیدا قسە لێکردن هەیە، بەڵام ئەمە شتێکی ترە. دەوترێ ئەرێ مەسەلەکە چی بەسەرهات لە وەڵامی ئەم پرسیارەدا دەگوترێت: «لەدواییدا قسەی لێدەکەین!» لە پەراوێزی ل٢٨٣دا پەراوێزێکی گرنگی دوو دێڕیی پەڕێنراوە.

«ب- شێوەی بابەتیەتی خۆی لەدەست دەدات، زۆرجاریش ناوەڕۆک و شێوە لەبیردا یەکدەگرن.» ئەمە قسەکەی هیگڵ نییە و «باس زۆرجار یەکدەگرن» بەم جۆرە نەکردووە، لەوێدا وەک من تێیگەیشتبم وتراوە:

«ب- شێوە بابەتییەکەی خۆی لەدەست دەدات، مادام ناوەڕۆک و ڕوخسارەکە لەبیردا یەکدەگرن». لە پەراوێزی ل٢٨٩ (ژمارە- ٤٢) ڕستەکە باسی فەیلەسوفێکی کردووە دوو هەزار و سێ سەد و پەنجا ساڵ پێش ئێستا ژیاوە، کەچی کاک عیرفان بەدەمی تێنەپەڕ کردارەکانی نووسیوە وەک: دەردەکەوێ (کە دەبوو بڵێ دەرکەوتووە). هێرشی دەکاتە سەر (دەبوو بڵێ هێرش کردۆتەسەر..»تاد.

لە ل٢٩٠ پەراوێزێکی ئەوپەڕی گرنگی ١٧ دێڕی پەڕێنراوە و دیارە وەرگێڕ خۆی نەیکردووە بە کوردی، ئەگینا هەڵەچن هەستی پێدەکرد. - لە پەراوێزی ل٢٩١دا لە دێڕی دووەمەوە بە هەڵە کراوە بەکوردی. وەرگێڕ نووسیویەتی: «کە مەلەکەیەکی عەقلی بێگیانە و دابڕان و پچڕان دەخاتە نێوان بیرەکانەوە بنەمای شوناس (أ هەر أ)ە جیایە لەجیاواز. ئەوەندەی من لەو پەراوێزە تێگەیشتبم ئەم وەرگێڕانە هەڵەیە و دەبوو بەم جۆرە بێت:

«توانایەکی وشکی ژیرەکییە کە بیرەکان دەپچڕێنێ و لەیەکتربیان دادەبڕێ و بنەما بنەڕەتییەکە «أ هەرأ» واتە خوێنی دابڕاوە.

پەراوێزی ل٢٩٢ش هەر بەنارێک و پێکی کراوە بەکوردی.وەرگێڕ نووسیویەتی: «مەبەست لە ڕێبازی عەقلی لێرەدا ئەوەیە کە بە گوێرەی لاهوت گرنگی پێدەدات» هەرچەندی سەرم هێناو برد تێنەگەیشتم «بەگوێرەی لاهوت گرنگی پێدەدات» مەبەست لەچییە و گرنگی بەچی دەدات؟! وابزانم وەرگێڕانەکە دەبوو بەم شێوەیە بێت: «مەبەست لە ڕێبازی ژیرەکیی لێرەدا سەبارەت بەلاهوت، واتە، باوەڕهێنانە بەوەی کە ژیریی مرۆڤ نەک وەحی ڕەببانی تاکە ڕێگای ڕاستی گەیشتنە بە ڕاستەقینە و ڕێکخستنی کردار و ڕەفتارە.» - ل٢٩٤دێڕی سێ و چوار بە هەڵە کراون بەکوردی: وەرگێڕ نووسیویەتی... «بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ/ یان/ بەتواناداریی لەگەڵ ئاییندا یەککگرتووە، چونکە لەجیهانی مەسیحیدا سەری هەڵداوە و گەشەی کردووە گیان تاکانەیەو..» ئەوەی من تێبگەم هیگڵ لە تێکستە عەرەبییەکەدا باسی سەرهەڵدان و گەشەی کردن و تاکانەیی گیانی نەکردووە، بەڵکو لە عەرەبییەکەدا بەم جۆرە هاتووە: «...بەشێوەیەکی نادیار یاخود بەهێزەکیی لەگەڵ ئاییندا یەکی گرتووە، چونکە لە جیهانی مەسیحیدا پەیدابووە گیان یەکێکە...» - لە ل٢٩٥ دیڕی ٢٠-٢١ بە تەواوەتی شێواوە. هیگڵ باسی ڕۆشنبیری بەدەستهێنراوی کردووە و نازانم ئەم«گوێزرانەوەیە لەکوێوە هاتووە».

وەرگێڕ وتوویەتی:

ئیمان و باوەڕ هێنان لە ڕێگەی پەروەردە و فێرکردن و ڕۆشنبیرییەوە دەسخراوە بۆ هەموو مرۆڤێک دەگوازرێتەوە. لەم دوو دێڕە دوو ڕەخنە دەگیرێ: یەکەم: وەک وەرگێڕ نووسیویەتی (ئیمان و باوەڕهێنان) دووشتن و تاک نین، بۆیە دەبوو وەرگێڕ نەنووسێ دەسخراوە، چونکە دەسخراو بۆ تاک دەبێت. دووەم: نازانم مەبەست لەگواستنەوە و گوێزرانەوەی ئیمان بۆ مرۆڤ چی دەگەیەنێ و کام کوردە بەم جۆرە قسە دەکات و لەم ڕستەیە حاڵی دەبێت؟! من وا لە ڕستەکە گەیشتووم: «ئیمان و بڕواپێ بوون، بۆ هەموو کەسێک، بە پەروەردە و خوێندن و ڕۆشنبیریی بە دەست هێنراوەوە، بەدەست دێن» ل٣٠٠ دێڕی دووەم بەکوردییەکی نارێک نووسراوە. وەرگێڕ وتوویەتی: «شوێنکەوتنی عەقڵ بۆ ئیمان» نازانم چ پێویست بوو کاک عیرفان ئەم (بۆ)یە بنووسێ؟ باشە باشترو ڕەوانتر نەبوو بڵێ (ژێری شوێن ئیمان بکەوێ)؟! یان «ژێری سەر بە ئیمان بێت» یاخود «ژێری بەدوای ئیمان بکەوێت»تاد. هەر لە پەراوێزی هەمان لاپەڕەدا ناونیشانی بەرهەمەکەی هیگڵ بەهەڵە کراوە بەکوردی. کاک عیرفان نووسیویەتی: «دانراوێتی ئایینی مەسیحی» بەپێی تێگەیشتنی من دەبوو بنووسێ: «دۆخی ئایینی مەسیحی» یاخود- «ڕەوشی ئایینی مەسیحی». لە ل٣٠١ پەراوێزی ژمارە(٥١) وەرگێڕ بە تەواوەتی قسەکەی مەسیح کە هیگڵ خواستوویەتییەوە بە هەڵە کردوویەتی بە کوردی، مەسیح وتوویەتی: خۆم کڵێسەکەم دروست دەکەم، کەچی کاک عیرفان وا نووسیویەتی کە پیترۆس کڵێسەکە دروست بکات ئەمە هەڵەیەکە بەهیچ جۆرێک نابێ بکرێت..

بەداخەوە جارێکی تر وەرگێڕ لە پەراوێزی ل٣٠٣دا (بۆ) ناحەزە عەرەبییەکەی بەکارهێناوەتەوە و نووسیویەتی: ماهیەتی دەوڵەت وەدیهێنانێکی کارەکیە-بۆ ئیرادەی هەمەکیی... لە عەرەبییەکە ئەم ڕستەیە دەکرێ بەم شێوەیە بکرێت بەکوردی: «ماهیەتی دەوڵەت بەدیهێنانی کردەکیی خواستی هەمەکییە».

- ل٣٠٤ پەراوێزی یەکەم سەرەتاکەی هەڵەیە و لەوێدا باسی (زیاتر) نەکراوە. لە پەراوێزی دووەمدا ژمارە-٥٤-) لە دێڕی دووەمدا وشەی حەرفی بە هەڵە چاپ بووە بە خەرخی. لە جیاتی (إله) وشەی (خوا) بەکارهاتووە، وەک پێشتر وتم (إله) (خواوەندە). دەبوو وەرگێڕ ئەمە بزانێ! ل٣٠٦ دێڕی ١٤-١٥ بە نارێکی بەکوردی «ئەم تێبینیانە» کۆیە نەک تاک، چۆن دەوترێ پێوەندی بە.. هەیە؟! وەرگێڕ وتوویەتی:

«ئەم تێبینیانەش پێوەندی بەوەوە هەیە کە پێشتر لێی دواین و تا ئاستێکیش لەسەری دادەمەزرێن و ڕیزبەند دەبێ» بە باوەڕی من دەبوو ئەم دوو ڕستەیە بەم شێوەیە کرابان بە کوردی: «ئەم تێبینیانە پێوەندییان بەوەوە هەیە کە پێشتر باسمان کردو تاڕادەیەکیش لەوەوە کەوتوونەتەوە.»

دێڕی یەکەم و دووەمی ل٣٠٧ بەنارێک و پێکی کراون بەکوردی و وشەی (زۆرجار) کە وەرگێڕ نووسیویەتی لە تێکستە عەرەبییەکەدا نییە. وەرگێڕ نووسیویەتی «(١) وتراوە میتۆلۆجیا مەسەلە فەلسەفیەکان دەگرێتە خۆی، زۆرجار ئەم مەسەلانە بەشێوەیەکی گشتی دەکەونە ناو گوزارشتە ئایینەکانەوە» بەڕاستی خوێنەر هەقیەتی دڵتەنگ و غەمباربێ کە تێکستی فەلسەفە بەتایبەتی هی شۆڕە سوارێکی وەک هیگڵ بەو شەق و شڕییە بنووسرێت. من وا لە تێکستەکە گەیشتووم:

«وتراوە میتۆلۆجی چەند کێشەیەکی فەلسەفەیی تیایە، لەبەر ئەوەی ئەم کێشانە بە چەند دەستەواژەیەکی گشتی ئایینی دەربڕاون، ئەوا دەبێ فەلسەفە خۆی بە توێژینەوەی داستانەکانەوە خەریک بکات». بەگشتی لاپەڕەکە تەمومژاوییە و دێڕی ١٩ وشەکانی پاش و پێش کراون. لە ٢١٠ قسەکەی بلوتارک بەسەرپێی کراوە بە کوردی، وەرگێڕ نووسیویەتی: یەک بوون نییە.. یان بەکورتی: سروشت شتێکی وابەرهەم ناهێنێ کە لە شتێکی تر بەرهەم نەهاتبێ» لە تێکستە عەرەبییەکەدا دووجار وشەی بەرهەم هێنان دووبارەنەبۆتەوە، دەکرێ تێکستە بەم جۆرە بکرێتە کوردی: «بوونەوەرێک نییە کە... یان بەکورتی: سروشت شتێک بەرهەم ناهێنێ کە لە شتێکی تر پێک نەهاتبێ..» لە پەراوێزی هەمان لاپەڕەدا «پەراوێز هەڵەیەکی چاپ هەیە.» لە ل٣١٥ دێڕی ١١ وەرگێڕ لەجیاتی وشەی عەرەبی «السالک» نووسیویەتی کەسی ڕێگرتوو، ئەمە وەرگێڕانێکە دوور نییە لەلای خوێنەر وێنەیەکی بەرەواژوو ڕەنگ بڕێژێ، واتە ئەم وشەیە وادێتە بەرگوێ کە کەسێک هەیە ڕێگای گرتووە، بەڵام وشەی (السالک) لەم تێکستەدا ئەو کەسە

دەگرێتەوە کە ڕێگا مەبەستەکەی گرتۆتەبەر. هیوادارم وەرگێڕ لەچاپی ئایندەدا بایەخ بەم لایەنانە بدات.

ل٣١٩، کۆتایی دێڕی هەشتەم، «ئەمەیان نەکردووە» زیادە و پێوەندیی بە ڕستەکەوە نییە و بگرە بۆ تەمایەی ناحەزکردنی دەربڕینەکە. دێڕی ١٩ بە هەڵە کراوە بەکوردی وەرگێڕ نووسیویەتی «لەڕەمزدا گوزارشتیان لێبکرێت» ڕاستییەکەی وەک لە تێکستە عەرەبییەکەدا هاتووە بەم جۆرەیە: «بە ڕەمز دەربڕدرێن» لە ل٣٢٠ دێڕی ٨ بە هەڵە کراوە بە کوردی وەک ئەوەی دەستکاری کرابێ وادێتە بەرچاو وەرگێڕ نووسیویەتی:

«خاڵی سێهەم کە گرنگە سەرنجی بدەین ئەوەیە، ئاین بەو شێوەیەی کە ئاوایە، هەروەک شیعر لە بیرەکان پێکهاتووە».

هیگڵ لەو ڕستەیەدا- تێکستی عەرەبی- باسی ئەوەی نەکردووە (گرنگە)، بەڵکو وتوویەتی (پێویستە) و نەیگوتووە ئاین لەچی پێکهاتووە. بۆیە من بەم جۆرە لە تێکستی ناوبراو گەیشتووم:

«خاڵی سێهەم کە پێویستە لە سەرمان ئاگاداری بین ئەوەیە کە ئایین وەک شیعر چەند بیروڕایەکی تیایە.»

دێڕی دوانزەش ئەوەی لەنێو دوو کەوانەکە دایە بە هەڵە کراوە بە کوردی و لاپەڕەکە بەگشتی نارێک و پێکە. وەرگێڕ نووسیویەتی:

(واتە لە بارەی ئەو هونەرەوە کە زمان هۆکارەکەیەتی) لە عەرەبییەکەدا وەک من تێگەیشتبم بەم جۆرەیە: «مەبەستمان ئەو هونەرەیە کە زمان ئامرازەکەیەتی» نازانم ئەم (ئامرازە)ی هیگڵ وتوویەتی بۆچی کاک عیرفان کردوویەتی بەهۆکار!؟

- لە پەراوێزی ل٣٢١دا (ژمارە- ٦٩) کە باسی لە گۆتە کراوە، لە عەرەبییەکەدا نووسراوە (ئەدەب) و وەرگێڕ کردوویەتی بە (ئەدیب) وەرگێڕ نووسیویەتی: «یەکێکە لە کەڵە ئەدیبەکانی جیهان»، بەڵام لە عەرەبییەکەدا نووسراوە: «یەکێکە لە کەڵەکانی ئەدەبی جیهان»، ئەم گۆڕینە جارێکی تر ئەو بۆچوونە پشت ڕاست دەکاتەوە کە وەرگێڕانەکە ورد نییە و زۆرشت دەسکاری کراوە، بێگومان ئەمە کارێکە نابێ بکرێت!!

هەر لە ل٣٢١ دێڕی ١٢ لە تێکستە عەرەبییەکەدا وشەی لاتینی ئەسکولائینی نووسراوە و لە تەنیشتییەوە وشەی عەرەبی (المدرسيين) خراوەتە نێو دوو کەوانەوە بێگومان هەردوو وشە لاتینی و عەرەبییەکە یەک واتا دەبەخشن، کەچی کاکی وەرگێڕ لەجیاتی وشەکە وشەیەکی کوردی دارشتووە و لە جێگای (المدرسيين) دایناوە ئەویش وشەی (فێرخوازەکانە). ئەمە جگە لەوەی لە زماندا هەڵەیە، ئەو فەیلەسووفانەی سەدەکانی ناوەڕاست بەهیچ جۆرێک فێرخواز نەبوون، ئەگەر ئەوان خەڵکی تریان فێر نەکردبێ. من لەگەڵ ئەوە نیم وشە عەرەبییەکە بەکاربێت، چونکە بابەتەکە خۆی ئەوروپاییە و لە کوردستانیشدا زۆر دەمێکە وشەی قوتابخانە (ئەگەرچی لە وشەی کیتابییەوە) کەوتۆتەوە، ڕۆیشتووە و جێگیربووە. ل٣٢٣ دێڕی ١٨، ١٩ بەناتەواویی و نارێک و پێکی کراون بەکوردی. وەرگێڕ بە هەڵە نووسویەتی (زانستە بەشەکییەکان) پێم شک نایەت کوردێک هەبێ لە مانای ئەم دوو وشەیە تێبگات: وەرگێڕ وتوویەتی: «یەکەم بوار لەو بوارانە کە پەیوەستن بە فەلسەفەوە بواری زانستە بەشەکییەکانە ئەمەش بوارێکە دەکرێت بە فەلسەفەی دابنێین لەسەر ئەم بناغەیە کە لە جیهانبینی تاکەکەسی بیری تاکەکەسی ئێمە پێک هاتووە.» ئەگەرچی ئەم وەرگێڕانە نارێک و پێکە و پڕ بە پێستی قسەکەی هیگڵ نییە، چونکە ئەم شۆڕە سوارە لە چەند شوێنێکدا ڕوونی کردۆتەوە کە مەبەستی لە زانستە تایبەتییەکان بووە کە هەریەکەیان تایبەتن بە بابەتێکی دیاریکراوەوە. بە باوەڕی من دەبوو ئەم دوو دێڕە بەم جۆرە کرابان بە کوردی: «مەیدانێک لەو مەیدانانەی پێوەندی بە فەلسەفەوە هەیە، مەیدانی زانستە تایبەتییەکانە، ئەمە مەیدانێکە دەکرێ بە فەلسەفە دابنرێت پشت ئەستوور بەوە کە دیدی تاکەکەسیمان و بیرکردنەوەی تاکەکەسیمانی تێدایە.» هەر لە هەمان لاپەڕەدا دێڕی ١٢ وەرگێڕ لەجیاتی وشەی (فرز)ی عەرەبی وشەی کوردی بژار کردنی داناوە، بێگومان ئەمەش هەڵەیە! بەشی حەوتەم ل٣٢٩ بەتەواوەتی هەڵەی وەرگێڕانی ناونیشانەکە زەق و ئاشکرایە. لەوێ نووسراوە: «دابەشکردنی گشتی بۆ مێژووی فەلسەفە» بە باوەڕی من ئەمە بریتییە لە وەرگێڕانی وشە بەوشە، ئەگینا دەبوو بنووسرێت: «دابەشکردنێکی گشتی مێژووی فەلسەفە»

ل٣٣٢ لە سەرەتای لاپەڕەدا وشەی (پێشنیار) زیادکراوە و لە تێکستەکەدا نییە. وەرگێڕ وتوویەتی: ئەو پرسیارەی لێرەدا پێشنیار دەکرێت... لە عەرەبییەکەدا

بەم جۆرە هاتووە: ئەو پرسیارەی ئێستا کە دەکرێت ئەمەیە.. لە دێڕی سێیەمدا نووسراوە: گەیشتبێتە پلەی بوون.

ڕاستییەکەی ئەمەیە (دەگاتە پلەی بوون). هەر ل٣٣٢ پەراوێزی (٥) وشەی مەرج (شرط) پەڕێنراوە. دوادێڕی هەمان پەراوێز بە هەڵە (نا) کراوە. ل٣٣٤، خاڵی (أ) بە تەواوەتی بە هەڵە کراوە بەکوردی. وەرگێڕ نووسیویەتی: «أ- بیری هەمەکی دەکاتە بابەتی خۆی» نازانم کاک عیرفان لەو دێڕەدا هەستی بەوە نەکردووە کە بکەر دیارنییە؟! لە تێکستە عەرەبییەکەدا بەم جۆرە نووسراوە: «أ- بیر، هەمەکیی دەکاتە بابەتی خۆی».

- هەروەها دێڕی (١١) لە هەمان خاڵدا بەناڕێکی کراوە بە کوردی. وەرگێڕ نووسیویەتی: «لەسەر ئەمەش بابەتیەت لێرەدا هەیە، بەڵام لەسەر شکلی بیر» دەبێ بە باوەڕی کاک عیرفان «لەسەر ئەمە و... لەسەر شکل» لە چ زارێکی زمانی کوردیدا بەم شێوەیە بەکاربێت؟! من وای بۆ دەچم کە وەرگێڕانەکە دەبوو بەم شێوەیە بێت: «بەم پێیە بابەتییەت لێرەدا هەیە، بەڵام بەشێوەیەکی بیر» زمانی خاڵی (ب) ئەوپەڕی کۆڵەوارە مرۆڤ نازانێ بەتەواوەتی باسی چی دەکات. لە ل٣٣٦ دێڕی (٧) لە عەرەبییەکەدا چین بەتاک هاتووە کەچی کاک عیرفان کردوویەتی بەکۆ وتوویەتی (چینەداخراوەکان) ئەمە بۆ؟! دێڕی (٩)، ڕۆژهەڵاتی دووەم بەهەڵەی چاپ بوو بە لە «ڕۆژهەڵاتە» کە دەبوو بە «لە ڕۆژهەڵاتدا» بنووسرێت.

پەراوێزی ل٣٧٢ ژمارەیەک بە هەڵە کراوە بە کوردی وەرگێڕ وتوویەتی «بڕیارێکی هەمەکیانەی فەیلەسووفێکی گەورەیە» ئەمە لە عەرەبییەکەدا نەهاتووە. لەوێ وتراوە «متعسف» کە لە «عسف»ی عەرەبییەوە هاتووە ماناکەی «زوڵم»ە هەرەمەکیی. وەرگێڕانە کە دەبێ بەم جۆرە بێت»:

«حوکمێکی زاڵمانەی فەیلەسووفە مەزنەکەیە» هەر لە هەمان دێڕدا «بغیض» کراوە بە (بوغراوی) دیارە ئەمە هەڵەیەکی چاپە. لە پەراوێزی ل٣٣٩ دوو هەڵە سەرنج ڕادەکێشن: ١- لە دێڕی دەی پەراوێزدا وشەی (مادی) پەڕیوە و مانای ڕستەکە لەنگ بووە. ٢- پەراوێزێکی حەوت دێڕی پەڕێنراوە کە لە ل٣٧٤ی تێکستە عەرەبییەکەدایە، ئەمە چۆنە کاک عیرفان هەستی پێ نەکردووە؟!.

لە ل٣٤٨ پەراوێزێکی پێنج دێڕی پەڕێنراوە، کە لە تێکستە عەرەبییەکەدا لە ل٣٨٥دایە - پەراوێزی ل٣٥٤ بەتەواوەتی شێوێنراوە و واپێدەچێ وەرگێڕ هەندێک ڕستەی دەسکاری کردبێ. بۆ نموونە لە (دێڕی چوارەمی پەراوێزە) کە داهاتووە: «واتە مرۆڤ پێویستە مەعریفە دامەزرێنێ و وێنا نەکات» هەرچەندی کردم لە مانای ئەم ڕستەیە نەگەیشتم. عەرەبییەکە دەکرێ بەم جۆرە بکرێت بە کوردی، «واتە پێویستە مرۆڤ سەرگەرمی زانین نەبێت». ل٣٥٦ دێڕی- ٩- بە وردی نەکراوە بەکوردی. وەرگێڕ وتوویەتی: «بەو ئەندازەیەی کە گیان کۆتادار دەبێتەوە و بەمەش ڕووبەڕووی سروشت دەوەستێتەوە». من بەم جۆرە لە عەرەبییەکە گەیشتووم «بەو ئەندازەیەی گیان سنووردار دەبێت بەمەش دژایەتی سروشت دەکات».

لەپەراوێزی ل٣٥٩ یەکەم پیتی وشە لاتینیەکە بە هەڵە لە (ه)وە بوە بە (D).

لە پەراوێزی ل٣٦٨ وەرگێڕ وشەی (توصیە)ی عەرەبی کردووە بەوەسیەت. بە باوەڕی من ئەمە لە جێگای خۆیدا نییە، لە کوردیداوەسیەت یەکێک دەیکات کە بزانێ دەمرێ، یاخود دوای مردنەکەی چی بکرێت. ئەو وشە عەرەبییەی لێرەدا بەکارهاتووە (توصیە) مانای ڕاسپاردە و ڕاسپاردن دەدات.

لە ل٣٨٠ پەراوێزێکی شەش دێڕی پەڕێنراوە.

ل٣٨٦ (پەراوێزی دێڕی یەکەم) لەجیاتی (بریتییە لە) بە هەڵە نووسراوە (گوزارشت لە). ل٣٨٧ بە هەڵەیەکی چاپ و وشەی پەتییە بووە بە پیتە. هەروەها دێڕی پێنجەم برووسکەیە بووە بە بروسکەسە. ل٣٨٨ بە هەڵەیەکی چاپ ناوی «لاو- تسی» بووە بە «لاورتسی» نازانم بۆ وەرگێڕ هەستی بەوە نەکردووە کە ناوەکە «کنگ King»ە نەک «کنج». لە پەراوێزی ل٣٨٨ ژمارە (١٧) لاوتز بووە بە لاونز. لە ل٣٨٩- ٣٩٠دا واپێدەچێ (دێڕی ١٥) وەرگێڕ هەستی بەوە نەکردبێ کە جیاوازییەکی گەورە لەنێوان (خلق- صنع)دا هەیە، لە تێکستەکەدا (خلق) نووسراوە وەرگێڕ کردوویەتی بە (دروست کردن)، کە ئەم وشەیەش واتای صنع دەدات: دەبوو بڵێ: ژێریەکی داهێناوە و یەکیش دووی داهێناوە و دوو و سێ و بەڵام سێ هەموو جیهانی داهێناوە».

- لە ل٣٩٢ پەراوێزێکی گرنگی (٧)دێڕی پەڕێنراوە.
- لە پەراوێزی ل٣٩٣ ناوی کولبروک بە هەڵەی چاپ

بووە بە کوبروک.

- ل٣٩٧ ژمارە سێ بە هەڵە کراوە بە کوردی وەرگێڕ وتوویەتی:

«٣- وێنەیەکی دیاریکراو و زانینی بنەماکان.» لە عەرەبییەکەدا بەم جۆرە هاتووە: «٣- ئەو وێنەیەی زانینی بنەماکان دیار و دەستنیشاندەکات.» لە ل٣٩٨ لە پەراوێزدا ژمارە «٣٦» دانراوە بەبێ ئەوەی هیچ شتێک لەلایەوە نووسرابێت.

لە ل٤٠٢دا پەراوێزەکە بە هەڵە کراوە بە کوردی. وەرگێڕ نووسیویەتی: «جۆناز ئەو هۆ بنچینەییانەی کە دەبنە هۆی چاکە هەڵچوونە...» عەرەبییەکەی وەک من تێگەیشتم بەم جۆرەیە:

«گۆناز ئەو هێزانەیە یاخود ئەو خەسڵەتە بنچینەییانەیە کە دەبێتە مایەی چاکەکاری».

- لە پەراوێزی لە ٤٠٧دا وەرگێڕ بنەما زێرینەکەی بیری کۆنی یۆنانی زۆر بە نارێک و پێکی و ناشیرینی کردوە بە کوردی کاک عیرفان نووسیویەتی: «هیچ لە ناشت وەدی نایەت» ئەوەندەی من لە عەرەبییەکە تێگەیشتبم وەرگێڕانەکەی دەبێ بەم شێوەیە بێت:

«هیچ شتێک لە هیچەوە ناکەوێتەوە».

سێیەم: ئەنجام

هیچ لە خوێنەر ناشارمەوە ئەگەر بڵێم بەدەگمەن لاپەڕەیەک لەو وەرگێڕانە ناکەوێتە بەرچاوم کە چەندین هەڵە و کەموکوڕی تێدا نەبێت. جگە لەو خاڵ و کەلەبەر و کەموکورییانەی پێشتر خستنمە بەرچاوان، بە باشی دەزانم سەرنج بۆ چەند خاڵێکی تر- بەگشتی- ڕابکێشم:

یەکەم: لە زۆربەی هەرە زۆری ئەو شوێنانەی هیگڵ بیروبۆچوونی خۆی دەربڕیوە یاخود قسەکانی پێشتری خۆی پوختە کردۆتەوە، بە شێواوی و نیوەچڵی و تەمومژاویی کراون بە کوردی.

دووەم: هەموو دەمی کرداری تێپەڕو ڕابوردووی تێکستە عەرەبیەکە لە کوردییەکەدا کراون بە تێنپەڕ، هەندێ جار مرۆڤ وا هەست پێدەکات کە نووسەر ئێستا قسەت بۆ دەکات و باسی مێژووی ڕابردووە ناکات ئەمە بۆچی؟! بابەتەکە خۆی مێژووی فەلسەفەیە و هیگڵ باسی قۆناخی پێش خۆی دەکات!!.

سێیەم: وشە عەرەبییەکان بە تایبەتی (زەرورەت، مەعریفە، عەینی، مومارەسە، دیقەت، وەسفدەکرێت) ئەوەندە بەزەقی بەکارهاتوون هیچیان جێگای خۆیانیان لە ڕستە کوردییەکاندا بە تەواوەتی نەگرتووە، بگرە بوونەتە مایەی ناشیرین کردنی ڕوخساری ڕستە و دەستەواژەکان.

چوارەم: زۆر وشەی عەرەبی و بێگانە هەیە، دوای جۆرە گۆڕانێک کە لەگەڵ سروشتی زمانی کوردیدا بگونجێ، لە زمانی کوردیدا جێگای خۆیانیان کردۆتەوە، بۆ نموونە وەک وشەی ئەقڵ چونکە پیتی (ع) لە کوردیدا نییە، کەچی کاک عیرفان ئەوەی بواردووە و وشەی (عەقڵ)ی نووسیوە ئەمە بۆ؟!.

پێنجەم: بەدەگمەن نەبێ وەرگێڕ هەستی بە جیاوازیی نێوان دارشتنی ڕستە و دەربڕین لە زمانی عەرەبی و کوردیدا نەکردووە. زۆربەی هەرە زۆری ڕستەکان لە چەند وشەیەک کە لە عەرەبییەوە کراون بەکوردی داڕێژراون. بۆ نموونە وەرگێڕ «أتخاذ القرار»ی عەرەبی کردووە بە «بڕیار وەرگرتن» ئەمەش وشە وەرگێڕانە چونکە وەرگێڕ خۆیشی باش دەزانێ کە کورد بڕیار دەدات و بڕیار وەرناگرێت!.

شەشەم: دەبوو دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی هەر نەبێ زمان زانێک یاخود کەسێک کە لە هەردوو زمانی عەرەبی و کوردی کە زمانی دووتێکستەکەی ڕابسپێرێ تا بە وردی هەردوو تێکستەکە لەگەڵ یەکتری بەراورد بکات. دەمەوێ بە دەزگای بەڕێزی موکریان بڵێم یاخود وەبیری بهێنمەوە کە لەلاپەڕە «٤»ی تێکستە عەرەبیەکە، کە دکتۆرێک لە ئینگلیزییەوە وەریگێڕاوە، نووسراوە: (مراجعة لغوية): «ایهاب غريب». ئەی کوا پسپۆڕی زمان لەلای ئێوە؟! لە کۆتاییدا هیوادارم هەردوو برای وەرگێڕ و دەزگای ناوبراو بە سینگێکی فراوانەوە ئەم ڕەخنانەم لێ وەربگرن.

سەرچاوەکان:

(١) هیگڵ: مێژووی فەلسەفە، وەرگێڕانی عیرفان مستەفا، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی (هەولێر)- ٢٠٠٥.

(٢) هيجل: تأريخ الفلسفة، المجلد الثالث،المكتبة الهيجلية، المؤلفات. ترجمة: أ.د. امام عبدالفتاح إمام، مكتبة مدبولي القاهرة- ١٩٩٧.

زەردەشتیزم: فەلسەفەی کوردەواری یا وەهمی خۆپاراستن؟!

فەرهاد شاکەلی
(سوێد)

بەرایی

من نە ئاڤێستازانم و نە زەردەشتناس. لە سەرەتای هەشتاکاندا یەک دوو کۆرسی زمانی ئاڤێستام خوێند و بەشێکی کەمی گاتاکانمان شی کردەوە. بە سەرنجدانی ئەو هەموو سەرچاوەیەی لەو بوارەدا هەبوون و باس کرابوون، ئەوەم لە لا ڕوون بوو کە بۆ ئاشنابوون لەگەڵ بابەتەکەدا دەبێ مرۆڤ خۆی بۆ تەرخان بکات و بە قووڵی سەرچاوەکان بە سەر بکاتەوە. زەردەشتناسی خۆی زانستێکە وەک هەموو زانستەکانی دیکە، بنەما و مەرجی خۆی هەن، مێژووی خۆی هەیە و لق و بەشی جیاواز و زۆری لێ دەبنەوە.

من ئەم نووسینەی خۆم ناو نانێم لێکۆڵینەوە و بە کارێکی زانستیشی دانانێم. لێرەدا تەنیا هەوڵی ئەوە دەدەم لە ڕوانگەیەکی فەرهەنگی و فەلسەفی ـ سیاسییەوە لەو دیاردەیە ورد ببمەوە، بۆچی لەناو بازنەیەکی تەسکی خوێنەوار و ڕووناکبیرانی کوردستاندا جاروبار بیری گەڕانەوە بەرەو زەردەشتیزم و بەرەو ئاڤێستا دێتە ئاراوە و هێشتایش کەسانێک هەن پێیان وایە زەردەشت دەرمانی دەردەکانی ئەمڕۆی کوردەواریی پێیە و بە خۆبەستنەوە بە باوەڕەکانی زەردەشتەوە ئیدی دواکەوتن و بندەستیی دووهەزار ساڵەمان لە کۆڵ دەبێتەوە؟ من، دوای نزیکەی چارەکە سەدەیەک ژیان لە ئەورووپا، ناتوانم هەروا بە ساکاری تەماشای ئەو دیاردانە بکەم کە دەزانم لە زۆر لاوە بە تەونی بیر و نەخشەی ڕۆژهەڵاتناسان و ئیمپەریالیستانەوە بەستراون.

هاوکاتیش ناتوانم چاو لەو ڕاستییە تاڵە بپۆشم و لێی ببوورم کە ژیانی فەرهەنگی لە وڵاتانی ئێمەدا هێندە کز و لاواز و دواکەوتووە، فەرهەنگکارانی وا پەروەردە کردووە کە بە هیچ جۆرێ خۆیان بەوەوە ماندوو ناکەن بچنە بنج و بناوانی لق و بابەت و دیاردە هەزاربەهەزارەکانی زانستەوە لە دنیای تازەدا.

سەرهەڵدانەوە

وا پێ دەچێت ئەم بەسەرکردنەوەیەی دینی زەردەشتی و ئاڤێستای کتێبی پیرۆزی دینەکە، هەر چەند ساڵ جارێک لە ژیانی سیاسی و فەرهەنگیی کورددا سەر هەڵدەداتەوە و هەندێ خەڵک خۆیانی پێوە خەریک دەکەن، بێ ئەوەی هیچ ئەنجامێکی ئەوتۆی لێ بکەوێتەوە کە قورسایی و گرنگییەکی عەقڵی و لۆگیکیی هەبێت. بە خوێندنەوەی چاپەمەنییە کوردییەکانی سەرەتای سەدەی بیستەم، ناوەڕاستی چلەکان، کۆتاییی پەنجاکان و سەرەتای شەستەکان و هەروەهایش سەرەتای حەفتاکان، دەبینین ئالۆشی زەردەشتییەت و تاسە و نۆستالگیای ئاڤێستا و گاتاکان بەر بووەتە گیانی بەشێک لە ڕووناکبیران و کۆلکەڕووناکبیران. ئەمانە لەوە زیاتر کە پەنایان بردووەتە بەر تارمایی کەرتێکی مێژوو بۆ لەبیربردنەوەی دەردە سیاسی و فەرهەنگی و کۆمەڵایەتییەکانی سەردەمی خۆیان، نە کارێکی زانستییان ئەنجام داوە کە ببێتە ڕێڕۆشنکەرەوە بۆ تێگەیشتن لە زەردەشتییەت، نە تێزێکی سیاسیشیان پێشکەش کردووە تا بەو خەڵکە، یا هەر نەبێ بە لایەنگر و پیرۆزیانی خۆیان بڵێن چۆن و بە چ شێوەیەک دەتوانن سوود لە زەردەشتییەت و زەردەشتیزم وەربگرن. ئەم گەڕانەوەیە بەرەو مێژوویەکی نادیار و تەماوی، هەمیشە ڕوواڵەتی ئاشکرای قەیرانی گومانی ناسنامە و کەسایەتیی کورد بووە. لەو سەردەمانەدا کە کورد لە ڕووی سیاسییەوە پێویستی بەوە بووە بە ڕێگای شارستانییەت و پێشکەوتندا هەنگاوێک بنێت، یا لەبارەی پاشەڕۆژ و چارەنووسی خۆیەوە بڕیارێک بدات، دوودڵی و گومانێکی ڕەش سەرتاپێی هەبوونی داگیر کردووە. دوودڵییەکە لەوەوە هاتووە کە نەیزانیوە ئەم ڕێگایەی پێش خۆی بە تیشکی کامە چرا، کامە باوەڕ و ئیدیۆلۆگی ڕوون بکاتەوە، گومانەکەیشی ئەوە بووە کە خۆی نەناسیوە و نەیزانیوە جیۆگرافیای کەسایەتی و نەتەوایەتی و فیزیکیی خۆی چۆن دەستنیشان و پێناسە بکات.

نزیکبوونەوەیەک لە کێشەکە بە نیازی پێناسەکردنی

ئەم دیاردەیەی پەنجەم بۆ ڕاکێشا، ئیدی بە جۆرێ نۆستالگیا دابنرێت یا بە بۆچوونێکی ڕۆمانتیکانەی سیاسی، بیرکردنەوەیەکە پێی وایە کورد وەک نەتەوە و وەک تاکەکەس دەتوانێ بۆ بەرەنگاربوونەوەی کێشە و گرفتە سیاسی و کۆمەڵایەتی و فەرهەنگییەکانی خۆی و بۆ وەلاخستنی ئەو هێز و فاکتۆرانەی هەڕەشە لە بوون و مانەوەی دەکەن، دەتوانێت سوود لە ڕابوردوویەکی دینی - فەرهەنگی وەربگرێت کە زەردەشتیزمە و دەکرێ ئەم ڕابوردووە وەک پرۆژەیەکی سیاسی و فەرهەنگی و شارستانی بخرێتە گەڕ و بکرێتە دەستوورێک بۆ هەموو لایەنەکانی ژیانی ئەمڕۆی. ئەمە کورتەیەکی پوخت و ئاسانکراوی کێشەکەیە. بەڵام ئەگەر بمانەوێ لایەنی دیکەی کێشەکە تێ بگەین دەبێ بە جۆرێکی دیکە هەڵیسەنگێنین و لێی بکۆڵینەوە. لێرەدا دەکرێ هەندێ پرسیار بکەین، بێ ئەوەی ڕووی دەمان لە کەسێک یا لایەنێک بێت:

١: ئایا ئەم بۆچوونە بەڕاستی لە زەردەشتیزم گەیشتووە و دەزانێ فەلسەفە و پەیامی زەردەشتییەت چییە؟

٢: ئەگەر ئێمە دەوڵەت بە ئامانجێکی گرنگ و ڕوونی بزووتنەوەی کوردایەتی بزانین، ئایا دەکرێ لە دنیای ئەمڕۆدا دەوڵەتێک لەسەر بنەما فەلسەفی و ڕۆحی و ئەخلاقی و ئابوورییەکانی زەردەشتیزم دامەزرێنین؟

٣: ئەگەر هەر وایشمان دانا کە بەڵێ دەکرێ دەوڵەتێکی وا هەبێت، ڕێگە و شێوەی پێکهێنانی چۆنە و کامەیە؟ ئایا دەتوانین هەروا سووک و ئاسان کۆمەڵی کوردستان، کە لە پلەی یەکەمدا کۆمەڵێکی موسڵمانە، بەڵام هاوکاتیش مۆزاییکێکی دینی و ئێتنی و چینایەتی و زمانەوانییە، بگەڕێنینەوە بۆ سەردەمێک کە باشترین زانیاریمان لەبارەیەوە لە کۆمەڵێ هیپۆتێز، یا بۆچوونی تیۆریی ڕووت تێپەڕ ناکات؟

٤: تەنانەت ئەگەر بیر لە دەوڵەتیش نەکەینەوە، ئایا

زەردەشتیزم دەتوانێ ببێتە وەرامدەرەوەی کێشە ڕۆحی و فەلسەفی و فەرهەنگییەکانی مرۆڤی کورد، یا هەر مرۆڤ بە گشتی؟ ئاخر هەموو ئیدیۆلۆگییەک خۆی بە میراتگری هەموو فکر و بە وەرامدەرەوەی هەموو کێشەکانی مرۆڤایەتی دادەنێت.

زێنگەی گەشەکردنی ئەم باوەڕە

تا ئێستا گەلێ جار لە مێژووی تازەی کوردستاندا ڕووی داوە کە هەندێ لە ڕووناکبیران و سیاسەتمەداران بانگەشەی گەڕانەوە بەرەو ئاڤێستا و دینی زەردەشتیان کردووە و هەوڵیان داوە ئەم بیرکردنەوەیە وەک ڕێبازێکی ئیدیۆلۆگی و سیاسیی وا پێشان بدەن کە کلیلی چارەسەری کێشەکانی کوردی پێیە. کە بە وردی لێی بکۆڵیتەوە دەبینی ئەم جۆرە بیرکردنەوەیە هەمیشە لەو کاتانەدا سەری هەڵداوە کە بزووتنەوەی کوردایەتی لە قەیرانێکی فکریدا ژیاوە و کەوتۆتە بەردەم دووڕێیانێکی مێژوویی و ویستوویەتی ڕێگایەک بۆ چارەنووسی خۆی بدۆزێتەوە؛ لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا، کە ئیمپراتۆریای عوسمانی بەرەو ڕووخان دەچوو، گەلانی ناوچەکەیش بۆ ڕێگایەک دەگەڕان پاشەڕۆژی خۆیانی پێ دابین بکەن. لە سالانی شەڕی دووەمی جیهانیدا کە چارەنووسی هەموو مرۆڤایەتی بە دەم گەردەلوولی شەڕەوە بەرەو نادیار دەچوو، لە دواسالانی پەنجاکانی کوردستانی عیراقدا کە هەلومەرجێکی تازە هاتبووە گۆڕێ و کورد بە تەما بوو لە بەڕێوەبردنی دەوڵەتی کۆماری عیراقدا پشکێکی بەر بکەوێ. لە حەفتاکاندا کە ڕێککەوتننامەی ئازار ئیمزا کرابوو، دیسان کورد ئەزموونێکی تازەی دەست پێ کردبوو. ئەمڕۆیش کە لە کوردستانی عیراقدا هیوایەک پەیدا بووە کە ڕەنگە ئەم جارە بتوانێ بەشێکی باشی ئامانجە سیاسی و شارستانییەکانی خۆی بێنێتە دی.

کەواتە بیرەکە پێوەندییەکی زۆری بە باری سیاسیی کوردستانەوە هەیە و نیشانەی گەڕانە بە دوای ناسنامەیەکی نەتەوایەتیدا کە ببێتە پاڵپشتێکی مەعنەوی بۆ بنیاتنان و دامەزراندنی کەسایەتیی سیاسی و فەرهەنگی و بە دوای بیروباوەڕێکدا بکرێتە زرێیەک کورد وەک نەتەوە لە شاڵاوی هێرش و هەڕەشەی داگیرکەران بپارێزێت. ئەم بیروباوەڕە لە پلەی یەکەمدا وەک بەرپەرچدانەوەی دەسەڵاتی سیاسیی ئیسلام، شۆڤینیزمی عەرەب و پەرەسەندنی ئیدیۆلۆگیی کۆمونیزم بە کار هێنراوە و کراوەتە پەنا. ڕاستییەکەی ئەوەیشە کە هیچ بەشێکی کوردستان هێندەی بەشی کوردستانی خواروو (عیراق) گیرۆدەی ئەم جۆرە بیرکردنەوەیە نەبووە. تۆ دەبینی لە کوردستانی ئێراندا بۆ بەرەنگاربوونەوەی شۆڤینیزمی فارس بە دەگمەن ڕووناکبیران پەنایان بردۆتە بەر زەردەشتیزم. هۆی ئەمە زۆرن؛ ئەوان بەو پێیەی لە ئێراندا ژیاون زیاتر شارەزای دینی زەردەشتین و لەوە گەیشتوون کە فارسیش هێندەی کورد و بگرە زیاتریش خاوەنی زەردەشت و ئایینەکەین. لەبەر ئەوە زەردەشتیزم نابێتە سنوورێک بۆ خۆجیاکردنەوە لە فارس و سیاسەت و دەسەڵاتی سیاسیی فارس. ئەوان بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئەم سیاسەتە ناتوانن ئیسلامیش بە کار بێنن چونکە فارسیش موسڵمانن و بگرە لە کورد زیاتر خۆیان بە خاوەنی ئیسلام دەزانن. کەواتە ناچارن بە دوای پەناگەی دیکەدا بگەڕێن: مەزهەبی سوننی، تەریقەتەکانی قادری و نەقشی و لە ڕۆژگاری ئەمڕۆیشدا کۆمونیزم، یا بیروباوەڕی سەر بە ئەورووپا و ڕۆژاوا.

بەرنامەیەکی سیاسی یا کاری زانستی

کەمجار وا ڕێک کەوتووە ئەم بۆچوونە سیاسییە بخرێتە چوارچێوەی بەرنامەیەکی سیاسی و فکریی ڕوون و ئاشکراوە. دەربڕینی هەرە باو و ئاسایی دەربڕینی ئەدەبی بووە. هەندێ لەو شاعیر و نووسەرانەی خۆیان بە ناسیۆنالیستی کورد داناوە، لە بەرهەمەکانیاندا سیمبۆلی وەک زەردەشت، ئاڤێستا، ئاهورامەزدە، ئەهریمەن و گاتاکانیان بە کار بردووە. هێندەی من ئاگادار بم تەنیا یەک هێزی سیاسی لە ئەدەبیاتی خۆیدا بە ئاشکرا ئەم شێوە بیرکردنەوەیەی بڵاو کردووەتەوە، ئەویش کاژیکە. نووسەران و لایەنگرانی کاژیک زۆر جار لە نووسینەکانیاندا بە شێوەیەک باسی زەردەشت و ئاڤێستایان دەکرد، کە دەکرێ بڵێین بە مەودا (بوعد)یەکی گرنگیان زانیوە و وەک بەرنامە بڕوایان پێ هەبووە و کاریان پێ کردووە، بەڵام نازانم ئایا لە ئەدەبیاتی سیاسی و ناوخۆی خۆیاندا ئەم باوەڕانەیان خستبووە چوارچێوەیەکی سیاسی و ئیدیۆلۆگییەوە یا نا! پاسۆک، کە دواتر بوو بە جێگرەوەی کاژیک، بۆ جیاکردنەوەی ڕێبازی سیاسیی خۆی لە هیی کاژیک، لەپاڵ کۆمەڵێ بۆچوونی ڕیالپۆلیتیکانەدا، زیاتر بەرەو

ئیسلام ڕۆیشت وەک بوعدێکی مێژوویی و شارستانی.

هەندێ جار بێهومێدبوون لە سیاسەتی سەردەست و هەڕەشەهێنەر بە لێکۆڵینەوەی زانستی لە زمان و مێژووی کورد بەرپەرچ دراوەتەوە. لەم بوارەدا دەبینین کەسانێکی وەک مامۆستایان محەمەد ئەمین زەکی و تۆفیق وەهبی و عەلائەددین سەججادی خۆیان بە وەهمی ئاڤێستاوە هەڵنەواسیوە، بەڵکە مێژووی کوردستان و مێژووی زمان و ئەدەبی کوردییان وەک زنجیرەیەکی زیندوو پێشکەش کردووە کە دوێنێ و ئەمڕۆی کوردی پێکەوە بەستووە. مامۆستا ئەمین زەکی ئەمەی بە ئاشکرا لە پێشەکیی مێژووی کورد و کوردستانەکەیدا باس کردووە، کە چۆن ئەو دەمەی وشەی تورک جێگەی وشەی عوسمانیی گرتەوە، ناچار بوو بیر لە ڕەگوڕیشەی نەتەوەکەی بکاتەوە و کەوتە سەر هەوای توێژینەوە لە مێژووی کورد و کوردستان.

ڕۆژهەڵاتناس و کوردناسەکان

ڕۆژهەڵاتناسان هەر زۆر زوو دەستیان کردە توێژینەوە لە دینی زەردەشت و ئاڤێستا. ئەو ئەنجامگیرییانەی ئەمانە پێشکەشیان کردوون هێندە لە یەکدی جیاواز و دوورن دەڵێی باس لە کۆمەڵە ئەستێرەیەکی پەرتەوازەی ئاسمان دەکەن. لەوەیە ڕۆژهەڵاتناسەکانی سەدەکانی ڕابوردوو، هەر نەبێ بەشێکیان، لە پێناوی ئامانجێکی زانستیدا خۆیان ماندوو کردبێت و هەوڵیان دابێت لە تێکستەکانی ئاڤێستا بگەن و کۆمەڵێ ڕاستی سەبارەت ژیان و سەردەمی زەردەشت ساغ بکەنەوە، بەڵام هیچ گومانم لەوە نییە کە ڕۆژهەڵاتناسانی ئەمڕۆ، کەمینەیەکی یەکجار کەمیان نەبێت، بە دووی مەبەستێکی دیکەدا وێڵن کە لەگەڵ زانست و مرۆڤپەروەریدا ئاسمان و ڕێسمانن.

سیاسەتی ئیمپەریالیستانەی دنیای ڕۆژئاوا کە ئێستایش لەسەر بنەمای کەرتی کە و حوکمی بکە Di-vide and rule بە ڕێوە دەچێ، هەوڵ دەدات چی ڕێگە و دەستاوێژ هەیە لەم دنیایەدا بیگرێتە بەر و بە کار بهێنێ بۆ کۆنترۆڵکردنی دنیا، بەڵام لە پێش هەموانیشدا بۆ سەرکوتکردن و داپڵۆسینی ڕۆژهەڵات. بەکارهێنانی لێکۆڵینەوەی زانستی لە بارەی کۆمەڵ، مێژوو، دین، زمان و هەموو لایەنێکی گەلانی ڕۆژهەڵات کە بە ڕۆژهەڵاتناسی ناسراوە یەکێکە لەو ڕێگەیانەی ئیمپەریالیستان بە شێوەیەکی یەکجار نامرۆڤانە خستوویانەتە گەڕ، لە لایێکەوە بۆ زیاتر ناسینی ڕۆژهەڵات و چاکتر بەستنەوە و تاڵانکردنی، لە لایێکی دیکەیشەوە بۆ پارچەپارچە و کەرتکردنی و بەو پێیەیش لاوازکردنی لە ڕووی فەرهەنگی و شارستانی و سیاسی و ئابوورییەوە.

کاتێ ڕۆژهەڵاتناسان دێن لە کۆمەڵگەیەکی وەک کۆمەڵگەی کوردستاندا کۆمەڵێ باسی جۆربەجۆری پێوەندیدار بە دین و زمان و مێژووی کوردەوە دەورووژێنن، دەبێ یەکسەر بیرمان بۆ ئەوە بچێت کە ئەمە ڕێگەیەکە بۆ پارچەپارچەکردنی کورد. ئەوان نە خۆشەویستیی کورد و نە دڵسۆزییە بۆ زانست هانیان دەدات، بێن لە کوردستاندا خەریکی لێکۆڵینەوە بن.

لە کوردستاندا کۆمەڵێ گرۆی جیاواز هەن کە بە هۆی ئایینزا، دیالێکت، دین، تەریقەت، هەڵسوکەوت و گەلێ هۆی دیکەوە جۆرە تایبەتمەندییەکیان لە لا دروست بووە، کە سنوورێکی خەیاڵکردی ناسکی خستۆتە نێوان ئەوان و گرۆیەکانی دیکەوە. ئەمە دیاردەیەکی سروشتییە و لە هەموو کۆمەڵگاکانی دنیاشدا هەیە. ئەم وردە جیاوازییە هەرگیز نەبووەتە هۆی دوورکەوتنەوەی بەشە جیاوازەکانی کورد لە یەکدی. بەڵام لەو ڕۆژەوە سەر و سەکوتی ڕۆژاوای ئیمپەریالستی و ڕۆژهەڵاتناسەکانیان لە کوردستاندا دەرکەوتووە، شەو و ڕۆژیان داوە بە دەم یەکدییەوە بۆ فراوانکردنی ئەو درزانە و ئاژاوەنانەوە و دروستکردنی دووبەرەکی و دەبەرەکی و دوژمنایەتی. هەبوونی زازا، عەلەوی، یەزیدی، قادری، نەقشی، کاکەیی، هەقە، فەیلی، سۆرانی، بادینی و گۆران ڕاستییەکە شایانی ئەوەیە بە شێوەیەکی زانستییانە لێی بکۆڵرێتەوە لەپێناوی زیاتر دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگ و شارستانییەتی کورددا. لایەنی ناوکۆ و هاوبەش لەناو ئەم گرۆ و کۆمەڵانەدا هێندە زۆرە، کە دەکرێ لە چوارچێوەی کاری زانستیدا نەخشەی بۆ دابنرێت، بەڵام کاتێ ڕۆژهەڵاتناسەکان باسی ئەمانە دەهێننە گۆڕێ، دەبێ گومان لە نییەت و نیازیان بکرێت، نابێ بە ئەنجامگرییە زرەزانستییەکانیان فریو بخۆین، نابێ قسە و بۆچوونی ئەوانمان لێ ببێتە کتێبێکی پیرۆزی ئاسمانی، چونکە ئامانجی ئەمان زانست و خزمەتی زانست نییە، بەڵکە بەکارهێنانی زانست و مێتۆدی زانستییە بۆ ئامانجی داگیرکارانە و نامرۆڤانەی سیاسی و ئیمپەریالیستانە.

دیاردەیەکی سەرنجڕاکێش ئەوەیە لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەمەوە کە سامۆئێل ڕیا Samuel A. Rhea چۆتە ناوچەی هەکاری و ماوەی هەشت ساڵان لەوێ ژیاوە (١٨٥١-١٨٥٩)، ڕۆژهەڵاتناسان و کوردناسان جار لە دوای جار، ساڵ لە دوای ساڵ و سەدە لە دوای سەدە هەر باسی دیالێکتەکانی زمانی کوردی دەکەن کە چەندە لە یەکدی جیاواز و دوورن و جیاوازییەکانیان چین. تاکە ڕۆژێک و تاکە جارێک باسی لەیەکچوونی زاراواکانی زمانی کوردییان نەکردووە و نایکەن. جەختکردنی جیاوازی و لەیەکنەچوون و ناکۆکی، بۆتە بنەمای کاری نەک تەنیا کوردناسەکان، بەڵکە هەموو ڕۆژهەڵاتناسەکان. ئەوە نزیکەی بیست ساڵە من لە نزیکەوە ئاگاداری کار و لێکۆڵینەوەی بەشێکی زۆری کوردناس و ڕۆژهەڵاتناسەکانم و لە دەیان کۆنگرە و کۆنفرانسدا بەشداریم کردووە. تێرمینۆلۆگیی ئەمانە هەرگیز لە زاراوەکانی جیاکردنەوە و کەرتکردن لای نەداوە. کۆمەڵە تێرمی هەرە باو و خۆشەویست و گرنگ و «زانستی» بە لایانەوە ئەمانەن: -Conflict, differences, contradiction, against, subdialect, subdivision, contrast, opposition, paradox

هەندێ باس و بابەتی دیکەی وەک بەکارهێنانی ئەلفوبێی لاتینی بۆ نووسینی زمانی کوردی، پێوەندیی دوژمنانەی تەریقەتەکانی نەقشبەندی و قادری، جیاوازیی کوردیی باشوور و کوردیی باکوور تا ئەو ڕادەیەی کە بە دوو زمانی جیاواز دابنرێن، کوردی نەبوونی دیالێکتەکانی زازا و هەورامی، دانانی کۆمەڵگەی یەزیدی بە بەشێکی جیاواز و دابڕاو لە کورد، گومان خستنەسەر مێژووی کورد و پێوەندی کورد بە مادەکانەوە و گەلێ باسی دیکەیش بەشێکن لە نەخشەی دوژمنانەی ڕۆژهەڵاتناسان بۆ دروستکردنی سەدان درز و سنوور و بۆ پارچەپارچەکردنی کورد، هەروەک ئەم هەڵوێستەیان بەرانبەر گەلانی دیکەی ڕۆژهەڵاتیش، بەتایبەت گەلانی موسڵمان، ئەگەر لەمە دوژمنانەتر نەبێت دۆستانەتر نییە.

پاشماوەی ئاڤێستا و زەردەشتیزم

ئەگەر بۆ شوێنەواری دینی زەردەشت و زمانی ئاڤێستا بگەڕێین لە زمانی کوردیی ئەمڕۆدا و لای کوردی ئەم سەردەمە، بێگومان گەلێ نیشانە لە ئارادان کە پێوەندیی مێژوویی و زمانەوانیی کورد و ئەو دینە و ئەو زمانە جەخت دەکەن، بەڵام ئەو نیشانانە لای گەلانی دیکەی ئێرانییش دیسان هەر بە دی دەکرێن. کۆڵەکەیەکی گرنگی دینی زەردەشت فەلسەفەی دوالیزمە، واتە باوەڕ بەوەی کە ئەم گەردوونە و ئەم جیهانە لە بەردەم دوو هێزی دژ بە یەک و نەیاردان، هێزی چاکە و هیی خراپە، ڕووناکایی و تاریکایی، ئەرکی مرۆڤ ئەوەیە پشتی یەکەمیان بگرێ. لە سەردەمی ئەمڕۆماندا هێزی تاریکایی و خراپە زۆر سەرکەوتنی چنگ کەوتووە و چاکە و ڕووناکایی لاواز بووە، بەڵام لە دواییدا هەر ڕووناکایی سەر دەکەوێت. ئەم باوەڕە لای گەلێ دینی تایبەتی کوردانە وەک، کاکەیی (ئەهلی حەق) و یەزیدی هەیە. بەڵام بیری خودا و شەیتان، نەفس و ڕۆحیش لە ئیسلامدا و لای دینەکانی دیکەیش هەر ڕوخسارێکی ئەو بیرەیە، بەڵام بە زاراوەی دیکە.

لە بواری زماندا گەلێ وشە هەن کە لە تێکستەکانی ئاڤێستادا دەخوێنرێنەوە و ئەمڕۆ لە زمانی کوردیدا یا لە هەندێ دیالێکتی زمانی کوردیدا ماون و گەشەیان کردووە. لەم ڕووانەوە، واتە پاشماوەی باوەڕ یا زمانەوانی، گەلێ لێکۆڵینەوە کراوە و دەکرێ لە سەرچاوە بنەڕەتەکاندا تەماشا بکرێن.

زەردەشتیزم چیی پێیە؟

بە خوێندنەوەی فەلسەفەی زەردەشتیزم، مرۆڤ دەتوانێ گەلێ لایەنی بیروباوەڕەکانی زەردەشت تێ بگات کە بێگومان بۆ سەردەمی خۆی پێشکەوتنێک بووە بەرەو چاکترکردنی ژیانی مرۆڤ و بردنی بەرەو باوەڕی مۆنۆتاییزم (یەکخواپەرستی). هەروەها لە ژیانی ڕۆژانەدا کۆمەڵێ بنەمای هێناوەتە ئاراوە کە یارمەتیی مرۆڤ دەدات بۆ ژیانێکی باشتر. پیرۆزیی ئاو و هاندانی خەڵک بۆ کشتوکاڵ بنەمایەکی ناسراوی دینەکەیە.

من پێم وا نییە لە دنیای ئەمڕۆدا بکرێ باوەڕەکانی دینی زەردەشت: فەلسەفی، ئەخلاقی و ئابووری وەک بنەما و پێکهاتە (ستروکتوور)ی ژیانێکی ئاسایی بە کار بهێنرێن.

خوێندنەوەی غەزەلێکی مەحوی

مراد ئەعزەمی
(شنۆ)

وەک گوڵ هەموو دەمە دەرەوەم سەر بەسەر زوبان
وەک غونچەیە دەروونی، دڵی گوڵ لەسەر زوبان
یەعنی: کە زیکری زاهیرم و فیکری باتینم
هەر وەسفی لێوتە، بە هەموو دەم، بە هەر زوبان
ناوت دەبەم دڵم بە زوبانم حەسەد دەبا
یادت دەکەم، لەگەڵ دڵەکەم دێتە شەڕ زوبان
دێ باسی دیدەو و لەب و گوفتاری تۆ بکەم
بادام و شەککەر و نوقڵم دێتە بەر زوبان
هەر حەرفی کوشتنە کە دەمی پێ بپشکوێ
ئەم تووتییە بە خوونی پڕاوە مەگەر زوبان
بۆ شوکری جەوری ئەو دوو برۆیە لە قەتڵما
هەرین موییێکە میسلی گوڵی شەست پەڕ زوبان
هەر ئەم زوبانە باعیسە بۆ سەربڕینی شەمع
«مەحوی»! سەرم ڕەحەت بووە بێڵێ ئەگەر زوبان

فەلسەفەی ڤیتگنشتاین، بەشەر بەبوونەوەرێکی زمانی پێناسە دەکا و تەنانەت تەواوی کێشە فەلسەفییەکان، نەک بە چەمکی سەربەخۆو خۆ بژێو، بەڵکو بە ئەنجامی تێنەگەیشتن لە سستەمەکانی جۆراوجۆری زمان و کایە زمانییەکان و پێچپیاوی تێرمەکان و خراپ وەرگرتنیان دەزانێ، ئەرکی فەلسەفەش، بەر لەپرسیار لە (هەستی) و مەعریفە و مرۆڤ، کەشفی چۆڵەپێچە زمانییەکان و کایەکانی و روونکردنەوەیانە.

مەحوی لەم بەرهەمەدا، بە هەڵبژاردنی زوبان وەک ڕەدیف، کەسایەتیدان بەم و بەستنەوەی خۆی و ئەندێشەی و ئاکارەکانی بە ویست و مەیل و ئاکاری زمان و بەستنەوەی کێشەکانی خۆی بە کێشە زمانییەکان، خۆی لە قەرەی ڤیتگنشتاین داوە. ئەو سەرەتا، (هەستی) خۆی لە چوارچێوەی زمانەوە پێناسە

دەکا:

«وەک گوڵ هەموو دەمە دەرەوەم سەر بەسەر زوبان»

تەنانەت تووشی فەناومەرگ بوونیشی، دەخاتە ئەستۆی زمان و ئەگەر (هەستی) ئەو لە زماندایە، ئەوە مەرگیشی لە دەست ئەودایە:

«هەر ئەم زوبانە باعیسە بۆ سەر برینی شەمع
مەحوی سەرم ڕەحەت بووە بێڵێ ئەگەر زوبان»

ئەگەر لە گوتاری شیعری کلاسیکدا و لە تێرمینۆلۆژی ئەم گوتارەدا، «دڵ» بە ناوەندی عاتیفە و هەست و سۆز دابین کراوە، کەوابوو ئەوەی لە بەرامبەر ئەو ڕادەوەستێ و کۆنتراستی مانایی بەرهەم دێنێ، مەنتیق و عەقڵ و ئاوەزە. ئەم دوالیزمە لە بەیتی ژێرەوەدا بەدی هاتووە.

«ناوت دەبەم، دڵم بە زوبانم حەسەد دەبا
یادت دەکەم، لەگەڵ دڵەکەم دێتە شەڕ زوبان»

بەم جۆرە، عەقڵ و ئاوەزو مەنتقی بەشەری، لە هۆدەی زماندا جێی خۆش کردووە، لێرەدا مەحوی فەلسەفەی خۆی لە ڤیتگنشتاین جوێ دەکاتەوە و هۆدەی عەقڵ و هۆدەی (هەست) جیادەکاتەوە، هەست و ئیحساس و عاتیفە لەژێر ساباتی زمان داوێتە دەرەوە.

هاوتەریبی دال و مەدلوول و پێوەندییان لە ڕەهەندی دەلالەتەوە، لە زمانناسی سوسێردا باسی لێ دەکرێ، کاتێ ئێمە دالی (بادام) دەبیسین، مەدلوولی ئەم دالە، کە بەری دارێکە بەم ناوە دێتە پانتایی زەینمان. بە پێچەوانەش، کە بادامێمان دیت (واتا مەدلوولمان کەوتە بەرچاو) دالەکەی لە زەیندا خۆیا دەبی. کاتێ مەدلوولی دالێک، لە زنجیرەی دووەمی دەلالەتەکاندا ببێتە دال بۆ مەدلوولی دووەم و هەروەها بەردەوام ئەم زنجیرەیە دەوامی هەبێ، نیزامی خوازەیی دەخولقێ و دەکەوێتە خانەی ئەدەبەوە.

مەحوی دەڵێ:

«دێ باسی دیدە و لەب و گوفتاری بۆ بکەم
بادام و شەککەرو نوقڵم دێتەبەر زوبان»

لەم دێڕەدا، مەحوی بە ئیستراتیژییەکی خوازەییەوە، (دیدە- لەب- گوفتار) کە خاوەنی مەدلوولگەلی خۆیانن، دەکاتە دال بۆ سێ مەدلوولی (بادام- شەککەر- نوقوڵ) کە ئەمانەش خۆیان دالگەلێکن بۆ مەدلوولی جیاواز، بەڵام ئەوەی سەرنج ڕاکێشە و نوێگەراییە لە بەستێنی داهێناندا، جیاکردنەوەی دوو پرۆسەی (ئەندێشە کردن/ مەیلی دەربڕین) کە لە دەقدا بە (ویستی باس کردن) هاتووە و پرۆسەی (هاتنە بەرزوبان) واتا لە قالبی واژەکان و بەدالی دەنگی و فۆنۆتیکی دەربڕینی گوتەکانە.

سێ دالی (دیدە- لەب- گوفتار) لە دۆخی ویستی باس کردن و لە قۆناغی ئەندێشە کردن دانە و هێشتا نەگەیشتوونەتە قۆناغی دالی دەنگی و فۆنۆتیکی، بەڵام کە دەگەنە قۆناغی زمانی و دۆخی دالی فۆنۆتیکی، گۆڕانیان بەسەردادێ و بە سێ دالی (بادام- شەککەر- نوقڵ) مەسخ دەکرێن، ئەندێشە سێ دالی (دیدە- لەب- گوفتار)-ی مەبەست بوو، بەڵام زمان سەربەستانە لەسەر تەوەرەی جێنشینی وەکاردەکەوێ و (بادام- شککەر- نوقڵ) لە جێی سێ دالەکەی ئەندێشە دادەنێ، بەم جۆرە دەق دەتوانێ ئەم دەلالەتانە بەرهەم بێنێت:

١- ئەندێشە و زمان، هەر کام لەسەر هێڵێکی میکانیزمی جیاواز کاردەکەن و حوکم نییە ئەوەی ئەندێشە مەبەستیەتی، بێتەسەر زوبان.

٢- نیزامی دەلالەتی ئەندێشە، ڕیالیستی، ساکار و پلە یەکە، بەڵام نیزامی دەلالەتی زمان، ڕۆمانسی، خوازەیی و پلە دووە.

زمان، لە زمانناسی سۆسێریشدا، نیزامێکی زاتی و سەربەخۆیە، کە جیهان لەودا کۆبۆتەوە و دیاردەیەک نییە بوونی لەدەرەوەی جەغزی زمان دابێ، واتا (langue) نیزامێکی نەگۆڕ و هەمەکییە، بەشێوەی ناو زەمانی و هاوزەمانی، ئەوەی گۆڕانی بەسەردادێ، (Parole)-ە ڤیتگنشتاین، باس لە ئاڵوگۆڕی بنەڕەتی پێکهاتەی زمان دەکاو لەسەر ئەم بڕوایەیە کە بەدرێژایی مێژوو، واژەکان کارکردیان دەگۆڕێ و دەبنە خاوەنی مەدلوولی نوێ.

مەحوی دەڵێ:

«هەر حەرفی کوشتنەکە دەمی پێ بپشکوێ
ئەم تووتییە بە خوونی پڕاوە مەگەر زوبان»

سوژەی ئەم دێڕە، تووتییە کە خاوەنی ئەندێشە و بیرکردنەوەیەکی تژی لە مەیل و ئیرادە و ویستی کوشتن و نابوودکردنە. تووتی خوازەیەکی تۆخە کە دەکرێ بەنماد بخوێنرێتەوە، بوونەوەرێکی دووپات کەرەوەی بێ ئیرادەی دیاردە و چەمکە وەرگیراوەکان.

ئەم سوژەیە، هەرکە دەیهەوێ دەمی بکاتەوە، واژەی مەرگ و کوشتنی لە دەم وەدەردەکەوێ و زمانی واژەگەلی خوێناوی بەرهەم دێنێت، ئەم شێوە گوتارەشی، بە ڕەوشتێکی تووتی ئاسا وەرگرتووە. ئەم دەلالەتانە، سەرجەم ئەم ئەسڵە بەرهەم دێنن کە زمان و بیرکردنەوە هەردووک لە سروشت و دەوروبەر و جیهانی دەرەوە (ئۆبژە) شوێن هەڵدەگرن و دووپاتی دەکەنەوە. زمان و بیرکردنەوە، لەم بابەتەوە پێکەوە وێکچوونیان هەیە و هاوبەشن.

گێندەر و زمان

لە ئینگلیزییەوە:
کاوە شێروانی

لەم ساڵانەی دواییدا لێکۆڵینەوەیەکی زۆر لەبارەی بەکارهێنانی شێوازی جیای زمان لەلایەن پیاوان و ژنانەوە کراوە، دیبۆرا تانێن ژنە شارەزا لە بواری سۆسیۆلۆژیای زمان (کۆ زمانەوانی)، گەیشتۆتە ئەو ئەنجامەی کە پیاوان و ژنان بەتەواوی دوو شێوازی جیاوازی قسەکردن بەکار دەهێنن.

لە ڕاستیدا ئەم ژنە شارەزایەی بواری کۆ زمانەوانی دووپاتی دەکاتەوە کەوا زمانی پیاوان و ژنان ئەوەندە لێک جیان وەکو ئەوە وایە لە دوو جیهانی جیاوازەوە هاتبن. تانێن پێی وایە کاتێک ژنان قسە دەکەن زمانی ئاخاوتنی هۆگری بەکاردێنن، زمانێکە تایبەت بە وەدەستهێنانی هۆگری و هاوڕێیەتی لەگەڵ خەڵکانی تر و سازان و بنیادنانی پێوەندی، بەڵام پیاوان زمانی ئاخاوتنی خۆدەرخستن بەکاردەهێنن، لەم شێوازەدا قسەکەر مەبەستیەتی پلەوپایەی جڤاکی وەدەست بێنێ و تواناو زانیاری خۆی دەربخاو شوێنی خۆی وەکو سەنتەر بپارێزێ.

تانێن دەڵێ: پیاوان و ژنان، بەهۆی شێوازی جیایان لە قسەکردندا، زۆرجار تووشی کێشەو گرفت دەبن.

بۆ نموونە: کاریکاتێرێک پیاوێک و ژنێک لەسەر مێزی خواردن پیشان دەدات، پیاوەکە خەریکی ڕۆژنامەیەکەو ژنەکەش هەوڵدەدات سەرنجی پیاوەکە بۆ لای خۆی ڕابکێشێ.

پیاوەکە ڕۆژنامەکە وەکو سەرچاوەیەکی زانستی

بەکاردێنێ.

بۆ ئەوەی لە داهاتوودا لەکاتی ئاخاوتندا (ئاخاوتنی خۆدەرخستن) بەکاربێنێ. ژنەکەش بەدوای ئەوەدا دەگەڕێ کە هەرچۆنێ بێ سازان و ئاوێتە بوونێک بێنێتە ئاراوە (ئاخاوتنی هۆگری).

هەروەها تانێن دەڵێ کە پیاوان، زیاتر لە ژنان، لە ڕوانگەی ئارێشەو گرفتەوە لە ڕووداوەکان دەڕوانن. بۆ نموونە، لەوانەیە ژنێک بە پیاوەکەی بڵێ کە یەکێک بێ ڕێزی لێکردووە. کاردانەوەی پیاوەکەش تۆڵەسەندنەوەیە وەکو سنووردانانێک بۆ گرفتەکە. ئەمە لەوانەیە بۆ ژنەکە شتێکی دڵخۆشکەرانە نەبێ، ئەو زیاتر حەزی دەکرد گوێی لە دەستەواژەیەکی لێک تێگەیشتن بێ و پێکەوە ئەم ڕەفتارە مەحکووم بکەن نەک تۆڵە بسێننەوە.

ڤەکۆلەرانی تریش لە جیاوازییەکانی شێوازی کارلێککردنی ژنان و پیاوانیان کۆڵیوەتەوەو گەیشتوونەتە ئەو ئەنجامەی کەوا کاتێک پیاوان و ژنان قسە لەگەڵ یەکتر دەکەن، پیاوان زیاتر قسە بەژنان دەبڕن (بابێینە سەر بابەتێکی تر....) یان حەز دەکەن ڕاسپاردەیان هەبێ (بۆ ئەمە نانووسیتەوە؟).

ئافرەتان زیاتر ڕاناوی کەسی و ئاوەڵفرمانەکان بەکاردێنن، (من لە ڕاستیدا ئەوم خۆش دەوێ). هەروەها ڤەکۆلەران گەیشتوونەتە ئەو ئەنجامەی کەوا ژنان زیاتر پرسیارو پاساوهێنانەوە بەکاردێنن (من وادەڵێم چونکە....).

تانێن پێی وایە جیاوازی گێندەر لە زماندا بەڕوونی لە کلاسی کۆلێژەکاندا دیارەو ئەمەش جێگای بایەخ پێدانە.

ئەو دەڵێ ئەگەر کلاسێکی نموونەیی وەربگرین، دەبینین قوتابییە کوڕەکان ئەو شتانەی دەیزانن هەرزوو پێش ئەوانی تر دەیڵێن و حەزیشیان لەمشتومڕو بەرەنگاربوونەوەی هاوڕێکانیان هەیە، هەروەها چیرۆکی ناوازەش وەرناگرن و گرنگی پێنادەن. قوتابییە کچەکان، لەلایەکی ترەوە حەزیان لە ڕووبەڕووبوونەوەو مشتومڕ نییە، لەو کاتانەشدا زیاتر ئاسوودەن کە بەگرووپ کاردەکەن و بواری گوێگرتن لە چیرۆکی ناوازەیان هەیە. لەبەر ئەوەی ئاشکرایە کە زۆربەی کلاسەکان لەسەر مۆدیلێکی کوڕانە ڕێکخراون، بۆیە تانێن پێی وایە زۆربەی قوتابییە کچەکان حەز بە ژووری خوێندن ناکەن و پێیان وایە کە بۆشاییەکی نەیارە.

چاکترین نموونە بۆ جیاوازی گێندەری لەوەدا بەدەرکەوت کاتێک مامۆستایەکی ئافرەت داوای لە قوتابییەکانی کرد کە هەندێ وشە دروست بکەن و وەسفی ئەزموونی تایبەت بە ڕەگەزی خۆیان بکەن، بە مەرجێک پێشتر ئەم وشانە لە زمانی ئینگلیزیدا نەبووبن. پاشان بۆی دەرکەوت وشەکانی قوتابییە کوڕەکان وەهی کچەکان بە تەواوی لێک جیاوازن. ئەو وشانەی کە لەلایەن قوتابییە کچەکانەوە دروست کرابوون، ژنان لە ڕۆڵی پاسیڤ دادەنێ وەکو (چاوەڕێی یەکێک بکەی تەلەفۆنت بۆ بکا) (ترسان کاتێک کۆمەڵە پیاوێکی نامۆ تێدەپەڕن)، بەڵام ئەو وشانەی لەلایەن کوڕەکانەوە دروست کرابوون، گرنگییان بە توانست و هێزی گۆڕینی شتەکان دەدا، وەکو (ئۆتومبێلەکەت بکەی بە چاکترین ئۆتومبێلی سەر ڕێگا) وە (پاش خواردنەوە بڕوات وابێ کە تۆ زۆر بەهێزی).

تایبەتمەندیی گێندەریی زمان لە کوێوە دێت؟ تانێن پێی وایە لە منداڵییەوە دەست پێدەکات و منداڵان لە پێڕی (هاوتەمەنەکان)ی خۆیانەوە فێر دەبن. باس لە ڤەکۆلەرێک دەکات، چاودێری منداڵانی قۆناغی پێش قوتابخانەی کردووە و گەیشتۆتە ئەو ئەنجامەی کەوا کاتێک منداڵان ویستوویانە شتێک بکەن، کچەکان بە دەستەواژەی (باوابکەین...) دەستیان پێکردووە، لە کاتێکدا کوڕەکان فەرمانی ڕاستەوخۆیان دەرکردووە (دانیشن).

لە سەیرکردنی منداڵانی قۆناغی دووەمدا تانێن بۆی دەرکەوتووە کەوا زمان و ڕەفتاری منداڵە- کچەکانی ئەم قۆناغە زیاتر بەهی ژنە پێگەیشتووەکان چووە نەک کوڕانی قۆناغی خۆیان. کاتێکیش منداڵانی ئەم قۆناغە دوو دوو (بەجووتە) لەگەڵ یەک دانراون و داوایان لێکراوە لە بارەی (شتێکی جیدی)یەوە قسە بکەن، کچەکان گوێڕایەڵ بوونە و چییان پێ گوتراوە جێبەجێیان کردووە، بەڵام کوڕەکان گوێڕایەڵ نەبوونەو بەرگرییان کردووەو گاڵتەشیان بەشتەکە هاتووە، چونکە ڕەفتاری زمان زۆر زوو و لە منداڵییەوە دەست پێدەکات ئاساییە ئەگەر زوو ببێتە ڕەفتارێکی ئۆتۆماتیکی.

هەندێ لە زانایان لەم بارەیەوە ڕەخنەیان هەیە و پێیان

وایە زیادەڕۆیی لە جەختکردن لەسەر جیاوازییەکانی زمانی نێرومێدا هەیە، وا هەست دەکەن کەوا ئەوانەی ئەم جۆرە لێکۆڵینەوانە دەکەن زۆر جار بەشێوەیەک ئەنجامەکان لێکدەدەنەوە پاڵپشتی لە بیرۆکەی باوی کۆمەڵگا بکات لەبارەی جیاوازییەکانی نێوان ژنان و پیاوان. هەر بۆ نموونە، لە چەند لێکۆڵینەوەیەکدا تێبینی ئەوە کراوە کەوا ژنان زۆرجار لە کۆتایی ڕستەدا کلکە پرسیار بەکاردێنن- ئەم دیاردەیە زۆرجار وا لێکدراوەتەوە کەوا نیشانەی بڕوا بەخۆ نەبوون و گومان بێت لەلایەن ژنانەوە- کە ئەمە خۆی لە کۆمەڵگادا سەبارەت بەژن بیرۆکەیەکی باوە. هەرچەندە لێکدانەوەیەکی تر ئەوەیە کەوا کلکە پرسیار یارمەتیدەرە بۆ درێژبوونەوەو بەردەوامبوونی گفتوگۆ، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کەوا ئافرەتان ئاسانکاری دەکەن نەک بڕوایان بەخۆنییە.

هەندێ لە زانایانی تر ڕوونیان کردۆتەوە کەوا بەکارهێنانی زمان بە گێندەرەوە پەیوەست نییە، بەڵکو زیاتر پەیوەستە بەڕۆڵەوە. بۆ نموونە فایحا کرۆسبی ولیندا نایکویست بۆیان دەرکەوتووە ئافرەتان کە لە پایەی دەسەڵاتدان، بەشێوەیەکی بنچینەیی هەمان زمانی پیاوانی ئاستی خۆیان بەکاردێنن.

بەهەمان شێوە پیاوانیش لەوانەیە بپەڕنەوە بۆ ئاقاری ئەوەی پێی دەگوتری زمانی ئافرەتان. بۆ نموونە زۆرجار سەرۆک کلینتۆن و ڕێگن شێوازی چیرۆکی ناوازەیان بەکارهێناوە، کە بەشێوەیەکی گشتی ئەم شێوازە زیاتر تایبەتە بە ئافرەتان.

سەرچاوە:

لە کتێبی

Communicahiny Effectively (2001)

by: Saundra Hybels

Richard L. Weaver II

تایبەتمەندیی هزری کۆمەڵایەتی لە سەدەکانی ناوەڕاستدا

د. حەمید عەزیز
(زانکۆی سەلاحەدین - کۆلێژی ئاداب)

١- سەدەکانی ناوەڕاست، بەمێژوو و کولتوورەوە، ئەو سەردەمە دەگرێتەوە کە نزیکەی هەزار ساڵی خایاندووە، کەوتۆتە نێوان ئاوابوونی ڕۆژی ئیمپراتۆری ڕۆژئاوای ڕۆم لە ساڵی (٤٧٦ز) و داگیرکردنی شاری کۆستەنتینۆپلی یونانی لەلایەن عوسمانییەکانەوە لە ساڵی (١٤٥٣ز)دا. لەم قۆناخەدا کە بە دوورودرێژترین قۆناخی مێژوو دەژمێردرێ و کێشە و بەرەیەکی زۆر و زەبەندەی لە سەرە، شارستانیەت و کولتوورێک لە ئەوروپا و دەوروبەری دەریای سپی ناوەڕاستدا، لەژێر باڵ و کۆنترۆڵی توندوتۆڵی ئایینی مەسیحی خەت و خاڵی داوە.

لە چوارچێوەی ئەم کولتوور و شارستانییەتەدا، بە تایبەتی لایەنە گیانییەکەی، بابەتی هەمەڕەنگی سیستەمی بەڕێوەبردنی کۆمەڵ و دەزگاکانی دەوڵەت ڕێ و شوێنی بنەماکانی ئاکار، بۆچوون لە بارەی مرۆڤ، کۆمەڵ، خێزان، ژیانی ئێستاو دوای مردن، بەختەوەریی، چاکەکاری و بەدکاری، پەروەردە و پێگەیاندنی کۆمەڵایەتی، دادپەروەریی، ئازادیی، چارەنووس و ئۆباڵ ئازادی خواست و قەزاو قەدەر، خۆشەویستی و هیوا، پەیوەندی نێوان ژیر و وەحی، زانین و بڕوا بە تێروتەسەلی، بەڵام لە سێبەری ئایینی سەرتاپاگیر و گەردوونی مەسیحیدا، ڕەنگی ڕێژراوە. مۆرکی سەرەکی و تایبەتمەندی بەرچاوی ئەم بابەتە، کە تێیدا جۆرە بیرو هزرێکی کۆمەڵایەتی لەچوارچێوەی کێشە و بەرەی نێوان فەلسەفە و لاهووتدا سەری هەڵداوە و گەشەی کردووە، گومان کردن بووە لە هێز و توانای مرۆڤ و ژیری مرۆڤ، پشت گوێ خستنی دنیاو ژیانی ئێستا، چاو نوقاندن لە بەرامبەر هەڵکەوت و واقیعیدا، پشت بەستن بە هێزی بوونەوەرێکی سەروو سروشتی ترانسندێنتی کە پتر خۆی

له چوارچێوەی ئەفسانە و داستاندا دیوەتەوە،پاکانەکردن بۆ کۆبلایەتی و ڕەواکردنی هەژاری و نەخۆشی و بەدکاری میتافیزیکی لەپێناوی شادبوون بە بەختەوەرێکی ئەفسووناوی جیهانێکی تر کە دوای مردن دەست پێدەکات تانوپۆی کارەکتەر و تایبەتمەندی ئەم سەدەی ناوەڕاستیان پێک هێناوە.

ئەم تایبەتمەندی و کارەکتەرەی ئەم شارستانی و کولتووره بێگومان، بە هەر جۆرێک هەڵبسەنگێنرێن و هەڵوێست لەبەرامبەریاندا بنوێنرێت، یان بخرێنە چ خانەیەکی پەرەسەندنی مێژووی شارستانیەتی مرۆڤەوە، ئەنجام و بەرو بوومی ئایینێکن دوای دەرکەوتنی لە ناوەرۆک و ڕوخساردا گۆڕانی مەزن و سەرتاپاگیری بەسەردا هاتووە، گۆڕانێک دەکرێ مافی ئەوە بە لێکۆڵەرەوە بدات کە بەپێی قۆناخی پەرەسەندن و گۆڕانەکەی بە دوو ئایینی ناوی بەرێ، مەسیحیەتێک کە لە ئورشەلیم لەلایەن یەسوعی مەسیحیەوە (عیسای کوڕی مریەم) بانگەشەی بۆ کراوە و مەسیحیەتێک دوای کارەساتی چوارمێخە کێشانی (یەسوع) چۆن باری کردووە و هەوارەکەی خۆی، ڕۆژهەڵاتی دەریای سپی ناوەڕاست، بەجێ هێشتووە و لە دەڤەرێکی تر کە ئێستا (ئەوروپا و ئەمەریکا و باشووری ئەمەریکای) پێدەگوترێ باری خستووە و کردوویەتی بە مەڵبەند وەک سەرچاوەکان باسیان کردووە، دوای ون بوونی مەسیح چەندین ئینجیل نووسراوەتەوە و ئینجا لە کۆبوونەوەی (نیکیا) لەنێوان هەموو ئینجیلەکاندا ئەم چوار ئینجیلەی ئێستا کە لەلایەن (ماتیوس، مارکۆس، لوکاس، یۆهانس)ەوە نووسراونەتەوە، پەسندکراون و بە ڕەسمی بڕیاری بەکارهێنانیان دراوە.(١)

ئەوی لەم بوارەدا سەرنجڕادەکێشی پێوەندی ئایینی مەسیحیە بە ئایینی تایەفەی موسا (جوولەکە) و کەلەپوور و کولتووری یۆنان و ناوچەکەوە. پێوەندی نێوان ئینجیل و تەورات (کتێبی ئایینی جوولەکە) دەکرێ لە ڕوانگەیەکی دوو لایەنییەوە سەرنج بدرێت:

یەکەم: هەردووکیان یەکەیەکی تەواوکەری یەکتری پێک دێنن. ئینجیل بەهیچ جۆرێک ناتوانێ دەستبەرداری ناوەرۆکی تەورات بێ، نوێژی یەکشەممانی کڵێسە ئەم ڕاستیە ساخ دەکاتەوە. ئەگەر تەوراتیش نەبووبایە دەبوو باس لە هەبوونی ئەم ئینجیلەی ئێستا بکرێت.

دووەم: هەریەکەیان ئینجیل و تەورات یەکەی فرە ڕەنگی سەربەخۆ پێک دەهێنن و تایبەتمەندی سنوورداری خۆیانیان هەیە ئەگەرچی جوولەکەکان بە هیچ جۆرێک دانی بەخێر بە ئینجیل و عیساییەکاندا ناهێنن.

– ئەگەر مرۆڤ بە چاوێکی وردبینانە هەردوو کتێبی ئایینی ئینجیل و تەورات بخوێنێتەوە چەند ڕاستییەکی بۆ دەردەکەوێ کە جێگای گومان نەبن.

– هەردوو کتێب بەناوەرۆک و ڕوخسارەوە ئەو هەلومەرجە خودی و بابەتی و ئەو ڕەوش و دۆخە فرە ڕەنگییانەیان پێوە دیارە کە شایەدی پەیدابوونیان بوون.

تەورات کە ناوەکەی بە زمانی عیبری واتای قانوون و ڕێ و شوێن دەبەخشێ لە ئینسکلۆپیدییەک دەچێت کە کولتووری گیانی و داستان و ئەفسانە و فۆلکلۆری پێش خۆی و سەردەمی خۆی کۆکردبێتەوە، بە تایبەتی فۆلکلۆر و کەلەپووری بابل و دۆڵی نیل (میسر) و ناوچەی ڕۆژهەڵات و دەوروبەری و دەریای سپی ناوەڕاست، بەشێوەیەکی ڕێک و پێک و لەچوارچێوەی ڕێ و شوێنی ئایینیدا داڕێژراوە. بەڵگەیەکی ڕاستی ئەم قسەیە، لەلایەکەوە نەمانی فۆلکلۆر و کولتووری ناوچەکە، چونکە تەورات هەمووی کۆکردۆتەوە، لەلایەکی ترەوە لە یەکچوونی لەگەڵ ئەو بابەتانەی لە بابل و دۆڵی نیل و نێوان هەردوو ئاوی فورات و دیجلە ساخ کراونەتەوە.

– فیلو کە بیرمەندێکی سەردەمی عیسا بووە لەو نووسینانەی لە دوای بەجێ ماون، ئەو سوودە دەردەخات کە جوولەکەکان لە کولتووری کۆنی یۆنان وەریان گرتووە.(٢)

– ئینجیل بە ئاشکرا دەری دەخات کە نووسەرەکانی تا چ ڕادەیەک لە کەلەپووری ئایینی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و جوولەکە و فەلسەفەی یۆنانی بە تایبەتی قۆناخی هیلنستی سوودیان وەرگرتووە. تەنانەت کڵێسەی مەسیحی، بە تایبەتی لە ئەوروپای سەدەکانی ناوەڕاستدا، لە بابەتە تۆمارکراوەکانیدا، دەردەکەوێ کە تا چ ڕادەیەک سوودی لەجیهاندیدی فەلسەفە وەرگرتووە و توند و تۆڵ بە ڕەوشی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئایینی دەوروبەری خۆیەوە بەستوویەتیەوە(٣) و تێکەڵاوی کردووە و جیهاندیدی مەسیحی خۆی لێدا ڕشتووە.

٢- بنەماکانی بڕواو ئاکار: ئایینی مەسیحی لەخۆیدا و ئەو گۆڕان و پەرەسەندنەی، دوای بڵاوبوونەوەی لە هەواری نوێی کە ئەوروپا بووە، بەسەریدا هاتووە چەندین

دیارده و ڕاستی گومان هەڵنەگر لە چوارچێوەی بیروهزری کۆمەڵایەتییەکەدا ساخ دەکاتەوە کە گرنگترینیان ئەمانەن:

یەکەم: دابەش بوونی ئەم ئایینە بە دوو مەزهەبی سەرەکی، پرۆتستانت و کاتۆلیک نەرم و نیانی ئایینەکە لە بەرامبەر ڕەوشی کۆمەڵدا نیشان دەدات و ساخی دەکاتەوە کە مەسیحیەت خۆی گۆڕیوە بۆ ئەوەی بەجۆرێک بێت لەگەڵ ڕەوش و دۆخی کۆمەڵایەتی کۆمەڵدا بگونجێ.

دووەم: ئەم گۆڕان و دابەشبوونەی ئایینی مەسیحی ساخی دەکاتەوە کە کۆمەڵ ئۆرگان و پێکهاتەیەکی زیندوو و کاریگەرە، هەموو شتێک وەک خۆی وەرناگرێ و پەسند ناکات. کۆمەڵ هەموو شتێک وەک خۆی چۆنە، تۆمار ناکات. ئەم گۆڕانەی ئایین بۆ ئەوە هاتووە کۆمەڵەکە زیندووە و چۆن لەسەرەوە ئایینەکەی بەسەردا سەپێنراوە، بەهەمان شێوە کۆمەڵ لە بنەماو ژێرخانەوە کەسایەتی خۆی سەپاندووە و ئایینەکەی ناچار کردووە لەگەڵ سروشتی کۆمەڵایەتی مرۆڤ و کۆمەڵدا بگونجێ ئینجا وردە وردە پەسند کراوە.

سێیەم: جیهاندیدی دامودەزگاو دامەزراوەکانی کڵێسەی مەسیحیەت ڕەنگی تایبەتمەندی تێکڕای ئەو قۆناخەی ڕشتووە کە بەسەدەکانی ناوەڕاست ناودەبرێ. ئەم جیهاندیدیە کاروبار لێکردنی دەستیاوی نێوان ئایینەکە وەک دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی سەرخان و کۆمەڵ وەک پێکهاتەیەکی فرە ڕەنگی ژێرخان پشت ڕاست دەکاتەوە. ئەم جیهاندیدییە کە یەکەیەکی یەکڕەنگی ئایدیۆلۆجی(٤) و دۆگم و هزری و گیانی پێکهاتووی نیشانداوە برینی بووە لە دیاریکردنی هەڵوێست لە چوارچێوەی دۆگماکانی لاهووتدا بەرامبەر بە کێشەکانی ئەوسای مرۆڤ و ژیان و ئاکارو جیهان و ئینجا پێوەندی ئەم لایەنانە بە تێکڕایی بەسەرو سروشت و ڕەب. بۆ ئەم مەبەستە پشت بە ئایین و سەرچاوەکەی کە وەحی پێگوتراوە، بەستراوە و سوود لە هێزو توانای ژیریش وەرگیراوە.

لە چوارچێوەی بەیەکەوە بەستنەوەی توندوتۆڵی بڕوا و زانیندا، کە بابەتی سەرەکی هزری سەدەکانی ناوەڕاست بووە، ڕەنگی سنوور و چوارچێوەی ژیانی مرۆڤ و کۆمەڵ و خێزان و دەزگاکانی بەڕێوەبردن ڕێژراوە. ئەگەرچی بۆ ئەم مەبەستە سەخت و ئاڵۆزە پەنابراوەتە بەر نموونەیەک کە ناوی «ئاسمانی» لێ نراوە، بەڵام ئەم نموونەیە پتر مۆرکی ئایدیالیستی و دۆگم و دیسپلینێکی پێوە دیاربووە کە وەڵامی پرسیارەکانی ناخی مرۆڤێک بێت کە لەجیاتی چارەسەرکردنی ڕاستەقینەی سەختی ژیان و کێشەکانی، هەڵکەوت و واقیعی پشت گوێ خستنبێ، یاخود لێیان بێ هیوا بووبێ و پەنای بردبێتە بەر هەست و سۆز و هێزی لەسنوور بەدەری دڵ و چاوی ناخ و دەروون و ئەوەندەی دڵی حەزی کردبێ سواری ئەسپی خەیاڵ و ئەندێشە بووە و هەموو سنوورێکی بەزاندووە. ئەوەی لێرەدا لێی بێبەش بووە و هیوای بەدەست هێنانی نەماوە و لە گۆڕینی بەرەو باشترەکەشی کەوتۆتە دەریای بێ بنی گومان و ڕەشبینی و بێ هیواییەوە، هەموو ئەو ئاوات و ڕازو مراز و نیازو ئامانجانەی لە دەفرێکی نموونەیی ناڕیالیستیدا، لەو نموونە ئەندێشەییە ئاسمانییەدا بەدی کردووە کە ژیانێکی دوای ژیانی ئێستاییدا، دوای مردن، پێی دەگات یاخود بەڵێنی پێگەیشتنی بەپێی هەلومەرج و قەیدی دیاریکراو پێدراوە.

لەجیهاندیدی ئایینی مەسیحیدا بڕوا (ئیمان) کراوە بە پێودانگ و سەرمەشق لە ڕوانگەی باوەڕەوە هەوڵدراوە کێشەکانی مرۆڤ و ژیان و کۆمەڵ و پاشەڕۆژ و چارەنووس و بەدکاری و زۆر و جەور و زوڵم و نادادی (ناعەدالەتی) بابەتی کێشەی خواست و ویست ئایا مرۆڤ لەو کارو کردارانەی ژیانی ڕۆژانەیدا دەیانکات و ئەو شتانەی دووچاریان دەبێت و بەسەری دێن ئازادە و ئۆباڵەکانیان وەک بەرپرسی دەکەونە ئەستۆی، یان ئەمانە قەدەر و چارەنووسن و بەسەریدا سەپاون و لەناوچەوانی نووسراون هەردەبوو ڕووبدەن و بێن و مرۆڤ لە ئاگاریاندا هیچی لە دەست نایەت؟ چارەسەر بکرێت، ئەگەرچی ئەم چارەسەرانە لە دوو لایەن بە دەرنێن:

– لەکولتوور و تەوراتی جوولەکەوە سەرچاوەیان گرتووە و خوازراونەوە و بە پێی هەلومەرجی سەردەم دەسکارییەکی هەندەکی کراون و لە ڕوخساردا جۆرە گۆڕانێکیان بەسەردا هێنراوە. بۆ نموونە کێشەی بەدکاری کە لەئادەمەوە دەستی پێکراوە بە تەواوەتی لە تەوراتی موسایییەکانەوە خوازراوەتەوە و شتێکی ئەوتۆی نەخراوەتە سەر. بۆ نموونە لەلای ڕابەرانی لاهووتی مەسیحی زۆرجار بە جۆرێک پێناسەی خواستی ئازاد کراوە کە لەخۆیدا بەدکاری وەک هەلومەرج و بەشێک

لەبوونی مرۆڤ دانراوە، بۆیە ئۆگوستین بەلایەوە وابووە کە خواستی ئازاد و «ئازادی ئەوەیە مرۆڤ خۆی لە گوناهـ کردن و کەوتنە بەدکاری بپارێزێت(٥)». لەم پێناسەیەدا ئەگەرچی لەچوارچێوەی بڕواکەدا گیری خواردووە، نە بابەتەکەی بە تەواوەتی پێناسە کردووە و نە مرۆڤی لە ئۆباڵی بەدکاری گەردن ئازاد کردووە. ئادەم بە خواستی ئازادی خۆی بەدکاری هەڵبژاردووە، جیاکردنەوەی ئازادی لە ناچاری و ئینجا ئازادی ڕزگاربوون بێ لە کۆیلەتی و بەندایەتی مرۆڤ لەبەردەست گوناهـ و بەدکاریدا، بە هیچ بنەمایەکی ژێر پشت ڕاست ناکرێتەوە.

- یان کێشەکە هەر لە زۆر و جەورو زوڵمەوە تاوەکو بەدکاری پتر پاکانەی بۆ کراوە و پاساو دراوە. ئەو چارەسەرانەش ئەگەرچی دەڵەمەیی بوون و پێشکەش کرابن لە چوارچێوەی قسەی گەرم و گوڕی دڵخۆشکەر و ئارام بەخش کە بەوپەڕی وەستایانە دارێژراون بەولاوە نەبوون. لێکۆڵینەوەی ئەنجام و پاساودانی شتێکە و دۆزینەوەی هۆکاری ڕاستەقینەی بەدکاری و بەلایەکدا خستنی، بەوەی هەلومەرجی پەیدابوونەکەی بنەبڕ بکرێن، شتێکی ترە. ئەمە لە سەدەکانی ناوەڕاستدا بە دەگمەن نەبێ هەستی پێ نەکراوە.

٣- دیاردە کۆمەڵایەتییەکانی ژیان: بۆچوونی مەسیحییەکان لە بارەی دیاردە کۆمەڵایەتییەکانی ژیانەوە بەگشتی لە بارەی بنەماکانی ئاکارەوە تاوەکو خێزان و کۆمەڵ و دەوڵەت بریتییە لە سێ ڕەنگییەک کە لە تەورات و ئینجیل و کولتووری یۆنانەوە وەرگیراوە و لەنێو بازنەیەکی کڵۆمدا دارێژراوە کە دەکرێ بە هزری کۆمەڵایەتی مەسیحی سەدەکانی ناوەڕاست ناوببردرێ. لەم هزرەدا ژێر کراوە بە ئامرازێک بۆ یارمەتی دانی باوەڕ و ئیمان و پشت ڕاستکردنەوەی جیهاندید و دۆگماکانی.

یەکەم: مرۆڤ ئەگەرچی لەنێوان بوونەوەراندا پلەوپایەیەکی بەرچاوی هەیە، بەڵام بەهۆی گوناهەکەی ئادەمی تەوراتی جوولەکەوە باری سەرشانی سەخت بووە دەبێ بەکردەوە کۆششی دەرباز بوون (ڕزگاربوون لە بەدکاری و ماددە) بکات. مرۆڤ لەلایەن ڕەب داهێنراوە (خەلق کراوە) ئازادە لەنێوان دوو شیاوەکیدا یەکێکیان هەڵبژێرێ:

- جیهانی بەرهەستی ئێستا کە مرۆڤ تیایدا دەژیا، یان - جیهانی سەروو سروشت- گیانی بەوەی پەیڕەوی ڕێ و شوێنی یەسوعی مەسیح بکات. بەم هەڵبژاردنەی، یان دێتەوە سەر زەوی و هەموو شتێک لە دەست دەدات یان دەبێتە مرۆڤێکی ئاسمانی(٦) بەهەشتی.

دووەم: جیهاندیدی مەسیحی سەدەکانی ناوەڕاست لەوە دەچێ کۆششی نەکردبێ ڕێژیمی کۆیلەوبەند (عەبدایەتی) سەردەمی یۆنان و ڕۆم بگۆڕێ، بۆیە بەجۆرێکی پڕ لە سڵ و پارێز و لە بەرگی مرۆڤ پەروەری و خۆشەویستی و هیوادا بابەتەکە دەخاتە بەرچاو. یەسوعی مەسیح بە ئاشکرا داوای لە بەندو کۆیلە کردووە کۆششی ئازادکردنی خۆیان لەکۆت و پێوەندی لەش نەکەن و کۆیلایەتی پاساو داوە و بە ڕەوای زانیوە.

مەسیح وتوویەتی:

«ئەگەر زللەیەکیان لە ڕوومەتی ڕاستت دا، ڕوومەتی چەپتیان بۆ ڕابگرە» (٧)، هەروەها لەشوێنێکی تردا بە ئاشکرا هەڵوێستی خۆی دیار و دەستنیشان کردووە و گوتوویەتی:

«ئێوە بیستووتانە کە دەوترێ: خزمی خۆتانتان خۆش بوێ و قینتان لە دوژمن بێتەوە، بەڵام من بە ئێوە دەڵێم: «دوژمنەکانی خۆتانتان خۆش بوێ» (٨)

بێدەنگ بوون لەبەرامبەر دەستدرێژیداو خۆشویستنی نەیارو دوژمن، نە خۆشەویستیە نە بڕواو ئیمان قایمیە و نە هیوا و ئاوات بەخشە، بەڵکو بێدەنگ بوونە لە بەرامبەر زۆر و جەورو نادادیدا کە خۆی لەخۆیدا هەڵوێستێکە بەشداربوون لەو بەدکارییە دەردەخات. خۆشویستنی دوژمن کێشەکە ئاڵۆزتر دەکات و هۆکار و هەلومەرجە ڕاستەقینەکانی پەیدابوونی و ئینجا چارەسەرە ڕاستەقینەکەی پشت گوێ دەخات.

سێیەم: لە بارەی پێکهێنانی خێزان و ژن هێنان و مێردکردن دەکرێ هەڵوێستی مەسیحیەت بە نالەبار ناوببردرێ. گوایە عیسا خۆی ژنی نەهێناوە و هانی ژن هێنان و مێردکردنی نەداوە و خێزانیشی نەبووە، بۆیە مەسیحیەکان سەرگەرمی ژیانی کۆمەڵایەتی و خێزان نین، بەڵام ئەم دیاردەی ڕەبەنییە بەپێچەوانەی قانوونی سروشت و کۆمەڵ و ژیانەوەیە، بۆیە مەسحیەکان هەوڵیان داوە ئەم دیاردەیە تەنیا لە چوارچێوەی کڵێسەی کاتۆلیک و لەنێوان کارمەندانیدا پیادە و جێبەجێ بکەن، بۆیە پیاو ژنی ئایینی کڵێسەی کاتۆلیک بە درێژایی ژیان بە ڕەبەنی دەمێننەوە. لەمەوە لە ئەکلیرۆسدا چینێکی ڕەبەن پەیدابووە.

٤- کۆمەڵ و دەوڵەت: ئەگەرچی بابەتی ئاکار بە

قانوون و ڕێ و شوێنەکانیەوە لە مەسحیەتدا سوودێکی زۆری لەکولتووری یۆنان بە تایبەتی کولتووری سەردەمی هیلینستی وەرگرتووە و لە دەفری جیهاندید و دۆگمە جۆربەجۆرەکانی کڵێسەدا دایڕشتۆتەوە، ئەوا مرۆڤ لە بارەی دەوڵەت و کۆمەڵەوە جۆرە تایبەتمەندییەکی کڵێسە و لاهووتی مەسیحی هەست پێدەکات. ئەو تایبەتمەندییە لەنێو ڕێبازی دوو ڕەنگی لەش و گیان، چاکەکاری و بەدکاری، ژیان و مردن، جیهان و مەملکەتی ئاسمان، ژیرو وەحی ڕەنگ ڕێژراوە.

بیرمەندە مەسیحییەکان لەو باوەڕەدابوون کە ژیانی ئەم دنیایە شتێکی کاتییە و بەسەردەچێ و ئەوێ دێت جاویدانی و هەمیشەییە و لەناو ناچێت. پشت ئەستوور بە ئینجیل و ڕێ و شوێنەکانی ئەم ئایینە دەبێ مرۆڤی چاکەکار لە مەملکەتی ڕەبدا بە ژیان و بەختەوەری جاویدانی کە هەرگیز نابڕێتەوە و کۆتایی نایەت شادبێ، چونکە بەرجەستە بوونی ڕەب لە لەش و کڵێسەی یەسوعی مەسیحدا مەبەست دامەزراندنی ئەم کۆمەڵەیە(٩) بووە لە مەملکەتی ڕەبدا لە ئاسمان. لەگەڵ بڕوابوون بەم بنەمایە نەگۆڕاوە کە لە لاهووت و دۆگمەکانی کڵێسەدا گومان هەڵنەگر بووە، بیروڕای تایبەتی لە چوارچێوەی ئەو سنوورەدا کە ئایینەکە کێشاویەتی جۆرە لێکۆڵینەوەیەکی ئازاد لە بارەی کۆمەڵ و دەوڵەت لەم سەرزەمینەدا بەرچاودەکەوێت: مەسیحییەکان پشت ئەستوور بە سفری یەکەمی تەورات وایان داناوە کە لەو ڕۆژەوە ئادەم لە فەرمانی ڕەب دەرچووە و لە بەری داری زانینی خواردووە بەدکار لە جیهان و لەسەر زەویدا بلاوبۆتەوە، بۆیە میللەت بووە بە تیرەو هۆز و خێڵ و نەتەوەی جیاواز و هەریەکەی بەپێی بۆچوونی خۆی هەوڵی دوورکەوتنەوە لە بەدکاری و بەدەست هێنانی بەختەوەری دەدات. کەوابوو مێژووی کۆمەڵ و مرۆڤایەتی لەو ڕۆژەوە کە ڕەب دنیای داهێناوە لە مێژووی جەنگی نێوان بڕواو بێ بڕوا ئیمان و بێ ئیمان و دیندار و بێ دین بەولاوە نەبووە(١٠)، بەڵام دەبێ بە بەزەیی و ڕەحم لەکەسایەتی یەسوعی مەسیحدا بەرجەستە بووە و چوار مێخە کێشراوە بۆ ئەوەی گوناه و خەتای مرۆڤ پاک بکاتەوە.

ئیتر لەوکاتەوە کۆمەڵی مرۆڤایەتی لە کەسانێک پێکهاتووە کە بیروهەست و سۆزیان بەرامبەر یەکتری کۆی کردوونەتەوە، شارو باژێڕ و کۆمەڵ و دەوڵەت لە کەسانێک کەوتۆتەوە کە خۆشەویستی و هیواو بڕوا، یەکێ خستوون. لە مرۆڤدا دوو جۆرە خۆشەویستی هەیە:

- خۆ خۆشویستن.
- ڕەب خۆشویستن(١١)

بەم پێودانگە دوو جۆرە کۆمەڵ و دوو جۆرە شارو دوو جۆرە دەوڵەت هەیە:

- شاری سەرزەوی کە شاری کەم و کوڕیی و بەدکارییە.
- شاری ڕەب کە لە ئاسمانە و جێگای دیندار و پیاو چاک و ڕەب پەرستانە و تێیدا بە بەختەوەری هەمیشەیی و هەتا هەتایی شاد دەبن.

قانوونی سروشتی بنەمای ژیانی کۆمەڵایەتییە. لەم قانوونەدا دوو ڕێ و شوێن دەستنیشان کراوە:

یەکەم: نابێ مرۆڤ شتێک لەگەڵ کەسانی تردا بکات کە خۆی حەز نەکات کەسانی تر لەگەڵیدا بیکەن، یان وەک لە ئینجیلدا هاتووە و وتراوە:

«دەبێ تۆ چۆن بۆ خۆتت دەوێ و حەزدەکەی، ئاوەها بە هەمان شێوە بۆ کەسانی ترت بوێ.»(١٢)

دووەم: لەوە دەچێ ئەم لایەنەی دووەمە لە تەورات و تەوراتیش لە بابلەوە خواستبێیەتەوە. ڕێ و شوێنە دووەمەکە بەم جۆرەیە: «دادپەروەر بێت، هەرکەسە چی دەکەوێ و چ مافی خۆبەتی بیدەیتێ»(١٣).

کڵێسەی مەسیحی کە سوودێکی زۆری لە کەنیشتەی جوولەکە Synagoge وەرگرتووە خۆی بە نموونەیەکی دنیایی مەملەکەتی ئاسمان ڕەب داناوە. بۆیە وا تەماشای دام و دەزگاکانی دەوڵەتی کردووە کە لەو پایە نزمترن و پێویستە دەوڵەت ملکەچ و گوێڕایەڵی کڵێسە بێت. خۆ ئەگەر دەوڵەت پەیڕەوی ئەو بنەما ئاکارییانە بکات کە کڵێسە پەسندی کردوون، ئەوا دەبێتە ئامراز و ئۆرگانێکی ئارامی و ئاشتی و ڕێک و پێکی سیستەم چەسپاندن.

دەوڵەتی سەر زەمین دەبێ ڕەب و دۆگماکانی کڵێسە و مەسیحییەت بەسەرچاوەی دەسەڵاتی خۆی دابنێ، پارێزەری ئایین بێ و هەوڵ بدات بەختەوەری هەردووک دنیا بۆ هاوولاتییان دابین بکات. ئەوەندەی دەوڵەت پابەندی ئامۆژگاری و ڕێ و شوێنەکانی کڵێسە بێت ئاشتی جێگیردەبێت و مرۆڤ بە ئاسوودەیی ژیانی ئەم دنیایە بەسەر دەبات.

ئەگەر مرۆڤ بە وردی ئەم قسانە هەڵسەنگێنێ، هیچ

جۆرە فەلسەفەیەکی ڕێکوپێکی سیاسی و کۆمەڵایەتیان تێیدا نابینێ ئەو ئەرکەی بە دەوڵەت سپێردراوە لەوە بەولاوە نییە کە دەوڵەت هیچی تر دەوڵەت نەمێنێ و بەرەنگاری بەدکاری نەبێ و ژیان و گوزەرانی ئێستای مرۆڤ بە لایەوە گرنگ نەبێ، نابێ ئەوەش لە یادبچێ کە یەسوعی مەسیح بیری لە دامەزراندنی کۆمەڵ و خێزان و دەوڵەت نەکردۆتەوە و بە ئاشکرا هەردوو جیهان و دەوڵەت و مەملەکەتی ڕەب و قەیسەری لە یەکتری جیاکردۆتەوە، ڕووی لە یەکەم کردووە و داوای دەستبەرداربوونی کردووە لە دووەمیان.

سەرچاوە:

1- Die Bible., Elberfelder Ubersetzung. R.Brockhaus Verlag Wuppertal. 9.Auflage 2003.

2- Russell, B.,Philosophie des Abend-landes. Wien 2000. S.336.ff.

3- Russell, B., Ebenda. 317.ff.

4- Hirschberger, Johannes., Geschichte der Philosophie Bd. I. komet 12.Auflage. Frankfurt am Main 1980. S.317- 318.

٥- الدكتور هـ. سدجويك، المجمل في تاريخ علم الأخلاق. ترجمة كل من دكتور توفيق الطويل، عبدالحميد حمدي. ج١، ط١ اسكندرية ١٩٤٩. ص٢٤٠ فما بعد.

6- Hirschberger, Johannes., Ebenda. S.347.

7- Die Bible, Matthaeus: 5-39. Das Neue Testament.

8- Die Bible, Matthaeus: 5-43. Das Neue Testament.

٩- جلسون، إتين، روح الفلسفة المسحية في العصر الوسيط. ترجمة أ.د. أمام عبدالفتاح أمام ط٣، مكتبة مدبولي ١٩٩٦. ص٤٣٩ فما بعد.

10- Storig, Hans Joachim., klein Welt-geschichte der Philosophie. Stuttgart 1967. S.264.

١١- كرم، يوسف، تأريخ الفلسفة الاوروبية في العصر الوسيط، دارالمعارف بمصر ١٩٥٧. ص٤٥ فما بعد.

12- Die Bible., Das Neue Testament. Markus: 12: 31.

١٣- كرم، يوسف، المصدر نفسه، ص٤٧.

چەمکی بونیاد
لە زانستە کۆمەڵایەتییەکان
(پێشنیارێکی ئەلفرێد ڕادکلف براون)

ماریولافلیس
لە عەرەبییەوە: ستار باقی کەریم

دەشێ یەکەمین کەس کە باسی لە چەمکی بونیاد لە زانستە مرۆییەکان کردبێت ئەوا (کلودلیڤی شتراوس)، نووسەری کتێب (ئەنترۆپۆلۆژیای بونیادگەری) بێت، کە بەیەکەم پێشەوا، یا بەڵکو دامەزرێنەری ئەم لقەی زانستەکان دادەنرێ. زۆر لە توێژەران وەک یەکەمین بونیادگەرێک ئاماژەیان بۆ شتراوس کردووە، ئەمەش واتای ئەوە دەدات کە سەرەتا بونیادگەری لە زانستی ئەنترۆپۆلوژیا دەستی پێکرد، بەرلەوەی تەشەنە بکات و سەرجەم زانستەکان بەگشتی و نەخاسمە زانستە وەرزشییەکان و زمان بگرێتەوە، کە (سۆسێر) فەزڵی یەکەم و سەرەکی لەپێش خستنیان هەبوو.

ئەم وتارەش بە پارادۆکسێکی سەرەکی ئەو بۆچوونانەی (شتراوس)دادەنرێ، کە بە درێژایی چەندان ساڵ بەهێزبوون، ئەم پارادۆکسەی لەسەر دەستی (ڕادکلف براون) هاتە ئاراوە. گەرچی بەتەواوی دژی بۆچوونەکانی مامۆستای یەکەمی بونیادگەری نییە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئاماژە بەم خاڵانە دەکات کە دەکرێت ناچوونیەک بن لە ڕووی هەندێ چەمکدا، وەکو بونیادی کۆمەڵایەتی و ئەستەم دەرکەوتنی هەر زانستێک بۆ کولتوور، یان ئەوەی پێوەندیدارە بە فۆرمی بونیادگەری. گەر وادابنێین کە خوێندنەوەی وتارێکی وا ئاسان نییە، چ جا ئەوەی پەیوەستە بەشێواز یا سروشتی ئەو هزرانەی کە دەیگێڕێتەوە، وەک ئەوەی بۆ زۆر توژینەوەی تری بونیادگەری کراوە و پێی ڕاهاتووە. لەم سۆنگەوە هەوڵی خۆمان خستە گەڕ بۆ نزیک خستنەوەی دەسەڵاتە سەرەکییەکان، تا لە تێگەیشتن نزیک بێتەوە، لەگەڵ باوەڕمان بەوەی، کە توانرا چەمکە گەورەو ئاڵۆزەکان دەربڕدرێن، تەنها بەهاو واتاکەیان نەبێ، چونکە ئاسانکردنەوە دەبێتە هۆی لە دەستدانی تایبەتمەندییەکەی

و قووڵاییە مەعریفیەکەی. لە ڕاستیدا گران دەوەستێ ئەگەر (وەزیفیەت) وەک قوتابخانەیەکی بناغە یەک ڕیزی دابنێین، کە چەندین ڕەوت دەگرێتەوە، بەڵام سەبارەت بە ئەنترۆپۆلۆژیا وەک زانستێک ئەوا هەموویان یەک دیدگەی هاوبەشیان هەیە و سۆنگەیەکی هاوبەشە کە چینە گەوهەریەکەی واقیع دەپشکنێت. ڕەنگە پارادۆکسی گرنگی نێوان (براون.... مالینۆفیسکی) لەوەدابێ، کە یەکەمیان تێبینی سەرەکی خۆی بۆ دیاردەکانی پەیوەست بە بونیادی کۆمەڵایەتی تەرخان دەکات و لە کاتێکدا دووەمیان دیاردە کولتوورییەکانی بەلاوە گرنگە. هەروەها بەم شێوەیە جیاوازی نێوان هەردووکیان دەردەکەوێت (فلیس کابیری)، (مالینۆفیسکی) وا دەبینێ کە هەردووکیان بە جووتە نەزعەی ڕامانگرێتیان لەبری سەرلەنوێ بیناکردنەوەی ڕاستیبە مێژووییەکان فەرامۆش کردووەو جەختیان لەسەر پێویستی پشکنینی دەزگا کۆمەڵایەتی و هزرییەکان کردۆتەوە هەردووکیان لە سایەی تێرمەکانی کاریگەری کۆمەڵایەتی بۆ سەر دابونەریتی دامەزراوەکان، ئەوا وەزیفەیان پێشخست، بەڵام هەردووکیان لە هەمان شوێن لە یەکتر دابڕان. لە تیۆرە بونیادگەریەکەی- ڕادکلف براون- ئەوا پێشخستنێکی ڕاستەوخۆی گریمانەکانی (هربرت سبنەر و گوتەزاکانی ئەمیل دۆرکهایم) بەدی دەکەین. وەک ئیفانز بریتشارد دەڵێ: سبنسەر ودۆرکهایم ئەو دوو زانایەن کە لە هەموو کەسێک زیاتر توانیان سەرنجی زاناکانی ئەنترۆپۆلۆژیای کۆمەڵایەتی بۆ شیکردنەوەی فرمانگەرییەکان ڕابکێشن، ئەمەو ڕادکلف براون توانی ئەو گریمانە لە سبنسەر بخوازێ، کە لە بارەی گەشەسەندنی کۆمەڵگەکان و لە یەکچوونی ئۆرگانیکی لە میانەی ڕوونکردنەوەکەی بۆ بەردەوامیەتی فۆرمەکانی بوونی کۆمەڵایەتی دایڕشتبوو. دۆخەکانی لە یەکچوونی نێوان سیستەمی کۆمەڵایەتی و جەستەی زیندوو (گشتێکی بایۆلۆژیانە) ئەوا یارمەتی زۆری دا لە میانەی توێژینەوەی (شیکردنەوە وەزیفیەکانی). هەروەها دەنووسێت کە بەکارهێنانی چەمکی وەزیفە لە توێژینەوەی کۆمەڵگەکان، پشت بە لەیەکچوونی بوون لە نێوان هەردوو ژیانی کۆمەڵایەتی و ئۆرگانی دەبەستێ وەکو دۆرکهایم هەر خۆی پێناسەی وەزیفەی کردووە، کە گونجانێکە لە نێوان چالاکی دامەزراو و داخوازی پێویستییەکان بۆ بوونی سیستەمی کۆمەڵایەتی، ئەو دەزگایانەی کە وەک نموونەکانی دۆخی ئاکار ناسراون، ئەوا بە بەردەوامی سەقامگیری سیستەمی کۆمەڵایەتی دابین دەکەن. ئەمەو بەرهەمەکانی- ڕادکلف براون، کاریگەرییەکی قووڵیان نەک هەر تەنها لەسەر ئەنترۆپۆلۆژیای ئینگلیزی سەدەی بیستەم جێهێشت، بەڵکو ئەوەی ئەم زانایە بەدەستی هێنابوو، بونیادگەرە فەرەنسییەکان بە وەزیفەیان کرد. بەتایبەت (کلود لیڤی شتراوس) زانای سۆسیۆلۆژی خودان ڕووگەی فەرمانگەری- بونیادگەری وەکو تالکۆت بارسۆنزو ڕوبیرت میرتۆن. ئەمەو جێمس فرێزەر هەر لەدوای یەکەمین وانەی ئەنترۆپۆلۆژیای کۆمەڵایەتی دیاری کرد، پاش ئەوەی سەرکردایەتی یەکەم بەشی ئەنترۆپۆلۆژیای کۆمەڵایەتی کرد لە زانکۆی لیڤربول لە ساڵی ١٩٠٨ وەک لقێکی کۆمەڵناسی بایەخدار بە توێژینەوەی کۆمەڵگە بەراییەکان، هەروەها ڕادکلف براون ئەم بۆچوونەی قبوڵ کرد، لەوکاتەی وای دانا کە میتۆدی بەراوردکاری ڕێگەیەکی سەرەکی ئەم زانستەیەو بەتوندی دژایەتی (کۆکردنەوە)ی کرد لە بەرامبەر پشکنینە مێژووییەکان. ئاشکرایە ڕەتکردنەوەی بۆ هەڵوێستی ناچوونیەک یا (دژ)ی نێوان توێژینەوەی بەراوردکاری و ئەوی تر مێژوویی، بنەماکەی لەو پۆلێنکردنەی زانستەکانەوە بوو کە (هاینبریخ ریکیرت) لەو نووسراوە بەناوبانگەی (مەعریفەی مێژوویی) و مەعریفەی سروشتی) بەکاریهێنا وەرگرت.

ئەم پۆلێنکردنەش مەعریفەی دابەشی سەر ئەم زانستانە کرد:

ئەو زانستە سروشتییانەی تەرخانی سروشتی وەک فیزیا، کیمیا کراون.

ئەو زانستە مێژووییانەی تەرخان کراون بۆ سروشت «جیولوجیا».

ئەو زانستە سروشتییانەی تەرخان کراون بۆ کولتوور «سۆسیۆلۆژیا».

ئەو زانستە مێژووییانەی تەرخان کراون بۆ کولتوور «زانستی مێژوویی».

ئەمەو ڕادکلف براون دەنووسێ من تێدەگەم ئەنترۆپۆلۆژیای کۆمەڵایەتی وەکو زانستێکی سروشتی تیۆری، بابەتەکەی کۆمەڵگەیە، واتە دیاردە کۆمەڵایەتییەکان دەپشکنێ، بەهەمان ئەو وێکچوویەی لەلایەنی سەرەکی لە زانستەکانی فیزیا و ئەوی تریش بایۆلۆژیا بەکاردێ. لە ڕاستیدا کاریگەریەتی «ریکیرت» بەسەر نووسراوەکەی «ڕادکلف براون» سەبارەت بە

زانستە سروشتییە تەرخان کراوەکان بۆ کۆمەڵگە زیاتر ڕوون و بەرچاوە، ئەم دەستەواژەیەش واتای ئەوە دەدات کە:

– بەکارهێنانی هەمان شێوازێکی لۆژیکی کە زانستە تەرخانکراوەکان بۆ سروشت پەنای بۆ دەبەن، بەڵام ئەمە مانای بەکارهێنانی یا وەرگرتنی هەمان شێوازی وێکچووی کۆکردنەوەی بابەتە ئەمبریقیەکان نادات، یا تەنانەت چەمکەکانی لۆجیکی گشتین کە بۆ هەموو جۆرە تێفکرینێکی خودان سروشتی تەجریدی دەشێن.

ئەنجامی کۆتایی پرۆسەی ناساندن و ئەو گریمانەی کە لێی چاوەڕوان دەکرێت ببێتە پاساو، ئەوا کەرەستەکەی دۆخە دیاریکراوەکانی ڕێکخستن و پرۆسە دووبارە بووەوەکانن، نەوەکو دیاردەکانی تاکگەرایی هەڵاوێردراو کە لەسەر فاکتەری ڕێککەوت دەوەستێ.

سۆسیۆلۆژیا و مێژوو

لەلای ڕادکلف براون سۆسیۆلۆژیا زانستێکی سروشتییە. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە بەشێوەیەکی گشتگیری وا مامەڵە لەگەڵ بابەتەکەی دەکات، کە ئامانجی هەڵهێنجانی یاسایە، نەوەک دەرخستنی ئەوەی کە تاکگەرایی و ئیدیۆگرافییە، هەروەها ڕادکلف براون لەژێر کاریگەری ڕیکیرتدا سنووری نێوان سۆسیۆلۆژیا و مێژوو دەکێشێت، کاتێ دەبینین جیاوازی نێوان هەردوو زانست پشت نابەستێ بە جیاوازی لە بابەت، بەڵکو لەسەر بەکارهێنانی شێوازە دژیەکەکان دەوەستێ، هەروەها دەڵێ جیاوازی گەورە هەیە لەنێوان ڕوونکردنەوەی مێژوویی و ئەوی تری سۆسیۆلۆژی، یەکەمیان بەتەواوی پشت بە گریمانە ئیدیۆگرافییەکان دەبەستێ، لە کاتێکدا دووەمیان پشت بەناونراو بە «تێگەیشتنی تیۆری» دەبەستێ.

هەروەها دەڵێ: هۆکاری ڕوونکردنەوەی مێژوویی مەسەلەیەکە کە جارێک بەدەست دەهێنرێ و دەرئەنجامیشە بۆ شتێک تر، لەبەرئەوە لە هۆکاری زانستە سروشتییەکان ناچێ واتە لێرەدا ڕووداوێک دووبارە دەبێتەوە یا ڕەنگە دووبارە ببێتەوە و دەبێتە هۆکاری بەدوای یەکداهاتنی هاوشێوەکان، بەدەربڕینێکی تر گەر ئێمە لە ڕووی مێژووییەوە بوونی دەزگایەکمان ڕوون کردەوە. ئەوە مانای پشت بەستن بە نەسەقی ڕووداوەکان ناگەیەنێ کە زنجیرەیەک لە هۆکارو ئەنجامەکانی دروست دەکەن کە تێیدا دەزگا دوابازنە پێک دێنێ، کەواتە جیاوازی نێوان هەردوو ڕوونکردنەوە کە بەم شێوەیە دەردەکەوێ:

یەکەمیان: لە گریمانە ئیدیۆگرافیەکان پێک دێ، بەڵام دووەمیان دۆخە گشتگرەکان دەگرێتەوە. لە کتێبەکەیدا «بونیاد و وەزیفە لە کۆمەڵایەتی سەرەتایی» دەڵێ:

سۆسیۆلۆژیای مەعریفی و لقەکەشی ئەنترپۆلۆژیای کۆمەڵایەتی وەک پسپۆڕیەتێکی تیۆری مامەڵە دەکا و هەوڵی دارشتنی یاسای ئەنجامدار دەدا تاوەکو بەرازیکردنی گشتگری هەڵسێ، تێگەیشتنی تیۆری لەم دەزگایە یا یەکێکی تر خۆی لە شرۆڤەکردنی ژێر ڕۆشنایی ئەم گشتگیرکردنانە دەبینێتەوە. لێرەوە ناتوانرێ ڕوونکردنەوەی مێژوویی لەسەر شێوەی مامەڵەیەکی تاکگەرایی ڕووت لە ئەنترۆپۆلۆژیا بەکاربهێنرێت، ئەوەش لەبەر هۆکاری هونەری هەروەها کەرەستەی ئەم زانستە کۆمەڵگە سەرەتاییەکانن کە خودان هیچ سەرچاوەیەکی مێژووی نووسراونین تا ڕێگە بە دووبارە بیناکردنەوەی ئەو پرۆسە کۆمەڵایەتییانە بدات کە لە ڕابردوو ڕوویان داوە، کاتێ زانای ئەنترۆپۆلۆژی کە لە دووبارە ڕێکخستنەوەی بازنە یەکەمینەکانی ئەنجامی زنجیرە ڕووداوەکان ڕووبەڕووی کۆسپ و تەگەرە دەبێتەوە ئەوا هیچی بەدەستەوە نییە، تەنیا زانیاری لەبارەی دوا بازنە نەبێت. لەبەرئەوە ناچارە پەنا بۆ مێتۆدی «تێگەیشتنی» تیۆری ببا. کە دوو چەمکی ئەبستراکت کراو ڕۆڵی سەرەکی تێدا دەگێڕن: کە

بونیادی کۆمەڵایەتی و «فرمان»ن، بەلای «مالینۆفیسکی» هەردوو چەمکی «کولتوور- سیفەتی تەواوکراوی کولتووری- و وەزیفە » بەدی دەکەین کە دەڵێ «تیۆری فرمانگەرایی» هەوڵی ڕوونکردنەوەی ڕاستییە ئەنترۆپۆلۆژیەکان دەدا لەسایەی وەزیفەکانی لە قۆناغە جیاجیاکانی پەرەسەندنی کولتووریدا، ئەو ڕۆڵەی کە لە سیستمی تەواوکراوی کولتوور ئەنجامی دەدا، لەبەر ئەوە دەیەوێت لە سروشتی کولتوور تێ بگات نەوەکو دووبارەکردنەوەیەکی تیۆریی بۆ پێکهاتنی پرۆسەی پەرەسەندنی ڕووداوە مێژووییە بەسەرچووەکان بێت.

ڕادکلف براون دەنووسێ «ئەنترۆپۆلۆژیا خۆی تەواو بۆ بوونەوەرە مرۆییەکان تەرخان دەکا لەوکاتەی کۆمەڵایەتینە، بەگوێرەی تێگەیشتنم پێویستە فۆرمەکانی پشکداری لە شێوەکانی هاوبەش کە لەلای کۆمەڵە مرۆییەکان سەرهەڵدەدات، بپشکنێ، بەتایبەت ئەو فۆرمانەی کە بونیادی کۆمەڵایەتین و کەرەستەی سەرەکی

و جێی بایەخی ئەو زانایانەن. لێرەدا دەڵێ: من ئەم تێرمە بۆ ئاماژەدان بەبوونی تۆڕێک لە پێوەندییە کۆمەڵایەتییە کردەکییەکان بەکاردێنم، ئەم پێوەندییانەش وەک کەرەستەیەک بۆ پشکنین باس دەکەم، من وەک ئەنترۆپۆلۆژییەکی کۆمەڵایەتی نەوەکو ئەتنۆلۆژییەک یا دەروونزانێک کاردەکەم، بەڵام ئەو شتە مانای ئەوە نادات کە پشکنینی بونیادی کۆمەڵایەتی واتا هەموو ئەنترۆپۆلۆژیای کۆمەڵایەتی، لەگەڵ ئەوەشدا من وەک پتر لە بەشێکی ئەوانی تر لەم زانستە، مامەڵەی لەگەڵدا دەکەم. لە کاتێکدا هەندێ لە زانایانی ئەنترۆپۆلۆژیا وەکو فێرث- ئیفانز بریتشارد یا فورتز) تێرمی (بونیادی کۆمەڵایەتی) ناو دەنێنە ئەو کۆمەڵە مرۆییانەی بەرگری لە سیفەتەکانی وەکو بەردەوامیەتی «جێگیری ناسنامە» کردووە، وێڕای ئەو ئاڵوگۆڕەی کە لە بەردەوامی نێوان ئەندامانی وەکو «هۆز، بەرەباب، خێل تاد لە ئارادان. ڕادکلف ئەم چەمکە بە پۆلێکی دیاریکراوی پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکان دەبەستێتەوە کە: بابەتگەرییە «سەبجێکتیڤیەتی»، واتە لەسەر دۆخەکانی لێکۆڵینەوەی فیزیکی بەندە وەکو «پێوەندی خزمایەتی، دەسەڵات».

خەڵک لەلایەنی ئەو ڕۆڵە کۆمەڵایەتییانەی کە لە چوارچوەی گشتیدا جێبەجێی دەکەن، جیادەکرێنەوە بەگوێرەی مەرجی یەکەم، ئەوا ڕەگەزەکانی بونیادی کۆمەڵایەتی ئەو پێوەندییە کۆمەڵایەتییانەی کە بەردەوامن لەلایەنی دۆخەکانی دەستەبەرکردنی فیزیکی، لە مەرجی دووەمدا پێکهاتەکانی بونیاد ئەو پێوەندییانەی کە جیاوازی لەنێوان چالاکی ئەندامانی کۆمەڵە دەکات، ڕادکلف براوان پێی وایە دابەشکردنی چالاکی دەبێتە خاسیەتێکی گرنگی بونیادی کۆمەڵایەتی، کە زۆر کات بەرامبەر دەبێ لەگەڵ ئەوەی بە دابەش بوونی کۆمەڵایەتی بۆ کار ناودەبرێ.

شتێکی ئاساییە کە پشکنینی بونیاد مانای بایەخەکانی ئەنترۆپۆلۆژیای کۆمەڵایەتی نییە، بەڵام بەلای ئەو زانایە لەبەر سێ هۆ بەشێکی سەرەکی ئەم زانستەیە:

١- بونیادی کۆمەڵایەتی مانای بنەمای کۆمەڵگەو مل کەچپێکردنی تاکەکان بۆ هەموو چالاکییەک دەگەیەنێ، هەروەها کۆمەڵێ دۆخی پشت بەستووی ئاڵوگۆڕە لە نێوان تاکەکانی گرووپدا.

لەسەر ئەم بنەمایەش هەموو دینامیکیەتی کۆمەڵایەتی بەگوێرەی پایەکانی بونیاد ملکەچی ڕاڤەکردنن: کۆپیکردنێکە بۆ بونیادی باو یان گۆڕینەکانی، لێرەدا دەڵێ: بیرۆکەی پێشڤەچوونی کۆمەڵایەتی پشت بەو چەمکانە دەبەستێ کە پێویستە بەپێی زاراوەکانی بونیادی کۆمەڵایەتی پێناسە بکرێن.

بونیاد هۆکاری ڕاستەوخۆ بۆ ئەو دیاردە کۆمەڵایەتییانەی کە لە نەسەقێکی ئاوای ڕووداوەکان ڕێک دەخرێ کە (براون) بە (پرۆسەی هەنووکەیی) ناوی دەنێ، لەبەرامبەر پرۆسەی کۆمەڵایەتی دۆخەکانی زۆر ئاکار و ئاوێزەبوونی نێوان تاکەکانی کۆمەڵە پێک دێ.

بەڵام ئەوەی بڕیاریشی لەسەر دەدات پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکانە کە ئەو تاک و ئەوی تر دەگرێتەوە، بەم واتایەش بونیادی کۆمەڵایەتی هۆکارێکە بۆ ڕەفتاری تاکەکان یان کردارە زۆر ئاڵۆزترەکان.

ئەو دیاردە کۆمەڵایەتییانەی کە لە هەر کۆمەڵگەیەک بەدیان دەکەین ئەنجامی ڕاستەوخۆی سروشتی تاکەکانی نییە، بەڵکو ئەوە ئەنجامی گرێدانیەتی لە چوارچێوەی بونیادی کۆمەڵایەتی.

لای ڕادکلف براون ئەرکی ئەنترۆپۆلۆژیای کۆمەڵایەتی داڕشتنی گریمانە پاساودارەکانە ئەوانەی تایبەتن بەمەرجەکانی بوون (ئیگزیستی سیستمە کۆمەڵایەتییەکان) کە یاسای ستاتیکی کۆمەڵایەتی»یە، هەروەها دۆخەکانی ڕێکخستن کە لە پرۆسەی گۆڕانی کۆمەڵایەتی «یاسای دینامیکی کۆمەڵایەتی« دەتوانرێ چاودێری بکرێ.

لەبەر ئەوە گران نییە تێبینی ڕێگەی گەیشتن بە گریمانە گشتییەکان بکەین لە هەردوو کایەی دینامیکی و ستاتیکی بەیەکەوە، کە لە ڕێگەی بەراوردی نێوان جۆرەها شێوەی بینای کۆمەڵایەتی دەستەبەر دەکرێت. دەتوانین چاودێری واقیعی کۆمەڵایەتی بەرجەستەکراو بکەین کە لە ڕووداوەکان و پێوەندییە باوەکانی نێوانیان پێک دێ، واقیع تەنیا ئاژاوەی ڕووداوەکان نییە، زۆر لەوانە لە کاتی دووبارە بوونەوەی دۆخەکانی ڕێکخستن دروست دەبن. ئەرکی ئەنثرۆپۆلۆژست دۆزینەوەی ئەو دۆخانەو دەستنیشانکردنی چوارچێوەو مەرجی دەرکەوتنیانە هەروەکو (کرویبر) دەڵێ پشکنینی گەوهەری گرووپە کۆمەڵایەتییەکان مەبەست لێی دەستنیشانکردنی فاکتەرە دیار و جێگیرەکانە، بە مانایەکی تر دەستنیشانکردنی دۆخە تەجریدییە دابڕاوەکانە لە دیاردە هەنووکەییەکان لە کات و شوێن و

لە دۆخەکانی جیاکردنەوەی جۆرایەتی.

ماهیەتی بونیادی کۆمەڵایەتی

هەمان هەڵوێست لەلای ڕادکلف براون بەدی دەکەین، بەڵام ئەو پێچەوانەی «کروبیر» گریمانە دەکا کە فاکتەری هەرە جێگیری دابینکەری ڕێکخستنی دیاردە کۆمەڵایەتییەکان ئەوا بونیادە. بونیادی کۆمەڵایەتی وەکو زانراوە ملکەچ کردنێکە بۆ تاکەکان لە چوارچێوەی تۆڕی پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکان کە دۆخی ڕەفتاری تاکەکان ڕێک دەخات لەو دۆخانەی کە بەدوای یەکداهاتنیان دیاریکراو و دووبارەیە، بەڵام لەلایەکی تر بونیاد بەلای- ڕادکلف براون- گەر پەنامان بردە بەر زمانی (کروبیر) ئەوا «تەجریدێکی دابڕاوکراوە لە دیاردە هەنووکەییەکان لە کات و شوێن و لەباردۆخەکانی ئەو جیاوازییە جۆرایەتیەی کە هەیە ئەم دەرە ئەنجامەش پێویستی بە هەندێک تێبینی هەیە، بۆ ئەو تێگەیشتنەی کە ڕادکلف بۆ بونیاد وەریگرت و کلۆدلیڤی شتراوس بەشێوەیەکی توند ڕەخنەی کرد، شتراوس ئەم زانا ئینگلیزەی بەوە تاوانبار کرد کە هەڵوێستێکی ئەمبریقی وەرگرتووە لەبارەی تێگەیشتنی بۆ بونیاد، کاتێ بە کۆمەڵێک لە پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی بەراورد کرد، هەروەها «فۆرتیس» ڕەخنەکەی بەهەمان ئاراستە دەڕوات، کاتێ دەنووسێ «لە واقیعێکی بەرجەستەکراو ناتوانرێ ڕاستەوخۆ دەست بگرین بە بونیاد، کاتێکیش بمانەوێت سیفەتەکانی بونیادی دیاریکراو دەستنیشان بکەین، ئەوا دەبێ ئەم پرسە لەسەر ئاستی زانستەکانی ڕێزمان نەوەکو «قسە» باس بکەین. هەردووکیان ڕەخنەی «ڕادکلف براون» دەکەن، چونکە وەک بەشێک لە واقیعی دیاردەگەرایی مامەڵە لەگەڵ بونیادی کۆمەڵایەتی دەکا و هەروەها وەک بەشێک لە واقیعی کۆمەڵایەتی سنووردار تێی دەگا، لە ڕاستیدا «ڕادکلف براون» ئەم گریمانە وەردەگرێ کە پێی وایە بونیادی کۆمەڵایەتی ڕێگە بە چاودێریکردنێکی ڕاستەوخۆ دەدات، هەرچەندە وای ناساندووە کە بریتییە لە کۆمەڵێک پێوەندی کۆمەڵایەتی. لە وەیان دژە ناوەکییەک هەیەو گەر بونیاد کۆمەڵێک بێت لە پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکان، ئەوکاتە بەشێک نابێت لە واقیعی دیاردەگەرایی، هەروەها ئەگەر بەشێک بێت لە واقیعی بەرجەستەکراو، ئەوا ناتوانرێ کۆمەڵێک بێت لە پێوەندییەکان، بۆ نموونە ئەم پێوەندییانەش «پێوەندی خزمایەتی، دەسەڵات»ن، ئەوانە لە خودی خۆیاندا دیاردەیەک نین تا بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ بتوانرێ چاودێرێ بکرێن بونیاد لە پرۆسەی ناساندنە ڕاستەوخۆکان نادۆزرێتەوە، بەڵکو بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ لە میانەی چاودێری دۆخی ڕەفتارەکان نەوەکو لە ڕێگەیەکی ترەوە.

ڕادکلف براون گریمانەی ڕەفتاری ئەندامانی کۆمەڵەیەک لە هەڵوێستێکی دەرکەوتووی دیاریکراو و لەگەڵ پێوەندییە باوەکانی نێوانیان دەکات کە بونیادی کۆمەڵایەتی ئەم کۆمەڵەیە ئاوەژوو دەکاتەوە، بەڵام مامەڵە لەگەڵ هەموو چالاکییەکان ناکات، بەدیاریکردنی «سیفەتی بونیادگەرە شاراوەکان»، بەڵکو بەهای ئاماژە لەو دۆخانەی ڕەفتارکردن دەبینرێن کە: ١- دووبارە دەبێتەوە. ٢- خودانی سروشتی دۆخەکانی کارلێکردنی هەنووکەیی لە چوارچێوەی کۆمەڵەیەکی دیاریکراوی تاکەکان دەکا. ڕادکلف براون بونیاد وا پێناسە دەکا کە «ڕێکخستنی تاکەکانە لە چوارچێوەی ئەو پێوەندییە کۆمەڵایەتییانەی کە دەزگاکان چاودێریان دەکا، یا دیاریان دەکا، واتا جێبەجێ «اقرار» کردنی ڕێسا کۆمەڵایەتییەکان یا نموونەکانی ڕەفتارە. بەم پێناسەو گەڕانە چڕانەی تر دەگەینە ئەوەی کە بونیاد بە تەنها نا، بەڵکو سیستمە کۆمەڵایەتییەکانیش بڕیار لەسەر واقیعی دەرەوەی دیاردەگەرایی واتە واقیعی پەنهان دەدات، «ڕادکلف براون» ئاماژە بەوە دەدات کە سیستمە کۆمەڵایەتییەکان تا ئەوکاتەی بونیادی کۆمەڵایەتی بەردەوامی لە ئارادا بێت، ئەوە ئەوانیش مانەویان مسۆگەر دەبێ.

وەکو ئاشکرایە دەرەئەنجامەکەی بەم شێوە کورت دەکاتەوە، ئەوەی بڕیاری پارێزگاری دەدا لە بەردەوامیەتی بونیادگەری «فۆرمی بونیادگەری»یە، زانای پۆلەندی «ئەندجی پالوخ» پێی وایە ئەو چەمکە نوێیە یەکێکە لەو چەمکانەی کە ڕادکلف براون پێناسەیەکی تەمومژاوی بۆ کردووە و ئەوەی مەبەستێتی سیفەتە گشتییەکانی بونیادە، کە بڕیاری فۆرمە سەرەکییەکانی واتە «پەیکەر و وەزیفە» دەدا، بەڵام چەمکی «فۆرمی بونیادگەری» بەتەمومژاوی دەمێنێتەوە، هەرچەندە ئەو درێژە بەگەڕان دەدا بۆ دۆزینەوەی ماناکەی لەسەر ئاستی سیفەتە زۆر گشتییەکانی بونیاد، هەروەها ئاماژە بە لیڤی شتراوس دەدا کە دەڵێ: لە هزری تیۆری ڕادکلف براون گرنگی فۆرمی بونیادگەری کەم دەبێتەوە، بەڵام من ئەم تێبینییە ڕەخنەییانە بە نا دروست دەبینم، چونکە تێرمی «فۆرمی

بونیادگەری» بریتییە لە:
- بەشێوەیەکی ورد پێناس کراوە.
- خودان گۆڕنێکی ناڕاستەوخۆیە بۆ بونیاد.
- گرنگیەکی تیۆری گەورەی هەیە.

ئەوەی تایبەتە بە خاڵی یەکەم ئەوا پێویستە ئاماژە بە «ڕادکلف براون» بکەین «دەبێ وەسفی فۆرمی بونیادگەری کۆمەڵایەتی لە سایەی نموونەکانی ڕەفتاری تاکەکان و کۆمەڵەکان کە لە پرۆسەی ئاڵوگۆڕی پێوەندییەکان پەنای بۆ دەبەن، بکەین. ئەم نموونانەش کە لەسەر شێوەی کۆمەڵێک بنەما داڕێژراون کە دابەشکراونەتە سەر ئادابی تێکەڵ بوون و پرنسیپە ئەخلاقی و یاسایەکانی، هەروەها دەڵێت: توێژینەوەی داب و نەریتە کۆمەڵایەتییەکان «فۆرمی بونیادگەری» لە چوارچێوەی جۆرەها سیستمی کۆمەڵایەتی کە بە «مۆرفۆلۆژیای کۆمەڵایەتی» ناودەبرێ. دابی کۆمەڵایەتیش بەکۆمەڵێک یاسای ڕەفتارەکان پێناسە دەکات، لەلای «ڕادکلف براون» تیرمی «فۆرمی بونیادگەری» مانایەکی زۆر ڕوونی هەیە، مانای بوونی کۆمەڵێک بنەماو ڕەفتارەدا کە لە پێوەندییە کۆمەڵایەتییە دیارەکان دەمێنێتەوە، ئەوەش لەبەر هاوشانی بوونیەتی لەگەڵ دەزگا و بونیادگەریەتی کۆمەڵایەتی، هەروەها دەکرێ بە ئاسانی لەگەڵ سیستمی دەزگا باوەکانی نێو کۆمەڵە مرۆییەکان بەراوردبکرێ، لە ڕاستیشدا لە میانەی نامەیەکی «ڕادکلف براون» بۆ «کلۆد لیڤی شتراوس» فۆرمی بونیادگەری بەشێوەیەکی تەواو جیاواز دیاری دەکات، ئەوەش مانای ئەوە دەدا کە ئەم فۆرمە جۆرێکی بونیادە: «کاتێ کۆمەڵێکی دیاریکراو لە هۆزەکانی ئوسترالیا دەپشکنم ئەوا لە نێویان پێوەندییەکی ڕێکخراو بۆ ژمارەیەکی دیاریکراوی تاکەکانی خێزانەکان بەدی دەکەم، ئەو پێوەندییانەش لەنێو ئەو کۆمەڵە لە ماوەیەکی دیاری کراوی زەمەنی بە بونیادی کۆمەڵایەتی ناودەنێین، لە میانەی پشکنینم بۆ یەکێک لەناوچەکان ئەوانەی کۆمەڵە لۆکاڵییە سادەکانی خودان سیفەتی «میکانیکین» دەتوانم وەسفی فۆرمێکی دیاری بونیاد بکەم، ئەوکاتەی گوتەزای فۆرمی بونیادگەری کە کۆمەڵێک لە یاساو نموونەکانی ڕەفتار دەگرێتەوە وەردەگرین، واتە سیستمەکانی دەزگا، ئەوا ئەوکاتە دەبینین کە فۆرمی تیرمی بونیادگەری واتای «سیفەتە هەرە گشتییەکانی بونیاد» نادات، لەگەڵ ئەوەی گۆڕاوەتە سەر ئەو هۆکارانەی کە فۆرمە سەرەکییەکانی وەکو «پەیکەر و وەزیفە» دیاری دەکەن.

زۆر بەڕوونی دەتوانرێ فۆرمی بونیادگەری لە دەزگای بەناو «بۆتلاش» دەربخرێ کە بەشێوەیەکی سەرەکی خۆی لە ئاڵوگۆڕی دیارییەکان لەنێو هندییە سوورەکانی «کەنەدا» دەبینینەوە، ئەوی تریش لە باشووری ڕۆژهەلاتی ئەفریقیا بە «پێوەندی گاڵتەجاڕی» ناونراوە، ڕادکلف براون دەنووسێ: «کاتێ ئامادەیی بۆ بونیادی کۆمەڵایەتی لە ئارادابێ ئەوا میکانیزمی ئابووری کۆمەڵگە بەشێوەیەکی تەواو نوێ دەردەکەوێ، ئاڵوگۆڕی بەرهەمەکان و خزمەتەکان ئەنجامن، لە هەمان کاتیشدا نێوەندێکن کە لە بونیادی دیاریکراو دەمێننەوە، کە ئەوەشیان تۆڕێکی باوی پێوەندی نێوان کەسەکان و کۆمەڵەکانە.

بەلای سیاسەتمەدار و ئابووریناسانی کەنەدا، لە ئاڵوگۆڕی دیارییەکان زێدە خەرجی دەکەن کە ئەوەش بەڵگەی بەفیڕۆدان و گێلێتییانە، هەر لەبەر ئەوەشە کە یاساغ کراوە، بەڵام بەلای ئەنترۆپۆلۆژییەوە ئەوەیان میکانیزمێکی پارێزگاری کردنە لە بونیادی کۆمەڵایەتی بۆنەوەو بەرەباب. کاری ڕاوچێتیش کە سیستمی پایەی کۆمەڵایەتی پێوە بەندەو کۆمەڵێک ئیمتیازات دیاری دەکەن، هەروەها لەساتی یەکەم «پێوەندییەکانی گاڵتەجاڕی» گەر لە میانەی بونیادی پێوەندییە خزمایەتییەکان بپشکنیبوایە ئەوا زانراو نەبوون، ئەم پێوەندیانەش وەکو زانراون بەردەوام دوالیزمی نین، ئەم کۆمەڵگایانەش دابەشی سەر کۆمەڵگەی پاتریارکی دەکرێن، واتە بەسەر کەسانی تر، خودانی دەسەڵاتە. کاتێ لە چوارچێوەی سیستمی خزمایەتی خوێن، ململانێ سەرهەڵدەدا، ئەوا هەڕەشە لە تەواوی بونیادی کۆمەڵایەتی دەکا، بەڵام ئەم ململانێیە بەرێکی و لە ڕێگەی سرووتەکانی «پێوەندی گاڵتەجاڕییەکان» بەتاڵ دەکرێتەوە، بەم شێوەیە پارێزگاری لە بونیادی کۆمەڵایەتی دەکرێ.

ڕادکلف براون ئەم پێوەندیانە وا وەسف دەکات کە «پێوەندییەکی باوی نێوان دووکەسە یەکێکیان ئازادە، لە هەندێ کاتی دیاریکراویش مولزەمە بە وروژاندنی بەرامبەر و گاڵتەپێکردنی، بەڵام دووەمیان مافی هەستکردنی بە ڕیسوابوون نییە، زۆری گاڵتە پێکردنەکە بە قسە دەبێ، بەڵام هەندێ کات ڕەگەزی جیا دەگرێتە خۆی تەنانەت زۆرکاتیش مولتەزیم نابێ. بەم شێوەیە دەبینین نەریتی گۆڕینەوەی دیاری مانای مانەوە لەسەر

جیاوازی کۆمەڵایەتی دەدا، پێوەندییەکانی گاڵتەجاڕیش ڕێگەیەکن بۆ دوورخستنەوەی ئەو ململانێیانەی کە لە سیستمی خزمایەتی لە دایک دەبن، بەگشتی هەردوو نەریت خزمەتی پرسی پارێزگاریکردن لە «بەردەوامی دینامی بۆ بونیادی کۆمەڵایەتی» دەکەن، هەروەکو ئەوەی بەشێکە لە پێکهاتەکانی فۆرمی بونیاد گەری، «ئەلفرێد کروبیر» وا دەبینێ کە «ڕادکلف براون» نوێنەرایەتی شێوەیەکی بەرزی ئەو ئەنترۆپۆلۆژیایە دەکات کە شێلگیرانە چەخت لەسەر چەمکی کولتوور دەکاتەوە سەرباری ئەو پاشەکشێیە بەرچاوە، ئەو وایدادەنێ کە بونیادی کۆمەڵایەتی ناوچەیەکی سەرەکییە لە خانەی کۆمەڵایەتی، کولتووری. لە ڕاستیدا گوتەزاکانی «کروبیر» نیشانە سەرەکییەکانی ئەنسرۆبۆلۆژیای ڕادکلف براون دیاری دەکەن کە نکوڵی لە تێرمی کولتووری ناکا، بەڵکو دەرکەوتنی زانستێک بۆ کولتوور بە ئەستەم دەزانێ لەگەڵ ئەوەی چالاکییە تیۆرییەکەی ئەو کردەوەی لێ دەوەشێتەوە، ئەو نەیتوانی جیاوازی ڕوودانی دیاردە کولتوورییەکان لە خانەی بایەخە پەتییەکانی بکات. هۆکەشی ئەوەیە، کاتێ ئەو باسی کولتوور دەکا، ئەوا ئەو ناولێنانە بەکارناهێنێ هەروەکو ئەوەی باسی ڕەگەزەکانی کولتووری ڕێساکان و هەروەها نموونەی ڕەفتار ناکات، تەنها لەمیانەی پێوەندییەکانی بە بونیادی کۆمەڵایەتییەوە نەبێ، ئەم هەڵوێستە خۆی تەواو لە تێرمی «فۆرمی بونیادگەری» دەبینێتەوە کە ئەویش مانای ئەو دیاردانە دەدات کە بەشێوەیەکی تەقلیدی بۆ ناوچە کولتوورییەکان دەگەڕێتەوە. بەم شێوەیە لیڤی شتراوس هەڵەیە، کاتێ دەڵێ: ئەم تێرمە بایەخێکی گەورەی لە تێگەیشتنی «ڕادکلف براون» نییە.

سەرچاوە:

گۆڤاری آفاق عربیة، ژمارەکانی ٤،٣،٢

السنة السادسة عشر/ ١٩٩١

گەشە و سەرهەڵدانی چەمکی نەتەوە لە سەدەی هەژدەیەمەوە تا سەدەی بیستەم

دانان و کۆکردنەوەی: دوروتە ئاوایدینکر
لە فارسییەوە: مەهدی عەلی ئەحمەد

چەمکی نەتەوە (nation) کە لە وشەی لاتینی (nasci) بە مانای لەدایکبوون وەرگیراوە، بە درێژایی مێژوو لەبواری ماناوە ئاڵوگۆڕی زۆری بەخۆوە بینیوە. ئەو وشەیە لەلایەن نووسەرانی ڕۆژگاری کۆنی وەک «تاکیتوس» بە مانای (ڕەچەڵەک -بنەماڵە) بۆ وێنە بنەماڵەی جێرمەنەکان، بە مانای کۆمەڵگایەک لە باب و باپیرانی سەربە بنەماڵەیەک بەکار هێنراوە. نووسەرانی هاوچەرخی ناوبراو و هەروەها قۆناغەکانی دواتر، هۆزەکانی سەردەمی کۆچەرەتی، قەومەکانیان بە نەتەوە ناو بردووە کە لە بواری قەومییەوە بەهیچ شێوەیەک یەکدەست و هاوشێوە نەبوون، وەک بنەماڵەکانی تاکیتوس خاوەنی سەرچاوەیەکی قەومی یەکسان نەبوون، بەڵکو چەندین گرووپی مەزهەبی و گرووپی دیکە بوون کە بە مەبەستی کۆچکردن لە دەوری یەکدی کۆدەبوونەوە.

لە سەدەکانی ناوەڕاستدا چەمکی نەتەوە جارێکی دیکە لەکاتی باسکردنی ڕەچەڵەک و بنەماڵەی مامۆستایان و قوتابیانی زانکۆکان و هەروەها بەشداربووانی کۆبوونەوەی کلێساکان سەری هەڵدایەوە کە «نەتەوە»ی بەڕەچەڵەک ئەڵمانی، فەڕەنسی، بەریتانی و ئیسپانی ناو نرابوو. لە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست و سەرەتای چەرخی نوێدا بە کۆمەڵێک خەڵکی خاوەن مافی دەنگدان و بڕیاردان لە مەسەلە سیاسییەکانی ناوچەکەیان دەگوت «ناسیون» یان «نەتەوە» کە نوێنەرانی پیاوانی ئایینی و گەورە پیاوان بوون. نوێنەرانی ناوچە جیاجیاکان، بازنەی شار و شارۆچکەکان لەژێر چاودێری ڕاستەوخۆی ڕایش هەتا ساڵی ١٦٤٩ وەک بەشێک لە نوێنەرایەتی ڕایشی ڕۆمی پیرۆزی

نەتەوەی ئەڵمانیا سەیر دەکرا. لە فەرەنسا چینی «سەرووی کۆمەڵ» وەک نوێنەرانی چەندین گرووپی دیاریکراوی کۆمەڵگا و خاوەنی مافی بڕیاردان لەپێوەندی لەگەڵ باجدا بوون، ناوی نەتەوەیان لەخۆ نابوو و سەرەنجام کۆمەڵەی هاوبەش پێکهاتوو لە ئەڵمانییەکان، مەجارییەکان و سزکلرییەکان کە لە سەدەی پازدەیەم بەسەر ناوچەی ڕۆمانیای ئەمڕۆدا فەرمانڕەواییان دەکرد، ناوی یەکێتی سێ نەتەوەیان لەسەرخۆ دانابوو. بەڵام لەسەرەتای چەرخی نوێدا چەمکی نەتەوە بەشێوەیەکی بەربڵاو بۆ ناوهێنانی چینی دەسەڵاتداری هەر وڵاتێک بەکار دەهێنرا. بۆ وێنە نەتەوەی گەورە پیاوان. مافی دەستێوەردان لە سیاسەت بەتایبەت لەپێوەندی لەگەڵ بڕیاردان لەسەر باج بۆخۆی بە ڕەوا دەزانی و خۆیشی لە دانی باج دەبوارد و بەم شێوەیە - لانی کەم بەشێکیان - لەلایەک کەوتنە دژایەتی شا و لەلایەکی دیکەوە پاشماوەی خەڵک کە زەختی زۆری باجیان لەسەر شان بوو، خاوەنی بچووکترین مافی دیاریکردنی چارەنووسی خۆیان نەبوون.

«چینی سێیەم» لەجیاتی «نەتەوە» لە فەڕەنسای سەدەی هەژدە

بەهۆی ئەو دژایەتییەوە دەتوانین لە هەوڵەکانی «ئابە سییە» بۆ پێناسەی سەرلەنوێی چەمکی نەتەوە (ناسیون) تێبگەین کە لەسەر ئەو بڕوایە بوو نوێنەرانی ئەو بەشە لە فەڕەنسییەکان کە باج دەدەن (واتە چینی جووتیاران) دەبێ خاوەنی بڕیاردان بن سەبارەت بە باجدان، بۆیە جێگای خۆیەتی ناوی نەتەوەیان لەسەر دابنرێت. هەڵبەت لە ناو نوێنەرانی چینی سێیەمدا جووتیاران بەکردەوە نوێنەرێکیان نەبوو و ئەم چینە کۆمەڵایەتییە سەرەڕای ئەوەی پێش شۆڕشی فەڕەنسا هێشتا بەتەواوی لە کۆیلەیەتی ڕزگاری نەببوو، نەیدەتوانی خۆی وەک بەشێک لە نەتەوە بزانێت. توێژی خوارووتر لە هاووڵاتیان و جووتیاران (خزمەتکارەکان، قەرەواشەکان، مووچەخۆران و تاد...) وەک ئافرەتان بەشێک لە نەتەوە نەبوون. پەرەگرتنی پێناسەی نوێی «سییە»، زۆربەی گرووپە کۆمەڵایەتییەکانی فەڕەنسای لە مافی دەستێوەردان لە چارەنووسی سیاسی بەشدار کرد. بەم شێوەیە نەتەوە چوارچێوەیەکی بەربڵاوتری کۆمەڵگای گرتەوە. هاوکات «سییە» بیرۆکەی مافی سروشتی هێنایە گۆڕێ کە بەپێی ئەو بیرۆکەیە، مافگەلێک هەن کە لەسەرووی یاسای دەوڵەتین و جیا لەو مافانەیە کە شا دیاری کردووە. مافی سروشتی پێش مافی دەوڵەتی هەبووە و لەسەرووی ئەو مافانەدایە. سییە ڕوانگەی وایە کە نەتیا نەتەوەیە کە لێوەشاوەیی دیاریکردنی ئەم مافانەی هەیە، سەلماندیشی کە ئەم بیرۆکەیە بە مانای وەرگرتنی دەسەڵات لە فەرمانڕەوایی دەسەڵاتدار بوو.

عەمانۆئێل ژۆزێف سییە: چینی سێیەم چییە؟ (١٧٨٩)

عەمانۆئێل ژۆزێف سییە (١٧٤٨ - ١٨٣٦) شۆڕشگێڕی فەڕەنسی، لە بنەماڵەیەکی خوارووی کۆمەڵ، ساڵی ١٧٨٨ نوێنەری ئۆسقۆف لەشاری شارترەی فەڕەنسا، هەمان ساڵ و ساڵی دواتر نووسینی وتار بە قازانجی نەتەوەی پێکهاتوو لەو هاووڵاتیانەی کە مافی یەکسانیان هەیە و بە دژی دانی پلەی تایبەتی بە دوو چینی دەسەڵاتدار (گەورەپیاوان و پیاوانی ئایینی). لەسەر داخوازی ناوبراو نوێنەرانی چینی سێیەم لە ١٧٨٩ دامەزراندنی پەرلەمانی میللییان ڕاگەیاند. لە داڕشتنی دەستووری ساڵی ١٧٩١دا بەشدار بووە و ساڵی ١٧٩٩ ئەندامی ئەنجوومەنی بەڕێوەبەری یەکەمین کۆماری فەڕەنسا، هاوکاری لەگەڵ ناپلیۆن، کونسولی ناپلیۆن، ساڵی ١٨١٥ بۆ ماوەی سی ساڵ بۆ برۆکسێل دوور خرایەوە.

(نەتەوە چییە؟ نەتەوە ئەو کۆمەڵگایەیە کە لە سایەی یاسایەکی هاوبەشدا دەژین و لەلایەن پەرلەمانێکی یاسادانەرەوە نوێنەرایەتی دەکرێت. بەڵام ئایا ئەمە ڕاستییەک نییە کە گەورەپیاوان خاوەن ماف و پلەی تایبەتین، مافێک کە لەلایەن ئەم چینە رووهەڵماڵدراوانەوە بە «مافی خۆیەتی» دەناسرێن؟ ئایا ئەمە ڕاستییەک نییە کە ئەوان مافی خۆیان لە مافی بەشێکی زۆر لە کۆمەڵ جیا کردووەتەوە؟ ئەم چینە بە کردەوە خۆیان لە یاسای هەمەلایەنە هێناوەتە دەرێ. تەنانەت مافی هاووڵاتی بوونی ئەم چینە بەستراوەتەوە بە کۆمەڵێکی سەربەخۆ لەناو نەتەوەدا. ئەم چینە لە

مافی سیاسی خۆی بەشێوەیەکی تایبەتی کەڵک وەردەگرێت و نوێنەرانی لەلایەن خەڵکەوە هەڵنەبژێردراون و لە پشتیوانی خەڵکی بێبەرین. نوێنەرانی لەبەر دوو هۆ لە خەڵک بێگانەن، یەکەم ئەوەی کە هەڵبژێردراوی خەڵک نین و دووەم ئەوان لەپێناو بەرژەوەندی بەشێکی تایبەتی و دیاریکراودا تێدەکۆشان. چینی سێیەم خاوەنی هەمووی ئەو شتانە بوون کە پێیان دەگوت نەتەوە و هەر شتێک کە پێوەندی بە چینی سێیەمەوە نەبێت ڕێگای پێ نادرێت خۆی بە نەتەوە بزانێت، هەربۆیە چینی سێیەم هەموو شتێکە، نەتەوەیە... پێش لە هەموو شتێک نەتەوە بوونی هەیە، نەتەوە سەرچاوەی هەموو شتێکە، ئیرادەی ناوبراو هەموو کاتێک یاساییە، نەتەوە بۆ خۆی یاسایە.)

چەمکی ئابووری نەتەوە لە سەدەی نۆزدەدا

«فریدریش لیست» لە نووسراوەکانیدا لەساڵی ۱۸٤۱ چەمکێکی دیکەی لە وشەی نەتەوە پێشکەش کرد. لە ڕوانگەی ئەوەوە نەتەوە دەوڵەتێکی داخراو و هاوچەقە بە ڕادەیەکی پێویست لە ژێرخان و هەلومەرجێکی یەکگرتوو بۆ بازرگانی و ئاڵوویرکردنی دراو. فەرەنسا و بەریتانیای گەورە سەمبولی ئەو بوو کە لە هەمان سەدەکانی ناوەراستدا ڕێرەوی دەوڵەتی ناوەندگەرای دەپێوا و لەسەدەی نۆزدەیەم وەک یەکەکانی گەورەی ئابووری هاتە ئاراوە. «لیست» لایەنە سیاسییەکانی چەمکی نەتەوەی لەبەرچاو نەگرت کە بۆ «سییە» گرنگییەکی زۆری هەبوو. لەو پێوەندییەدا بۆچوونی سییە سەبارەت بە تێکەڵاوکردنی ماف و ئازادییەکان لەگەڵ مافی دەستێوەردان لە چارەنووسی سیاسی بەشێکی بەربلاوتر لە کۆمەڵگا بوو. بەڵام بۆ «لیست» یەکگرتنی ناوچە ئەڵمانی زمانەکانی ناوەندی ئەورووپا لەسەرووی هەموو شتێکدا بوو کە دوای «ئاشتی ڤێستفالن» بەسەر چەندین ناوچەی سەربەخۆدا دابەش کرابوون.

فریدریش لیست:
سیستەمی میللی ئابووری سیاسی ۱۸٤۱

فریدریش لیست ۱۷۸۹ - ۱۸٤٦، ئابووریناس (ئابووری نەتەوەیی) و سیاسەتمەدار، ساڵی ۱۸۱۷ بۆ ماوەی سێ ساڵ پرۆفیسۆر لە توبینگنی ئەڵمانیا، دواتر دەرکرا و ڕەوانەی بەندیخانە کرا، چووە ئەمریکا و ساڵی ۱۸۳۰ خۆی گەیاندە کونسولی ئەمریکا، ناوبراو یەکێک لە پارێزەرانی سەرەکی دامەزرانی ڕێگای ئاسن لە ئەڵمانیا و ئەنجوومەنی گومرکی ئەو وڵاتە بوو. نوێنەری بیرۆکەی قوڵەکانی لیبرال دیموکرات و گومرگی پەروەردەیی (وەرگرتنی گومرگ بۆ بەهێزکرنی ئابووری نەتەوە لە بازاڕە نێودەوڵەتییەکاندا). سیستەمی ئابووری سیاسی گرنگترین بەرهەمی «لیست»ە.

(... هەر نەتەوەیەکی ئاسایی خاوەنی زمان و ئەدەبی هاوبەش، سنوورێکی بەربلاو و پێکەوە بەستراو لێواولێو لە سەرچاوەی سروشتی جۆراوجۆر و حەشیمەتی زۆر. وەرزێری، پیشەسازی، بازرگانی و پیشەسازی پاپۆڕ بەشێوەی یەکسان گەشەیان سەندووە. هونەرەکان، زانست، ناوەندەکانی بارهێنان و پەروەردەی گشتی بە ئەندازەی بەرهەمهێنانی ماددی بایەخی هەیە. دەستوور، یاساکانی دیکە و دامەزراوەکان پلەیەکی بەرز لە ئاسایش و ئازادی دەبەخشن، لە خزمەتکردن بە گەشەی دینداری، بایەخەکان و ئاسایش و لەیەک ڕستەدا بەختەوەری خەڵک ئامانجیەتی. ئەم نەتەوەیە هێزی دەریایی و زەمینی پێویستی لەبەردەستدایە بۆ ئەوەی بتوانێت بەرگری لە سەربەخۆیی و پارێزگاری لە بازرگانی و تیجارەتی دەرەکی خۆی بکات. نەتەوەیەکی ئەوتۆ دەتوانێت کاریگەرییەکی بەهێز لەسەر فەرهەنگی وڵاتانی گەشەسەندوو دابنێت، بە حەشیمەتی زۆر و سەرمایەی ماددی و مەعنەوی خۆی، نەتەوەگەلی نوێ پێک بێنێت... حەشیمەتی گەورە و سەرزەمینی بەربلاو و خاوەن سەرچاوەی سروشتی جۆراوجۆر گرنگترین خاڵی دیار و بەرچاوی هەر نەتەوەیەکی ئاساییە. ئەمانە بنەرەتیترین بارودۆخی پێویستن بۆ پێگەیاندنی مەعنەوی، گەشەی ماددی و هێزی سیاسی. نەتەوەیەک کە لە بواری حەشیمەت و سنوورەوە بەرتەسکن بەتایبەتی ئەگەر زمانەکەی لە شوێنێکی دیکە باو نەبێت تەنیا دەتوانێت خاوەنی ئەدەبێکی نەخۆش و لاواز و ناوەندگەلێکی نوقسانی پەرەپێدانی هونەر و زانست بێت. وڵاتێکی بچووک قەت ناتوانێت لقە جۆراوجۆرەکانی بەرهەمهێنانی ناو دەسەڵاتی خۆی

بەشێوەی کامڵ گەشە پێبدات. لەو ولاّتانەدا هەر چەشنە پشتیوانییەکی ئابووری و پیشەسازی دەبێتە پاوان کردنێکی تایبەتی و تەنیا بە یەکێتی لەگەڵ نەتەوەکانی بەهێزتردا، تارادەیەک بە فیداکردنی خاڵە بەهێزەکانی نەتەوەکەی و بە هەوڵ و کۆششێکی فراوان دەتوانێت سەربەخۆیی خۆی، ئەویش بەشێوەی کاتی بپارێزێت...)

نەتەوە وەک بەرهەمی رابردووی هاوبەشی سیاسی

بە بۆچوونی «جۆن ستیوارت میل» نەتەوە لە رێگای هەستی پێوەندی نەتەوەییەوە پێکدێت، ئەم هەستەش هەرچەند لەلایەنێ تایبەتمەندی بەرچاوی وەک رەگەز، زمان و ئایین بەهێز دەبێت، بەڵام بەپلەی یەکەم لە رێی رابردووی هاوبەشەوە پێک دێت. بەم شێوەیە ناوبراو «بوون بە نەتەوە»ی بەریتانیای گەورەی لەگەڵ ئۆسکاتلەندا و توێژی دەوڵەمەندی ئیرلەندا وەک گەشەی ناسنامەی هاوبەش دەناسێنێت. لە روانگەی «میل»ەوە (هەروەها سیسیە و بەپێچەوانەی لیست) گرنگ دەستێوەردانی سیاسی و مافی بەشداری ئەندامانی نەتەوە لە پرۆسەی سیاسی کۆمەڵگادایە و تایبەتمەندی بەرچاوی هەر نەتەوەیەکە.

جۆن ستیوارت میل:
چەند تێبینییەک لەسەر دیموکراسی ناڕاستەوخۆ (١٨٦١)

میل (١٨٠٦ - ١٨٧٣) فەیلەسووف و ئابووریناسی بەریتانی، نوێنەری بیرۆکەی لیبرالیزمی رادیکاڵ، ماوەی نێوان ساڵانی ١٨٥٦ تا ١٨٦٨ ئەندامی پەرلەمانی ئەعیان بووە، گەڵاڵەداڕێژی سیستەمی بیرسای بەرهەمهێنانی توێژینەوە و بەڵگەهێنانەوەی پێوانەیی (گەیشتن لە بەشێک بۆ هەموو و هەروەها لە هەموو بۆ بەشێک)، بەرهەمی سەرەکی ناوبراو «بنەماکانی ئابووری سیاسی»یە.

(... دەتوانین بڵێین گرووپێک لە مرۆڤەکان نەتەوە پێک دێنن، ئەگەر ئەندامانی ئەم گرووپە لە رێگای هاوسۆزی و هاوپێوەندییەکی بەرامبەری نێویاندا گرێ درابن، ئەو هاوسۆزیە لە نێوان ئەندامانی ئەو گرووپە و خەڵکانی دیکە بەدی ناکرێت. بەپێی ئەو هەستە ئەندامانی گرووپ ئامادەن پێکەوە هاوکاری بکەن نەوەک لەگەڵ کەسانی دیکە و ئاواتی پێکهێنانی حکوومەتیان هەبێ، حکومەتێک کە لەلایەن ئەوان یان لانی کەم بەشێک لەوانەوە پێک هاتبێ. هەروەک هەستی پێوەندی نەتەوەیی هاوبەش دەتوانێ سەرچاوەی جۆراوجۆری هەبێت. هەندێ جار رەگەز و بنەماڵەی هاوبەش سەرچاوەی ئەو هەستەیە. هاوبەشی لە زمان و ئایین ئەم هەستە بەبێ جیابوونەوە بەهێز دەکات، بەڵام زۆرترین کاریگەری لەم روانگەیە رابردووی هاوبەشی سیاسییە. هەبوونی مێژوویەکی نەتەوەیی و بیرەوەری هاوبەش کە لەودا بەرهەم دێت هەستی شانازی و سەرشۆڕی هاوبەش و بەکۆمەڵ، هەستی شادی و ئازاری هاوبەش کە پێوەندی بەو رووداوانەوە هەیە کە لە رابردوودا روویان داوە، هەڵبەت هیچکام لەو فاکتەرانە مەرجی پێویست نین و خۆی لەخۆیدا تەواو نین... سەرەرای ئەمەش دەتوانین بەگشتی بڵێین هەرکات ژمارەی ئەم فاکتەرانە کەم بێت، بەو رادەیە زانیاری نەتەوەیی بەرەو لاوازبوون دەڕوات. زمان و ئەدەبی هاوبەش و تا رادەیەکی دیاری کراویش رەگەز و رابردووی مێژوویی هاوبەش دەتوانن لە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتە جۆراوجۆرەکانی ناوچەیی کە ناوی ئەڵمانییان لەسەر خۆ داناوە، هەستی نەتەوەیی زۆر بەهێز رابگرن، لەگەڵ ئەوەی کە هیچکات دەوڵەتێکی یەکگرتوویان نەبووە، بەڵام ئەم هەستە بۆ لەبەرچاو نەگرتنی ئۆتۆنەمییە ناوچەییەکان وەڵامدەر نەبووە. لەلایەکی دیکەوە هاوپێوەندی زمانی و ئەدەبی زۆر لاواز و هەڵکەوتوویی جوگرافی کە ولاّتەکەی بەهۆی سنووره روون و ئاشکراکانییەوە لە ولاّتانی دیکە جیا کردووەتەوە، تا رادەیەک هەستی نەتەوەیی لای خەڵکی ئیتاڵیادا دروست کرد کە دەیتوانی لە رابردوودا سەرچاوەی رووداوی گەورە بێت کە ئەمڕۆ روو دەدەن. هەرچەند کە ئەم هەستە هێشتا نەپشکوتووە...)

نەتەوە لەجیاتی راپرسی رۆژانە، وەک وەرگرتنی رەزامەندی دووبارەی هاووڵاتییان لە دەوڵەت

یەکێک لە تۆکمەترین باسەکان سەبارەت بە بیرۆکەی نەتەوەیی، ئێرنە رنۆ لێکۆڵەری فەرەنسی لە ساڵی ١٨٨٢ لە سمینارێکیدا لە زانکۆی سۆربۆنی پاریس

گــوتی: بەهۆی پەیوەست بوونی ئیلزاس -لۆترینگن لەلایەن ڕایشی ئەڵمــانیــا لەســاڵی ١٨٧١ کــە بە پێچەوانەی ئیرادەی خەڵکی ئەم ناوچەیە بەڕێوە چووبوو، نەتەوەیان وەک دیاردەیەک پێناسە کرد کە بە مـەرجی گـەڕانەوە بۆ دەنگی ئەرێی هاووڵاتیـانەوە گـرێدرابوو. ئەمـڕۆکـەش ئەم بیـرۆکـەیە بوەتە بنەمـای یاسـای «هاووڵاتی» لە فەڕەنسا، ئەو کەسە وەک فەڕەنسی سەیر دەکرێت کە لەوێ لەدایک بووبێت و دەیهەوێ فەڕەنسی بێت.

ئێرنە ژۆزێف ڕنۆ: نەتەوە چییە؟ ١٨٨٢

ڕنۆ (١٨٢٣ - ١٨٩٢)، ڕۆژهەڵاتناس، زمــانزان و مـامـۆسـتـای زانکۆ و مـێـژوونووس، سـاڵی ١٨٦٢ پرۆفیسۆری کۆلێژی فەڕەنسا، ساڵی ١٨٧٨ ئەندامی ئەکـادیمیـای فـەڕەنسـا و سـاڵی ١٨٨٢ سـمـینارێکی بەناوبانگی لەژێر ناوی نەتەوە چییـــە، لە زانکۆی سۆربۆنی پاریس بەڕێوە برد.

(نەتەوە ڕۆح و گـیــانە، یەکـێکیــان پێــوەندی بە ڕابردووەوە هەیە و ئەوی دیکەیان بە ئێستاوە. یەکێکیان موڵکی هاوبەشی میراتی دەوڵەمەندە لە بیرەوەرییەکان، ئەوی دی ڕێکەوتنی هەنوکـەیی، ئاواتی پێکەوەژیان، ئیـرادەیەکـە بۆ پاراستن و زیندوو ڕاگرتنی ئەم مـیـراتە، مـیـراتێک کە هەمـووان بەشێوەی گشـتی و بەشێـوازی دابەش نەکـــراو وەریان گـــرتووە... هەربۆیە نەتەوە کۆمەڵێکی گەورەیە کە خاوەنی هاوپێوەندییە، ئاکامی ئەو قوربانیانەیە کە لە ڕابردوو و لەپێناویدا گیانی خۆیان فـیـدا کـردووە و ئامـادەی فـیـداکـاری بوون، ڕێکەوتن ئاواتێکی سەرزارانە بۆ درێژەدانی ژیانی هاوبەش، بوونی نەتەوەیەک لە ڕاپرسی گـشـتی ڕۆژانەدا خـۆدەنوێنێت. نەتەوەکـان بەردەوام و هەتاهەتایی نین، ئەوان جـارێک دەستیان پێ کردووە و جارێکیش کۆتاییان دێت. ئەگەری ئەوە لەئارادایە کە کۆنفیدراسیـۆنی ئەورووپا جـێگای ئەوانە بگرێتەوە، بەڵام ئەمە یاسای سەدەی ئێمە نییە، واباشترە کە نەتەوەکان بوونی خۆیان هەبێت و بوونیـان پێـویسـتـە و ئازادی دەسـتـەبەر دەکـات، ئازادی لە نێـو دەچوو ئەگـەر لە جـیـهـاندا یەک یاسـا و یەک سـەروەر بـوایەت... مـرۆڤ نە کـۆیلەی دەستی ڕەگـەزیەتی، نە زمـانی و نە ئایینی و نە ڕێڕەوی ڕووبار و کـێـوەکـان.

کـۆمـەڵێکی گـەورە لە مـرۆڤی تێگەیشـتـوو و دڵگەرم جۆرێک وشیاری و بەڵێنی ئەخلاقی دروست دەکات کە پێی دەڵێن «نەتەوە». بەو ڕێژەیە کـــە ئەم بەڵێنی و وشیارییە لەلایەن قوربانیانێکەوە بسەلمێندرێ کە گیانی خـۆیان فـیـدا کـردووە. ئەوکـات ئەم نەتەوەیە ڕەوای مـانەوەیە و مـافی ژیان پەیدا دەکات. لەبیـرچوون -پێم خـۆشـە تەنانەت بڵـێم هەڵەی مـێـژوویی - لەکـاتی پێکهێنانی نەتەوەدا ڕۆڵێکی گرنگی گێڕاوە، هەر لەبەر ئەمـەیە کە گـەشەی لێکۆڵینەوەی مـێژوویی زۆرجار بۆ نەتەوە بووەتە جێگای مەترسی. لێکۆڵینەوەی مێژوویی بە کـردەوە ڕووداوە تاڵەکـانی ڕابردوو دەخـاتە ڕوو کـە لەکاتی پێکهێنانی قەوارە سیاسییەکان - تەنانەت ئەو قـەوارە سیـاسـیـیانە کە ئاکامی ئەرێنی بەدواوە بووە - ڕوویان داوە. یەکگرتن هەمـــوو کـــاتێک بەشـێـــوەی بێبـەزەییـانە بەڕێوەچووە، یەکگرتنی باکوور و باشووری فەڕەنسا ئاکامی لانی کەم سەدەیەک شەڕی ماڵوێرانکەر و تیــرۆر بووە. شـــای فـــەڕەنســـا کـــە بۆ ئەو وڵاتە سـەرکـەوتووترین یەکـێـتی نەتەوەیی و خـاکی دەسـتـەبەر کـردووە، ئەگـەر لە نزیکەوە لێی بڕوانین بایەخی خـۆی لەدەست دەدات. نەتەوەیەک کە خۆی پێکی هێنا لۆمەی دەکـەن... هەڵبـەت ئەمـە بەشـێک لە سـرووشـتی هەر نەتەوەیەکە کە هەمـوو تاکەکـانی پێکەوە چەندین خاڵی هاوبەش دەیانگرێتەوە. هیچ فـەڕەنسـیـیـەک نازانێ ئەو «بورگـــوندەیی»، «ئالونی» یان «ویزگـــویی»یە و هەر تاکێکی ئەو وڵاتە دەبێ «قەڵاچۆی شەوی بەرتالامە» لە ١٥٧٢/٨/٢٤ و کـوشـتـاری سـەدەی سێـزدەیەمـیـان لە باشـوور لەبیـر کـردبێت. بۆیە نەتەوەی مـۆدێرن بەرهەمی مـێـژوویی کـۆمـەڵێک ڕاسـتـیـیـە کـە بە ڕێڕەوێکدا تێدەپەڕێت. لە درێژەی ئەم پرۆسەیەدا بوو کە لە بەشێک لە ئەورووپا یـەکگرتنێکی خێـرا سـەری هەڵدا. سـەبارەت بە فـەڕەنسـا لەلایەن زنجیـرەی پاشـایەتی، سـەبارەت بە هۆڵەندا، سویسرا و بەلژیکا لە ڕێگای خواست و ئیرادەی پارێزگاکان و لە ئیتالیا و ئەڵمانیا لەڕێی ئەندێشەی باو و هەمەلایەنە لەپێوەندی لەگەڵ پێویستی یەکگرتن.)

نەتەوەی فەرهەنگی لە بەرامبەر نەتەوەی دەوڵەتی

«فـریدریش مـاینکە» چەمکی نەتەوەی فـەرهەنگی

دۆزییەوە. بەم دەستەواژەیە زمان و فەرهەنگی بەتایبەت ئەڵمانی لە بەرامبەر نەتەوەکانی دەوڵەتی ئەورووپای ڕۆژئاوا وەک فەرەنسا و بەریتانیای گەورە ڕاگرت. لەهەمان کاتدا تەئکیدی دەکردەوە کە ئەم دوو چەمکە لە یەکتری جیا ناکرێنەوە و نەتەوەی فەرهەنگی و نەتەوەی دەوڵەتی تێکەڵ بە یەکتر بن و بەشێوەی ئاساییش هەروایە.

فریدریش ماینکە: جیهانی نیشتیمانی و دەوڵەتی نەتەوەیی (١٩٠٧)

ماینکە (١٨٦٢ - ١٩٥٤)، مێژوونووس، پرۆفیسۆر لە ئیستراسبۆرگ، فرایبۆگ و بەرلین، ساڵی ١٩٠٨ بەرهەمی سەرەکی خۆی بەناوی جیهانی نیشتیمانی و دەوڵەتی نەتەوەیی بڵاو کردەوە. هەروەها گۆڤاری مێژووی دەرکرد. لە ڕوانگەی سیاسییەوە لیبرال و دژی ناسیۆناڵ سۆسیالیزم بوو، پاش شەڕی دووەمی جیهانی یەکەمین سەرۆکی زانکۆی ئازادی بەرلین بوو. ماینکە کاریگەرییەکی زۆری لەسەر نووسینەوەی مێژووی ئەڵمانیا لە سەدەی بیستەمدا دانا.

(... نەتەوەکان لە ڕوانگەی یەکەمدا کۆمەڵگایەکی گەورە و بەهێزن و ئەو مرۆڤانەی تێدا دەژین کە لە ڕوانگەی مێژووییەوە دوای پرۆسەیەکی دوور و درێژ هاتووەتە ئاراوە و بەردەوام لە جووڵەدا بووە و ئاڵوگۆڕی بەسەردا هاتووە... شوێنی نیشتەجێی هاوبەش، ئاوێتەی خوێنی هاوبەش و وێکچوو، زمانی هاوبەش، ژیانی هاوبەش، چوارچێوەی دەوڵەتێکی هاوبەش یان فیدراسیۆنێک لە دەوڵەتانی هاوچەشن، هەمووی ئەمانە دەتوانن بنەما و تایبەتمەندی نەتەوەیەک بن، بەڵام بەو مانایە نییە کە هەرکام لەم کۆمەڵگایانە بۆ ئەوە ناوی نەتەوەیان لەسەر دابنێین، دەبێ خاوەنی سەرجەم ئەو تایبەتمەندییانە بن . ئەوی پێویستە لە ناو خۆیاندا با ئەم لاوئەولا ڕەچاوی بکەن ناوکێکی سروشتییە کە بەهۆیەوە پێوەندی خوێنی دادەمەزرێت... دەتوانین نەتەوەکان بەسەر نەتەوەی فەرهەنگی و دەوڵەتیدا دابەشیان بکەین. دەستەی یەکەم بەپێی پێشینەی فەرهەنگی هاوبەشی تەجروبەکراو دامەزراوە، دەستەی دووەم لەسەر بنەمای هێزی یەکگرتنەوەی مێژووی سیاسی هاوبەش و یاسای بنەڕەتی. زمانی گشتی، ئەدەبی هاوبەش و ئایینی هاوبەش گرنگترین و کاریگەرترین ئامرازی فەرهەنگین کە نەتەوەیەکی فەرهەنگی دروست دەکات و لەسەر پێی خۆی ڕایدەگرێت... بەڵام چەندین خاڵی بەرچاون کە لەواندا کاریگەری و قازانجی سیاسی لەخزمەتی پێکهێنانی زمان و ئەدەبی هاوبەش بووە و ئەم فاکتەرانە لە هەندێ بواری بنەڕەتیدا زمان و ئەدەبی هاوبەشیان پێکهێناوە. هەروەها پێوەندی ئایین و دەوڵەت و نەتەوەش زۆرتر لێک نزیکن... هەربۆیە ناتوانین لەناوخۆدا بە ڕوونی نەتەوەی فەرهەنگی و نەتەوەی دەوڵەتی لێکدی جیا بکەینەوە و لە دەرەوەشدا ئەمکارە بەڕێوە ناچێت، چونکە لە چوارچێوەی نەتەوەیەکی بەراستی دەوڵەتی - هەروەکو وێنەی سویسرا نیشانی دەدات - دەتوانن هاوولاتییانی نەتەوەکانی فەرهەنگی جۆراوجۆر بژین. لەلایەکی دیکەوە نەتەوەیەکی فەرهەنگی دەتوانێت - هەروەکو وێنەی لە نەتەوەی گەورەی ئەڵمانیادا نیشان داوە - نەتەوەکانی دەوڵەتی جۆراوجۆر بژین، بەو واتایە کە خەڵکی ئەو وڵاتانەی کە هەستی هاوبەشی سیاسییان دەکەنە تایبەتمەندییەکی زەق و بەرچاو، دەبنە نەتەوە و زۆربەیان وشیارانە دەیانەوێ بن.)

نەتەوە وەک کۆمەڵگای هاوچارەنووسان

لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە سۆسیال دیموکراسی خۆی لە بەرامبەر ئەم ئەرکەدا دیتەوە کە چەمک و پێگەی نەتەوە پێناسە بکات، بێ ئەوەی کە بنەمای ئەنترناسیۆنالیزم خەوشدار بکات. ڕاستی پێناسەی «ئۆتۆباوەر» لە نەتەوە، بۆ پێکەوەژیانی نەتەوەکان و فەرهەنگە جیاوازەکان لە نەمسا و مەجارستان دەگەڕێتەوە کە هەرچەند لە بواری یاساییەوە بەرابەر نەبوو، بەڵام لە زۆر بواری دیکەدا بە مۆدێرن و پێشکەوتوو هەڵیسەنگاندووە. بۆیە ناوبراو نەتەوەی نە لە ڕوانگەی فەرهەنگی یان ڕەگەزی، بەڵکو بەر لە هەموو شتێک لە گۆشەنیگای مێژووییەوە پێناسە دەکرد. ئەوەی لەم پێناسەیەدا دەردەکەوێت بە دڵنیاییەوە ڕاستییەکی ئەزموون کراوە، ئەوەیش کارێکی زەینییە کە بنەماکەی ئەمرۆی تاکەکانی کۆمەڵگایە.

ئۆتۆ باوەر: مەسەلەی نەتەوایەتی و سۆسیال دیموکراسی (١٩٠٧)

ئۆتۆ باوەر (١٨٨١ - ١٩٣٨) سیاسەتمەدار و نووسەری نەمسایی، ڕێبەری فیکری و داڕێژەری سەرەکی مارکسیزمی نەمسایی، سەرنووسەری بڵاوکراوەی ڕەزم و ڕۆژنامەی کرێکاران، نوێنەری پەرلەمانی نەمسا، وەزیری ڕاوێژکار لە وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئەو وڵاتە. یەکێک بووە لە داڕێژەرانی یاسای بنەڕەتی نەمسا، ساڵی ١٩٣٤ چووە چیکۆسلۆڤاکیا و چوار ساڵ دواتریش بەرەو فەرەنسا هەڵات.

(... ئێمە بە کۆمەڵێک لەو تایبەتمەندییە جەستەیی و ڕۆحییەی هەر نەتەوەیەک کە تاکەکانی ئەو نەتەوەیە پێکەوە گرێدەدات و لە نەتەوەکانی دیکەی جیا دەکاتەوە پێی دەڵێین تایبەتمەندی نەتەوە کە ئەم تایبەتمەندییانە هاوتراز نین. بەدڵنیاییەوە چۆنیەتی شکڵ گرتن و گرتنەبەری ڕێچکەی داخوازی نەتەوە وەک بەشێک لە تایبەتمەندی نەتەوەیی دێتە ئەژمار. ئەم ئیرادە و ئۆگرییە لە پرۆسەی ناسیندا وەک هەستی بەکۆمەڵ شکڵ دەگرێت، هەستێک کە لە نێوان زۆر دیاردەی تەجروبەکراودا تەنیا جۆرێکی دیاریکراو لەوانە هەڵدەبژێرێت و لێکی دەداتەوە. ئەڵمانییەک و بەریتانییەک پاش گەڕانەوەیان لە سەفەرێکی هاوبەش، هەریەکەیان هەڵگری ئەزموونێکی جیاوازە. ئەگەر دوو لێکۆڵەری ئەڵمانی و بەریتانی بیانەوێ سەبارەت بە بابەتێک لێکۆڵینەوە ئەنجام بدەن، شێواز و ئاکامی لێکۆڵینەوەکەیان جیاواز دەردەچێت. ئەم ئیرادەیە بە شێوەی بێ ناوبژیوان لە بڕیاردانی مرۆڤدا ڕەنگ دەداتەوە و ئەوانە لە هەلومەرجی بەرامبەردا بەشێوازی جیاجیا هەڵسوکەوت دەکەن. شتێکی ڕوونە، نەتەوە جۆراوجۆرەکان ئامراز و پێوانەی جۆراوجۆریان بۆ ڕوانگەکانی خۆیان هەیە. چەمک و ڕوانگەکان لە ڕەوا و ناڕەوا، ڕوانگەکان سەبارەت بە ئەخلاق و بێ ئەخلاقی، نەجیبی و قەباحەت، جوانی و ناشیرینی، ئایین و زانست ... بەم شێوەیە ئێمە دەگەینە چەمکێکی بەرتەسکتر لە تایبەتمەندی نەتەوەیی. ئەو تایبەتمەندییە بە پلەی یەکەم بە واتای کۆمەڵێک تایبەتمەندی جەستەیی و ڕۆحی تایبەت بە نەتەوەیەک نییە، بەڵکو تەنیا جۆراوجۆری لە ڕێڕەوی ئیرادە و ئۆگری ئەوانە. ئۆگرییەکی یەکگرتوو دەبێتە هۆی جووڵە و بڕیاردانی جیاواز. هەڵبەت دیاریکەر بۆ ئەم جۆراوجۆرییە لە ئیرادە، جیاوازی ڕوانگەکانە کە ئەم نەتەوەیە وەدەستی هێناوە یان جۆراوجۆری لە تایبەتمەندی جەستەییەکانە کە هەر نەتەوەیەک لە خەباتیدا بۆ مانەوەی پەروەردەی دەکات. پاشان ئێمە پرسیارمان کرد کە چۆن ئەم هاوبەشییە لە تایبەتمەندی پێک دێت و پرسیارەکەمان بەم چەشنە وەڵام دایەوە کە هۆکارەکانی کارتێکردنی یەکسان دەبێتە هۆی یەکسانی لە کاراکتەردا. بەم جۆرە بوو کە ئێمە نەتەوەمان وەک چارەنووسی هاوبەش پێناسە کرد... لەم قۆناغەدا پێویستە زیاتر و وردتر لە پێناسەی چەمکی هاوبەشی چارەنووس بڕوانین. چونکە چارەنووسی هاوبەش بەمانای وێکچوون و سەپاندنی چارەنووسێکی یەکسان نییە، بەڵکو بە واتای تەجروبەکردنی هاوبەشی چارەنووسێکە کە پێوەندی بەردەوامی لەگەڵ یەکتر و کاریگەری دوولایەنەی ئەوان هەیە و هاوبەشی لە چارەنووسی نەتەوە دروست دەکات... هەربۆیە دەتوانین نەتەوە نە وەک یەکسان بوون لە چارەنووس، بەڵکو هاوبەشی لە تایبەتمەندییەکانی وەرگیراو لە چارەنووسی هاوبەش پێناسە بکەین. ئەمە هەروەها پێناسەی زمانە بۆ نەتەوە، لەگەڵ ئینسانەکان کە پێوەندی نزیکم هەیە، زمانێکی هاوبەش پێک دێنم و لەگەڵ ئەوانەی کە زمانی هاوبەشم هەیە، پێوەندی دەگرم.)

نەتەوە لە ڕوانگەی مارکسیزم - لینینیزمەوە

سۆشیالیستە سەرەتاییەکان لە فەرەنسای پێش ساڵی ١٨٤٠ ڕوانگەیان سەبارەت بە نەتەوە و دەوڵەتی نەتەوەیی دیاربوو کە لەگەڵ ڕوانگەی زۆربەی نووسەرە غەیرە سۆشیالیستەکان لە دژایەتیدا بوو. ئەم جیاوازییە بەتایبەت لە «مانیفێستی کۆمۆنیستی»دا بە ئاشکرا دەردەکەوێت، ئەسەرێک کە نەتەوە، وشیاری نەتەوەیی، نیشتیمانپەروەری و نەتەوەخوازی وەک تایبەتمەندی بۆرژوازی (سەرمایەداران و توێژە نێوەنجی و سەرەوەکان کە لە ڕێڕەوی حەرەکەتی داهاتووی مێژوودا دەسەڵاتیان لێ وەردەگیرێتەوە) دەناسێ و داهاتووی مرۆڤایەتی نەتەنیا لە کۆمەڵگایەکی بێ چین، بەڵکو بە ڕێژەیەکی

زۆر بە بێ دەوڵەتی نەتەوەیی لەهەرحـــــاڵدا بە بێ کۆمەڵگایەکی ناسۆنالیستی دەبینێت.

کارل مارکس و فردریش ئینگڵس:
مانیفێستی حزبی کۆمۆنیست ١٨٤٨

ئینگڵس ١٨٢٠ - ١٨٩٥ کوڕی خاوەن کارگەیەکی ڕستن و چنین و دواتریش بەڕێوەبەری کارگەکە. ساڵی ١٨٤٢ دەست پێکردنی هاوکاری لەگەڵ کارل مارکس، ئۆوێن و چارتیستەکان (لایەنگرانی بیرۆکەی یاسای بنەڕەتی لە بەریتانیا). لە ساڵانی ١٨٤٧ و١٨٤٨بە هاوکاری مارکس «مانیفێستی کۆمۆنیستی» دارشت.

مــارکس (١٨١٨ - ١٨٨٣) فــەیلەســووف و سیاسەتمەداری ئەڵمانی، ١٨٢٤ ئاینی جوولەکەی بەجێ هێشت و بە پرۆتیستانتیزم پەیوەست بوو. خوێندنی یاسا لە بۆن و بەرلین، قوتابی هیگڵ، ١٨٤٢ سەرنووسەری ڕۆژنامەی ڕاینیشە تسایتۆنگ، لە ڕێگای ئینگڵسەوە لەگەڵ ئابووری نەتەوەیی ئەو ئاشنا بوو، ١٨٤٨ بەپێی ڕەشنووسێکی ئینگڵس مانیفێستی کۆمۆنیستی نووسی کە لە سەرەتای شۆڕشی ١٨٤٨ و ١٨٤٩ی ئەڵمانیا بڵاو کرایەوە. مارکس بەرگری لە بیرۆکەی کۆمارێکی یەکگرتووی ئەڵمانی و هەروەها خەباتی هاوبەشی دەوڵەتی ئەوکاتی ئەڵمانیا بە دژی ڕووسیای دواکەوتوو دەکرد.

(... کۆمۆنیستەکانیان بەوە تاوانبار دەکرد کە دەیانەوێ نیشتیمان و نەتەوە هەڵبوەشێننەوە، کرێکاران نیشتیمانیان نییە، کەسێک ناتوانێت شتێکیان لێ وەربگرێتەوە کە لێی بێ بەشن. پێویستە لەسەرەتادا پرۆلیتاریا دەسەڵاتی سیاسی بەدەست بهێنێت، خۆی بۆ توێژی نەتەوەیی سەر بخات. ئەمە بۆخۆی کارێکی نەتەوەییە، هەرچەندە بە پێچەوانەی ئەو مانایەیە کە بۆرژوازی لێی تێدەگات. بە گەشەی بۆرژوازی و ئازادی بازرگانی و بازاڕی جیهانی و هاوشێوەبوونی بەرهەمهێنانی پیشەسازی و بە گونجاندن لەگەڵ ئاڵوگۆڕی ژیان، پاڵاوتنی نەتەوەیی و دژایەتییەکانی نێوگەلان بەردەوام لە ناو دەچن. بەدەستهێنانی هێز و دەسەڵاتی سیاسی لەلایەن پرۆلیتاریا ئەوی جارێکی دیکە زیاتر دەسڕێتەوە. بزووتنەوەی یەکگرتووانەی وڵاتانی پێشکەوتوو یەکێک لە مەرجە سەرەتاییەکانی ڕزگاری ئەو توێژەیە، بە هەمان ڕێژە کە چەوسانەوەی مرۆڤ لەلایەن مرۆڤەوە لەناو دەچێت، چەوسانەوەی نەتەوە لەلایەن نەتەوەشەوە دەسڕێتەوە، بەهۆی ئەو دژایەتییانەوە کە توێژەکان لەناوخۆی نەتەوەدا هەیانە، بەرەو ڕووبەڕوو بوونەوەی دوژمنکاری نەتەوەکان لەدژی یەکتر لەناو دەچێت...)

چەمکی نەتەوەی ستالین زۆر بەرتەسکتر بوو لە چەمکی نەتەوەی «ماینکە» و «باوەر» کە ساڵی ١٩١٣ بە ڕێنوێنی لینین دایڕشت. نەتەوە بەرهەمی پرۆسەیەکی مێژووییە و ناولێنانی وەک نەتەوە بەهۆی بوونی چەند تایبەتمەندییەکەوە بوو کە بەپێی ئەو تایبەتمەندییە کۆمەڵگا لەڕووی زمانەوانییەوە ناتوانرێ ناوی نەتەوەی لەسەر دابنرێت کە لە بوونی دەوڵەتی خۆی بێ بەش بێت. لەلایەکی دیکەوە، ستالین بە لابردنی ڕەگەز لە پێناسەی نەتەوە کەوتە دژایەتییەکی ئاشکرا لەگەڵ بەشێکی گەورە لە نووسەرانی سەردەمی خۆی، پاشان هەڵوێستی «میا» و «رنە»ی هێنایە بەر باس و پاڵپشتی لە هەڵوێستی ماتریالیزمی مێژوویی نەکرد.

ژۆزێف ویساریۆنۆڤیچ ستالین:
مارکسیزم و مەسەلەی نەتەوایەتی (١٩١٣)

ستالین (١٨٧٩ - ١٩٥٣) ئەندامی کۆمیتەی ناوەندی حزبی سۆسیال دیموکراتی کرێکاری ڕووسیا، لە ساڵی ١٩٠٣ چەند جارێک بۆ سیبریا دوور خراوەتەوە، ١٩١٢ ئەندامی کۆمیتەی ناوەندی بلشویکەکان بووە و ڕۆژنامەی حزبی «پراڤدا»ی دەرکرد، پاش لێکۆڵینەوە سەبارەت بە مەسەلەی نەتەوەکان ساڵی ١٩١٣ لە ڤییەنا گیرا و تاساڵی ١٩١٦ لە سیبریا بە دوورخراوەیی مایەوە، ڕۆڵێکی کاریگەری لە دارشتن و بەرەوپێش بردنی شۆڕشی ئۆکتۆبەری ڕووسیا گێڕا، ساڵانی ١٩١٧ تا ١٩٢٣ بەرپرسیارێتی کۆمیساریای گەل بۆ مەسەلەی نەتەوەکانی لە ئەستۆ بوو، لەکاتی نەخۆشی لینین ئامادەیی وەرگرتنی دەسەڵاتی لا فەراهەم بوو، ١٩٢٢ بوو بە سکرتێری گشتی حزبی کۆمۆنیستی ڕووسیا (بلشویک)، دوای مردنی لینین نەیاران و ناڕازییانی خۆی لە ڕێگای پاکسازی و دادگا فەرمایشییەکانییەوە

لەناو برد و یەکێتی سۆڤییەتی بەرەو سیستەمێکی پاوانخوازانە برد.

(پێش هەموو شتێک نەتەوە هاوبەشییەکی دیاریکراوی مرۆڤەکانە. ئەوەش هاوبەشی ڕەگەزی یان خێڵەکی نییە. نەتەوەی ئێستای ئیتاڵیا لە ڕۆمییەکان، جێرمانییەکان، ئۆترۆسکییەکان، یۆنانییەکان، عەرەبەکان و... پێکهاتووە و نەتەوەی فەرەنساش لە گالییەکان، ڕۆمییەکان، بەریتانییەکان، جێرمانییەکان و... . لەگەڵ ئەوەشدا کە ڕەگەز و خێڵی جۆراوجۆریان لەخۆ گرتووە، نەتەوە هاوبەشییەکی ڕەگەزی و خێڵەکی نییە، بەڵکو هاوبەشییەکی نێوان ئینسانەکانە کە لە ڕەوتی مێژوودا شکڵیان گرتووە. نەتەوە هاوبەشییەکی سەقامگیرە کە بە درێژایی مێژوو شکڵی گرتووە ئەویش لەسەر بنەمای هاوبەشی لە زمان، سنووری سیاسی، ژیانی ئابووری و سروشتی فیزیکی کە لە فەرهەنگی هاوبەشدا دەرکەوتووە. ئاشکرایە نەتەوەش وەک هەر دیاردەیەکی مێژوویی شوێنکەوتووی یاسای ئاڵوگۆڕەکانە کە مێژوو سەرەتا و کۆتایی خۆی هەیە... لێرەدا پێویستە پێ لەسەر ئەو دابگیرێت کە هیچکام لە تایبەتمەندییە ئاماژە پێکراوانە بۆ ناساندنی کۆمەڵگایەک وەک نەتەوە بە تەنیا بەس نییە، ئەگەر تەنانەت یەکێک لەم تایبەتمەندییانەی نەبێت چی دیکە نابێتە نەتەوە، دەتوانرێ بیر لەوە بکرێتەوە کە کۆمەڵێک مرۆڤ بە کاراکتێری نەتەوەیی بێن بێ ئەوەی بتوانین ناوی نەتەوەیان لەسەر دابنێین. بۆ وێنە ئەوانە لە بواری ئابوورییەوە لێکدی جودا بن، یان لە وڵاتە جیاجیاکاندا بڵاوەیان پێکرابێت و یان بە زمانە جیاوازەکان بدوێن و ... ئەم مەسەلەیە بۆ وێنە سەبارەت بە جوولەکەکانی ڕووسی، گالیسیایی، ئەمریکی، گۆرجستانی و جوولەکەکانی کێوی ڕاستە کە بە باوەڕی ئێمە نەتەوەیەکی یەکگرتوو پێک ناهێنن. ئەم مەسەلەیە بۆ ئەڵمانییەکان و لیتوانییەکانی ناوچەی دەریای ڕۆژهەڵاتیش ڕاستە، ئەمانە نەتەوەیەک نین، چونکە خاوەنی تایبەتمەندی جیاوازن. نەتەوە کاتێک پێک دێت کە سەرجەم ئەو تایبەتمەندییانەی تێدا بەدی بکرێت...)

فەرهەنگی بچووکی سیاسی (١٩٨٥)

« فەرهەنگی بچووکی سیاسی» کتێبێکە کە لە ساڵی ١٩٨٥ لە کۆماری دیموکراتیکی ئەڵمانیای پێشوو بڵاو بووەوە و تیایدا کۆمەڵێک چەمکی فەرمی سیاسی و مێژوویی پێناسە و باس کراوە. ئەم کتێبە بەتەواوی چەمکی نەتەوەی لەسەر بنەمای ماتریالیزمی مێژوویی پێناسە کردووە. بەو مانایە کە نەتەوە دیاردەیەکە لە ڕوانگەی مێژووییەوە پێویستە لە ڕێڕەوەی بزووتنەوەی مرۆڤایەتی بەرەو سۆشیالیزم و کۆمۆنیزم بەردەوام لەحاڵەتی پەرەسەندندا بێت. نەتەوە بوارێک بۆ پشکووتنی سەرمایەداری کە پێویستە جێگا بۆ سۆشیالیزم ئاوەڵا بکات و ئەمەش لە قۆناغی کۆتایی مێژوویی مرۆڤایەتیدا دەبێتە کۆمۆنیزم. نەتەوە لە تەواوی ئەم قۆناغە مێژووییەدا گرنگییەکی تایبەتی هەبووە و لە ڕێگای گەشەی بێ وێنە و نزیکبوون لەگەڵ نەتەوەکانی دیکە لە ناوەرۆکدا ئاڵوگۆڕ پەیدا دەکات و بەرهەمی پرۆسەی پەرەسەندنی مێژوویی نەتەوەکان و تێکەڵبوونیانی لێدەکەوێتەوە.

(نەتەوە قەوارە و پەرەسەندنی کۆمەڵە لە ڕیزبەندی کۆمەڵگای سەرمایەداری و کۆمەنیستی... لە پرۆسەی پەرەسەندنی کۆمەڵگادا دوو جۆرە دامەزراوە لە نەتەوە پێکدێت: نەتەوەی کاپیتالیستی و نەتەوەی سۆسیالیستی. نەتەوەی کاپیتالیستی شکڵی پەرەسەندنی کۆمەڵگای سەرمایەدارییە، بنەمای ئابوورییەکەی شێوازی بەرهەمهێنانی کاپیتالیستییە. هەربۆیە ئەم کۆمەڵگایە بەسەر چین و توێژی ئاشتی نەخوازدا دابەش دەکرێت و پڕ دەبێت لە خەباتی چینایەتی و کێشە کۆمەڵایەتییەکان. بۆرژوازی هێزی ڕابەری ئەوجۆرە نەتەوەیە... تا کاتێک کاپیتالیزم لە ڕێگای گەشەسەندندا هەنگاو بنێ دەتوانێت دووره دیمەنی پەرەسەندنی نەتەوەش دەستنیشان بکات و بۆرژوازی دەتوانێ نوێنەرایەتی نەتەوە بگرێتە ئەستۆ. بەڵام لە قۆناغی ئاوابوونی سەرمایەداریدا کە ناوی ئیمپریالیزمی لەسەر دانراوە، دژایەتییەکانی نەتەوە لەگەڵ سەرمایەداری پاوانخواز بەردەوام قووڵتر دەبێت...

پەرەسەندنی دوایی نەتەوە لە خەباتی شۆڕشگێڕی چینی کرێکار بۆ لەناوبردنی ئیمپریالیزم و دامەزراندنی

سۆشیالیزم جیا ناکرێتەوە، چینی کرێکار بەرژەوەندی ڕاستەقینەی نەتەوە ڕابەرایەتی دەکات... ئەم توێژە لە ڕێگای شۆڕشی سۆشیالیستی و دامەزراندنی کۆمەڵگای سۆشیالیستییەوە بنەماکانی بوونی نەتەوە دەگۆڕێت و ناوەرۆکێکی نوێی پێ دەبەخشێت و لەم ڕێگایەوە جۆرێک کۆمەڵگا لە ئاستی بەرزدا و هابەشی نەتەوە دەخولقێنێ کە پێی دەڵێن نەتەوەی سۆشیالیستی... ئەو نەتەوەیە لە هەمان کاتدا پێوەندییەکی نوێ لەگەڵ نەتەوەکانی تر دادەمەزرێنێت. لە پێوەندییەکانی نێوان نەتەوەکانی سەرمایەداری توندوتیژی، هەوڵدان بۆ سەرکوت، فێڵ و تەڵەکە و چەوسانەوە دەبینرێت، لە حاڵێکدا بنەمای ئەنتەرناسیۆنالیزمی پرۆلیتاری فاکتەری دیاریکەری پێوەندی نەتەوە سۆشیالیستییەکان لەگەڵ یەکترییە. نەتەوەی سۆشیالیستی و پێوەندی نەتەوەیی لە سۆشیالیزمدا تایبەتمەندی و سروشتی خۆی لە ڕێگای کاریگەری دوولایەنەی سیاسەتە نەتەوەیی و نێونەتەوەییەکانەوە بەدەست دێنێت. لەم ڕێگایەدا بە درێژەدانی ڕەوتی پەرەسەندن، سۆشیالیزم گەشە دەکات و تێپەڕبوونی بەرەو کۆمۆنیزم قورسایی و بایەخی تایبەتی ئەنترناسیۆنالیزمیش گەشە دەکات. لە کۆتایی ئەم پرۆسەیە کۆمەڵگایەکی نێونەتەوەیی لە نەتەوەکانی سۆشیالیستی بە مافی بەرامبەر پێکدێت. لە ڕیزبەندی کۆمەڵایەتی کۆمۆنیزمیش دوو ئاراستە لە ڕێگای نەتەوە و پێوەندی نەتەوەیی سەری هەڵدا کە ئاکامی ئەو ئاراستانە لە کۆمەڵگای سەرمایەداریدا دەبێت و لە کۆمەڵگای سۆشیالیستیدا ناوەرۆکێکی نوێ بەخۆوە دەگرێت: یەکەم، خواستی بۆ گەشەی ئازادی نەتەوەیی لە ڕێگای گەشەی بەردەوامی نەتەوە، دووەم، مەیل بۆ نزیکی هەمەلایەنە و بەردەوامی نەتەوەکان بە یەکتر بەو مەبەستەی کە لە داهاتوویەکی دوور و لە ناو یەکتریدا تێکەڵ بن و بتوێنەوە...)

چەمکی نەتەوە لە فاشیسمی ئەڵمانیا و ئیتاڵیادا

مارکس هێڵدبێرت بوم - هەرچەند دژی ناسیۆناڵ سۆشیالیزم بوو، بەڵام دەکرێ ناوی نوێنەری بیرۆکەی ئەندێشەی نەتەوەیی لەسەر دابنرێت کە لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا لە ئەڵمانیا پەرەی سەندبوو. ئەو دژایەتی نەتەوەی فەرهەنگی «ماینکە»ی دەکرد و ئەو چەمکەی بۆ نەتەوە لەناو دەوڵەتدا بەرتەسک کردەوە. هەوڵەکانیشی بۆ جیاکردنەوەی گەل و نەتەوە لە یەکتری وەگەڕخست. بە وەرگرتنی بیرۆکەی ناسیۆنالیستی ئیتاڵی بە چەمکی «ئەردەنتا»، ئەندێشەی ڕزگاری ئەو بەشانەی گەل کە کۆیلەن پەرەپێدا کە دەبوایە ئەو بەشانەی لەگەڵ پەیوەست بن کە پێوەندییان بە دەوڵەتی نەتەوەییەوە نەبوو. هەربۆیە ناوبراو یەکێک لە پێشڕەوانی بیرۆکەی تێکەڵ کردن (تەنانەت بە توندوتیژی)ی کەمایەتییەکانی ئەڵمانی زمانی ئەورووپا لە ئەڵمانیایەکی گەورە دایە.

مارکس هێڵدبێرت بوم: گەلی سەربەخۆ (١٩٣٢)

هێڵدبێرت بوم (١٨٧٩ - ١٩٤٣) نووسەری ئەڵمانی، داهێنەری بەشە سەرەکییەکانی بیرۆکەی «گەلی»، خوێندنەوەی ئەفسانە حەماسەییەکانی سەدەکانی ناوەڕاست لە ئەدەبیاتی ئەڵمانی گەشەپێدا و تا ساڵی ١٩٣٤ سەرۆکی ئەنیستیتۆی سنووری و دەرەوەی سنووری لە دامەزراوەی خوێندنی باڵای زانستی سیاسی ئەڵمانیا لە بەرلین بوو.

(... هەر دەوڵەتێک بە بێ لەبەرچاوگرتنی شکڵ و یاسا بنەڕەتییەکەی، بە سەر کۆمەڵێک لە دانیشتووانی وڵاتەکەیدا دەسەڵاتی دەبێ کە بەشێکی سەرەکی خەڵکی سنوورەکەی پێک دێنێت. ئەم دەوڵەتە خوازیاری دەسەڵاتی بەردەوامە و مافی بەکارهێنانی ئەم دەسەڵاتە دەرەنجامی ڕابردوویەکی زۆر دوورە. ئەمڕۆ پێوەندییەکی ئەوتۆ لە ڕوانگەی هاووڵاتیان و یاسا نێونەتەوەییەکانەوە وەرگیراوە و بووەتە بنەمای یاسای شوێنکەوتەی هەر وڵاتێک ... شوێن کەوتنی هاوبەشی لە چارەنووس و یاسا لە دەوڵەتدا ڕەنگ دەداتەوە، لە زمانی باوی خەڵک پێی دەڵێن «گەل»... ئێمە جیاکردنەوەی ئەم دواییانەی نەتەوەی دەوڵەتی و نەتەوەی فەرهەنگی ڕەت دەکەینەوە. هەر نەتەوەیەک بە پێی سروشتی خۆی نەتەوەی دەوڵەتییە. هەروەها ڕواڵەت گەرایی دەوڵەتی لە چەمکی فەرەنسی و ئەورووپای ڕۆژئاوای نەتەوەدا ناتوانێت ڕازیمان بکات. لە ڕوانگەی ئێمەوە و لە بواری دیموکراسیدا نەتەوە چەمکێکی پاڵاوتەکراو بۆ گەلی دەوڵەتی نییە،

بەتایبەت لە ولاتە فرەگەلییەکاندا و بەرابەری ئەو گەلانەش نییە کە لە دەولەتە بەناو نەتەوەییەکانی ئەمرۆکەدا بەشێکی کەم و زۆر گرنگی پێک دێنێت. مەبەستی ئێمە لە نەتەوە گەلێکە کە پێکهاتەی دەسەلاتی سیاسی بە یەکەیەکی پڕ لە ئیرادە پەرەبستێنێت و بۆ ئەو مەبەستە بەخۆیدا بچێتەوە. بۆ نموونە بەر لە دەسپێکی شەڕی ساڵی ١٩١٤ نەمسایییە ئیتاڵی زمانەکان کە خۆیان بە بەشێک لە گەلی ئیتاڵی ڕزگارنەکراو دەزانی، وەک نەتەوەی ئیتاڵی سەیری دەکرا، بە پێچەوانەوە ئەڵمانی زمانێک کە لە بەرەی ولاتی نیشتەجێبوونییەوە لەدژی ئەڵمانیا بەشداری شەڕ بێت، ناتوانین وەک بەشێک لە نەتەوەی ئەڵمان بیناسین. لێرەدا مەبەست ئەوەیە کە پەیوەست بوون بە نەتەوەیەک و لە هەمان کاتیشدا هاوپێوەندی نەتەوەیی نە بەستراوەتەوە بە کۆمەڵێکی دەولەتی و نە بە هیوای پێکهێنانی ئەو دەولەتە لە داهاتوودا... ئەو بیانییانە وەک بەشێک لە نەتەوە حیسابیان بۆ دەکرێت کە بەبێ پێوەندی فەرمی بە ولاتی دایکییەوە لەگەلیدا لە هەلومەرجێکی هەستیاری تایبەتیدا دەژی و چارەنووس و ئیرادەی بە چارەنووس و ئیرادەی خۆی دەزانێت، بەبێ پێشێل کردنی مافی ئەو ولاتە کە تێدا دەژی...)

لە دارشتنی بنەماکانی تیۆریکی ناسیۆنال سۆشیالیزمی ئەڵمانیا (فاشیزم)یش پێش هەموو شتێک ڕەگەز، ناوەرۆک و پێکهاتەی سەرەکی نەتەوەی پێک دەهێنا. لەکاتێکدا لە ڕوانگەی بنیتۆ مۆسۆلینی بناغەدانەری فاشیزمی ئیتالی دەولەت پێکهێنەری نەتەوەیە. لە ڕێبازی ئەودا دەولەتەکە نەتەوەی خۆی دروست دەکات و دەولەت هەمان وشیاری سروشتی نەتەوەییە.

بنیتۆ مۆسۆلینی: بنەماکانی تیۆری فاشیزم (١٩٣٢)

مۆسۆلینی (١٨٨٣ - ١٩٤٥) ساڵی ١٩٠٠ ئەندامی حزبی سۆشیالیست، هەوالنێری کۆمەڵێک ڕۆژنامەی وەک ئاوانتی (بۆپێشەوە) ئۆرگانی حزبی سۆشیالیستی ئیتالیا، بەبۆنەی لایەنگری شەڕ لە ئیتالیا لەو حزبە دەرکرا و حزبێکی بەناوی حزبی فاشیزمی نەتەوەیی دامەزراند. ساڵی ١٩٢٢ بوو بە سەرۆک وەزیرانی کابینەی هاوپەیمانی کە بە هاوکاری پیشەسازی قورس و هێزی سەربازی هاتەدی. ساڵی ١٩٢٥ دەستی دایە دیکتاتۆریی تاکە حزبی و دەولەتێکی پاوانخواز و بوو بە «دوگە» (ڕێبەر). ڕێکەوتننامەیەکی لەگەڵ هیتلەر ئیمزا کرد. لەشەڕی دووەمی جیهانی لەبەرەی ئەڵمانیادا بەشداری کرد. ساڵی ١٩٤٣ لەلایەن پاشای ئەو ولاتەوە لەسەر کار لابرا و دەستگیر کرا و دواتر بەهۆی پەرەشووتوانانی ئەڵمانییەوە توانی لە بەندیخانە ڕزگاری بێت. مۆسۆلینی «کۆماری سالو»ی دامەزراند و ساڵی ١٩٤٥ لەکاتی هەلاتن بۆ سویسرا لەلایەن خەباتگێرانی ئیتالییەوە دەستگیر کرا و کوژرا.

(... یەکبوونی نەتەوە و دەولەت بەرزترین کەسایەتییە. نەتەوە ئەو دەولەتە پێک ناهێنێت کە بەپێی وێنەی کۆنی قوتابخانەی سروشتگەرایی سەدەی بیستەم دروست کرابێت، بەڵکو بەپێچەوانەوە ئەوە نەتەوەیە کە لەلایەن دەولەتەوە دروست دەبێت. مافی سەربەخۆیی هەر نەتەوەیەک بۆ تێگەیشتن سەبارەت بە بوونی خۆی لە ئەدەبیات و ئاوات و ئامانجەکان ناگەرێتەوە، بەڵکو لە هەڵسووڕانێکی وشیارانە، لە ئیرادەیەکی سیاسی بۆ کردەوە و بۆ دیاریکردنی ئازادی کردەوەی خۆی بەرهەم دێت. ئەمەیە سەرچاوەی دەولەت. دەولەت وەک نوێنگەی خواست و ئیرادەی گشتی ئەخلاقی بەشێوەیەکی بەردەوام خولقێنەری یاسایە، نەتەوە وەک دەولەت ڕاستییەکی ئەخلاقییە کە بوونی هەیە و لە ژیاندایە و لە جوولە کەوتنی مانای مردن دەگەیەنێت. هەربۆیە دەولەت نەتەنیا دەسەلاتێکە کە حکومەت دەکات و داخوازی و ئیرادەی خەلک بەشێوەی یاسایی و لە ڕێگای هەڵسەنگاندنی ژیانیان دێنێتەدی، بەڵکو هێزێکە کە ئیرادەی بۆ دەرەوە دەسەپێنێت، ئەویش بەشێوەیەک کە دەبێتە هۆی ئەوەی دەولەتانی دیکە دانی پێدا بنێن و ڕێزی لێبگرن. دەسەلاتێک لە ڕێگای هەڵسوکەوتی گشتییەوە بەرەو گەشەکردن دەڕوات، بەم جۆرەیە کە دەولەت دەتوانێ خۆی لەگەڵ ئیرادەی مرۆڤەکان بەراورد بکات و لە ڕێگای پەرەسەندنیدا بەربەستێک ناناسێت. دەولەت ژیانی کورتی خەلکەکەی لەڕێی

ڕوونکردنەوەی وشیاری گشتی تەواوی نەتەوەوە پەرەپێدەدات...)

چەمکی نەتەوە لە گەنگەشەی زانستی نێونەتەوەییدا لەپاش قۆناغی شەڕی دووەمی جیهانییەوە

«لیمبێرگ»، «دۆیچ» و «ئەندرسۆن» نووسەرانی ئەڵمانی و بەریتانی دەیەی ٦٠ و ٨٠ی سەدەی بیستەم پێناسەی نەتەوەیان بەجۆرێک پەرەپێدا کە ئەوان چیدیکە تایبەتمەندییە هاوبەشەکانی وەک زمان، ئەدەب و فەرهەنگیان وەک تەوەر دانەنا، بەڵکو پێوانەیان تەنیا بوونی پێوەندی نێوان ئەندامانی ئەو نەتەوەیە بوو. لە ڕوانگەی ئەوانەوە ئەم پێوەندییە کە ئایدۆلۆژی نەتەوەیی هۆکاری هاوبەشییەتی، نەتەوە دروست دەکات، هەربۆیە ئەرکی ناسیۆنالیزم بریتییە لە پاراستن و دەستەبەرکردنی یەکێتی و هاوپێوەندی نەتەوەیی. بەپێی تیۆری ئەندرسۆن نەتەوە لە کۆمەڵگایەک بەرهەم دێت کە ناسیۆنالیزم دروست دەکات.

ئۆیگن لیمبێرگ: ناسیۆنالیزم (١٩٦٤)

لیمبێرگ (١٩٠٣ - ١٩٧٦) خاوەنی بڕوانامەی زانستی سیاسی و کۆمەڵناسی لە پراگ، مامۆستا لە پراگ و کاسل، ١٩٥٥ بۆ ماوەی دووساڵ بەرپرسی بەشی قوتابخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری هەرێمی هێسنی ئەڵمانیا بووە. دواتر پرۆفیسۆری کۆمەڵناسی بووە بۆ کاروباری پەروەردە لە ئەنستیتۆی لێکۆڵینەوەی نێونەتەوەیی فرانکفۆرتی ئەڵمانیا. مێژووی ئەورووپای ڕۆژهەڵات، ئیسلاویستیک و پرسی نەتەوەیی، تەوەری سەرەکی کارەکانی بووە.

(ئەوەی کە نەتەوە دەکات بە نەتەوە، یان باشتر بڵێین لە گرووپە گەورە کۆمەڵایەتییەکان کۆمەڵەی هەڵسووڕ و نەتەوەیی یان نیمچە نەتەوەیی دروست دەکات و لە کۆمەڵگا پەراوێزییەکانی جیا دەکاتەوە، نە هاوبەشییە لە تایبەتمەندییەک، هاوزمانییەک، هاوڕەوشتییەک و هاوفەرهەنگییەک لەژێر دەسەڵاتی هێزێکی دەوڵەتی، بەڵکو بەپێچەوانەوە سیستەمێک لە خوێندنەوە و بایەخەکان، وێنەیەکی دیاریکراوە لە جیهان و لە کۆمەڵگا، ئەوەش واتای ئایدۆلۆژیا دەگەیەنێت، ئایدۆلۆژیایەک کە سەر بە گرووپێکی گەورە بێت کە تایبەتمەندییەکانی باس کران. بەواتایەکی دیکە گرووپێکی گەورە ڕادەکێشێت و یەکدەستی دەکات و لە دەوروبەری خۆی جیا دەکاتەوە. ئەگەر بەرامبەری یەکێک لەو تایبەتمەندییانە ئەوە دەبوو کە نەتەوەکان بکات بە نەتەوە یان هەڵگرانی تایبەتمەندییە هاوبەشەکە لە کۆمەڵگایەکی هاوبەش بۆ مردن و ژیان یەکگرتوو بکات و فیداکاری، هەوڵدان و قوربانیدان بەدوای خۆیدا بهێنێت، ئەوکات بەهۆی پاشماوەی هەلومەرجی سەرەتایی کۆمەڵایەتی شادمانی ڕەوا دەبوو، هەروەها ئەم چاوەڕوانییە کە بیرکردنەوە لە حاڵەتی گەشە و ڕۆشنگەری پێوەندییەکی پتەوی بەهۆی بوونی هاوچەشنیی ئەم تایبەتمەندییانە و دژایەتی کردنی پێکهاتووە بەتێپەڕبوونی کات لەناو دەبەن، بەڵام لایەنی بەرامبەری ئەم تایبەتمەندییانە ناتوانێت پێکهێنەری نەتەوە بێت. لەبەر ئەوەی کامە بەڵێنی ئەخلاقی و کام هۆکار بۆ عەشق و نەفرەت، بۆ لەخۆ بوردوویی و جینایەت بەرامبەری ڕەنگی موو یان زمان و شکڵی سەر و شوێنی نیشتەجێ بوون دەیتوانی بدات بە دەستەوە، لە کاتێکدا لە پشتی ئەمەوە خوێندنەوەیەکی ڕوون لە جیهان و کۆمەڵگا، سیستەمێک لە بایەخەکان نەدەبوو کە بەم بەرامبەرییە بایەخێکی تایبەتی، ڕەوشتێکی بەڵێندەر دەخشێت، ڕەوشتێک کە تاک بە کەسانێکەوە دەبەستێتەوە کە وەک ناوبراو خاوەنی ئەو ڕەوشتەن، کەسانێکیش جیا دەکاتەوە کە بەم تایبەتمەنییانە نامۆن، بەڵام ئایدۆلۆژیا بنەمایە، گرنگترین شتە، تایبەتمەندییەکان تەنیا ئامرازی یارمەتیدەرن کە ئایدۆلۆژیا خۆی لەگەڵیدا ڕێک دەخات. ناسیۆنالیزم یەکێک لەو ئایدیۆلۆژییانەیە کە دەبێتە هۆی یەکگرتنی ناوخۆیی گرووپە گەورەکان و لە نێوان ئەوان و هەرێمدا سنوور پێک دێنێت. لە مێژووی مرۆڤایەتی یان لە چوارچێوەی فەرهەنگی ڕۆڵ و پێگەیان دەداتێ، فیداکاری و هەندێ جاریش دەمارگرژی ئەندامانی ئەم گرووپانە دەبزوێنێت، بە سیستەمێکی دیاریکراو لە بایەخەکان پابەندیان دەکات و مانا و چەمکی ژیانیان بۆ پێناسە دەکات. ئەگەر بە کورتی بمانەوێ باسی بکەین، دەبێ بڵێین کە ناسیۆنالیزم وەک ئایدۆلۆژیایەک

خوازیاری یەکگرتنی گرووپە گەورەکان یان کۆمەڵگا گەورەکانە، دەردەکەوێ کە لە سەرەتاوە مرۆڤایەتی پێ دابەش بووە و هەرواش دابەش دەبێت.)

کارل ولف گانگ دۆیچ:
پێکهێنانی نەتەوە - دەوڵەتی نەتەوەیی و ئینتیگراسیۆن (١٩٦٦)

دۆیچ (١٩١٢ - ١٩٩٢) مامۆستای زانستی سیاسی، خاوەنی لێکۆڵینەوە سەبارەت بە ڕۆڵی ڕاگەیەنە گشتییەکان لە کۆمەڵگای پێوەندییەکاندا، ١٩٥٨ بۆ ماوەی دە ساڵ پرۆفیسۆری زانکۆی یال لە نیوهاون بووە، ١٩٦٧ تا ١٩٧٨ پرۆفیسۆری زانکۆی کمبریج، تا ساڵی ١٩٨٥ بەڕێوەبەری ئەنستیتۆی لێکۆڵینەوەی بەراوردی کۆمەڵگای هەمەچەشن لە ناوەندی زانستی بەرلین.

(«نەتەوە» گەلێکە کە خاوەنی دەوڵەتە. بۆ ئەو مەبەستەش دەبێ ژمارەیەک لە ئەندامانی ئەم گەلە ببێتە بەشێکی سەرەکی لە هێزی ڕابەریکەری دەوڵەتەکەی و ژمارەیەکی زۆرتریشی هاوسۆزی خۆیان لەگەڵ دەوڵەت دەرببڕن و پشتیوانی لێ بکەن. لەلایەکی دیکەوە، «گەل» تۆڕێکی پێوەندیدەرە و ئامانجی مرۆڤەکان دێنێتە دی. لە کۆمەڵێک خەڵک پێکهاتووە کە خێرا و سەرەڕای مەودای زۆر سەبارەت بە مەسەلە جۆراوجۆرەکان دەتوانن لەگەڵ یەکدی پێوەندی دابمەزرێنن. پێویستە بۆ ئەم کارەش دابونەریتی پێوەندی گرتنی دیاریکراویان هەبێت، زۆرجار فەرهەنگ وەک پاشەکەوتێک لە مانا و بیرەوەرییەکان ئەو بوارە هاوبەشە فەرهەنگییە دەرەخسێنێت بۆ ئەوەی خەڵک لە ئێستا و لە داهاتووی نزیکدا ئۆگری و خوێندنەوەی هاوبەشیان هەبێت. ئەندامانی گەلێکی دیاریکراو لە پێوەندی لەگەڵ دابونەریتدا وێک دەچن و بە تەواوکەری یەکتر دادەنرێن. هەرکات دەتوانین بەشێکی گرنگ لە گەلێک کە بۆ گەیشتن بە دەسەڵاتی سیاسی بۆ گرووپێکی قەومی و زمانی خۆی هەوڵ بدات، وەک نەتەوە سەیر بکەین. ئەگەر ئەم نەتەوەیە دەستی بەم هێزە - کە زۆرجار بە مانای پێکهێنانی دەوڵەتە - ڕابگات، پێی دەگوترێ نەتەوە...)

بندیکت ئەندرسۆن: دۆزینەوەی نەتەوە (١٩٨٣)

ئەندرسۆن لەدایکبووی ١٩٣٦ی کۆمێنگی چینە، لێکۆڵەر و پرۆفیسۆر لە بواری سیستەمی حکومەتی، بەڕێوەبەری پرۆگرامی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا بوو لە زانکۆی کۆرنل نیویۆرک.

(... نەتەوە کۆمەڵێکی سیاسی وێناکراوە، ئەویش وەک کۆمەڵی سیاسی بەرتەسک و سەربەخۆ. نەتەوە لەبەر ئەم هۆیە وێنەیەکی زەینییە کە زۆربەی ئەندامانی تەنانەت نەتەوەیەکی زۆر بچووک قەت یەکتری ناناسن، پێوەندییان پێکەوە نییە و تەنانەت شتێک لە یەکدی نابیستن. ئەمەش لە کاتێکدایە کە لە زەینی هەریەک لەوانەدا وێنایەک لەم کۆمەڵەیە هەیە... کۆمەڵەکان نابێت لە ڕووی ڕەسەنایەتی و عەینی بوونیانەوە لێکتری جیا بکرێنەوە، بەڵکو بەو شێوەیە بێت کە ئەوان وێنایان کردووە... نەتەوە بۆیە وەک کۆمەڵی سیاسی بەرتەسک وێنا دەکرێ کە تەنانەت گەورەترینیان لە حەشیمەتێکی بۆ نموونە یەک ملیار کەسی لە چوارچێوەی سنوورە دیاریکراوەکاندا دەژین، ئەودیوی سنوورەکان نەتەوەی دیکەی لێ دەژی. هیچ نەتەوەیەک خۆی لەگەڵ سەرجەم مرۆڤایەتیدا یەکسان نابینێت. تەنانەت ناسیۆنالیستە توندڕەوەکانیش خەون بەو ڕۆژانەوە نابینن کە تێیدا هەموو مرۆڤایەتی بە نەتەوەکەیانەوە بەسترابێتنەوە. بەو هۆیەوە نەتەوە وەک کۆمەڵەیەکی سیاسی سەربەخۆ سەیر دەکرێت، چونکە چەمکەکەی لە کاتێکدا لەدایک بوو کە ڕۆشنگەری و شۆڕشی ڕاستەقینەی ئیمپراتۆرییەکانی هیرەمی و پاشایەتی خۆیان بە حکومەتی ئیلاهی دەزانی و دەبردە ژێر پرسیارەوە... لەبەر ئەم هۆیە، نەتەوەکان جگە لە ئازادی ڕاستەقینە بیریان لە شتێکی دیکە نەدەکردەوە، ناسنامەی ئەم ئازادییە دەوڵەتی سەربەخۆیە. سەرەنجام نەتەوە وەک کۆمەڵێک لە زەیندا وێنا دەکرێت، لەبەر ئەوەی کە سەربەخۆ لە نابەرابەری کۆمەڵایەتی ناوخۆی نەتەوەکەی، وەک یەکگرتنێکی دۆستانە لە مرۆڤەکان لە بیرو زەیندا خۆ دەنوێنێت و هەستی پێ دەکرێت...).

لێڵی لە زمانی کوردیدا

سەلام ناوخۆش بەکر
(زانکۆی سەلاحەدین - کولێژی پەروەردەی بنیات)

پێشەکی

لێـڵی زاراوەیەکـە لە بواری زمـانەوانی بۆ ئەو وشـە و فرێز و ڕستانە بەکار دێ کە زیاتر لە واتایەکیـان هەیە، ئەم دیاردەیە لە زمـانی کـوردی لە ئاسـتی فـۆنۆلۆژی و مۆرفۆلۆژی و ڕستەسازی بەدیار دەکەوێ.

دوو ژێدەری سـەرەکی، کـە ژێدەری زمـانەوانی و نازمانەوانییە ڕۆڵی سەرەکی دەبینن لە دروستکردنی ئەم دیاردەیەدا، بەڵام ئەم لێکۆڵینەوەیە تەنیا جەخت لەسەر ژێدەری یەکـەم دەکـات؛ گـرنگی ئەم لێکۆڵینەوەیە لەم دیاردەیەدا لەوەدایە کە وەک لێکۆڵینەوەیەکی سەربەخۆ لە چەمک و هەردوو جـۆری سـەرەکی لێـڵی دەدوێ، ئەوە دەردەخـات کە زمـانی کـوردی هەردوو جۆر لێڵی لە خۆ دەگـرێ، بەهەمـان شـێـوەش ڕێگا چارەی ڕوونکردنەوەی لێـڵیشی هەیە. ئەم لێکۆڵینەوەیە لە سێ بەش پێکدێ: بەشی یەکـەم لە چەمک و جـۆرەکـانی لێـڵی ڕێزمـانی دەدوێ، بەشی دووەم تایبـەتە بە لێـڵی لێکسـیکی و جۆرەکانی. لە بەشی سێیەمدا پێنج ڕێگا خراونەتە ڕوو بۆ ڕوونکردنەوەی هەردوو جۆری لێڵی.

١-١ چەمکی لێڵی:

لێڵی یاخود (تەمی واتایی) یان (تەمومژی واتایی) دیاردەیەکی زمـانەوانییـە. کـریسـتـاڵ (١٩٩١: ١٧) باوەڕی وایە «کـە واتای گـشـتی ئەم زاراوەیە بریتـیـە لەوەی کـە وشـەیەک یاخـود ڕسـتـەیەک گـوزارشت لە واتایەک زیاتر بکات.» تراسک (١٩٩٣: ١٣) هەمـان شت دووبارە دەکـاتەوە بەوەی لێـڵی لەوانەیە تەنیـا لە وشەیەک بێ یاخود لە شێوازی پێکهاتەی ڕسـتـەیەکەوە بێت. هۆرسی (٢٠٠١: ٧) دەنووسێ: «ئەگـەر وشـەیەک

یاخـود گــرێیــەک لە لێکدانەوەیەکی زیاتر هەبوو، ئەوا دەوترێ: ئەو وشـەیە یاخـود گـرێیـە لێـڵی هەیە». ئەو ڕستانەی کە تەمومژی واتایان هەیە مانای وانییە کە ئەو ڕستانە لە ڕووی ڕێزمانییەوە پەسەند نین. لەم بارەیەوە «لیــۆنز (١٩٧٧: ٣٩٦) دەنووسێ: زۆر پێکهــاتەی گـونجـاو دەکرێ لێڵ بن، چونکە دەکرێ بەدوو ڕێگا یان زیاتر شرۆڤە بکرێن».

٢-١ ژێدەرەکانی لێڵی:

ژمـارەیەک هۆکـار هەن کـە دەبنە هۆی دروست بـوونی لێڵی. هەندێ جار هەر خودی وشەکە زیاتر لە واتایەک هەڵدەگرێ. ئەم دیاردەیە لە کـوردیدا زیـاتر لە هاوبێـژی بەرچاو دەکـەوێ. بۆ نموونە هەر یەک لە هەردوو وشـەی «بیـر» و «شـیـر» بە ڕێکەوت وا ڕێک کـەوتوون کـە هاوبێژی وەک خۆیان هەبێت:

١- بیر یاخود «هزر» و «بیر» «بیری ئاو» دوو وشەی هاوبێژن هیچ پێوەندیەکیان بەیەکەوە نییە.

هەبوونی ئـەم دوو وشــەیە بەتـەنیـا (لە دەرەوەی چوارچێوە) لێڵی دروست ناکەن. هەروەها-

٢- شیر «شمشێر» و «شیر» «شیری مانگا» لە فـەرهەنگ و چوارچێـوەدا لێـڵی لێکسـیکیـان بەدەر دەکەوێت.

هەر لەسەر ئاستی وشەدا، لە دیاردەی فرە واتادا لێڵی هەیە. فرە واتا خۆی بریتییە لەوەی کە وشەیەک زیاتر لە واتایەک لە خـۆ بگرێ، بەڵام ئەو واتایانە پێـوەندیان بەیەکەوە هەیە یان لەیەک نزیکن، ئەم دوو واتایەی کـە لێکسـیمێک فـەراهەمی دێنێ پەیوەستێ بەیەکـەوە، بۆ نموونە وشـەی «دەم» «زار» هەم بە واتای «دەم»ی مرۆڤ دێ هەم بە واتای دەمی ئەشکەوت دێ هەروەها دەکرێ بە واتای «دەمی دەریا»ش بێ- لۆبنێـر (٢٠٠٢: ٤٤) و پالمەر (١٨٩١- لا ١٠٨).

محەمەد مەعرووف (١٩٩٠: ١٧٠) لە بارەی ئەم دوو جـۆرەی تەمـومـژی دەنووسێ «ئەم دوو جـۆرە تەمـومـژی واتاییـە لە گرنگیدا وەک یەک نین. فـرە واتایی کـورتی نییە لە زماندا، بەڵکو تایبەتییەکی گرینگێتی. ئەگەر فرە واتایی نەبێت، دەبێت بۆ هەمـوو واتایەک وشـەیەک هەبێت. هاوبێـژی، بە پێـچـەوانەوە بەهیـچ جـۆرێک پێویست نییە هەبێت لە زماندا.....

نە فـرە واتایی و نە هاوبێژی نابن بەهۆی تەمومژێکی تێکدەر لە زمـاندا، چونکە چوار چێـوەی قـسـە زۆر شت ڕوون دەکاتەوە».

لە حاڵەتی بەکارهێنانی هەندێ جێناودا، لێڵی دروست دەبێت ئەم جۆرە لێڵییە وەک هۆرسی (٢٠٠١:٧) دەڵێ: دەکــرێ پێی بوترێ لێــڵی ژێدەرەکی. ئەم نموونـەیەی خوارەوە ئەم جۆرە لێڵییە لە خۆ دەگرێ،

٣- ئازاد نازانێ کە ئەو دێ یان نا.

لێرەدا جێناوی «ئەو» لێڵییەک دروست دەکات تەواو نازانرێ ئاخۆ «ئەو» ئاماژەیە بۆ ئازاد یاخود کەسێکی تر.

هەروەها جـێناوی ئامـاژە «ئەم» لە هەندێ چوارچێـوەی قسەدا لێڵی دروست دەکات. ئەم لە کوردیدا هەم لەگەڵ ناوی تاک هەم لەگـەڵ ناوی کـۆ بەکـاردێت. هەروەها هەرچەندە، ئەم ئاماژە بۆ نزیکی دەکات، بەڵام لە هەندێ چوارچێـوەی قسـەدا تەواو شـتە ئاماژە بۆکراوەکە ڕوون ناکـاتەوە. بۆ نموونە ئەگـەر لەسـەر مـێزێک کـۆمـەڵێک قەڵەمی ڕەنگاوڕەنگ هەبن یەکێ بڵێ:

٤- ئەم قـەڵەمەم بۆ بێنە ئەم «ئەم»ە تەواو ئامانجەکە ناپێکێ، چونکە کـەسی پرسیـار لێکراو لەوانەیە بڵێ: کامەیان، سوورەکە یان زەردەکە؟ ڕەشەکە یان کەسکەکە؟ گەورەکە یان بچووکەکە؟ ئەمانەش هەمـوو لێڵی واتایی دەگەیەنن.

- وریا عـومـەر ئەمین (٢٠٠٣: ٢٩٦) جـیـایی لە ئاوازی ڕسـتـە بە هۆیەکی دی لێـڵی دادەنێ. ڕسـتـەی (هەرچواریان هاتن) دوو واتا لە خۆ دەگرێت.

یەکەم: هەمـوو چواربوون و هەموو هاتن. بۆ ئەم واتایە وزەی زیاد دەخرێتە سەر (هەر)

دووەم: زیاتر بوون لە چوار و تەنیـا چواریان لێ هاتن، بۆ ئەم واتایە وزەی زیاد دەخرێتە سەر (چوار).

بوونی ئەم هەمـوو ژێدەرە لە دروستکردنی لێڵیدا بەرەو ئەو ڕایەی والدرن ١٩٦٧ وسگەرمـان ١٩٩٩ دەبات کـە لێـڵی خـۆی لە خـۆیدا کـێـماسی و تـەواو لەیەک حـاڵی نەبوون دەگـەیەنێ. بەڵام لەگـەڵ ئەوەشدا، وەک لە بەشی کۆتایی باسی دەکەین، چۆن ژێدەر هەن بۆ دروست کردنی لێڵی بەهەمـان شێوەش هۆکاری تر هەن لە چارەسەرکردنی لێڵیدا.

٣-١ جۆرەکانی لێڵی:

جـۆرەکـانی لێـڵی لەسـەر دوو ئاست شـرۆڤـە دەکـرێن: لەسەر ئاستی واتا، دووەمیش لەسەر ئاستی ڕەگەزەکانی

ڕستە و پێکهاتەی ڕستە.
هەندێ جار بەبێ ویستی مرۆڤ و بەبێ ئاگایی و مەبەست لەکاتی ئاخاوتن جۆرێک لە لێڵی دروست دەبێ. جا هۆی لێڵییەکە تەنها وشەیەک بێ یان شێوەی گۆکردنی وشەیەک بێ یاخود ڕستەیەک بێ، ئەم جۆرە لێڵییە پێی دەوترێ: لێڵی نا مەبەست ئەم ڕستانەی خوارەوە لە ئەم جۆرەن:
٥- ئازادو نەوزادی برام هاتن.
هەندێ جاریش قسەکەر بە مەبەست لێڵی دەخاتە ئاخاوتنەکەی بۆ ئەوەی کاریگەری بەسەر خوێنەر یاخود بیسەر پیشان بدات. لە ڕووی ئاینییەوە ئەو گفتوگۆیەی نێوان پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر بێت) لەگەڵ پیرەژنێک بەشێک لەو جۆرە لێڵییە پێکدێنێ:
٦- پیرەژن: ئەی پێغەمبەری خوا من دەچمە بەهەشتێ؟
٧- پێغەمبەر: هیچ پیرەژنێک ناچێتە بەهەشت!
ئەو وەڵامەی پێغەمبەر (دروودی خوای لەسەر بێت) پیرەژنەکە هەراسان دەکات، بۆیە پێغەمبەر پێی دەفەرمووێت:
٨- ئەوانەی دەچنە بەهەشت هەموو گەنج دەبنەوە، ئەوجا دەچن.
لیۆنز (١٩٧٧: ٣٧٨) دوو جۆری لێڵی دەست نیشان دەکات: لێڵی زمانەوانی و لێڵی نا زمانەوانی.

لێڵی زمانەوانی:

ئۆلمان (١٩٦٢: ١٥٦) باوەڕی وایە کە لێڵی زمانەوانی هەموو ئاستەکانی زمان دەگرێتەوە، بەواتای ئاستی فۆنۆلۆژی، مۆرفۆلۆژی، سینتاکسی و واتاسازی.

١-٣-١ لێڵی فۆنۆلۆژی:

هەریەک لە هێز و ئاواز ڕۆڵێکی بەرچاو دەگێڕن لە دروستکردنی لێڵی فۆنۆلۆژیدا.
ئەم دیاردەیە لە کوردیدا زۆر بەرچاودەکەوێ بەتایبەتی لە قسەکردن نەک نووسین. ئەم دوو وشەیەی خوارەوە بە گوێرەی شوێنی هێز واتای جیاواز دەبەخشن:
ئازاد ماوە (هێشتا نەمردووە)
٩- ماوە {ماوەی نێوان دوو وانە
خان-ە (دەسەڵات) (یا دەبێتە خانی خانان، یا دەبێتە پووشی بانان)
١٠- خانە {خانە (شانە cell)
چما خانە! (بەخۆڕایی بێ)
وریا عومەر ئەمین (٢٠٠٣: ٢٨٧) دەنووسێ: کە بەهۆی هێزەوە ڕستەی:
١١- درەختەکە سەوز بوو.
دوو واتای جیاوازی هەیە:
١- ئەگەر هێز کەوتەسەر (بوو)، ئەوە دەگەیەنێ کە درەختەکە ئێستا سەوز نییە و لە ڕابردوودا سیفەتی سەوزی پێوەبووە.
هەروەها وریا عومەر ئەمین (٢٠٠٣: ٢٩٠) دەنووسێ کە ڕستەی (نەکەی دەتکوژم) دوو واتای بەتەواوی دژیەکی هەیە، بەپێی ئاوازەکەی دەستنیشان دەکرێن و دەزانرێت:
١- ئەگەر بکەی دەتکوژم.
٢- ئەگەر نەکەی دەتکوژم.

١- ٣- ٢ لێڵی ڕێزمانی:

ئەم جۆرە لێڵییە وشەسازی و ڕستەسازی دەگرێتەوە. ئۆلمان (١٩٦٢: ١٥٦) دەڵێ «ئەم جۆرە لێڵییە لەوانەیە بەهۆی پێکهاتەی ڕێزمانی ڕستەکەوە بێت» هەر لەو بارەیەوە کریستاڵ (١٩٩١: ٣٣٠) دەڵێ دەکرێ لێڵی ڕێزمانی بە لێڵی پێکهاتەیی (ڕۆنانی) دابنرێ و ئەوکاتەش پەیدا دەبێ کە پێکهاتەیەک زیاتر لە ڕاڤەکردنێک لە خۆبگرێت.
دەکرێ بڵێین ئەم جۆرە لێڵییە پەیوەست نییە بە هاوبێژی و فرە واتایی وشەوە، بەڵکو پەیوەستە بەوەی کە گرییەک یاخود ڕستەیەک زیاتر لە خوێندنەوەیەک یاخود ڕاڤەکردنێک، کە بەهۆی پێوەندی ڕەگەزەکانی ڕستەکەوە پەیدا دەبێ، لە خۆ بگرێت.

١- ٣-٣ جۆرەکانی لێڵی ڕێزمانی:

لیۆنز (١٩٧٧: ٤٠٠- ٤٠٣) و کریستاڵ (١٩٩١: ١٧) ولۆبنێر (٢٠٠٢: ٤٦) باوەڕیان وایە کە لێڵی ڕێزمانی دەبێتە هۆی لێڵی سیمانتیکی «ئەم جۆرە لێڵییەش ئەوە دەگەیەنێت کە ناکرێ هەردەم ڕستە بنج و سیمای وەک یەک بێت، بەڵکو خودی لێڵی واتای دوو خوێندنەوە، دوو واتا دوو بنج بۆ یەک سیما دەگەیەنێ.
ئەو دیاردەیە لە ڕێزمانی بونیادگەری فەرامۆش کرابوو، بەڵام لە ڕێزمانی گواستنەوە و پێکهێنەر چۆمسکی

ئەوەی خستە ڕوو کە هەر ڕستەیەک بنج و سیمای هەیە. لە ڕستەی لێڵیدا هەردەم ژمارەی واتاکان لە سیماکان زیاتر دەبن.

ئەم جۆرە لێڵییە دوو جۆری هەیە: یەکەم لێڵی سترەکچەری گریّ لیۆنز (١٩٧٧: ٤٠١) لێڵی سترەکچەری گریّ دەکاتە دوو جۆر: کۆمەڵکردن و پۆل پۆل کردن.

لێڵی کۆمەڵکردن: لەم جۆرە لێڵییە وشەکان خۆیان لە واتا دا لێڵ نین بە واتای وشەکان نە «هاوبێژن» و نە «فرە واتا»ن بەڵکو لێڵییەکە لەو پێکهاتە گرووپ گرووپ دروست دەبێ کە ڕەگەزەکانی ڕستەیەک دروستی دەکەن، بۆیە تۆماس و گینتگین ئەو جۆرە لێڵییە بە لێڵیی پێکهاتەیی دادەنێن.

لە کوردیدا ئەم جۆرە لێڵییە زیاتر بەهۆی دیارخەرەوە دروست دەبێ. ئەم دیارخەرە لە هەندێ ڕستەدا ئاوەڵناو دەبێ و لە هەندێکی تردا ناو دەبێ:

١٢- ژنە جوانەکە و کوڕەکەی هاتن.

١٣- پیاوە پیرەکە و ژنەکە مردن.

١٤- باوکی کوژراوەکە و بکوژەکە لەوێ بوون.

ئەم سێ ڕستەیە هەرسێک لێڵن، چونکە هەریەک زیاتر لەواتایەک دەبەخشن یان وەک چۆمسکی دەڵێ: بنج و سیمای ڕستەکان وەک یەک نین.

لە ڕستەی (١٢)دا ئەگەری ئەوە هەیە کە گرێییەکان گرووپ گرووپ بکرێن:

ژنە جوانەکە+ کوڕە جوانەکەی هاتن.

ژنە جوانەکە+ کوڕەکە (جوان نییە) هاتن.

لە ڕستەی (١٣)دا لە ئاکامی گرووپ گرووپ کردندا دەردەکەوێ کە جارێک ئاوەڵناوی «پیر» بۆ پیاوەکە و ژنەکەیە. جارێکیش تەنیا بۆ پیاوەکەیە. لە ڕستەی (١٤)دا دوو خوێندنەوە هەیە: ناوی هەبوونی «باوکی» دەکرێ بۆ «بکوژ» و «کوژراوەکە» بەکاربێ هەروەها دەکرێ «باوکی» تەنیا «باوکی کوژراوەکە» بگەیێنێ.

وریا عومەر ئەمین (٢٠٠٣: ٢٩٧) ئەم جۆرە لێڵییە بۆ هەبوونی دوو پێوەندی جیا لە نێوان بەشەکانی ڕستە لە بنج و دەرنەکەوتنی ئەم جیاوازییە لە سیمادا دەگەڕێنێتەوە.

ئەم ڕستەیەش دەکاتە پاڵپشتی ڕایەکەی:

١٥- ئاوازو ئاهەنگی خۆشکم چوونە هەولێر.

ئەم ڕستەیە دوو واتای جیای هەیە:

١- ئاوازو ئاهەنگ هەردووک خوشکمن.

٢- هەر ئاهەنگ خوشکمە.

دووەم لێڵی پۆلی: پۆلی جودا یاخود بەشە جیاوازەکانی ئاخاوتن لەم جۆرە وا ڕێک دەکەوێ کە وشەیەک لە ڕستەدا زیاتر لە بەشێکی ئاخاوتن بگەیێنێ. ئەم جۆرە لێڵییە زیاتر پەیوەستە بە ڕیزبوونی وشەکان لە ڕستەدا. لە ڕستەی (١٦)دا وشەی «گەورە» ئاوەڵناوە کەچی لە ڕستەی (١٧)دا فرمانە.

١٦- تۆ گەورەی ئێمەی.

١٧- ئازاد گەورە بووە.

لە هەندێ ڕستەدا گۆڕانی بنەڕەتی لە بەشەکانی ئاخاوتن دروست نابێ: بە واتای «ناو» نابێتە «ئاوەڵناو»

یاخود «فرمان» نابێتە «ناو» بەڵام تەنیا گۆڕان لە بەشێکی ئاخاوتن دروست دەبێت وەک.

١٨- ئێمە جیهان بچووک دەکەینەوە (ئەمە پڕۆپاگەندەی کۆڕەک تێلیکۆمە مەبەست لە «جیهان» دنیایە»

١٩- ئێمە جیهان بچووک دەکەینەوە (جیهان ناوی کچێکە بە گەورە نووسراوە ئێمە لە دادگا، دایەرەی نفوس ناوی بچووک دەکەینەوە) لێرەدا هەردوو «جیهان» ناون ئەوەی یەکەم ناوی گشتییە و هی دووەمیش ناوی کەسە.

هەندێ فرمان لە هەندێ چوارچێوەدا تێنەپەڕن و لە هەندێکی تر تێپەڕن، بۆیە ناکرێ بەڕایەکی یەکلاکەرەوە بڕیار لەسەر «تێپەڕی» یاخود «تێنەپەڕی» هەندێ فرمان بدەین.

ئەم دیاردەیەش لێڵی دروست دەکەن:

٢٠- ئازاد باش دەنووسێ. (تێنەپەڕ)

٢١- ئازاد شیعر باش دەنووسێ. (تێپەڕ)

١-٣-٤ لێڵی گوێزانەوە:

ڕێزمانی بونیادگەری ڕۆنکاری نەیتوانی ئەو جۆرە لێڵییە چارە بکات. خودی ئەم جۆرە لێڵییە پەیوەستە بە ڕۆنانی ژێرەوە لەم بارەیەوە لیۆنز (١٩٧٧: ٤٠٣) بانگەشەی ئەوە دەکات کە ڕستەیەک بە لێڵ دادەنرێ ئەگەر دوو ڕۆنانی ژێرەوەی (بنج)ی لە خۆگرت. وریا عومەر ئەمین (٢٠٠٣: ٢٩٨) دەنووسێ کە لە ئەنجامی سەپاندنی هەندێ یاسای گوێزانەوە.... یاسای جیا دوو ڕستەی جیا (لە بنجدا) دەکەن بە هاوسیما. بۆ نموونە ڕستەی:

٢٢- (پێم دەشکێ).
ئەم دوو واتایەی هەیە:
١- قاچم دەشکێ.
٢- من دەتوانم بیشکێنم.

هەندێ لێڵیی ڕێزمانی تر:

لەم بەشەدا ئاماژە بە چەند جۆرێکی تری لێڵی دەکەین. هەندێ لەم دیاردە زمانەوانییانە پەیوەستن بە دەمکاتی کوردی و هەندێکی تر پەیوەستن بە لێڵی بە شێکی جێناوی کوردی.

لە کرمانجی خوارووودا لە دەمکاتی ئێستا و ڕانەبردووی بەردەوام و داهاتووی سادە هیچ جیاوازیەک لە فۆرمی فرمان دەرناکەوێ لە ئەنجامدا لێڵی دروست دەبێ:

٢٣- ئەو دەچێت بۆ کۆلێژ { ئێستا
بەردەوام
داهاتووی سادە

بەڵام لە کرمانجی سەرووودا ئەم دیاردەیە بەرچاو ناکەوێ، چونکە هەر دەمکاتەو شێوەی سەربەخۆی خۆی هەیە.

٢٤- ئەو دچتە کۆلێژێ. ئێستا
٢٥- ئەو یێ/ یا دچتە کۆلێژێ بەردەوام
٢٦- ئەو دێ چتە کۆلێژێ داهاتوو سادە

شێرکۆ بابان (٢٠٠٠: ١٤٦- ١٤٩) دەنووسێ: لە ڕستەی:

٢٧- شیلان (چووە) بۆ بازاڕ.
٢٨- ناوی من (هەبووە) لە ئەوێ.

لە ئەم ڕێژانەدا لێڵاییەک هەیە، چونکە ئەو نموونانە لە ڕووی شیتەڵکارییەوە بە ئەم چەشنەن:

(چ) (وو) (و) (ە)
هە (ب) (وو) (و) (ە)

لە ئەم ڕێژانەدا، کە ڕێژەی ڕانەبردووی تەواون، خانەی (٣-) هەردەم بزوێنە، لە چەشنی (وو) بەڵام، خانەی (٤-) لێڵە، چونکە نازانین دەنگی (و) بزوێنە یان نەبزوێنە، ئەمەش زمانی نووسین لێڵ دەکات.

هەردوو ڕاناوی «ئێمە» و «ئێوە» زیاتر لە واتایەک دەبەخشن بەمەش لێڵی دروست دەکەن.

واتاکانی «ئێمە»

٢٩- ئێمە= من+ تۆ= ئێمە برای یەکین.

٣٠- ئێمە= من (خودا)= ئێمە مرۆڤمان دروست کردووە.

٣١- ئێمە= (دەسەڵاتدار- یەک کەس) ئێمە ڕازی نین.

٣٢- ئێمە= من+ تۆ+ ئەو+ ئەوان (میللەت) ئێمەی کورد تەنها یەک ئاڵامان هەیە.

واتاکانی «ئێوە»

٣٣- ئێوە (کۆ) ئێوە هەمووتان بڕۆنەوە.

٣٤- ئێوە (تۆ+ ڕێز) ئێوە چی دەڵێن؟ ئێوە ڕاتان چییە لە بارەی کێشەی ئاوارەکانەوە؟

لە هەندێ باردا دیاردەی لێڵی مۆرفۆسینتاکسی لە هەندێ وشەی کوردی دیار دەکەوێت: وریا عومەر ئەمین (٢٠٠٣: ٢٩٤- ٢٩٥) لەم بارەیەوە ئەم دوو نموونە دەهێنێتەوە:

وشەی برایەتی
٣٥- برایەتی { ڕستەی ئەو برایەتی.
٣٦- وردە {وشە: پارەی وردە
ڕستە: ئارد وردە

٢-١ لێڵی لێکسیکی: ئەم جۆرە لێڵییە لە لێڵی ڕێزمانی جودایە کە بەهۆی پێوەندییە سترەکچەرییەکانەوە پەیدا دەبێت. لێڵی لێکسیکی وەک لە واتا و وشەکانیدا دیارە، پەیوەستە بەخودی وشەکانەوە. سو (١٩٩٤- ٢٩) لە بارەی لێڵی لێکسیکییەوە دەنووسێ: ڕستەیەک بە لێڵی لێکسیکی دادەنرێت، ئەگەر لێڵییەکەی لە یەکێ لە وشەکانییەوە سەرچاوەی گرتبوو. لێڵییەکەش بێگومان دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە وشە لێڵەکە زیاتر لە واتایەک دەبەخشێت. تراسک (١٩٩٣- ل١٣١) باوەڕی وایە کە «لێڵی بە پلەیەک لێکسیکییە» ئەمەش وای کردووە، کە ئەم جۆرە هەم گرنگتر و هەم بڵاوتر بێت لە لێڵی ڕێزمانی.

٢-٢جۆرەکانی لێڵی لێکسیکی:

سو (١٩٩٤: ٣٠) دوو جۆرە لێڵی لێکسیکی لە یەک جیادەکاتەوە، ئەوانیش لێڵی لێکسیکی کاتیگۆری و لێڵی لێکسیکی تەواون.

٢- ٢-١ لێڵی لێکسیکی کاتیگۆری:

لەم جۆرە لێڵییەدا جەخت لەسەر بەشەکانی ئاخاوتنی

وشە دەکرێت. وشە هەیە دەکرێت لە ڕستەیەک «ناو» بێ لە ڕستەیەکی تر «ئاوەڵفرمان» لە یەکێکی تر «ئاوەڵناو» بێ.

ئەم دیاردەیە تەنها لە چەند وشەیەکی کوردیدا بەرچاو دەکەوێ. هەریەک لە لێکسیمی «جوان»، «شیرین» و «نازدار» زیاتر لە بەشێکی ئاخاوتن دەنوێنن.

٣٧- جوان جوانە.

ناو ئاوەڵناو

٣٨- جوان جوان دەخوێنێ.

ناو ئاوەڵفرمان

٣٩- نازدار نازدارە.

ناو ئاوەڵناو

٤٠- شیرین شیرینە.

ناو ئاوەڵناو

٤١- شیرین شیرین دەدوێ.

ناو ئاوەڵفرمان

هەروەها هەندێ وشەی تر وەک «ئازاد» و «ڕزگار» و «وشیار» دەکرێ وەک ناوی کەس، هەروەها وەک ئاوەڵناو و فرمان بەکاربێن. لە هەندێ چوار چێوەی قسەدا، بێجگە لەم جیاوازییە لە واتاش جودان:

٤٢- ئازاد قوتابییەکی زیرەکە.

ناوی کەس

٤٣- شەڕی ئازادی عێراق.

٤٤- دوێنێ مامۆستاکەمان ئازاد بوو.

٤٥- هەرکەسە ئازادە لەوەی کە دەیلێ.

٤٦- ڕزگار دکتۆرێکی ناسراوە.

٤٧- هەر گەلێک تێ بکۆشێت ڕزگار دەبێ.

٤٨- ژنەکە ڕزگار بوو.

٤٩- وشیار مامۆستایەکی ئازادیخوازە.

٥٠- دەڵێی وشیاری؟!

٥١- شوکر وشیارە مەحوی.

٢-٢-٢. لێڵی لێکسیکی تەواو:

سو (١٩٩٤: ٣١) دەڵێ: ئەم جۆرە لێڵییە لە لێڵی کاتێگۆری جیایە ئەم جۆرەیان ئەوکاتە دروست دەبێ کە وشەیەک زیاتر لە واتایەک ببەخشێ. لەم پێوانگەیەوە ئەم جۆرە لێڵییە هەم پەیوەستە بە واتاسازییەوە، هەم پەیوەستە بە چوارچێوەی بەکارهێنانی وشەکەوە، کەوابێ ئەم لێڵییە لێڵییەکی سیمانتیکی پراگماتیکییە. ئەم جۆرە لێڵییە چونکە تەواو پێوەندی بە لێڵی وشەوە هەیە، ئەم دیاردە زمانەوانییە بەشێوەیەکی سەرەکی لە فرەواتا و هاوبێژی پارەوانی و هایپۆنیم دەردەکەوێت.

٢-٢-٢-١ فرە واتا و هاوبێژی پارەوانی و هایپۆنیم:

زاراوەی فرەواتا یان پۆڵواتا بریتییە لە بەکارهێنانی هەمان لێکسیم بە دوو (یان زیاتر لەدوو) واتای جیاواز زمانناسانی وەک: پالمەر، لیچ، فرۆمکین و ئۆڵدمان و کریستال باوەڕیان وایە کە لە فرەواتادا یەک فۆڕم هەیە، ئەو فۆڕمەش چەندین واتای جیاواز لە خۆوە گرد دەکاتەوە. لەمەش زیاتر گریتەر و ڕێدمان و ئەتلەس و سۆ، دەڵێن: واتا جیاوازەکانی یەک فۆڕم دەبێ هاوڕەگەزبن، لە هەمان سەرچاوە سەرچاوەیان گرتبێ، بڕوانە- سەلام (٢٠٠٣: ٦٧) هەرچی هاوبێژە بریتییە لەو جووتە وشانەی بەڕێکەوت هەڵکەوتوون کە هەمان شێوە یاخود هەمان دەنگ یاخود هەمان شێوە و دەنگیان هەبێت، بەڵام لە واتادا جیاوازبن- محەمەد مەعرووف (١٩٩٠: ١٧٠) بەشێوەیەکی گشتی چوار جۆری هاوبێژ هەیە (تەنیا سێ لە کوردی هەن)

١- هاودەنگ: فۆڕمی جیاواز و هەمان دەنگ (ئەمەیان لە کوردی نییە- محەمەد مەعرووف ١٩٩٠: ١٧٠)

٢- هاوپیت: هەمان فۆڕم و دەنگ جیاواز: ماوە: (هێشتا نەمردووە) ماوە: (کات، دووری) وەک هەمانە= هەیتمان، هەمانە= هەمبانە.

٣- هاوبێژی تەواو: هەمان فۆڕم و هەمان دەنگ: وەک، (ئاش: جێی هاڕین)، (ئاش: چێشت).

٤- لەتە هاوبێژی: مۆرفیمێکی سەربەخۆ و بەند هەمان فۆڕم و واتایان هەبێت. وەک:

یار: خۆشەویست.

یار: کرێار. بڕوانە- فەتاح مامە (١٩٨٩: ٥٧)، لوبنێر (٢٠٠٢- ٤٤) ئاوا لە بارەی فرە واتاو هاوبێژییەوە دەنووسن «لە کاتێکدا هاوبێژی دیاریدەیەکی دەگمەنەو ڕێکەوت ئامێزە، هەرچی فرەواتایە بەربڵاوە. فرەواتا زیاتر یاسایەکە نەک دیاردەیەکی بەرپەڕ یاخود نامۆبێ، هەروەها فرەواتا ئارەزوویەکی ئابووریانەی زمانە و زۆر ڕێک دەکەوێ هەتا وشە هاو بێژەکانیش ببنە فرەواتا نەک بە پێچەوانەوە.»

بەشێک لە پارەوانی کە پێی دەوترێ پارە وشە خۆیی (یووسف شەریف ٢٠٠٤: ١٦٩) لێڵی دروست دەکەن،

هەردوو وشـــەی دەست و پێ لە کـوردیدا ئەو بەشـانەی دەگرنەوە:

دەست — دەست
بازوو
قۆڵ

پێ — پێ
قاچ
لاق

سەرچاوەی پێشوو (لا ١٧٠)

هەروەها دەکرێت هەریەک لە دەست و پێ هایپۆنیم بن، چونکە چەند وشەیەک لەخۆ دەگرن کە بەشێکن لە دەست و پێ وەک"

دەست:
باڵ
ئانیشک
قۆڵ- باسک
مەچەک
دەست پەنجە ناولەپ پشت دەست

پێ:
ڕان
ئەژنۆ
قاچ
لوولاق
پووز- بەلەک
پێ
گۆزینگ
پاژنە
پەنجەی پێ

لێرەدا کە یەکێک دەڵێت:
٥٢- دەستم شکا.
یاخود دەڵێت:
٥٣- پێم شکا.

هەردوو ڕسـتـە لێـڵن، چونکە تەواو نازانرێت کـە لە ڕستەی (٥٢) کوێی دەستی قسـەکەر شکاوە؟ هەروەها لە ڕستەی (٥٣) نازانرێت کوێی پێی شکاوە؟

٣-١ ڕێگاکانی ڕەواندنەوەی لێڵی:

چەند ڕێگایەک هەن کـە هەریەکـەیان بە جـۆرێک دەتوانێت جۆرەکانی لێڵی لە کوردیدا بڕەوێنێتەوە. لەم بەشـەدا لەو ئامـرازە سـەرەکـیـانە دەدوێین کە ڕۆڵێکی بەرچاویان لە تواندنەوەی لێـڵـی ڕێزمـانی و لێـڵـی لێکسیکی و جۆرەکانیان هەیە.

وەک دەرکـەوتووە کە چوارچێوە ڕۆڵێکی سـەرەکی تری هەیە لەوانی تر، بۆیە چوارچێوە دەکەینە یەکەم ڕێگا.

یەکەم: چوارچێوە:

دوان لە ڕۆڵی چوارچێوە لە دیاری کردنی واتای وشە و فـرێز و ڕسـتـەدا زۆر گـرنگە، چونکە پێش هەمـوو شت چوارچێـوە لێـڵی دەق لە زمـاندا ناهێـڵـێت. سـەلام (٢٠٠٣: ٦٤)، هەدسـون (٢٠٠٠: ٣١٢) دەنووسێ بەبێ چوارچێـوە فـۆڕمی زمـانەوانی بە تەنیـا ناتوانێت شرۆڤەی ئەو هەمـوو واتایانە بکات کە ئێمە لە زمان بە دەسـتی دەهێنین. لێـڵی لێکسـیکی کـە هەر یەک لە فـرەواتا و هاوبێـژی سـەرچاوەی دروسـتکردنی ئەو لێڵییەن، دەکرێت بە چوارچێوە چارەسەر بکرێن. فەتاح مـامـە (١٩٨٩: ٥٨)، لە بارەی گـرینگی چوارچێـوە لە تواندنەوەی لێـڵـی هاودەنگ دەنووسـێت: هاودەنگ دیاردەیەکی (سیـاق)ییـە، چونکە بە هۆی سیـاقـەوە ئەو لێڵییـە دەتوێتـەوە کە لە ئەنجامی وشە هاودەنگەکان هاتوونەتە ناوەوە.

لە ڕێگەی چوارچێـوە، ئەم نموونەی خـوارەوە لێـڵی لە وشەی هاودەنگی (کورک) ناهێڵێت:

٥٤- کورک: ئەو سەرینە لە کورک دروست کراوە.

٥٥- کورک: مریشکی کورک هێلکە ناکات.

سـەبارەت بە لێـڵی فـرەواتایی، هەندێک ئاوەڵناو لە کوردیدا ڕۆڵێکی گرنگیان هەیە، لابردنی ئەو لێڵییـەش هەر بە چوارچێوە دەستەبەر دەبێت:

ئاوەڵناوی (گـران) چەندین واتای لەیەک نزیک هەیە دیاری کـردنی هەریەک لەو واتایانەش پەیوەسـتـە بە چوارچێوەوە:

٥٦- ئەو بارە گرانە. (قورسە- هەڵناگیرێت)

٥٧- پیـــاوێکی گـــرانه. (به ویقـــاڕە- خـــاوەن کەسایەتییە)
٥٨- پرسیارێکی گرانه. (ئاسان نییە)
٥٩- گـرانه (هەرزان نیـیـه) بڕوانه سـەلام (٦٨: ٢٠٠٣)
پێـویسـتـه هەردوو جـۆری چوارچێـوە لە یەک جـودا بکەینەوە: چوارچێــوەی زمـانەوانی و چوارچێــوەی نازمـانەوانی، چونکە هەندێک ڕسـتـه هەن تەنیـا بە چوارچێوەی زمانەوانی لێڵـیـیـەکەیان لاناچێت، بەڵکو هەندێک جار پێویستـیمان بە هاوکاری نازمانەوانیش دەبێت بۆ لابردنی لێـــڵی. له بـارەی چوارچێــوەی زمـانەوانییـەوە پالمەر (١٩٨١: ٢٤٤) و کـریسـتـال (١٩٩١: ٨٧) دەڵێن: ئەم جـۆرە چوارچێـوەیە بە کـۆ- دەقییەوە هەردوو پێوەندی سیگمانتیکی و پراگماتیکی بەشەکانی ڕستەکە دەردەخەن.
٦٠- ڕستەی (فڕاندی) ڕستەیەکی لێڵە، دەکرێت ئەو چەند واتایە لەخۆ بگرێت:
١- کۆترەکەی فڕاند. (فڕی)
٢- پارەکەی فڕاند. (بردی- هەولێر)
٣- کچەکەی فڕاند. (هەڵیگرت)
بەڵام ئەگەر لە جیاتی (فڕاندی) بڵێین: (ڕفاندی) کە هاوواتایەکی پارچەییە لەگەڵ (فڕاندی) پێک دەهێنێت، ئەوا ڕسـتـەکـە لێـڵی نامـێنێت، تەنیـا واتای (بردن) دەگەیەنێت
٦١- پارەکەی/ کچەکەی ڕفاند.
هەرچی چوارچێوەی نازمـانەوانییـە ئەوا بەشـێـوەیەکی ســەرەکی پێی دەوترێت چوارچێــوەی کـەوتگە. ئالان (١٩٨٦- لا ٣٧) شـوێنکاتی ئاخاوتنەکە بە ئەدگـار و تایبەتمەندییەکی سەرەکی ئەو جۆرە چوارچێوەیە دادەنێت.
لە ڕاستیشدا هەر وایە ئەگەر تۆ (کات) و (شوێنی) چوارچێوەی ئاخاوتنەکەت زانی هیچ لێڵـیـیـەک لە ئارادا نامێنێت. بەپێی ئەم جۆرە چوارچێوەیە کە هیچ پێوەندی بە فۆرمی زمانەوانی وەک وشە و فریز و ڕستەوە نییە، ئەم ڕستانەی خوارەوە هیچیان لێڵییان نامێنێت:
٦٢- پێم دەشکێ.
٦٣- پێی دەخورێت.
٦٤- پێی لێ نا.
٦٥- فڕاندی.
٦٦- کردیێ.

دووەم فەرهەنگ:
فــەرهەنگ ژێدەرێکی تری گـرنگە بۆ لابردنی لێــڵی وشـەیەک. فـەتاح مـامـە (١٩٨٩- ٥٨) دەنووسـێت: فەرهەنگ هاوبەشی لە ڕوونکردنەوەی لێڵی دەکات..... بەتایبـەتی لێـڵی وشـە هاودەنگەکـان. هەر لە ڕێگای فەرهەنگەوە لێڵی ئەم وشە هاودەنگە لادەبرێت:
٦٧- کورک١: تووک.
٦٨- کورک ٢: مریشک باڵندەی کڕکەوتوو.
هەرچی فرەواتا، هاوواتا و هایپـۆنیـمیـە، کـە تەواوی دانەکـانی فـەرهەنگ پێک دەهێنن هۆکـارێکی ترن بۆ ڕوونکردنەوەی لێڵی:
٦٩- جوان، قەشەنگ، شۆخ هاوواتان
٧٠- گەورە: بەتەمەن، بەرپرس، کەتە، فرەواتان
٧١- سەگ: دەڵ، گەماڵ هایپۆنیمن، بەڵام هەروەک لە وشـەکـان دەردەکـەوێت هەر یەک لە فرەواتا و هایپـۆنیم، چونکە تاکە وشـەن هەر بەتەنیـا بە ڕێگەی فـەرهەنگ لێڵیـان لانابردرێ، بۆیە لێرە پێویستـیمان بە چوارچێوە دەبێت بۆ زیاتر ڕوونکردنەوەی لێـــڵی ئەم سێ دیاردە زمانەوانییە.
سێیەم: یارمەتیدەری چوارچێوە:
بێـجگە لە چوارچێـوە و فـەرهەنگ ڕێگایەکی تر کـە یارمــەتیـــدەربێت لە ڕوونکردنەوەی لێــڵی، هەندێ ئاوەڵفـرمـانی کـاتین. ئەم هۆکـارە ئەگـەر لە دەرەوەی چوارچێــوەش بێ، هۆکــارێکی زمــانەوانی لەلایەک و هەروەها هۆکـارێکی نازمـانەوانییـە. ئەم جـۆرە ڕێگایە دەکرێ بۆ ڕوونکردنەوەی ڕستەی لێڵی ئێستا و بەردەوام و داهاتووی سادەی کرمانجی خواروو بەکاربێ.
٧٢- ئەو دەچێتە دەرەوە.
- بە زیادکـردنی ئاوەڵفـرمـانی کـاتی وەک «ڕۆژانە- بۆ ڕانەبردووی سـاده» هەر ئێــســتـا وا- بۆ ڕانەبردووی بەردەوام» ســبــەینێ- بەیانی- بۆ داهاتـووی ســادە، لێڵییەکە ناهێڵن:
٧٣- ئەو ڕۆژانە دەچێتە دەرەوە.
٧٤- ئەو هەر ئێستا وا دەچێتە دەرەوە.
٧٥- ئەو بەیانی دەچێتە دەرەوە.
هەروەها بەهۆی چوارچێـوەی شـوێنکات دەکـرێت بەبێ بەکارهێنانی ئاوەڵفرمانی کاتی، لێڵی ڕستەکە لاببەین.
چوارەم: ڕێگای گـرووپ گـرووپ کـردن لە کـەوانەدا: کـەوانەدارکـردن ئەم ڕسـتـانەی خـوارەوە پێکهـاتەیەکی

لێڵییان هەیە:
٧٦- پیاوە پیرەکە و ژنەکە مردن.
٧٧- باوکی کوژراوەکە و بکوژەکە هاتن.
٧٨- ئاواز و ئاهەنگی خوشکم چوونە هەولێر.
- هەریەک لە «پیر» و «باوک» و «خوشک» لێڵییان دروست کردووە، چونکە تەواو روون نییە کە ئەم سێ دیارخەرە تەنیا بۆ یەک ناون یان بۆ هەردوو ناوەکە. جا ئەگەر پەیرەوی رێگای گرووپ گرووپ کردن لە کەوانەدا بکەین، ئەو لێڵییە نامێنێت:
- (پیاوە پیرەکە) و (ژنەکە) مردن.
یان
- (پیاوە پیرەکە) و (ژنە پیرەکە) مردن.
- (باوکی کوژراوەکە) و (بکوژەکە) هاتن.
یان
- (باوکی کوژراوەکە) و (باوکی بکوژەکە) هاتن.
- (ئاواز) و (ئاهەنگی خوشکم) چوونە هەولێر.
یان
- (ئاوازی خوشکم) و (ئاهەنگی خوشکم) چوونە هەولێر.
پێنجەم رێگا: هێزو ئاوازە:
ئەکماژین (١٩٩٥: ٢٢٨) دەنووسێ: «هەریەک لەهێز و ئاوازە رۆڵێکی گرنگ دەگێرن لە روونکردنەوەی لێڵیدا» رۆڵی ئەم دووە لە کوردیدا زۆر بەرچاوە بۆ رەواندنەوەی لێڵی. غازی فاتیح وەیس (١٩٨٤: ٨٤) لەبارەی هێزەوە دەنووسێ: «ئەو هێزەیە کە ئەکەوێتە سەر برگەیەک لە برگەکانی وشە. واتە ئەو وشەیەی کە بریتییە لە دوو یا زیاتر لە دوو برگە، برگەیەکیان هێزی ئەکەوێتە سەر و بە گۆڕینی ئەو هێزە لەو برگەیەوە بۆ برگەیەکی تر ئەو وشەیە ئەبێتە هۆی گۆڕینی ئەو وشەیە لە رووی زمانەوانیەوە. «بە واتای جێگۆڕکێی هێز لە کوردیدا دوو گۆڕانی لێ دەکەوێتەوە، لە لایەک واتای وشەکە دەگۆڕێ، دووەمیش وشەکە لە بەشێکی ئاخاوتن بۆ بەشێکی تر دەگۆڕێ. ئەو دوو گۆڕانەش تەنیا لە ئاخاوتن نەک لە نووسین هەستی پێ دەکرێ. ئەو وشانەی خوارەوە بەپێی جێگۆڕکێی هێزەوە ئەو دوو گۆڕانەی پێشەوەیان بەسەردا دێت:
٧٩- نووستن.
٨٠- مردن.
٨١- برایەتی.
٨٢- ئازادی.
- ئەگەر هێز بکەوێتە سەر دوا برگە، هەریەک لەو وشانە دەبنە چاوگ یاخود ناو
- (غازی فاتیح وەیس ١٩٨٤: ٨٦). وریا عومەر ئەمین (٢٠٠٣- ٢٨٦)، هەروەها دەکرێ بڵێین ئەو وشانە دەبنە وشەی فەرهەنگ و هەریەکە واتای خۆی هەیە:
نووستن= خەوتن.
مردن= کۆچی دوایی کردن.
برایەتی= برایی.
ئازادی: سەربەستی.
بەڵام ئەگەر هێز لەسەر یەکەم برگە بوو، وشەکان دەبنە رستە. کەوابێ لە کوردیدا بۆ نەهێشتنی لێڵی پێویستە شوێنی هێز لە ئاخاوتن دیاربکرێ. هەرچی ئاوازەیە ئەوە پەیوەستە بە گۆڕینی پلەی «نەغمەی» رستەیەک یاخود وشەیەک بەبێ دەستکاریکردنی وشەو برگە و فۆنیم و مۆرفیمی ئەو رستەیە یاخود وشەیە- غازی فاتیح وەیس (١٩٨٤: ٩٣). سەبارەت بە لێڵییەوە دەکرێ بڵێین: ئاوازە بریتییە لە وەستان لە نێوان وشەکانی رستەیەک ئەکماژین (١٩٩٥: ٢٢٨)، ئەو وەستانەش لەنێوان وشەکاندا لێڵی ناهێڵێ وەک ئەم نموونەی خوارەوە:
٨٣- نەرۆی دەتکوژم دوو واتای دژبەیەکی هەیە:
١- نەرۆی دەتکوژم.
٢- برۆی دەتکوژم.
بروانە: وریا عومەر ئەمین (٢٠٠٣: ٩٠)، بەڵام ئەگەر لەنێوان (نەرۆی) و (دەتکوژم) وەستان هەبێت، لێڵییەکە نامێنێ و رستەکە تەنها واتای: (ئەگەر برۆی دەتکوژم) دەگەیەنێ.

ئەنجام

ئەم لێکۆڵینەوەیە چەند ئەنجامێکی پێکاوە، کە دەکرێ بەشێوەی خاڵ رێزیان بکەین:
١- لێڵی دیاردەیەکی زمانەوانییە، زۆر وشەو گرێ و پێکهاتەی رستەی کوردی ئەم دیاردەیەی لەخۆ گرتووە.
٢- لە ئاستی مۆرفۆلۆژیدا، فرەواتا و هاوبێژ و هاپیۆنیمی سەرچاوەی سەرەکی دروستکردنی لێڵین. لە کوردیدا لەسەر ئاستی رستەسازیش چەندین پێکهاتەی رستەی کوردی لێڵی لە رستەی کوردی دروست دەکەن.
٣- لێڵی لەوانەیە مەبەستدار بێ و قسەکەر بە

ئەنقەست لێڵی دروست بکات، ئەمەش ڕەنگدانەوەی پۆزەتیڤ و نیگەتیڤی لەسەر گوێگر دەبێت یان لەوانەیە لێڵی بێ مەبەست بێ.

٤- لێڵی لێکسیکی زۆر باوتر و گرنگترە لە لێڵی ڕێزمانی. لێڵی لێکسیکی لە وشەوە سەر هەڵدەدات و فاکتەری ئەو لێڵییە بۆ هۆکاری زمانەوانی دەگەڕێتەوە.

٥- لێڵی ڕێزمانی پەیوەستە بە پێکهاتەی ڕستەو خوێندنەوە جیاوازەکانی هەر پێکهاتەیەک و ئەمەش هۆکارێک بوو بۆ ئەوەی تیۆرەکەی بونیادگەری لەبەرامبەر هەردوو ئاستی ڕستە هەرەس بێنێ و تیۆرەکەی چۆمسکی سەرکەوتن وەدەست بێنێ، لەم ڕووەوە بە واتایەکی تر لە لێڵی ڕێزمانی دەردەکەوێ کە دەکرێ ڕستە دوو سێ بنجی لەیەک سیما هەبێت.

٦- پێنج ڕێگا چارە بۆ ڕۆشنکردنەوەی لێڵی دەست نیشان کراون:

I- چوارچێوە.

II- فەرهەنگ.

III- یارمەتیدەری چوارچێوە.

IV- گرووپ گرووپ کردنی گرێ لێڵییەکان.

V- ڕۆڵی هێز و ئاوازە لە ڕۆشنکردنەوەی لێڵی.

VI- چوارچێوەی زمانەوانی و چوارچێوەی شوێنکات:

دوو ڕێگا چارەی سەرەکین بۆ ڕوونکردنەوەی لێڵی و جۆرەکانی، سێ ڕێگاکەی تریش هەریەکەی بە جۆرێک ڕۆڵی خۆیان لە ڕوونکردنەوەی لێڵیدا هەیە..

سەرچاوەکان:

یەکەم: سەرچاوە کوردییەکان:

١- سەلام ناوخۆش بەکر، زمانناسی و هەندێک بابەتی زمانناسی کوردی، هەولێر ٢٠٠٣.

٢- شێرکۆ بابان، شرۆڤەکاری ڕێزمانی لە زمانی نووسیندا، هەولێر ٢٠٠٠

٣- غازی فاتیح وەیس، فۆنەتیک، بەغدا ١٩٨٤.

٤- فەتاح مامە عەلی، هاودەنگ لە زمانی کوردیدا، ماستەر نامە، هەولێر ١٩٨٩

٥- محەمەد مەعرووف فەتاح، زمانەوانی، بەغدا ١٩٩٠.

٦- وریا عومەر ئەمین، چەند ئاسۆیەکی تری زمانەوانی، هەولێر ٢٠٠٣.

٧- یووسف شەریف، پارەوانی، گۆڤاری زانکۆی سەلاحەدین ژ ٢٣، هەولێر ٢٠٠٤.

دووەم: سەرچاوە ئینگلیزیەکان:

1- Akmajin, A. etal (1995). Linguistics: an Introduction to language and communication 4th ed. Masssachu settes: Institute of technology

2- Allan, k. (1996) . Linguistic meaning, vol. l. London: Routledge and kegan paul.

3- Crystal, D. (1991). A Dictionary of Linguistic and phon tics, 3rd ed. London: black well publishers.

4- Horsey, K. (2001). 101 key ideas: Linguistic London

5- Hudson, G. (2000) Essential Introductory Linguistics London: Cornwall

6- Lyons, J. (1977) Semantics, vol. 11 Cambridge: Cambridge University press.

7- Lobner, S. (2002). Understanding Semantics London: Oxford university press.

8- Palmer, F.R. (1981). Semantics, 2nd ed Cambridge: Cambridge University Press.

9- Sigar, A.H. (1999). Homonymy with reference to English Arabic Translation (unpublished M. A. thesis) Misul University.

10- Sue, S.p. (1994) lexical Ambiguity in poetry. London: longman press.

11- Thomas, O. and, E, R. kintgen. (1974) Transformational Grammar and the teacher of English: theory and practices, New York: holt press.

12- Trask, R, L. (1993). A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics. Lindon: Routledge inc.

13- Ulman, S, (1962). Semantics: an Introduction to the science of meaning. oxford: Oxford University press.

ئیلامییەکان یەک لە باپیرەی کوردانن

ئیـلامی دێرین یا ئیـلامی باسـتـان لە نێـوان ڕووباری دیجلە و ئوستانی ئیسفەهان و قەسری شیرین لە باکوور تا دەگەیشتە بوشەهر و باکووری فارسی دەگرتەوە، چەند جارێکیش وڵاتی نێوان دوو زێی، واتە وڵاتی سۆمەر و ئەکەد کە لە سەردەمی کاشییەکان پێی دەوترا وڵاتی کاردۆنیاشی دەکەوتە ژێر دەست. بەپێی لێکۆڵینەوەکان (١٠,٠٠٠پ ز) ئیلامی باستان بە تایبەتی خوزستان ئاوەدان بووە، شاری (شۆش)یش کە پایتەختیان بووە بە کۆنترین شاری جیهان دادەنرێت، بەلای کەمی (٤,٠٠٠پ ز) ئەم شارە ئاوەدان بووە و لەو کاتیش تیرە و هۆزەکانی کاسی، گوتی و لۆلۆ لە چیاکانی زاگرۆس لێیانەوە نزیک بووە و هەڵبەت زمانیشیان لەیەکتری نزیک بووە، دەوروبەری (٣,٠٠٠پ ز) ئیلامییەکان حکومەتیان پێکهێناوە و لەلایەن سۆمەرییەکانەوە ناوی هاتووە و تا لە ساڵی (٢٥٠٠پ ز) سۆمەرییەکان بەسەرۆکایەتی گودا، ئیلام دەخەنە ژێر دەسەڵاتییانەوە، لە ساڵی(٢٣٨٠پ ز) زنجیرە پاشایەک بەناوی ئاوان تا ساڵی(٢٠٠٠پ ز) دەبنە فەرمانڕەوای ئیلام، کە بریتی بوون لە(١٢) پاشا و بەسەرۆکایەتی یەکەمین پاشای ئەم زنجیرەیە (کدور ناخونتە) دەتوانن وڵاتی سۆمەر داگیر بکەن و پەیکەری خوداوەندی (نانا)ی سۆمەری کە خودای پاسەوانی ئاو بووە بۆ وڵاتی ئیلامی ببەن و لە شاری شۆش دایبنێن و کڕنۆشی بۆ بەرن، بەڵام لە ساڵی (٦٦٣پ ز) دوای ئەوەی وڵاتی ئیلام لەلایەن ئاشورییەکانەوە داگیر دەکرێت، پەیکەری نانا دەگەڕێننەوە شاری بابل. پاشایانی زنجیرەی دووەم بەناوی سیماش لە

عەباس سلێمان سمایل

سالآنی نێوان (٢٠٠٠-١٨٥٠پ ز) فەرمانڕەوای ئیلامیان کرد و (ئابارتی) دامەزرێنەری ئەم زنجیرەیە سەرەتا هاوپەیمانی وڵاتی سۆمەر و ئەکەد بوون، بەتایبەتی (سارگن)ی پاشای ئیلام، بەڵام (ڕیموش) کەوتە جەنگ لەگەڵیان و دوای ئەو (مانیشتوز)ی برای بووە فەرمانڕەوا و (٣٢) شاری لە باکووری ڕۆژهەڵات داگیر کرد، دواتر کوڕەکەی بەناوی نارام سین کە جێگای باوکی گرتەوە ناوچەکانی لۆلۆ و گوتی لە باکوور خستە ژێر دەست، هەروەها وڵاتی (سۆمەر و ئەکەد)یش لە (٢١١٥پ ز) داگیر کرد و تاڵانەکەی گواستەوە، لەوانە یاسای حەمورابی و ژمارەیەک لە خوداوەندەکانی لە شۆش دانان. جا دوای ئەوەی نارام سین دەمرێت وڵاتی ئیلام دەکەوێتە بەر پەلاماری ئەکەدییەکان. ئیتر دوای (١٥٠) ساڵ لە فەرمانڕەوایی زنجیرە سیماش وڵات دەکەوێتە بەردەست زنجیرە پاشایەک بەناوی (ئانزان)، لەم زنجیرەیەش (١٠) پاشا فەرمانیان گێڕا لەماوەی سالآنی نێوان (١٣٠٠-١١١٥پ ز)، پاشایەکی ئەم زنجیرەیە بەناوی شوتروک ناخونتە توانی وڵاتی کاردۆنیاشی داگیر بکات و دوا پاشای کاسی بکوژێت و وڵاتی کاردۆنیاشی تاڵان بکات و تابلۆی نارام سین و یاساکانی حەمورابی و پەیکەری ماردوخ (مەردوک)ی (خودای گەورەی بابل)ی گواستەوە شاری شۆش و لە ساڵی (١٩٠١) ئەم یاسایانەی حەمورابی لە وێرانەی شاری شۆش دۆزیەوە. ئیتر دوای پاشا شوتروک ناخونتە کوڕەکەی بەناوی شیلهاک (شینهاک) جێگای گرتەوە و دەستی بەفتوحاتی زیاتر کرد. کدور لاهمر کە پاشایەکی دیکەی ئەم زنجیرەیە توانی فەلەستین بگرێت. لە پاشا هەرە بەناوبانگەکانی ئەم زنجیرەیە (ئونتاش گال) یا (ئونتاشی هوبان)ە، کە شارێکی گەورەی بەناوی دورئنتاشی لە شوێنی (جغاز نەبیل)ی ئەمڕۆکە دەکاتە فەرمانڕەوای وڵاتی کاردۆنیاش. (گوتیە)ش پەرستگایەک لە شاری شۆش دروست دەکات. ئیتر لەدوای ئەم پاشایە وڵات بەرەو بێ هێزی دەڕوات و تا لە ساڵی (١١١٥پ ز) بەدەستی نەبوخودنەسری ئیلامی وڵات داگیر دەکرێت و کۆتایی بە دەسەڵاتی ئیلامییەکان دێت. لە ساڵی (٧٤٢پ ز) جارێکی دیکە حکومەتی ئیلام دروست دەبێتەوە بەسەرۆکایەتی هوبان نوگاش، دوای ئەویش لە ساڵی (٦٦٨پ ز) گال کوداش کە دەبێتە پاشای ئیلام بەهۆی زۆری ستەمەکەی دانیشتوانی ئیلام لێی ڕادەپەڕن و پاشا دەکوژن و کدورناخوندی لە جێگای دادەنێن، دواتر لەساڵی (٦٦٣پ ز) ئاشوورییەکان بەسەرۆکایەتی ئاشورپانی پاڵ کۆتاییان بەدەسەڵاتی ئیلامییەکان هێناو، وڵاتی ئیلامیان تاڵان کرد و سەری (هوبان هالتاش)ی دوا پاشای ئیلامییەکان ڕەوانەی نەینەوا کرا. ئیتر وڵاتی ئیلام دەکەوتە ژێردەستی ئاشوورییەکان و تا ساڵی (٦١٤پ ز) و ڕووخانی ئاشوورییەکان لەلایەن میدیاکانەوە واتە دوای (٤٩) ساڵ لە ڕووخانیان، ئیلام دەگەڕێتەوە باوەشی ئێران و بەبێ ئەوەی مێژوونووسێک باسی لەوێرانی ئیلام بکات بە دەستی میدییەکان ئەوەش یەکرەسەنی ئیلامییەکان و میدییەکان دەسەلمێنێ. مێژوونووسە بیانییەکان، ئیلامییەکان بە گرووپێکی زاگرۆسی و دوور لە ئاری دەزانن و هەندێ لە مێژوونووسە فارسەکان بە نزیک لە گەلی فارسی دەزانن، کەچی هەندێک لە مێژوونووسی کوردان ئیلامییەکان بە ئامۆزای کاسی و گوتی و لۆلۆ دەزانن و بەیەک لە پاپیرەی کوردان دادەنێن و لووڕانی ئەمڕۆی خوزستان بە نەوەی گەلی خوزی و خوزیش بە نەوەی ئەنزانی، واتە ئیلامی دەزانن. هەرچەندە تاکو ئەمڕۆ لێکۆڵینەوەیەکی چڕوپڕ لەبارەی زمانەکەیانەوە نەکراوە و زیاتر لە (٥،٠٠٠) هەزار نووسراوی گڵێن بە نووسینی بزماری و زمانی ئیلامی لە ناوچەکانی نێوان قەسری شیرین بوشەهر دۆزراوەتەوە، سەرەتا زانای فەرەنسی (دی مورگان) لە ساڵی (١٩١٤) هەندێک لەوانەی کە لە سەبز ئاباد، قەڵای ڕەی شەهر، شانشین و بوشەهر دۆزییەوە، وەرگێڕایە سەر زمانی فەرەنسی و بڵاوی کردنەوە، دواتریش بەشێک لەمانە وەرگێڕانە سەر زمانی فارسی و بڵاو کرانەوە. بەداخەوە ئەم وەرگێردراوانە لەبەردەست نییە تا بیخەینەڕوو تەنیا چەند وشەیەک نەبێت ئەویش لە زمانی کوردی نزیکترن، نەک لە زمانێکی دیکە، ناوی پاشا و پەرستگە خوداوەندەکانیشیان زیاتر بە زمانی سۆمەری و ئەکەدییە بەهۆی ئەوەی ئایینی ئەم گەلانە کاریگەرییەکی تەواوی لەسەر ئیلامییەکان هەبووە.

چەند تێبینییەک لەسەر زمانی ئیلامی

بە قسەی پسپۆڕانی زمان وشەیەکی زۆری هاوبەش

هەیە لەنێوان زمانانی ئیلامی، کاسی، لۆلۆ و گوتی بەهۆی نزیکیانەوە لەیەکتری. هەروەها ژمارەیەک لەوشەی ئەکەدی و سۆمەری تێکەڵ بەزمانی ئیلامی بووە و بەپێچەوانەشەوە، بەهۆی داگیرکردنی وڵاتی یەکترییەوە. ئەگەر لە ڕووی پێشگر و پاشگرەوە سەیری زمانی ئیلامی بکەین، نزیکایەتییەک لەگەڵ زمانی کوردی ئەمڕۆ بەدی دەکرێت، بۆ نموونە نیشانەی (ی)ی نەسەب وەک پاشگرێک دەکەوێتە سەر ناوان کە ئەمە لەکوردی ئەمڕۆشدا هەیە، بۆ نموونە ئیلامییەکان کە ناوی لۆلۆ دێنن بە شێوەی (لۆلۆیی) ناوی دێنن کەچی سامییەکان بەشێوەی لولوبوم ناوی دێنن، هەروەها پاشگری (تاش) پاشگرێکی جێگایە کەتایبەتە بەزمانە زاگرۆسییەکان، وەک: هونتاش، تالاش، هەروەها ئەم پاشگرە دەکەوێتە سەر ناوی خوداوەندەکانیشیان لەوانە: لیلا ئاپرتاش، راپتاش،.. ئەم پاشگرە لە زاراوەی هەورامی ئەمڕۆدا بەرچاو دەکەوێت وەک: بەرەش، واردش، کەرەش..

ناوی ئیلام لەچییەوە هاتووە

ئیلامییەکان ناوی گەل و وڵاتەکەیان بەپیتی بزماری بە(هل.تا.م.ت.Hil-ta-m-ti) نووسیوە، سۆمەرییەکانیش بە هالتامتی ناویان بردوون، پارسەکان بە (ئوجا) و (هوجا) ناویان بردوون،بابلییەکانیش بە ئالامتو ناویان بردوون. کەچی حەسەن پیرنیا دەڵێت دانیشتوانی ئیلام ناوی گەل و وڵاتەکەیان بە (ئەنزان سوسونکا) ناوەبرد، بەڵام ئیلام ناوی بەشە کوێستانییەکەی ئەم وڵاتە بووە و لە زمانی بابلی ئیلام واتای وڵاتی بەرز و کوێستان دەگەیەنێت، بەڵام لە تەورات ئاماژە بەناوی عیلام کوڕی سام کوڕی نوح دەکات کە لە خوزستانی ئەمڕۆ نیشتەجێ بووە و بەناوی ئەوەوە ئەم گەل و وڵاتە ناوی دەرکردووە. لەدوای فەتحی ئیسلام، عەرەب ناوی گەلی نیشتەجێی خوزستانیان بە خوزی هێناوە ئەمڕۆکەش ئەم خوزییانە بەشێکی لوور پێک دەهێنن.

شارە بەناوبانگەکانی ئیلام

شاری شۆش: شاری شۆش کۆنترین شاری جیهانە و زیاتر لە (٤٠٠٠) ساڵ بەر لەزایین شار بووە و کۆنترین شاری ئێرانی و کوردستانە و کۆنترین پایتەختی کوردستان و ئێران، (شۆش) و (هەمەدان) و (ئەستەخر) و (مەدائین)ە کە هەموویان لە کوردستان هەڵکەوتوون. ئەمڕۆکەش ناوی شۆش لە زۆر ناوچەی دیکەی کوردستان بەرچاو دەکەوێت وەک گوندی (شۆش)ی نزیک ئاکرێ و شۆشی خۆشناوەتی.

دمرگان کاولگەی شاری شۆش دابەشی سەر چوار بەش دەکات:

١- ئەرک یا قەڵای شۆش کە لە سەردەمی هەرە کۆنەوە ئاوەدان بووە تا سەردەمی ئەسکەندەری مەکدۆنی.

٢- کۆشکی شاهانەی هەخامەنیشیان.

٣- گەڕەکی بازرگانی.

٤- گەڕەکی لای ڕاستی ڕووباری کەرخە، کە کۆشکی داریوش و ئەردەشێری دووەمی تێدایە، هەروەها گەنجینەیەکی زۆری ئیلامییەکانیان تێدادۆزیوەتەوە.

لە ساڵی (١٣٠٩) هەتاوی پرۆفیسۆر گیرشمن لە پشکنینی کۆنە شاری شۆش کۆمەڵە شتێکی گرانبەهای دۆزیەوە و هەندێکی بۆ مۆزەخانەی شارستانی پاریس گواستەوە و هەندێکیشی لە مۆزەخانەی ئێران دانا. ئیتر شاری شۆش کەناوە کۆنەکەی (سوزا)یە و لە ٦٥کم لە باشووری ڕۆژئاوای دیزفول هەڵکەوتووە و گرنگترین و گەورەترین پایتەخت بووە لە جیهان و کۆنترین شاری ئێران و کوردستانە و لانکەی شارستانییەتی مرۆڤایەتی بووە بۆ(٤٠٠٠پ ز) دەگەڕێتەوە و پاشماوەیەکی زۆری هەخامەنیشی و ئەشکانی و ساسانی تێدا دۆزراوەتەوە، سەرەڕای هەبوونی چەند گۆڕێکی پاشای هەخامەنیشی و پێغەمبەر دانیاڵ و بەدەیان چیرۆک لەسەر ئەم شارە نوسراوەتەوە و مێژوونووسانی وەک مستۆفی لە (نرهة القلوب)دا دەڵێت یەکێ لە کوڕانی سام کوڕی نوح لەم هەرێمە نیشتەجێ بووە بەهۆیەوە ئەم هەرێمە بە ئیلام ناوی دەرکردووە، هەرچەندە مێژووی شارستانییەتی شاری سوزا (شوش) زۆر کۆنترە لە تۆفانی نوح. (ئسترابۆ) ناوی (شۆش)ی بە سوسن هێناوە، دەڵێت یەکێک بەناوی مەمنون ئەم شارەی دروست کردووە و بەناوی (سوسن)ی باوکی ناوی لێناوە. واتە شاری سوزای کۆن بەدرێژایی مێژوو بەم ناوانە ناوی هاتووە: ١- سوزا ٢- سوسن ٣- شۆش ٤- سوس، شۆش. بەگوێرەی لێکۆڵینەوەکان ئەم شارە لەلایەن خوزییەکان کە

بەشێک بووینە لە ئیلامییەکان دروست کراوە، خوزیبیەکانیش دوای فەتحی ئیسلام ناویان نامێنێ و بە بەشێکی لوور دەناسرێن. هەروەها هەفت تەپەی نزیک شۆش (١٥) پارچە لە کەلوپەلی سەردەمی ئیلامییەکان دۆزرایەوە لەگەڵ دۆزینەوەی زەقوورەیەک و چەند تابلۆیەکی گڵێنی نووسراو بەزمانی ئیلامی و شیرێک و خەنجەرێک و خوداوەندێکی لەبەرد داتاشراو و دوو نموونەی جلوبەرگی ژنانی ئیلام. هەروەها لە دورئونتاش (چغاز نەبیل) کە لە نزیک هەفت تەپە هەڵکەوتووە، ژمارەیەک ئاژەڵی لە قور دروستکراو دۆزراوەتەوە و بەزمانی بابلی لە سەریان نووسراوە، دوور نییە تاڵانی بابل بێت. دورئونتاشی شارێک بووە لەلایەن (ئونتاش گال)ی پاشای ئیلامی دروست کراوە. کاتی خۆی زیگوراتەک بۆ خودای ئینشوشیناک و خودای گال لەم شارە دروست دەکات.

لێکدانەوەی چەند ناوێکی ئیلامی

ناوی ئیلامی بەتایبەتی ناوی خوداوەند و پاشاکانیان بەزۆری کۆتاییان بە پاشگری تاش (کە واتای خودا دەگەیەنێت)، سو، کا، .. دێت.

پاتسی: پاسەوانی پەرستگە.

زیکورات: بورج و کەلووی چین چین، زەکورە، زەقورە نزیکە لە سەکۆی ئەمڕۆی کوردی.

دور: ئور، وار، هەوار، شار، ئاوەدانی. دورئونتاشی واتای شاری ئونتاش فەرمانڕەوایی ئیلام دەگەیەنێت.

ئونتاش (هونتاش): ئیش، کار

ڕاتب تاشی: خوداوەندی ڕزق و خۆراک، ڕاتبە لە دەشتی هەولێر بەو خۆراکە دەوترێت، کە دانیشتوانی گوند دەیدەنە فەقێیان.

تەپیر: ناسناوی وەزیرێکی ئیلامی بووە، کە سەرۆکایەتی نووسینگەی لە ئەستۆ بووە، ئەم وشەیە نزیکە لە (دەبیر) و (باوکی پیر).

هانا (هان): ئەم ناوە لە زمانی کاسی بووەتە (خان) و ڕۆڵی هەبووە لەناوی جوگرافیش. (هانی کوڕی هیربەگ) فەرمانڕەوای شاری (ئایا پیر)ی ئیلام بووە و ناوی هیربەگ نزیکە لەناوی (هیربەد)ی ڕابەری ئایینی زەردەشتی، ئەگەر (هیربەگ)یش لە دووبڕگە پێکهاتبێت، ئەوا بڕگەی (بەگ) لەوشەی (بوگ،بوغ) هاتووە و واتای خودا دەگەیەنێت، ناوی شازادە خانمێکی ئیلامییە کە لەساڵی (٢٨٠٠پ ز) ژیاوە.

شۆش: شۆش ناوی شارێکی کۆنی ئیلامییە، دوورنییە پێوەندی بەناوی (شاشا) کچانی بەختیاری و شووشەی کچانی دەشتی هەولێرەوە هەبێت، چەند ناوێکی دیکەی گوند و شارۆچکە لە کوردستان هەیە وەک شارۆچکەی (شۆش) زەنگەزۆر و پایتەختی کوردستانی سۆری سەر بە کۆماری ئازربایجان و ئەمڕۆکەش ئەرمەنستان داگیری کردووە، (شۆش)ی نزیک ئاکرێ، کە بە دەیان پاشماوەی دێرینی سەردەمی هوری گەلانی دیکەی تێدایە، هەروەها گوندێک لە خۆشناوەتیش و بەناوی شۆشێ (سوسێ) هەیە. دەڵێن شۆشییەکەی ئاکرێ لە ئەستێرەیەکی شەش پەڕ هاتووە، گوایە ئەستێرەیەکی شەش پەڕ لەسەر بەردێک لەم گوندە هەڵکەندراوە، هەرچەندە ئەمڕۆکە ئەم ئەستێرەیە نابیندرێت.

تیروهونت: ناوی مرۆڤێکی ئیلامی بووە، کاری قوربانی و سەربڕین بووە لە بۆنە ئایینیەکاندا، ئەم ناوەش لە دووبڕگە پێک هاتووە: بڕگەی یەکەم (تیر) کە ڕەگێکی ئاوێستایی هەیە و واتای تیژوخێرا دەگەیەنێت.

تاتا: ناوی خوداوەندێکی ئیلامی بووە، دوورنییە واتای (داد) ببەخشێت، چونکە هەمیشە خوداوەند دادپەروەر بووینە د.جەمال ڕەشید لە لاپەڕە (٢١٧) کتێبەکەی بەناوی لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی.. دەڵێ: تاتە نێوی کەسییە لە ئێراندا واتای باوک دەگەیەنێت، لە زمانی هیندیش هەمان واتا دەگەیەنێت، تاتە بەبن لەهجەی هەورامی واتای باوک دەگەیەنێت.

سیامەنتاش: ناوی یازدەمین مانگی ساڵی ئیلامییە لە زمانی کوردی ئەمڕۆ بووەتە ناوی مرۆڤ بە شێوەی سیامەند، سیامەنت، سیابەند.

ئاوان: ناوی هەرێم ،بنەماڵەیەکی (شا)یانی ئیلامی بووە، لە ساڵانی (٢٦٠٠پ ز)، ئەم ناوەش ڕیشەکەی لە کوردی ئەمڕۆ نزیکە و دوورنییە واتای دوو ئاو، دوو ڕووبار، وڵاتی نێوان دوو ڕووبار بگەیەنێت.

شازی: ناوی خواژنی ڕووبارەکان بووە، ڕەنگە ئەم ناوە ئیلامییە لەزمانی کوردی ئەمڕۆدا بووبێتە شازێ و ڕۆڵی هەبووبێت لە ناولێنانی کچان.

سیوە پلار هویک: ناوی شازادەیەکی شۆش بووە، لە زمانی کوردی ئەمڕۆ (سێوە، سێڤێ) ناوی کچانە،

هەروەها ڕۆڵی هەبووە لە ناولێنانی کوڕانیش. وشەی پەلار بەواتای سەرزەنشت و تانەوتەشەر لە کوردیدا ماوە.

ئەنشوشناک: (شیلهاک، شینهاک) ناوی پادشایەکی ئیلامی بووە، ئەم ناوەش لە زمانی ئیلامی واتای ماری مەزن، هەژدیها دەگەیەنێت. ڕەنگە (ئەنشوشناک) لە زمانی کوردیدا بووبێتە شینک و شینە. ناوی شینەش لە زمانی کوردی ئەمڕۆدا واتای قەوارە گەورە دەگەیەنێت وەک شینە زەلام، شینە مار.

ئاسو: ئاسو وەک پاشگرێک هاوبەشی دەکات لە دروستکردنی ناوی خوداوەندان، کە واتای بەرزایی، گرد، داوێنی کێو، بڵندی دەگەیەنێت.

لە زمانی کوردی ئەمڕۆشدا واتای لە سەرەوەی چیا دەگەیەنێت. نموونە: ڕۆژ لە ئاسۆوە هەڵدێت، واتە لە سەرەوەی چیادا بە دەردەکەوێت. تاپیر ئاسو خودای مانگ بووە و ئاسو وەک پاشگرێک هاوبەشی لە دروستکردنی ناوەکەی کردووە.

پەپی: پەپی کوڕی ئینداتوو ناوی شازادەیەکی ئیلامی بووە، پاپی ناوە بۆ یەکێک لە هۆزەکانی لووڕی ئوستانی ئیلامی ئەمڕۆ، دوورنییە (پاپ=باوک ، باب)ی پەهلەوی لە (پەپی) ئیلامی هاتبێت، پاشان خزیبێتە نێو فەرهەنگی ئایینی مەسیحییەوە بەشێوەی پاپا.

نرام سین: خۆشەویستی سین. نرام وشەیەکی ئەکەدییە.

پەراوێزەکان:

*** لە کتێبە پیرۆزەکانی (جیلوە، مەسحەفا ڕەش)ی ئێزیدیان ناوی کوڕەکانی نوح بە (ئادان، ئاتان، شەمسان) هاتووە و ناوی (ئیلام)یش نەهاتووە کەیەک لە کوڕی ئەم سێ کەسە بێت.**

*** خوزستان ئوستانێکی سەربەخۆیە و پێتەختەکەی شاری ئەهوازە و دەوروبەری نیوەی زیاتری دانیشتوانی کوردی لوڕن و خوزستانیش لای بەختیارییەکان بە گەرمیان یا گەرمەسێری بەختیاری ناوی دێن لەبەر ئەوەی هەر لە کۆنەوە هەواری زستانەی بەختیارییەکان بووە.**

*** ئیلامییەکان سروشت پەرست بوون، ئایینی بابلی و سۆمەریشیان لەگەڵ تێکەڵ ببوو.**

*** کۆنترین زمانی هەرێمەکە زمانی ئەنزان بووە بە قسەی دومرگان، دواتر زمانی سۆمەری و بابلی-یش لە هەرێمەکە قسەی پێدەکرا.**

*** هۆزێکی کوردی لووڕ بەناوی سوسە لە عەزیزییە و نەعمانییە نیشتەجێن، دەڵێن ئێمە دانیشتووی ڕەسەنی ئەم ناوچانەین و ناوی (سوسە) لە سەوزە و سەوزایی هاتووە. جا دوور نییە سوسە، سۆس، شۆش و سوزا لە سەوز و سەوزاییەوە هاتبێت.**

*** کاردۆنیاش: وڵاتی خوداوەندی یاش.**

*** مانیشتوز: (مانی+شتوز): مانی ناوێکی ئێرانی کۆنە و بەردەوام ڕۆڵی هەبووە لە ناولێنان لە نێو گەلی کورد، هەروەها ناوی پێغەمبەرێکی کوردە و ناوی پاشایەکی ئورارتوان (مانوا)یە.**

*** نارام سینی: نارام: وشەیەکی ئەکەدییە واتای خۆشەویست دەگەیەنێت+سینی (هەیڤ)= خۆشەویستی هەیڤ.**

سەرچاوەکان:

١- ایران باستان، تاریخ مفصل ایران قدیم، تألیف حسن پیرنیا، جلداول، طهران، (١٣١٣) هەتاوی.

٢- کلیات تاریخ وتمدن ایران پیش ازاسلام، د. عزیز بیات، طهران،(١٣٦٥)

٣- سرزمین ما/ مروری به تاریخ و معماری ایران، تألیف ع- رکوعی، طهران. (ساڵی بە چاپ گەیاندنی لەسەر نییە)

٤- نگاهی به تاریخ خوزستان ، نیره زمان رشیدیان، با مقدمه دکتر باستانی پاریزی، طهران،(١٣٦٩) .

٥- ئیلام زمانی کۆن و نوێی ئیلامی، ئەحمەد شەریفی، گۆڤاری سروە (ژ ١٣٣-١٣٤) .

٦- مێژووی ناسناو و ناوی مرۆڤی کورد، عەباس سلێمان سمایل، (٢٠٠٤)، هەولێر.

پیرۆزیی بەرد لە ئەفسانە و باوەڕی کۆندا

محەمەد سلێمان عەباس

بەرد لای کۆمەڵگا بەرایی و دێرینەکان، مانایەکی هێماییانەی بەرزی هەبووە، زۆرجار وایانزانیوە بەردی سروشتی جێگای نیشتەجێ بوونی رۆحەکان و خواوەندەکانە، دەشێت هەموو شتێک بایەخێکی هێمایی هەبێت (بەرد، ڕووەک، گیانەوەر، ئاو، ئاگر). و مرۆڤ ئەم شتە درک پێکراوانە دەگۆڕێت بۆ هێما پاشان لە سرووتە ئایینییەکان گوزارشیان لێ دەکات.

هەرچی لەم بوونەوەرەدا هەیە، هەرچی بەردەست و بەرچاوە. ڕۆژانێ مرۆڤ پەرستوویەتی و بە پیرۆزی داناوە، ئەو شتەی جوان بوون و خۆشی ویستوون و پێویستیان پێیان بووە، هەمووی بە پیرۆز زانیوە.

مێژووی پیرۆزی بەرد بۆ سەردەمەکانی پێش مێژوو دەگەڕێتەوە، بەرد تۆمارێکە مرۆڤی کۆن بۆیان جێهێشتووین بۆ ئەو هێمایانەی سەرنجیان ڕاکێشاون و مانایان هەبووە.

قەبارە و شێوە و ڕەنگی جوان و ڕێک و لووس و نائاسایی بەردەکان کاریکردۆتە سەر ئەندێشە و خەیاڵی مرۆڤی بەرایی و باوەڕی وابووە، کە بەردەکە هێز و توانای هەیە خێر و چاکە، یان زەرەر و زیان دەگەیەنێتە مرۆڤ. گرنگیدان بە بەرد بە پیرۆزدانانی پابەند بوو لە سەر شێوە و ڕەنگی بەردەکە، ئەگەر بەردەکە شێوەیەکی نامۆ و نائاسایی و سەیر و سەمەرەی هەبووایە و دەگمەن بووایە، ئەوا پتر شیاوی گرنگی و بایەخ پێدان دەبوو. هەروەها بەرد کارێکی گرنگی کردۆتە سەر ژیانی مرۆڤی بەرایی لە کاروباری ڕۆژانەدا و لە ئاماژە و هێمادا، لەم ڕووەوە بەرد وەکو شتێکی پێویست بۆ ژیانی مرۆڤ بووەتە هۆی ئەوە کەببێتە تابۆیەکی پیرۆز.

لە سەرەتای مێژوودا مرۆڤ هەوڵیداوە گوزارشت لە ڕۆحی بەرد بکات بەو شێوەیەی کە هەستی پێدەکات،

هەزاران ساڵ لەمەوبەر مرۆڤی کۆن باوەڕی وابوو، کە دەشێت خواوەندێکی زیندوو، یان ڕۆحێکی پیرۆز لە ناو بەرد دا بەرجەستە ببێت و مامەڵەی خوداوەندی لەگەڵ بەردەکە دەکرد، بەم شێوەیە بەردەکەی بە خوداوەند دا دەنا. لە کۆمەڵگا بەراییەکاندا بەرد بە گۆڕ، یان شتی شکۆداری ئایینی و سرووتە پیرۆزەکان و کەژاوە ئایینیەکان و جیاکردنەوەی سنوور بەکاردەهێنرا. لە زۆربەی گۆڕ و مەزارە بەراییەکاندا دەبینین خواوەند بە یەک دانە بەرد وێنا نەکراوە، بەڵکو بە ژمارەیەکی زۆری بەردی دانەتاشراو کە بە شێوەیەکی تایبەتی هەڵچنراون (بۆ نموونە، ڕیزە بەردەکانی هەرێمی بریتانی، هەروەها بازنە بەردینەکانی ستۆنهنگ). ئەم ڕیز کردنانە گوزارشت لە پوختەترین شێوەکانی ڕۆمانییەت دەکەن. مرۆڤی بەرایی مەیلی ئەوەی هەبووە سیمایەکی تا ڕادەیەک مرۆییانە بداتە بەرد و بە پێی تواناش شێوە سروشتییەکەی بەردەکە بپارێزێت، بۆیە بەرد لە سەرەتا وەک (نەسب)ی هەستپێکراو، یان بەرجەستەبوونی خواوەند، کە بە پێی سەردەم گۆڕینی بەسەر داهات و بووە پەیکەر، یان بتێکی بەردین لە شێوەی مرۆڤ.

ئەوەش پرسیارێک دێنێتە ئاراوە، ئایا مرۆڤ لە سەرەتادا بەردی پەرستووە، چونکە بڕوای وابوو کە بەردەکە بەرجەستەکردنی خواوەندە، یان ڕۆحێکی پیرۆزی لە ناودایە؟. بە پێی بەڵگە ئایینییەکان بەرجەستە بوونی خواوەند لە بەردێک، دەبێتە هۆی پیرۆزی بەردەکە و هەر مرۆڤێکیش دەست بە بەردەکەدا بخشێنێ و دەستی پێدا بێنێ، ئەوا مانای وایە مرۆڤەکە ڕاستەوخۆ پێوەندی لەگەڵ خواوەندا دەکات.

لەم بارەوە پێویستە ڕەچاوی دوو خاڵ بکەین: یەکەم، چۆن مرۆڤ هەیکەلێکی دروستکراوی کردە هێمایەک بۆ خواوەند. دووەم بۆچی هەیکەلەکان لە بەرد، یان کۆمەڵە بەردێک دروست دەکرا؟ بۆ وەڵامدانەوەی ئەم دوو خاڵە پێویستە بزانین، کە مرۆڤی بەرایی بڕوای وابوو بەردەکان لە ناخی خۆیاندا ئەفسونێکی زیندوویان تێدایە یان هێزێکی ڕۆحانی شاردراوەی تێدایە کە دەتوانێ مرۆڤ بە ئامانج و ویستەکانی بگەیەنێ، بۆیە لە سەرەتای زەمانەوە خەڵکی بەردیان کۆکردۆتەوە و بە پیرۆزیان داناوە و پێیان وابووە هەندێک لەو بەردانە هێزی ژیانیان گرتۆتە خۆیان، بۆ نموونە ئەڵمانییە کۆنەکان بڕوایان وابوو، کە ڕۆحی مردووەکان لە توێی بەردی گۆڕەکانیانەوە بەردەوامی دەدەن بە ژیانی خۆیان، خووی دانانی بەردیش لەسەر گۆڕەکان، ڕەنگە تا ڕادەیەک لەم بیرۆکە هێماییەوە هاتبێت کە دەڵێت شتێکی ئەبەدیانەی نەمر لە ناو کەسی مردوودا هەیە، کە دەشێت بەرد بە باشترین شێوە وێنای بکات. هەر بەم پێوانەیە بەردی سەرگۆڕ و مەزاری ئیمامان و شێخان و خودا ناسان مانا دەگرنە خۆیان، چونکە ڕۆحێک هاوڕێیەتی ئەو بەردانە دەکات کە ڕۆحێکی پیرۆزی ئەو کەسایەتییانەیە. سەرەڕای ئەوەی سروشتی بوونەوەری مرۆیی زۆر جیاوازە لە بەرد، وەلێ هەندێک لایەنی کرۆکی ناوەوەی مرۆڤ بە شێوەیەکی نامۆ لە بەرد دەچێت، بەم مانایە بەرد هێمایە بۆ سادەترین ئەزموونی ئەم شتە ئەبەدیانە دابنرێت کە دەشێت مرۆڤ لەو ساتانەدا هەستی پێ بکات کەوا هەست پێ بکات نەمرە و ناگۆڕێت و لە ناوناچێت.کەواتە ئەو نهێنی و پاڵنەرەی لە هەموو شارستانیەکاندا دەیدۆزێتەوە بۆ دامەزراندنی هەیکەل و نەسبێک لە بەرد بۆ پیاوە ناودارەکان ڕەنگە لەم هێماییەی بەردەوە هەڵبقوڵێت. ئەو بەردەی یەعقوب لەو جێگایەدا داینا کە خەونە نێودارەکەی لێ بینی، یان ئەو کەلە بەردەی خەڵکە ساویلکەکان لە سەر گۆڕی پاڵەوان و چاکساز و سەرکردەکانیان دایانناوە، سروشتی ڕەسەنی ئەو مۆرکە ڕوون دەکاتەوە کە مرۆڤ هەستی پێدەکات. بۆیە سەیر نییە زۆرێک لە پێڕەوە ئایینیەکان بەرد بەکار دێنن بۆ ئاماژ کردن بۆ خودایەک، یان دەست نیشان کردنی جێگایەکی پەرستن، بۆ نموونە پیرۆزترین شوێن لە جیهانی ئیسلامدا کەعبە و بەردە ڕەشەکەیە و هەموو مرۆڤێکی باوەڕدار بە هیوایە حەجی بۆ بکات.

پیرۆزی بەرد لە باوەڕی میللەتاندا

مرۆڤی کۆن و زۆربەی گەلە دێرینەکان بەردیان بە پیرۆز داناوە، چونکە لە ڕوانگەی ئەوان بەرد هێزێکی خارقی هەیە، تەنانەت کێوەکان و ئەو شتەی کە پێوەندیان لەگەڵ بەرد هەیە بە پیرۆز و پاک دەژمێردرێن، بۆ وێنە کێوی (توور) کە لە قورئاندا ناوی هاتووە. مرۆڤی بەرایی بەرد، یان پەیکەریان کردۆتە ناوەندێک لە نێوان خۆی و خودادا، پێی وابووە ئەم پەیکەر و نەسبە نوێنەری خوان لە سەر زەوی و هێزێکی نادیار و خارقیان تیادایە و پیرۆزن. دەکرێ بڵێین پیرۆزی دان بە (بەرد. دار. شوێن) سیمای گشتی هەموو ئایین و باوەڕە کۆنەکانە.

- لە چینی کۆندا بەردیان بە پیرۆز دەزانی و بڕوایان بە هێزی ئەفسووناوی هەندێک جۆرە بەرد هەبووە، بۆ نموونە پێیان وابوو ئەگەر مرۆڤ سەد هەنگاو بڕواتە ناو ئەشکەوتێک کە لە چیای (کین)ە، لەناو ئەشکەوتەکە

دوو بەرد دەبینێت، یەکێکیان بەردی ڕووناکییە و ئەوەی کەیان بەردی تاریکییە، ئەم دوو بەردە بڕیاری باران بارین دەدەن. هەر لەم ناوچەیەبەردێک لەسەر لێواری دەریاچەیە لای خەڵک پیرۆزە و کاتێک وشکەساڵی بێت و باران نەبارێت ئەوا خەڵکی ناوچەکە گایەک دەکوژنەوە و خوێنەکەی لە لای دواوەی بەردەکە هەڵدەسوون.

– بەرد لە لای خێڵەکانی ئوستralیاش بە پیرۆزە و پێیان وایە ئەو بەردەی کە لە ئەشکەوتی پیرۆزدایە جەستەی باپیریانە، بۆیە وێنەی ئەفسووناویان لە سەر ئەم بەردانە کێشاوە و بڕوایان وایە دەست پێداهێنانی ئەم بەردانە هێزێکی سیحراوی دەبەخشێتە مرۆڤ و دەبێتە هۆی پیت و بەرەکەت و فەڕی مرۆڤ.

– لە ناوچەی ئاسیای بچووکیشدا، بەردیان بە پیرۆز زانیوە و پەرستوویانە لە ساڵی (٢٠٤)پ.ز پەیکەری خواوەندی دایک (سیبیل)یان، لە ڕێوڕەسمێکی ڕەسمیدا هێنا بۆ ڕۆما و بەردە ڕەشەکەیان لە پەرستگای سەرەکی لە ئاسیای بچووک هێنایە ڕۆماو لە کاپیتۆل دایان نا.

– لە یۆنانی کۆندا پەرستنی هرمس (Hermes) بەند و پەیوەست بووە بە ڕێز گرتنی بەردی (hemae) کە بۆ سنوور و ئەنساب بەکاردەهێنرا و ئەم وشەیە لە وشەی (erma) وەرگیراوە کە بە مانای بەرد دێت. هەروەها ناوی هرمس بە مانای (ستوون، کۆمە بەرد) دێت. کۆنترین پەیکەری هرمس هێمایەکی تەوتەمییە لە شێوەی نەسبێکی بەردین. هەروەها ئەفسانەیەکی یۆنانی باس لەوە دەکات، کە (دۆکالیۆن) و هاوسەرەکەی دوای ڕووداوی لافاوەکە زەوی ئاوەدان دەکەنەوە، بە هۆی ئەو بەردانەی کە فڕێیان دەدا، دەبوونە ژن و پیاو و تۆوی مرۆڤایەتی نوێیان دامەزراند و هێناکایەوە. جگە لەو ئەفسانەیە، چەندین ئەفسانە هەیە کە بەرد بە ئێسکی دایکە-زەوی دادەنێ.

– فەرەنسییەکان لەکاتی ڕوودانی کارەساتێک، یادمانێکیان بە بەرد دادەمەزراند تاکو کارەساتی ئەم شوێنە وەکو یادمانێک بمێنێتەوە و مەکۆی بەردیان لە سەر گۆڕی ئەو کەسە دروست دەکرد.

– لە ناو کورداندا شوێنەوار گەلێک هەیە کە ئەگەر لە داب و نەریتی کوردەواری بڕوانین، لایەنە پیرۆزەکانی بەردمان بۆدەردەکەوێ. بۆ وێنە هەبوونی بەردەگەلێ کە لە بڕوای خەڵکیدا مرۆڤ بوونە و تووڕەیی خواوەند ئەوانی کردووە بە بەرد. هەروەها بەردی سەر مەزاری پیاو چاکان و خواناسانی ئاپینی لە کوردستاندا وەک تابلۆیەکی تایبەتی برەوی هەیە و نەزر و نیازی لە سەر دەکەن تاکو مرازی دڵیان حاسڵ بکات. لە هەورامـاندا لە کن زیارەتگای پیری شالیار گوایە بەردێکی سپی و سوڵ هەیە کە خەڵک لە کاتی جێژنی پیری شالیاردا وەکو تەبەڕوک لێی دەشکێنن و لە گەڵ خۆیاندا دەیبەن، وێنەی ئەو بەردانە لە ناو کورداندا زۆرە، لە بڕوای خەڵکیدا بەردە گەلێک هەن بە ناوی (مراز حاسڵ) کە لە زۆربەی ناوچەکانی کوردستان دەبینرێ و خەڵکی بۆ مراز و ئاوات و ئارەزووەکان دەچنەسەری.

– عەرەبەکانیش بۆ نزیک بوونەوە لە خوداکانیان دار و بەردیان کردۆتە ناوەند و بە پیرۆزیان داناوە، یەکێک لەو بەردانەی کە عەرەب بە پیرۆزی زانیوە و زیارەتی کردووە دەستی پێداهێناو و نزای لە پاڵدا کردووە، بەردە ڕەشەکەیە.

ئەم بەردە بەردی ئاگرینی قەوارە مامناوەندییە، سەرەتا لە کێوی ئەبی قەبیس بووە، لە شەوانی تاریکیدا ڕووناکی داوەتەوە، چوار ساڵ پێش ئیسلام قوڕەیشییەکان ئەم بەردەیان هێنایە خوارەوە و خستیانە ناو کەعبەوە. ئەفسانە و چیرۆک لەبارەی ئەم بەردەوە زۆرە، مرۆڤی عەرەب پێی وابووە ئەم بەردە یاقووتێک بووە لە بەهەشت، کاتێک ئادەم هاتۆتە خوارەوە بۆ سەر زەوی ئەم یاقووتەشیان ناردۆتە خوارەوە، پاشان جبرائیل ئەم بەردەی لە کێوی ئەبی قەبیس شاردۆتەوە، کاتێک ئیبراهیم خەریکی دروست کردنی کەعبە دەبێت، بە ئیسماعیل دەڵێت بڕۆ بەردێکم بۆ بێنە، لەم کاتەدا ئەبێ قەبیس دێتە قسە و بە ئیبراهیم دەڵێت: دیاریەکم بۆت هەیە، ئەویش ئەو بەردەیە. ئەم بەردە لە بنچینەدا تەنێکی ئاسمانییە و نیازکێک بووە لە خولگەی خۆی دەرچووە و کەوتۆتە سەر زەوی.

کاتێک ئیسلام پەیدا بوو هەرچی کەعبە هەبوو لە ناوی برد، چونکە دەیویست فرە ئاپینی و فرە خودایی لە ناو ببات، تەنیا یەک کەعبە و یەک بەردی هێشتەوە ئەویش کەعبەی مەککە و بەردە ڕەشەکە بوو، کەواتە مانەوەی بەردە ڕەشەکە و زیارەتکردنی درێژە پێدانی بەرد پەرستی پێشووە. کەواتە بەر لە ئیسلامیش خەڵکی مەککە و ناوچەکە ڕێزیان لێ گرتووە و بە شێوەی تاک، یان بە کۆمەڵ لە کاتی دیاریکراودا سەریان لێداوە.

– بێگومان مێژووی بەرد پڕە لە شتی سەرنج ڕاکێش و سەیر و سەمەرە بۆ نموونە گەلی (ناگا) کە لە ڕۆژهەڵاتی هیندستان دەژین، هەر لە سەردەمە بەراییەکانەوە تاکو

ئێستا بەرد بە پیرۆز دەزانن و بڕوایان وایە کاریگەری لەسەر چارەنووسی مرۆڤ هەیە و هەندێ جاریش سیما و ڕەفتاری بەرد وەک هی مرۆڤە. گەلی (ناگا) گەلێ باوەڕی خورافیان لە مەڕ بەرد هەیە، وەک شەڕی بەردەکان، ناوی بەرد، نەوەی بەرد، پێوەندی بەرد لەگەڵ مرۆڤ.

بڕوایان وایە هەندێ جۆری بەرد زۆر بەسوودە بۆ کۆکردنەوەی بەروبوومی دارەکان و جۆرێکی دیکە بۆ ڕاوکردن سوودی هەیە و بڕوایان وایە هەر بەردێک بۆ شتێک باشە و سوودی هەیە، بۆیە ڕێز لەو بەردانە دەگرن و بە پیرۆزی دادەنێن و پێیان وایە هەندێک جۆرە بەرد هێزێکی سیحری تێدایە و توانای هەیە پاسەوانی و پارێزگاری لە گوند و خەڵکی گوند بکات، هەر بۆیە لە زۆربەی ئەفسانەکانی ئەو گەلەدا بەرد ڕۆڵی پاڵەوان دەبینێ.

- بە پێی هێما کەنیسەیی مەسیحییەکان، مەسیح ئەو بەردەیە کە بیناسازان فڕێیانداوە و دواتر بووە بە بەردی گۆشە. هەروەها ئەو بەردە ڕۆحییەیە کە ئاوی ژیان لێوەی هەڵدەقووڵێت. بەو شێوەیە مرۆڤ هەر لە سەرەتای ژیانیەوە بەرد و دیاردەکانی دیکەی سروشتی دەوروپشتی بە گوێرەی ئاستی تێگەیشتنی خودی لێکداوەتەوە و بە پیرۆزی زانیوە، ئەم پیرۆزایەتییە تا ئەو ڕادەیەیە کە لە باوەڕ و ئەفسانەکانی سەرەتاییدا شوێنەواریان بەجێ ماوە و ڕەنگی داوەتەوە.

سەرچاوە و پەراوێزەکان:

١-سحر الاساطير، م.ن آلبيديل. ترجمة-حسان ميخائيل اسحق. دمشق-٢٠٠٥ ل٢٠٣.

٢-ديانة السامين-روبرتسن سميث-ترجمة-عبدالوهاب علوب-قاهيرة-١٩٩٧ ل٢٠٩.

٣-جولة في اقاليم اللغة والاسطورة-علي الشوك-دمشق-١٩٩٩-ل١٥٥، ١٥٦.

٤-ئیسلام و دنیای هاوچەرخ- ئارام ڕەشید-٢٠٠٢-ل١٢٤ .

٥-مرۆڤ و هێماکانی-کارڵ یۆنگ. و-ئاوات ئەحمەد. سلێمانی-٢٠٠٥ ل٢٩٢،٣٣٤.

٦-گۆڤاری (ڕامان)-ژ(٦٤) ٢٠٠١.

ڕێژیسیۆر و خەیاڵ

د. فازیل جاف
(سوێد)

خەیاڵ گەورەترین هێزی شۆڕشگێڕانەی هونەرە، هەموو داهێنانە مەزنەکان زادەی خەیاڵن. هەر خەیاڵیشە ئەم سامانە گەورەیەی شیعر و مۆسیقا و هونەری بە مرۆڤ بەخشیوە.

داهێنەران تێکڕا لە گرنگی و کاریگەرێتیی خەیاڵ لە پرۆسەی داهێناندا تێدەگەن، بەڵام هەموو داهێنەرێکیش بە ئاسانی پەی بەجیهانی بەرینی خەیاڵ و فانتازیا نابات.

گرنگی خەیاڵ لە پرۆسەی داهێناندا، لای زۆربەمان ئاشکرایە و پێویست بە دووپاتکردنەوەی ناکات، بەڵام لەوە گرنگتر ئەوەیە بزانین چۆن خەیاڵ بەکاربێنین. ئەمە ئەرکێکی گرنگی ڕێژیسیۆرە و نابێ بەشێوەیەکی هەڕەمەکی و لاوەکی مامەڵەی لەگەڵدا بکا. دەبێ لە ڕەفتارکردن لەگەڵ خەیاڵی خۆتدا زمانێکی تایبەت یان میتۆدێکت هەبێ.

میتودێک بۆ خەیاڵ

خەیاڵ خۆی لەخۆیدا دوورە لە میتۆد و بەرنامە و بەهیچ شتێک ڕام ناکرێ، نەک هەر ئەوەندە، بگرە کە خەیاڵ دەکەوێتە گەڕ، میتۆد و بەرنامە دەکشێتەوە، بەڵام بۆ بەکارهێنانی خەیاڵ و چالاککردنی فانتازیا و ئەندێشە، ڕێژیسیۆر دەبێ پەنابەرێتە بەر میتۆدی تایبەت بەخۆی و بە هەڕەمەکی ڕەفتار لەگەڵ خەیاڵدا نەکا. وەک ڕێژیسیۆر پێویستیت بە شێوازی تاکەکەسی خۆتەو دەبێ کار لەدوای کار ئەو شێوازە گەڵاڵە پێ بکەی، ئەوەش بزانە کە هەر خۆت دەزانی چۆن ڕەفتار لەگەڵ خەیاڵی خۆتدا دەکەی.

هەربۆیە کە خەیاڵ، لەگەڵ ئەوەشدا کە خۆی لەخۆیدا ئەنتی میتۆدە، دەبێ میتۆدێک هەبێ کە خەیاڵ بووروژێنێ و ئەکتیڤ و چالاکی بکا. پەیبردن بەکلیلەکانی جیهانی خەیاڵ، تارادەی پێویستی گرنگە بۆ کاری ڕێژیسێور و ئەکتەر. وابزانم ڕێنماییەکانی ستانیسلاڤسکی لەمەڕ کارکردن لەگەڵ ناوەوەی ئەکتەردا ڕێگاپیشاندەرێکی بێ وێنەنەن، نەک تەنیا بۆ ئەکتەران، بگرە بۆ ڕێژیسێورانیش.

پێوەندی ڕێژیسێور لەگەڵ جیهانی ناوەوەی خۆیدا و هاوسەنگی و هارمۆنیای لەگەڵ خودی خۆیدا، زەمینەی بە پیت بۆخەیاڵ دێنێتە دی و لەوەش پتر، ئینسانیەتی ڕێژیسێورو دید و جیهانبینی فراوانتر و ناسکتر دەکات.

خەیاڵ و دەروونی پۆزەتیڤ

ئەگەر لەمن بپرسی میتۆدی شەخسیم بۆ جیهانی خەیاڵ و فەنتازیا چییە، من بۆ خۆم گەلێ سوودم لە فەلسەفەکانی ڕێبەرانی فەلسەفەی ئاسایی، بەتایبەت هیندییەکان و چینییەکان بینیوە، لەوانەوە فێربووم کە چۆنیەتی بەکارهێنانی خەیاڵ پێوەندی ڕاستەوخۆی بە کۆنتاکتی خودی خۆت بە دەروون و ناوەوەتەوە هەیە. ناکرێ خەیاڵ ئەکتیڤ و پۆزەتیڤ و ئینسانی بێت ئەگەر خاوەن دەروونێکی گرژ و پەست و گومڕا و شەڕخواز و خۆپەرست بی. خەیاڵ لە دەروونێکی پەست و نێگەتیڤ بەشێوەیەکی سەلبی کار دەکات و داهێنانی لێ ناوەشێتەوە. خەیاڵ بۆ ئەوەی جیهانی بەرینی داهێنانت بۆ مەیسەر بکا، دەبێ پۆزەتیڤ بێ. کاتێکیش خەیاڵ پۆزەتیڤانە کار دەکا، کە خۆت جیهانی ناوەوەت، دید و جیهانبینیت پۆزەتیڤانە بێ.

ئەگەر بتەوێ خەیاڵ چالاک و بەگوڕ و ئاواڵە بێ، خۆت لە تەعەسوب و دەمارگیری، مەترسی لە ڕەخنە، خۆپەرستی و خۆ بەزل زانین، ستایش و پیاهەڵدان و ئاهەنگی ڕێزلێنان و چەپڵە بۆ خۆ سازکردن، ڕزگار بە تا دەتوانی شەفاف و کراوە بە. بەکورتی جیهانی ناوەوەی خۆت بکە بە سەنتەر و فۆکس مەخەرە سەر کەسانی دیکە. با خۆشەویستی کومپاسی دڵت بێ، تەنیا خۆشەویستی و هێزی بێ پایانی دڵت ئەو میتۆدە کاریگەرە بۆخەیاڵت دەرەخسێنێ.

شانۆکارێکمان بەشانازییەوە گوتبووی: تەمەنم بەرەوە شەشت هەڵدەکشێ، شانازی بەوەوە دەکەم کە تاکو ئێستا بە کەسم نەگوتووە خۆشم دەوێی. تەنانەت بەژن و منداڵەکانیشی.

ئەمجا بزانە میتۆدی کارکردن لەگەڵ ناوەوە چەند گرنگە بۆ شانۆکارێکی لەو تەرزە، بەر لە هەموو شتێک ئەو شانۆکارە دەبێ ببێت بە کەسێک کە مرۆڤی خۆش بوێ، تاکو بتوانێ باری دەروونی مرۆڤ نمایش بکا.

میتۆدی شەخسی لە خەیاڵدا

خەیاڵ خەڵوەتی دەوێ، دەبێ تەواو تەنیا بێت، تەنیا گوێت لە بێدەنگی بێت، ئینجا بە هەموو توانایەکت هەوڵ بدە وێنە دروست بکەی، وێنە بهێنە پێش چاو، با وێنەکانت لە قۆناخی یەکەمدا کامڵ نەبن، با وەکو سکێچی یەکەمی نیگارکێشەکان بن، هەوڵ مەدە وردەکاریان تێدا بکەی، وردەکاری وێنەی گشتی دەشێوێنێ. گرنگ ئەوەیە هەر جارەی وێنەیەک لە ئەندێشەتدا بەرهەم دێنی، هەوڵ بدە ئەو وێنەیە هەڵگری

و له یادت نەچێ. له جـــاری داهاتوودا ئینجـــا زیاتر فۆکسی بخەره سەر، یەک تۆز وردەکاری تێدا بکە، زیاتر رەنگرێژی بکە، جاری سێیـەم وردەکاری زیاتری تێدا بکە، بزانە وێنەکـانت دەگـەنە کـوێ، با وێنەکـانت لەو قۆناخەدا سینەماییانە بن، واتە روونتر و وردتر بن! لەم پرۆسـەیەدا بەسێ قـۆناخ رەت دەبێ: فـیکرە یان وێنە، فۆکس خستنەسەر، رەنگرێژی و فیلماندن. پاشـتریش چەسپاندنی وێنەکانت.

میتۆدی خەیاڵ، خەیاڵی سەرپێی قبووڵ ناکات، خەیاڵ بۆ ریژیسـیـۆر کـارێکی سـەرەکـیـیـە، دەبێ بەرنامـەی بۆ دابنێ و بە بەرنامەکاری لەسەر بکا. ریژیسیۆر نابێ پچڕ پچڕ و لەناو پاس و لەناو حەمام و له چایخانە و بەدەم دۆمـینەکـردنەوە پەنای بۆ بەرێ. له پرۆسـەی خـەیاڵدا مـێشک و زەین چالاکە و پشـووناوەن، باشـترین کـار بۆ ریژیسیۆر ئەنجام دەدەن.

مـیـتۆدی خـەیاڵ دەبێ وێنە و هزری کۆنکریت بەرهەم بێنێ. تا وێنەکـانت سـینەمـاییـتـر و روونـتر وردتربن، ئەوەندە بەرجەستەکردنیـان ئاسانتر دەبێ. خـەیاڵ ئەگەر بەرهەمی نەبێ وێنەکـــان بۆ ریژیســـیـۆر نەشـواتەوە، خـەیاڵێکی بێ کـەڵک و بێ ئاکـامە. بە راهێنان، تەنیـا بەراهێنان ریژیسـیـۆر دەتوانێ خـەیاڵێکی چالاک و تیـژ مسۆگەر بکا.

خەیاڵ و سەنعەت

ئەوە لەبەرچاو بگرە کە نە خەیاڵ جێگەی وەستایەتی و سەنعەت دەگرێتەوە، نە سەنعەتیش بێ خەیاڵ و فەنتازیا دەگاتە لێواری داهێنان. لە راستیدا وەستایەتی و دەست رەنگینی بێ خـەیاڵی فـراوان و فـانتـازیای هونەریانە، کـۆمـەڵێ تەکنیکی وشک و برنگن. هەروەها خـەیاڵیش بێ کارامەیی و لێزانین، جۆرە شێتییەکە کە لە دەرەوەی سنووری هونەردا، ئەمە دەکرێ لای شـاعـیرێک یان لای نەقـاشـێک کـەمـتر دەرکـەوێ، بەڵام لای ریژیسـیـۆر کـە مـایسـترۆ و رێبـەری بەرهەم و نمایشـە، کـە مـامۆسـتـا و بەڵەدی گـــرووپە، تەواو روون و ئاشکرایە. بینەر لە شانۆدا حەزی لە بەرهەمی ریژیسـیـۆرێکی پیشـەکاری و وەستاو خەیاڵ فراوانە.

هونەر ئەگەر لە بنەڕەتەوە فێری نەبی ناتوانی لێی تێ بگەی

بەر لەوەی خەیاڵ و ئەندێشەت بخەیتە گەڕ، دڵنیابە کە خاوەن سەنعەت و دەستڕەنگین و کارامەیت و بەقۆناخی خۆپێگاندا تێپـەڕیوبت، دەبێ لە بنەڕەتەوە لە پیشـەی ریژیسـیۆری قـووڵ ببیتـەوە، بنەمـاکانی لای خۆت ساخ بکەیتـەوە، هونەر ئەگـەر لەبنەڕەتەوە فـێری نەبی ناتوانی بەقووڵی لێی تێبگەی.

گـرنگ نییـە چەند شـاعـیرانە بیردەکـەیتـەوە، گـرنگ ئەوەیە ئەو شـــاعــیــریەتەت چۆن دێتــە ئەنجـام و چۆن بەرجەسـتـەی دەکـەی. کـەرەسـتـە و ئامـراز تاکـە رێگای بەرجەسـتکردنی وێنەکانی خـەیاڵتن. کـەرەسـتـە و ئامـراز تەکنیکی سەنعەت و پیشەگەرین.

کەی؟ لەکوێ؟ چۆن؟

پرۆســەی خـەیاڵ پێــوەندی بەمــیــتـۆدی بەکـارهێنانی خەیاڵەوە هەیە: واتە کەی؟ لەکوێ؟ چۆن؟

ئەم سێ پرسـیـارەش جەوهەری درامـا پێک دێنن، کـە بەرامبەرەکەیان ئاوا دەکەوێتەوە: ئێستا و ئێرە و کردار.

تەنیـا پاش قـۆناخی خـۆراهێنان و خـۆ فـێـركـردن و حیرەفییەت، ئەو میتۆدی خەیاڵەت لا گەڵاڵە دەبێت.

خەیاڵ.. تەکنیک.. چێژ

زۆربەی ریژیسـیۆرە گەنجەکان، ئەوانەی پیشەکار نین، پشت بە خـەیاڵ دەبەستن و کـەمـتر بایەخ بە تەکنیک و سەنعەت دەدەن، ئەو راستییە فەرامۆش دەکەن، یان هەر نایزانن کە ئەو شتـەی کەرەستەی بەرجەستەکردنی خەیاڵ بەدی دێنێ وێنە و تابلۆکانی خەیاڵ لەسەر تەختەی شانۆ و فەزای نمایشدا بەرجەستە دەکات، سەنعەت و لێزانین و دەستڕەنگینییە.

من بەش بەحـــاڵی خـــۆم ناتوانم چێـــژ لە بەرهەمی ریژیســـیـۆرێک وەرگـرم، هەرچەند خـاوەنی خـەیاڵێکی فـراوان و بە پیـتـیش بێت، ئەگـەر لە رووی تەکنیکەوە لاواز بێ. لە راسـتیـدا هونەر هەردوو لایەنی ناوەرۆک و فۆرم لەخۆ دەگرێ، بە تەنیا یەکێکیان بەرێوە ناچێ. ئەمە وەکو ئەوە وایە، مـۆسـیـقـاژەنێک مـۆسـیـقـایەکی ئاست بەرزت بـە نەشـــازەوە بۆ بژەنێت. هەر ســـاڵی پار شــانۆنامــەیەکم بینی، کــە ریژیســـیـۆرێکی گــەنج و

ئارەزوومەند دەربهێنابوو. لە ڕاستیدا، نمایشەکە لە ڕووی خەیاڵەوە خراپ نەبوو، بەڵام من ناتوانم، چێژ لە کاری ڕیژیسیۆرێک وەرگرم کە نەزانێ مۆسیقا بەکاربێنێ، یان نەزانێ ڕووناکی بەکاربهێنێ، هەروەها نەزانێ سەرەتا و کۆتایی دیمەنەکان لەکوێدان و چۆن دەبێ جێبەجێ بکرێن. ئەو نەشارەزاییە وەکو نەشاز وایە لە مۆسیقادا، بە خەیاڵ و فەنتازیا داناپۆشرێن. بە خۆمم دەگووت باشە من هاتووم بەرهەمی کەسێ ببینم کە ڕیژیسیۆر نییە. بۆ ئەم کاتەی خۆم بە فیڕۆدا!

بەرجەستەکردنی خەیاڵی بەرز پێویستی بە تەکنیکی بەرز هەیە، بە هەمان شێوە تەکنیکی خراپ، یان ناشارەزایی لە تەکنیکدا دەکرێ جوانترین خەیاڵ بشێوێنێ.

ڕیژیسیۆر دەبێ پاش قۆناخی وەستایەتی ئەوجا پەنا بەرێتە بەر خەیاڵ، سەرەتا فێربوون و وەستایەتی، ئینجا خەیاڵ و ئەندێشە و فەنتازیا، ئەگەر ئەوی دووەم پێش بخەی وەکو شاعیرێکت لێ دێ کە تەنیا خۆی چێژ لە شیعرەکانی خۆی وەربگرێ. شانۆش وەکو دەزانین نابێ تەنیا بۆ یەک کەس بێ، نەخوازەڵڵا ئەو کەسەش هەر خۆت بێ.

خەیاڵ و ڕابردوو

من پێم وایە باشترین میتۆد بۆ ئەکتیڤکردنی خەیاڵ ئەوەیە کە تا بۆت دەکرێ کەم خۆت بە ڕابردووەوە ببەستیتەوە، چونکە خەیاڵ لە خزمەتکردنی درامادا پێوەندی بە ڕابردووەوە نییە، خەیاڵ ئێستایەو لە ئێستادا لە دایک دەبێ. خەیاڵ و زەمەنی دراما زەمەنی ئێستایە، بۆیە کاتێ پەنادەبەیتە بەر جیهانی بەرینی خەیاڵ و فەنتازیا، هەوڵ بدە هەرچی فێربووی بە تەواوەتی لەبیری بکەی، خەیاڵ دەبێ لە سفرەوە، لەهیچەوە کار بکا. ئەگەر حەواسەکانت بەتاڵ نەبن و زەینت نەگەیشتبێتە ئاستی هیچ، خەیاڵت باش کار نەکات و داهێنان لە دایک نابێ. ئەگەر زینت سەرقاڵ و مەشغووڵ بێت، شتێکی نوێ نایەتە گۆڕێ، چونکە مێشکت خۆی پڕە لە شت، زۆرینەی شتەکانیش ڕەش و نێگەتیڤن، جارێ فەرموو مێشک و زەینت بەتاڵ بکە، زەمینە بۆ خەیاڵ خۆش بکە، ئەوجا دەبینی چ داهێنانێک لە دایک دەبێ.

فەیلەسووفێکی هیندی دەڵێ ئەگەر بتەوێ ببی بە وێنەکێشێکی داهێنەر: دەبێ سەرەتا دوانزە ساڵ فێری وێنەکێشان بی، پاشان دوانزە ساڵی دیکە، ئەوەی فێری بووی هەمووی لەبیر بکەی، لەو دوانزە ساڵەدا هەوڵ بدە کارێکی دیکە بکەی، وەکو داربڕین، ئاوراکێشان، ئەمە لێرەدا هێمایە بۆ کەسابەت و کارو ژیانی ڕۆژانە، هەرچی کارێکت پێ پەسەندە بیکە، تەنیا وێنەکێشان نەبێ، پاشان دەستبکەوە بە وێنەکێشان.

گەلێ جار بۆت دەردەکەوێ کە هەموو ئەو شتانەی فێری بووی، زانیارییەکان و شارەزاییەکان بەربەستێ لەبەردەم خەیاڵدا و وەک شووره ئابڵووقەت دەدەن و بوارت نادەن.

خەیاڵ و ئێستا

یادەوەری ئەزموونە.. ئەزموونیش کۆنە، بەڵام خەیاڵ و

ئەندێشە بەرەو ئاسۆیەکی فراوان دەتبات کە ئاسۆی داهێنانە، داهێنانیش هەمیشە دەبێ هی خۆت بێ، بۆیە دەبێ نوێ بێ. هەموو شتێکی نوێیش بە ئێستاوە بەندە.

تا پتر پەنا بەریتە بەر خوێندنی ئاکادیمی، پتر خەیاڵت وشک دەبێ، وزەی داهێنانت ئیفلیج دەبێ. کاری ئەکادیمی و داهێنانی هونەری تێکەڵ مەکە.

ئەوانەی ئاکادیمین دەبێ زۆر بە جیدی بیر لە خۆیان بکەنەوە، میتۆدێکی کاریگەر بۆ ئەکتیڤ کردنی خەیاڵیان بخوڵقێنن، دەنا وشکبوونەوە بە ئاسانی زەفەریان پێ دەبا.

ئەزموون و یادەوەری و خوێندنی ئەکادیمی گرنگن بۆ خۆ فێرکردن و خۆپێگەیاندن، بەڵام بەر لەچوونە ناو پرۆسەی داهێنانەوە هەوڵ بدە هەموو ئەو شارەزاییانە بەلاوە بنێیت، چاکتر وایە هەر لەبیریان بکەی، پاشان ئەوانە لە کاتی پێویستدا فریات دەکەون. ئەزموون و شارەزایی لە یادەوەریدا خۆیان حەشار دەدەن، بۆ کاتی پێویست فریات دەکەون، بەڵام کە هێشتا لە سەرەتای خەلق و داهێناندای، لێ مەگەڕێ دەستت بگرن و ڕێنماییت بکەن. ئەزموون و زانستییەکان و زاکیرە وەکو شوورە چواردەوری زەینت دەدەن و ناهێڵن ئاسۆی خەیاڵ باوەش بۆ داهێنانەکانت بکەنەوە.

بزانە دڵت چیت پێ دەڵێ

ئەرکی سەرشانی تۆ ئەوەیە ئەو شوورەیە برووخێنی. بۆ تێکدانی ئەو شوورەیە پێویستە بە وردی گوێ لە دڵی خۆت بگری. پاشان تێدەگەی کە ڕێگای دۆزینەوەی تایبەتمەندی و سەربەخۆیی خۆت ئەوەندە دوور و درێژ و سەخت نییە، بە پێچەوانەوە هەر زۆر نزیکە، چونکە ئاسۆی داهێنان هەر لەناخی خۆتدایە و لە هەر جێگایەکی دیکە بۆی بگەڕێی بزر دەبێ و لە ئەنجامدا لاسایی کەسێکی دیکە دەکەیتەوە.

شارەزایی و زانیاری و دەنگی دڵی خۆت

ئەوەی لە ڕێبەرانی شانۆوە وەکو ستانیسلاڤسکی و مییرهۆڵد و برێخت و تاد. بەدەستی دێنی، شارەزایی و زانیارییە، بەڵام ئەوەی لە ناخی خۆتەوە سەرچاوە دەگرێ تێگەیشتن و زیرەکی و بیرتیژی و خەیاڵ فراوانی خۆتە، واتە تایبەتمەندیی خۆتە.

ئەوەی یەکەمیان ڕۆشنبیرییە، ئەوەی دووەمیان زیرەکی و فام کردنە. ئەوەی یەکەمیان وەکو شێخی شاعیران شێخ ڕەزای تاڵەبانی دەڵێ کەسبیە. ئەوەی دووەمیشیان هەروەکو شێخ دەڵێ و وەهبییە. ئێمە کە بمانەوێ بەرهەمێکی تۆ ببینین دەمانەوێ شتێکمان پێشکەش بکەی کە وەهبی بێت. واتە داهێنانی خۆت بێ.

ئەگەر بتەوێ تایبەتمەند بی، ئەگەر بتەوێ سەربەخۆ وجودا بی، ئەگەر نەتەوێ وەک تووتی بی، ئەگەر بتەوێ بەرامبەر بە وجودی خۆت ڕەسەن و ڕاستگۆ بی، دەبێ تەنیا گوێ لە دڵی خۆت بگری.

ئەوەی کە جەوهەریی و وەهبییە لە شانۆنامەکەتدا ئەوەیە کە نابینرێ، یان خۆی بە هەمووکەسێک پیشان نادات، ڕیژیسیۆر دەبێ سۆراخی ئەو شتە جەوهەرییە بکا کە پەی پێ بردنی ئاسان نییە. دۆزینەوە و دەرەخستنی ئەو شتە جەوهەرییە کارەکەی تۆ لە کاری کەسانی دیکە جیا دەکاتەوە. زۆربەی زۆری کاری ڕیژیسیۆران کە لە یەک دەچن، هی ئەوەیە خۆیان بەدوای شتە جەوهەرییەکان ماندوو ناکەن. زۆرینەیان درشت بینن و وردبین نین، ئەو شتانە دەبینن کە خوێنەر و بینەری ئاسایی دەیبینن.

ڕیژیسیۆر دەبێ ئەو سیحرە بدۆزێتەوە کە کەسانی ئاسایی نایدۆزنەوە. دەگێڕنەوە کە مەلای مەزموور کلیلی دەرگاکەی لێ ون دەبێ. شەوێک لە بەر تیشکی چراکەدابۆی دەگەڕێ، چەند بۆی دەگەڕێ نایدۆزێتەوە، دراوسێکەی لێی دەپرسێ: مەلا کلیلەکەت لەکوێ ونکردووە؟ مەلا دەڵێ: لە ژوورەوە. دراوسێیەکەی دەڵێ: ئەی بۆ لەدەرەوە بۆی دەگەڕێی؟ مەلا دەڵێ چونکە دەرەوە ڕووناکە گەڕان لە ڕووناکیدا ئاسانە، بەڵام کلیلەکە نادۆزیتەوە.

کلیلی شانۆنامەکەت، نمایشەکەت لە شوێنە تاریکەکانی دەقەکەتدایە و تەنیا بەدڵ دەدۆزرێتەوە. دڵ وەکو سانت ئۆگزۆبری دەڵێ شتەکان بە ڕوونی دەبینێ. نە میتۆد، نە ڕێباز یارمەتیت نادات لە بینین و تەجلیدا. ئەوەی نەبینراو دەکات بەبینراو و کەشفی دەکات دڵتە. تەنیا دڵت دەبێ ڕێبەرت بێ لە داهێناندا. بۆیە دەبێ بەدڵ و دەروونێکی ئاسوودەوە، دنیای خەیاڵت ئاواڵە

بکەی. دەبێ بە قـوولی شۆڕبیتەوە و بە قـوولی بڕوانی، چونکە لە قوولبوونەوەدا سیحرێک کەشف دەکەی و وەکو برووک و گرۆتۆڤسکی دەڵێن نەبینراو دەکەی بە بینراو. پاشـان بۆت دەردەکـەوێ کـە ئەم سیـحـرە لە پرۆسـەی داهێناندا چەند گرنگە و چەند لە کارەکەتدا جەوهەرییە، چەند چێژبەخشە و بۆ سەرتاسەری ژیانیشت ئیلهام بەخشە، چونکە لەسەرجەمدا وەکو داهێنەرێک هەر ئەو سیحرەت بۆ دەمێنێتەوە.

سیحری نمایش و بینەر

بە کەشفی تایبەتی خۆت شاد بە. ئەمەش مانای ئەوە نییە کە هەموو کەسێ ئەو کەشفەی تۆ دەبینێ. ئەوە بزانە کە بینەرێک دەیبینێ کە ئەویش توانای قووڵ بوونەوەی هەیە، بینەرێک کە ئەویش وەکو تۆ دوای دڵی کەوتووە و ڕاستگۆیانە گوێ لە دڵی خۆی دەگرێ. تۆ دەبێ بۆ ئەو بینەرە کار بکەی. مەڵێ بینەری وا نییە. بینەری وا هەیە، وەکو چۆن ڕێژیسیۆری وەکو تۆ هەیە، ئەو بینەرەش هەیە، تۆ دەبێ ڕایکێشی بۆ لای خـۆت، بۆ هۆڵی نمایشەکەت. ئەوەش بزانە کە هەموو کەسێک ئەو کەشفە نابینێ، بۆیە کە خۆت بینیت ئیدی ڕەخنەت زۆر بەلاوە گرنگ نابێت، ستایشیشت بەلاوە گرنگ نابێ، چونکە بەدەگمەن ڕەخنەگر و پێداهەڵدەر ئەوکەشفانە دەبینن.

لەناو جەمهووردا، لەناو خەڵکی ئاساییدا، ڕوونتر ئەو سیحرە دەبینن، چونکە توانای بینینیان لە ڕۆشنبیران بێگەردتر و ڕەوانترە، بینەری ئاسایی دوای دڵی دەکەوێ و گوێ لە دڵی خۆی دەگرێ، بۆیە لەکارکردنتدا هەمیشە بیر لە بینەرێک بکەوە لە دەرەوەی بازنەی ڕۆشنبیران و شانۆکاران بێ.

من بەش بەحاڵی خۆم لە ناو بینەراندا دادەنیشم و گوێ لە نەبز و لێدانی دڵیان دەگرم. ئەگەر ڕیتمی دڵیان لەگەڵ ڕیتمی نمایشەکەم هاو جووت بوو، ئیدی گوێ بە قسەی ڕەخنەگران نادەم و منەتم بە ستایشیش نییە. با ڕیتمی دڵی بینەران کۆمپاسی نمایشەکەت و چرای داهێنانت بێ.

خەیاڵ و کلێشە

کە پەنا دەبەیتە بەر خەیاڵ، لە کلێشە و چارەسەری حازر بەدەست شێوازی باو و سواو خۆت دەرباز دەکەی. ئینجا لەو قەناعەتەوە کاربکە کە شانۆنامەکەت دیمەن بە دیمەن لە گۆڕاندایە. وابزانە شانۆنامەکە بۆ تۆ و بۆ ئەو شانۆیە نووسراوە کە کاری تێدا دەکەی. وەک چۆن ژیان خۆی سات لەدوای سات دەگۆڕێ، دەبێ ساتەکانی ناو شانۆنامەکەش ئاوا بگۆڕێن. خەلق و داهێنانی ڕێژیسیۆر لەبەرجەستەکردنی ئەو گۆڕانانەدا دەردەکەوێ، ئەگەر گۆڕانەکان کلێشە ئاسا بن، دراماکەش گیان لەدەست دەدات و دەبێت بەفۆرمێکی مردوو.

ڕێژیسیۆری زیرەک و خاوەن فام بەپێی بارودۆخی دراماکە هەڵسوکەوت دەکا- ڕێژیسیۆری کەم فامیش بەپێی وەڵامی حازر بەدەست و کلێشەی سوواو ڕەفتار دەکات. یەکەمیان دوای تیشکی مۆمی داگیرساوی ناو دڵ و دەروونی خۆی دەکەوێ، بەڵام دووەمیان دوای تیشکی لایتی دەستی کەسانێکی دی دەکەوێ.

بەکارهێنانی کلێشە دەکاتە بەکارهێنانی زمانی هونەریی کەسانی دیکە و تەنیا فۆرمی کلێشە ئامێزی لێ دەکەوێتەوە. تەنیا هەستکردن بە گۆڕانی یەک لەدوای یەکی دراماکە و بەرجەستەکردنیان زمانێکی هونەریی تایبەت بە خۆت دەسەلمێنێ.

خەیاڵ و زمانی هونەریی تایبەت بەخۆت

ئەوەی پێی دەگوترێ زمانی هونەریی تایبەت بە خۆت هەر لە ناو خەیاڵدا چەکەرە دەکات و دەپشکوێ. هەندێ کەس پێیان وایە کە زمانی هونەریی تایبەت بەخۆت لەناو هزر و بیرەوە لەدایک دەبێ. من دەڵێم ئەمە تەواو بە پێچەوانەوەیە، چونکە هزر و بیر هیچیان هی خۆت

نین. هەموویان کۆنن و پێشتر بەکارهێنراون، ڕەنگە بزانی بەکارهێنراون و ڕەنگە نەزانی، جا بۆیە تکایە باسی ئەزموونگەرێتیمان بۆ مەکە، چونکە بەمە فریو ناخۆین. ئەگەر باش و بە وردی لێکی بدەیتەوە تاکە یەک بیرۆکە هی خۆت نییە.ئەوەی هی خۆتە ئەگەر لێی بزانی و چاکی بەکاربێنی خەیاڵە... ئەگەر خەیاڵت باش بەکاربێنی و لەوبەکارهێناندا ڕەسەن و ڕاستگۆ بێت.

ئەگەر بەدوای سەربەخۆیی و تایبەتمەندیی خۆتدا بگەڕێی، ئەوساکە تەنانەت فیکر و هزرە کۆنەکانیش سەرلەنوێ لە داهێنانەکانی تۆدا لەدایک دەبنەوە و تایبەتمەندیی و سەربەخۆیی و جیا هەڵکەوتوویی تۆی ڕێژیسێور دەسەلمێنن. لەم گەڕانەشدا خەیاڵت گەورەترین بەڵەدتە، بۆیە جەخت لەسەر ئەوە دەکەم و بە ڕێژیسێور دەڵێم: باسی ئەزموونگەری و نوێخوازی و پێشڕەوایەتی مەکە، ڕێبەرانی شانۆ و ڕێژیسێورە مەزنەکان وایان باس نەکردووە وەکو فەریکە ڕێژیسێۆرەکان دەیکەن. ئەم زاراوە زلانە بنێشتی کەسانی فشەکەرن، لەبری ئەوە بەدوای تایبەتمەندی و سەربەخۆیی و جیاهەڵکەوتوویی خۆتدا بگەڕێ، ئەمانە خۆیان بۆ ئینسانیەت ماکی داهێنانی نوێ ئەزموونی نوێ و پلەی پێشەنگی وەردەگرن.

کەماڵ و سەرجەم

بە تەمای ئەوە مەبە نمایشەکەت بگاتە کەماڵ. داهێنانی ڕێژیسێور وەک داهێنانی هەر داهێنەرێکی دیکە هەرگیز ناگات بە کەماڵ، چونکە لە هونەردا کەماڵ نییە. ئەمە لە شانۆ و بەتایبەت لەکاری ڕێژیسێۆردا ئاشکراتر دەردەکەوێ، چونکە شانۆ سروشتێکی مەجازی هەیە.

ڕێژیسێور جیهانێک دەخولقێنێ، داهێنانی ڕێژیسێۆریش لە سەرجەم و تێکڕای (کلیە) ئەو جیهانەدا دەردەکەوێ. داهێنانی هیچ یەکێ لە دەرهێنەرە بلیمەتەکان نەگەیشتۆتە پلەی کۆتایی. باشە پلەی کۆتایی یان دوا پلە لە شانۆدا هەیە؟ گەلێ جار وا ڕوودەدا کەسانێک دەڵێن ئەم نمایشە هێشتا ماویەتی. من گاڵتەم بەم قسەیە دێ. پاش نمایشێکی شانۆگەریی تەرتووف کە بە ئینگلیزی لە لەندەن دەرمهێنا شانۆکارێکی عیراقی کە ئینگلیزییەکەی بایی ئەوە نەبوو لە شانۆگەرییەکە تێ بگا، دەستخۆشی لێکردم، گوتی دەستخۆش، بەڵام وا بزانم هێشتا ماویەتی، گوتم بێگومان منیش هێشتا ماومە و ماوم و نەمردووم. نمایشیش هەر بەو چەشنەیە. ئەگەر نمایشێک نەمابێ واتە مردووە و تەواو. نمایش، هەر نمایشێک بێ، هەموو جارێک سەرلەنوێ لە دایک دەبێتەوە. ئەم فەرمایشتانە نیشانەی تێنەگەیشتنە لە سروشتی هونەری شانۆ، بگرە لە سەرجەمی هونەر و ئەوەی پێوەندی بە ژیانەوە هەیە، چونکە ئەگەر نمایش کامڵ بوو ئەوکات دەکاتە ژیان خۆی و ئەوسا هیچ پێویست ناکات تەماشای بکەین.

نمایش یان ئەوەتا داهێنانە یان ئەوەتا داهێنان نییە. بەڵێ دەکرێ ڕەخنە لەمیتۆد و حیرەفیەت و دیدی ڕێژیسێور بگیرێت، بەڵام ناکرێ بگوترێ کارەکەی تەواو نەبووە. کام ڕێژیسێۆری داهێنەر دەگری بەو بێ پاش نمایشی یەکەم دەرفەتێکی دیکەی بۆ بڕەخسێنرێ و دیسانەوە کار لەسەر بەرهەمەکەی بکاتەوە، چونکە دەزانێ هێشتا ماویەتی، هەرچەندە زۆربەی زۆری ڕێژیسێۆران دەزانن کە تەواوبوون لە دەرهێناندا نییە، بەڵگەشم کارکردنی چل ساڵەی ڕێژیسێۆری ئیتاڵیایی جورجیۆ سترێهلەرە لەگەڵ شانۆنامەی ئەرلیکینۆ، کەچوار جار گەڕایەوە سەر هەمان شانۆنامە و سەرلەنوێ کاری تێدا دەکردەوە. میرهۆڵد دەڵێ: هەموو بەرهەمەکانی ساڵانی بیستەکانم وەکو مەشق و سکێچ وابوون بۆ شانۆنامەی پشکنەری گۆگۆل، ئەو شانۆگەرییەی کە بە یەکێ لە شاکارەکانی دادەنرێ، تاکو ئێستاش هەر لێکۆڵینەوە و تێز و گوتاری لەسەردەنووسرێ. سەرەڕای ئەوەش چەند جارێک گەڕایەوە سەر کارکردن لەسەر شانۆگەرییەکە.

لە دەرهێناندا دوو ژوور نییە

هەر میرهۆڵدیش دەڵێ: لە دەرهێناندا دوو ژوور نییە، یەک ژوور هەیە، ئەویش ژووری تۆیە کە ڕێژیسێۆری. کەس ناتوانێ بڵێ ئەم ژوورە خراپە، چونکە ژوورێکی دیکە نییە، تاکو لەگەڵیدا بەراورد بکرێ. ئەوەی تۆ دەیکەی یان داهێنانە یان داهێنان نییە. یان پەسەندە، یانیش پەسەند نییە، بەڵام لە هەموو دۆخێکدا نابێ کامڵ بێ، بۆیە لە دەرهێناندا گرنگ کاری سەرجەمە.

ڕیژیسیۆری بەتوانا هەوڵ دەدا ئەو سەرجەمییە بهێنێتە ئەنجام. هارمۆنیا و هاوسەنگی لەسەرجەمدا نیشانەی بلیمەتی ڕیژیسیۆر دەگەیەنێ.

ئەگەر ڕیژیسیۆر نەگاتە سەرجەم، ئەوە ئەکتەرەکان و هەموو کارمەندانی بەرهەمەکە گیرۆدەی پچڕپچڕی دەبن. ئەگەر تەونی سەرجەم نەباتە ئەنجام، هارمۆنیا وهاوئاهەنگی نێوان ئەکتەران و بگرە هەموو کارمەندانی بەرهەمەکە دروست نابێ.

هەوڵ بدە بگەی بە سەرجەم و بیر لە کەماڵ مەکەوە، چونکە لە هونەردا کەماڵ نییە.

لۆژیکی ژیان / لۆژیکی شانۆ

هەموو ئەزموونێکی ژیانت، دید و بۆچوون و جیهانبینیت لە نمایشەکانتدا ڕەنگ دەدەنەوە.. هەموو ئەزموونێک لە دید و بۆچوونەکانتدا، لە فۆرم و تەکنیکتدا دەردەکەوێ. بینەر ڕیژیسیۆری خاوەن ئەزموون و خاوەن دیدی ئینسانی دەناسێتەوە، هەروەک چۆن بینەر، وەکو میرهۆڵد دەڵێ بە هەر شێوەیەک بێ ئەکتەری زیرەک دەناسێتەوە، ئەم بۆچوونە بە هەمان شێوە ڕیژیسیۆریش دەگرێتەوە.

ئەگەر بتەوێ زمانێکی هونەریانە گەڵاڵە بکەی،دەبێ لە لۆژیک (مەنتیق)ی ژیان دوورکەویتەوە وبە لۆژیکی هونەر کاربکەی، چونکە مەنتیقی هونەر لە مەنتیقی ژیان قووڵترە. مەنتیقی ژیان و مەنتیقی هونەر جودان، یەکەمیان عەقڵانییە و دووەمیان سیحریی و ئێستێتیکیە. مەنتیقی ژیان بەش بەشە، مەنتیقی هونەر کولییە سەرجەمە. کە شانۆ مەنتیقی ژیانی پیادەکرد شانۆی ناتۆرالیزمی لێ دەکەوێتەوە، کە لاساییکردنەوەی ژیانە. ئەو قسەیەی برووک دووبارە دەکەمەوە کە دەڵێ شانۆ ژیانە، بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کە شانۆ و ژیان جیاوازییان لەنێواندا نەبێ.

جیهانی ڕیژیسیۆر

ڕیژیسیۆرێکی گەنج لێی پرسیم، باشترین سەرچاوە دەربارەی پیشەی ڕیژیسیۆریی، یان بۆ ئەوەی ببی بە ڕیژیسیۆرێکی کارامە چییە؟ یەکسەر پێم گوت ژیان خۆیەتی. ڕیژیسیۆر دەبێ باش لە ژیان تێبگا، چونکە

بیناسازی جیهانێکی هونەریی لەسەر شانۆدا دەکا. جیهانێک کە جیهانی خۆتە، یان جیهانە بەو شێوەیەی کە تۆ تێیدەگەی و تێیدا دەژیی، بۆیە دەبێ لە خودی ژیان بەگشتی و لە ژیانی خۆی بەتایبەتی بگا. تاکە ڕێگاش بۆئەوەی لە ژیان بگەی ئەوەیە کە سەد لە سەد و تا ئەوپەڕی توانایش بژیی. داهێنان خۆی لە خۆیدا ئەوەیە کە تۆ شتێکی نوێ بە جیهان دەبەخشی، شتێکی جوان بە جیهان پێشکەش دەکەیت، ئیزافەیەک دەکەیتە سەر ژیان، بۆ ئەوەی ئەم ئیزافەیە بکەیتە سەر ژیان، دەبێ چاک بژییت. باشترین ڕێگا بۆ ئەوەی لەسەما تێبگەی ئەوەیە کە دەبێ خۆت سەما بکەی.

جیهانی سەر شانۆ و جیهانی تایبەتی ڕیژیسیۆر

جارێک نمایشێکی شانۆنامەی «ڕەشپۆشیی لە ئێلێکترا دێ»ی یۆجین ئۆنێل-م بینی، نمایشەکەم پێ جوان بوو، بەڵام یەک ڕەخنەم لێ هەبوو، پێم وابوو نمایشەکە تا ڕادەیەک فش و فۆڵ و قەبە بوو، بەتایبەت مۆسیقا و کارتێکردنی دەنگ، شێوەی دیکۆر گۆڕین کە بریتی بوو لە پارچە دیکۆری سپی و لەژێر تیشکی

بەهێزی سپۆت لایتەکاندا دەبریسکانەوە کاریگەرییەکی عـاتیـفی و هەندێ جـاریش مـیلیـۆدرامـایانەی دروست دەکـــرد، کـــە بە بۆچوونی من لەگـــەڵ ســـروشـــتی ناتۆرالیستانەی شانۆنامەکەدا نەدەگونجا.

ئەمـە هزرێکی لا دروست کـردم، کـە ژیانی تایبـەتی ڕێژیســـیـۆرەکــە هەر دەبێ ئاوابێ، دوو سێ بەرهەمی دیکەی ئەو ڕێژیسیۆرەم بینی، ئینجا لە زەینمدا وێنەی ژیانی تایبەتی و دیکۆری ناو ماڵەکەیم دەکێشا. پاشان لە ڕێگای هاوڕێکانییەوە ئەو وێنەیەی کە لە زەینمدا کـــێـــشــــابووم، تاڕادەیەکی زۆر ڕاست دەرچوو. ئەو ڕێژیســـیـۆرە کـە لە شـانۆدا زۆر حـەز لە ڕەنگی سـپی دەکـات، دەڵێن لەمـاڵەکـەیدا ڕەنگی سـپی لە هەمـوو ڕەنگێ لەلای زاڵترە.

لە مـەغـریب ڕێژیسـیۆرێکی شـانۆی ئاهەنگسـازی و شـانۆی مـیللی مـەغـریبی (مسرح الحلقة) دەعـوەتی مـاڵەوەی کـردم. سـەرانسـەری مـاڵەکـەی بریتی بوو لەبابەتی کۆن وتوحەفیـات و شتی میللی جوان جوان، بەگاڵتەوە پێم گوت: کەسێ نەزانێ دەڵێ خۆشت هەر لە مۆزەخانەوە دەرکەوتووی. پێکەنی و گوتی: ڕاسـتە من خۆشم ئێستا بوونەوەرێکی فۆلکلۆریم.

لە ڕاســتـیـدا ڕێژیسـیـۆر شـانۆکـەی و نمایشـەکـەی تاڕادەیەک ئاوێنەی جـــیـــهـــان و دەروونی خـــۆیەتی. ڕێژیســـیـۆر بەنمایش و لە نمایشـدا ڕێڕەوی ژیانی خـۆی بەرجەستە دەکات، چونکە سەرچاوەی ڕاستەقینەیەتی بۆ جیهان، بۆ گەردوون، بۆ وجوود. بۆیە ڕێژیسیۆر بە خۆی بزانێ یان نەزانێ حـەقـیـقـەتێکی وجوودیانە دووپات دەکاتەوە، تەنانەت ئەگەر خاوەن ئایدیۆلۆژیا و ئایین بێ، یان ئەندامی پارتێکیش بێ.

ئەگەر بتەوێ ببی بە ڕێژیسیۆرێکی جیای هەڵکەوتوو، پێویست ناکات سەر بە ئایدیۆلۆجیایەک، ئایینێک، یان پارتێک بی، گـــرنگ ئەوەیە ئادمی بیت. ئەوەش کــە زۆرجـــار دەبیــــســـتم کــە ڕێژیســـــیـۆر دەبێ خــاوەنی فـەلسـەفـەیەکی تایبـەت بێ بەرامـبەر بەجیهـان، ئەوەش بەلای منەوە پەشـمـە، چونکە لە ڕاسـتـیـدا ڕێژیسـیـۆر پێویستی بەفام و زیرەکییە. ئەوانەی کە پەنا دەبەنە بەر هزرێکی دەرەوەی خۆیان ئاستی فام و زیرەکییان نزمە و ناگاتە ئەو ڕادەیەی ڕێگای ژیانیـان پیشان بدات، ئەمە ئەگەر مەبەستێکی سوودمەندانەی لەدواوە نەبێت.

سەرچاوەکانی هونەری ڕێژیسیۆری

دەربارەی دەرهێنان لە شـانۆدا سـەرچاوە گـەلێ زۆرە، لەوانە کتێبەکەی ئەلکسەندەردین کە پاش نزیکەی پەنجا ساڵ، هەر بە گرنگترین سەرچاوەدادەنرێ. خوێندنی ئەو کـتـێـبـە گـەلێ سـوودبەخـشـە و بیـروبۆچوون و یاسـا سەرەکییەکانی کاری ڕێژیسیۆر بەپوختی و بەچڕی لەوێدا داڕێژراوە، بەڵام دیسـانەوە ئەو کـتـێـبـە کـەس ناکـات بە ڕێژیسـیۆر ئەگەر ئەو کەسە خۆی خاوەن بەهەرە نەبێت. من ئەمە لە ئەزموونی خۆمەوە دەزانم، کە قوتابی بووم لە ئەکـادیمیـای هونەرە جـوانەکـانی بەغـدا، کـاتێ کـە بەشـداربووم لە بەرهەمی ڕێژیسـیـۆرێکی قـوتابی، کـە کـتـێبـەکەی ئەلکسەندەردینی تەواو لەبەربوو، بڕواناکەم ئەلکسـەندەر دین خـۆی ئەگـەر ژیابا ئەوەندە ناوەڕۆکی کتێبەکەی خۆی وەکو ئەم ڕێژیسیۆرە قوتابییە لە بیر مـابا، بەڵام سـەرەڕای ئەوەش ڕێژیسـیـۆرێکی تا بڵـێی خراپ بوو، تاڕادەیەک مامۆستاکانی سەرفی نەزریان کرد لەوەی بەرهەمـەکەی پێشکەش بکات و بەوە ڕازی بوون کە پلان و نەخشـەی دەرهێنانەکە لەسەر کـاغەز پیشـان بدات، ئەمیش ڕاستییەکەی لەوەدا تا بڵێی کارامە بوو، چونکە هەمـوو ڕێنمـاییـەکانی ئەلکسـەندەردینی لە مەڕ چۆنیـەتی دروسـتکردنی پێکهـاتە و مـیـزانیـسێنی سێ گۆشە دەرخ کردبوو، دەیزانی چۆن شانۆنامـەیەک لەسـەر کاغەز دەربهێنێ، بەڵام لە خودی ژیاندا و لەسەر شانۆدا نەیدەزانی.

ئەزموونەکانی ژیانت

بروک دەڵێ شانۆ چەند تەرزێک نییە شانۆ دەربارەی ژیانە. ئەمە خاڵی دەستپێکە. هیچ شتێکی دیکە لەمە بنچـینەتر نیـیـە. لە هەمـان کـاتدا کـەس ناتوانێ بڵێ جیاوازی لەنێوان شانۆ و ژیاندا نییە. بەواتایەکی دیکە هەموو تەرزەکانی شانۆ دەربارەی ژیانە یان ڕاستتر بڵێین دەربارەی جەوهەری ژیانە. ئەگـەر ڕێژیسـیـۆر خۆی ژیان بەتێر و تەسـەلێ و فـوول نەژێت، ناگـاتە ئەو ناوەڕۆکـەی کە جەوهەری ژیانە. گەر بتەوێ جیهـانێک پڕ لە مانا و دەلالات لەسـەر شـانۆ بەرجـەسـتـە بکەی، دەبێ ژیان

بەخـەسـتی بژێیت. ئەگـەر بتـەوێ ژیانێکی بەجـۆش و دینامیک لەسەر شانۆدا بەرجەستە بکەیت، دەبێ خۆت بە هەمـــوو جـــۆش و خـــرۆشـــێـک و تا بۆت دەکـــرێ دینامیکیانە بژی. ئەگەر بتەوێ بە قـوولّی باس لە ژیان بکەی، دەبێ خـۆت بەر لە هەمـوو شـتـێک لە ژیان قـالّ ببیتەوە.

جەوهەری نمایشەکەت واتە جەوهەری ژیانت

سـەرجـەمی ئەزمـوونی ژیانت سـەرچاوەی ئیلهـامتن، ئەگەر بەقـوولّی ئەزمـوونەکانی ژیانت وەرگـری، ئەوە ئەو ئەزمـوونانە خـۆیان دەرژێنە ناو رووباری داهێنانتـەوە. هەمـوو ئارەزووەکـانی ڕۆژانەت گـرنگن، بە قـەد کـتـێب گـرنگن. هەندێ جار ئەزمـوونی ڕۆژانەت لە کـتـێـبـیش گـرنگتـرن بەمـەرجێـک بە قـوولّی وەریانگریت. ئەوەش دەکـەوێـتـە سـەر ئەوەی چۆن دەڕوانیـتـە جـەوهـەری ژیان. جـەوهـەری ژیان چۆن بێ بەلاتەوە، نمایشـەکـەشت هەروا دەبێ.

ئارەزووەکـانی ژیانی ڕۆژانەت کـەرەسـتـەیەکی گـەلێ گرنگن، پێویستە بایەخیان پێ بدەی و دەربەستیان بیی. بە تایبـەتی هەمـوو ئەو ئارەزووانەی کـە شـتـیـان لێـوە فـێـردەبێ، وەکـو گـەشت و سـەفـەرکـردن و گـەڕان و جیـهـانبینی و زمـان فـێـربوون، کە بایەخی بۆ ڕیژیسـیـۆر لەبن نایەت، هەروەها دیدەنی و ناسینی خەڵکی بێگانە و ئەوانەی کـە سـەر بە کـولتـوورێکی دوورن، کـراوەیی و شـەفـافـیـەتە بەرامـبـەر بە کـولتـووری جـیـاواز، زانیـاری وەرگـرتن و فـێـربوون و قـبـووڵکردنی کاریگـەرێتی شت و دیاردەی نوێ، هەمـوو ئەمـانە دەروازەیەکی مـەعـریفی گەورەت بۆ دەخاتە سەرپشت.

ئینجا خوێندنەوەی بەردەوام و بەشێوەیەکی جیدی و بە بەرنامە و پلان، نەک بە ڕێکەوت پێش خەوتن و لەکاتی چاوەڕوانیـــدا. ئینجـا خـــەوبینین و پێـــداچوونەوە بە خەونەکـانتـدا و شـیکردنەوەی هێـمـاکـانیـان. وەرزش بە گشتی و وەرزشەکانی ئاسیایی وەکو تایچی و کیکونگ، هەمـوو ئەمانە ئەزموونن و قوتابخانەی ژیان بۆ ڕیژیسـیۆر پێکدێنن و ڕۆڵێکی گـــەورە لە پێکهـــێـنانی دید و جیـهانبینیدا دەبینن. ئەمانە لە پێگەیاندنی ڕیژیسـیۆردا گرنگترن لە خوێندنی ئەکادیمی یان قوتابخانەی شانۆ.

ژیانی سەر شانۆ جەوهەر و پوختەی ناوەڕۆکی ژیانە بە هەمـوو ڕەهەند و ئەزمـوونەکـانیـیـەوە، بەڵام لە فـۆرمی ئینتـیـگراسـیـۆن، واتە تێکەڵاو بوون، ئەوە لە یەکـتـر گـــونجـــاندا خـــۆی دەنوێنێ، تێکەڵاوبوونی ڕەهەند و ئەزمـوونەکـانی ژیانت لەکـاری هونەریت دابڕاو نیـیـە، بەگـشـتی ئاوێنەی ژیانی خـۆتن وەکـو ڕیژیسـیـۆر، ئەگـەر کـەسێ لە نزیکەوە بتـاناسێ ڕەهەندەکـانی ئەو جیـهـانە تایبەتییەی خۆتی تێدا دەدۆزێتەوە. هەر ئەمانەن کە دەبن بە دەلالات، بە هێـما و ئامـاژە، ئەمەیش وەکـو ڕیژیسـیـۆر لەسەر کارامەیی خۆت دەوەستێ.

لە هەمـوو حـاڵەتێکدا، خـۆت چۆن بی جـیـهـانی سـەر شانۆکەشت ئەوەندە بڕ دەکات، بەقەد ڕەهەندەکانی خۆت: واتـە ڕەهـەنـدی ڕۆحـی، ڕەهـەنـدی زەیـنـی، ڕەهـەنـدی ئیحساسی و ڕەهەندی جەستەیی، لە تێکەڵبوون و لەگەڵ

یەکترگونجانی ئەم ڕەهەندانە جیهان لەسەر شانۆکەت، لە نمایشەکەتدا لە فۆرمێکی هونەریدا بەرجەستە دەبێ. هەر ئەم چوار ڕەهەندەش کەرەستەی هونەریت بۆ دەستنیشان دەکەن و یارمەتیت دەدەن لە هەڵبژاردن و داڕشتنی میتۆد و ڕێباز و ستیل و...تاد جیهانبینی تۆ وەکو ڕێژیسێۆر لە تێکەڵاوی لەگەڵ پێکەوە گونجاندنی ئەم چوار ڕەهەندەوە گەڵاڵە دەکات.

تاکو خەستتر و قووڵتر بژیت، ڕەهەندەکانی ژیانیشت دەوڵەمەندتر دەبن، دید و جیهانبینییت فراوان و ڕوونتر دەبێ. چەندی ژیانت زیندوو و دینامیک بێت، ئەوەندەش نمایشەکەت زیندووو دینامیک دەبێ. هەوڵ بدە پێش ئەوەی بیر لە داهێنان بکەیتەوە، ژیانت خۆی پڕ بێ لە داهێنان.

ئینتگراسیۆن / تێکگونجان

ڕێژیسێۆرێک بەرلەوەی ببێ بە ڕێژیسێۆر، خاوەنی پیشەیەکی دیکە بووبێ، یان لە بوارێکی دیکەدا کاری کردبێ، لە داهێناندا بەختی کراوەترە. بە تایبەت ئەگەر پیشەی پێشووی هونەریی و داهێنەرانە بووبێ. ئەگەر مۆسیقاژەنێک ببێ بە ڕێژیسێۆر لە دەرهێناندا دەرگایەکی گەورەی لە ڕوودا ئاوەڵە دەبێ و هەموو کارەکانی لە ڕووی داڕشتنی پێکهاتەی مۆسیقایی نمایشەکەی، هەروەها لە ڕووی ڕیتمەوە شەقڵی مۆسیقای پێوە دیار دەبێ.

لەناو ڕێژیسێۆرانی ئەمڕۆدا چەند ناوێکی گەورە هەن کە پێشتر بیناساز بوون و پاشان بوون بە ڕێژیسێۆر و لە بواری دەرهێناندا تا بڵێی داهێنەرن. دیارە بیناسازیی گەلێ لەدەرهێنانەوە نزیکە، هەردووکیان لە چەمکی پانتایی و پێکهاتە لە گەلێ ڕووەوە یەک دەگرنەوە.

لە ڕێژیسێۆرە بەناوبانگەکانی ئەم سەردەمەمان ڕۆبێرت ویلسۆن پێشتر بیناساز بوو. کاریگەریتی بیناسازیی لە کارەکانی ویلسندا لە هەموو چەمکێکی دیکە بە هێزترو شاکارترە. ویلسۆن دەڵێ بەرلەوەی هیچ کارێکی دیکە لەسەر شانۆنامەکە بکات، پێش هەموو شتێ بینای میعماری سەر شانۆکە ئەنجام دەدات.

وا بزانم کەم کەس هەیە ئاگای لەوە بێ کە ڕێژیسێۆرێکی جیای هەڵکەوتووی وەکو داریۆفۆ پێشتر بیناساز بووە، پاشان لە شانۆدا وەکو نووسەر و ئەکتەر و ڕێژیسێۆر دەستی بەکار کرد. کاریگەریتی بیناسازی لە شانۆنامە درێژەکانی داریۆفودا گەلێ زەقە.

ئەوانەی کتێبخانە تایبەتییەکەی مییرهۆڵد یان ماڵەکەییان بینیوە، دەڵێن ژمارەیەکی زۆری کتێبەکانی دەربارەی بیناسازی بوون، ئەگەردەتەوێ ببی بە ڕێژیسێۆر ئەم لایەنە فەرامۆش مەکە.

لەم پەنجا ساڵەی دواییدا گەلێ لە کەسانی سینۆگراف چوونە ناو جیهانی دەرهێنانەوە و ئەزموون و دیدی خۆیان لە چەمکەکانی فەزاو پانتایی و مەوداوە گواستەوە ناو هونەری دەرهێنان. بەمە هونەری دەرهێنانیان دەوڵەمەندتر کرد. من لێرەدا لە یەک ناو زیاتر ئاماژە بە کەس نادەم، ئەویش سینۆگراف و ڕێژیسێۆری گەورەی ڕووسیا ئاکیمۆڤە، کە هیچ ڕەخنەگرێک ناتوانێ باس لە داهێنانی ئەو ڕێژیسێۆرە بکات بە چاوپۆشی لە سینیۆگرافیاکانی دی، کە هەر خۆی نەخشەی بۆ دادەنان.

ئینجا بڕوانن پیشەی پزیشکی چەند کاری کردۆتە سەر شانۆنووسێکی وەکو چیخۆف.. وابزانم زۆربەمان شانۆنامەی خاڵۆ ڤانیامان خوێندۆتەوە، بڕوانن ئەزموونی چیخۆف لە بواری پزیشکیدا لە خوڵقاندن و داڕشتنی کارەکتەری ئەستڕۆڤ و چەندین کەسایەتی دیکەدا چ ڕۆڵێکی گەورەی بینیوە.

بەگشتی ئەو هونەرمەندانەی کە خاوەن پیشەیەکی دیکەن و پێ دەخەنە ناو جیهانی دەرهێنان، بەهرەیەکی تایبەتی دەسەلمێنن و وەکو منداڵی دایک و باوکی دوو کولتووری جیاوازوان، کە بەگشتی بەهرەمەندترن لەو منداڵانەی کە دایک و بابیان سەر بە یەک میللەتن.

هونەری گۆرانی و موزیک لەناوچەی کۆیەدا

بەشی یەکەم

گەلێک جار باسم کردووە کە ماوەی دە ساڵان بەناو کوردستانی باشووردا بەدوای زۆر لایەنی موزیکی کوردیماندا گەڕاوم، باسیشم کردووە کە من ساڵی ١٩٨٤ لە هەرەتی توانایییمدا چ وەکو موزیکژەن بووبێت یان ئاوازدانەر یان ڕاهێنەری تیپەکانی موزیکی وەک: تیپی مۆسیقای منداڵانی هەولێر کە چەندین ساڵ لەسەر ئاستی هەژدە پارێزگای عیراقدا بە پلەی یەکەم دەردەچوو، تیپی خانزادی کچان کە خۆم یەکەم جار کاری فێر کردنی ژەنینی موزیکیانم گرتە ئەستۆ و دواتریش کاری ڕاهێنان و ئاوازدانان و ئامادەو دابەشکردنی ئاوازەکانیان، یانیش ڕابەری تیپەکانی موزیکی ناو هەولێری وەک: تیپی هونەری هەولێر و تیپی مۆسیقای بەڕێوەبەرایەتی چالاکی قوتابخانەکانی هەولێر، بەڵێ لە هەرەتی توانایی هونەریمدا بەناچاری چالاکی قوتابخانەکانیان پێ جێهێشتم؟ مەرجیان ئەوەبوو: دەبوو سروود بۆ بەعسی فاشی، یانیش دیکتاتۆرە کورد کوژەکەی بەغدا دابنێم، زووتر وەک باسم کرد هەمووماوەی ژیانم بۆ کاری هونەری بوو، بە چاو تروکانێک هەموو ژیانم بووە بێکاری و دەست بەتاڵی، بەو هۆیەوە ماوەی چەندین شەو و ڕۆژ لەسەردەم کەوتم و خەریک بوو شێت بم و ورە بەربدەم، دواجار بیرم کردەوە و لەخۆم پرسی: ئایا خزمەتکردنی هونەری پیرۆزی گۆرانی و موزیکی کوردیمان تەنیا بە ژەنینی موزیک دەبێت؟ بە تایبەتی زووتر هەندێ هەوڵی کورتە نووسینم لە ڕۆژنامە و گۆڤارەکاندا هەبوو، ئەوەبوو دەستم بەکاری گەڕانی مەیدانیی خۆم کرد.

وریا ئەحمەد

مەسعوود محەمەد

گەلێ جارانیش باسی ئەو گەڕانە مەیدانییانەی خۆمم کردەوە، کە ماوەی (١٠) ساڵ یان زیاتر بەدوای گۆرانی و موزیکی کوردیماندا کردوومە، ئەویش بە هەموولق و بەشە جیاکانییەوە وەک: ڕەزم و مەقام و مەقام خوێن و مەقامزان و لاوک و حەیرانبێژ و ئامێرەکانی موزیکی کوردی و ئامێرژەنەکانیان و وەستای دروستکاری ئەم ئامێرانە و کەسانی سەرچۆپی کێش (یان شایەر)و دەروێشی دەف زەن و تەپڵی سەر سێپاو نەققارە(یادوو تەپڵە) و (سەنج- زیل) کوتی، ناو تەکییەکان و سەڵەوات و ستایش خوێنانی ئایینی و قەوال و شمشاڵ یا (شوباب) ژەنی کوردانی ئێزدی و دۆڵەنگێوو زۆڕناژەن و شوانی شمشاڵ و بلوێر و دوزەلەژەن و پیرێژنی سەردولکەخوێنی ناو شین و شەپۆڕ و تەنبیرو (کەمانچە- جۆزە) ژەنانی کورد کە لە ژمارە نایەن و خۆیشیان ئەو ئامێرانە دروست دەکەن و تەمیرەژەنانی کوردانی کاکەیی کە مێژووی ئامێرەکەیان لەهەزار ساڵ ڕەتی داوەو بەیت خوێنان و....تاد.

ئێستاش دوای ئەوەی لە سایەی خوێنی شەهیدەکانمانەوە، کەرەستە و شوێنی تایبەت بە ئەنجامدانی کاری دوای قۆناغی گەڕانە مەیدانییەکان هاتۆتە کایەوە، مەبەستم کاری دانیشتنی پشت مێزە، بە مەبەستی قووڵ هەڵماڵین و دەست بە توێژینەوە و جیاکردنەوە و پۆلین کردن و بەنۆتە نووسینەوەی ئاوازی گۆرانییەکان و شیکردنەوەی ڕەزمەکان و دەست نیشان کردنی ڕەگەز (تیتراکۆرد- چواردەنگی) و (ترایکۆرد- سێ دەنگی) گۆرانییەکان و...تاد.

جارێ سەرەتا وەک شێوازی نوێی گەڕانی زانستی، کە یەکەم جار دەبێت ئەو کارانە ئەنجامبدرێن کە زووتر کۆ کراونەتەوە و گەڕانی مەیدانییان بۆ ئەنجامدراوە، دەستم کرد بە نووسینەوە و توێژینەوەی ئەو بەرهەمانەی لە کۆتایی حەفتاکان و سەرەتای هەشتاکان لە شاری کۆیە ئەنجامم دابوون.

سەرەتا حەزم کرد ئاماژە بە هەندێ زانیاری بەنرخی مێژووی مەقام و مەقام شوناس و ئاهەنگسازی لەکۆیە بکەم، کە لەبەرگی یەکەمی کتێبی (حاجی قادری کۆیی) دانانی زانای گەورەی کورد (مەسعوود محەمەد- یادی بەخێر) وەرمگرتوون.

مێژووی مەقام و گوتن لە ناوچەی کۆیە

(حاجی قادری کۆیی) و(حاجی مەلا عەبدوڵڵای جەلیزادە) لە مەجلیس و دانیشتنە ئەدەبییەکانی ئەوسای ماڵی (حاجی بەکر ئاغا) و بەدوای ئەویشدا (ئەمین ئاغا) کە خاڵوانی حاجی مەلا عەبدوڵڵا بوون، بەیەکەوە لەو مەجلیسانەدا بەشدار دەبوون و تیایاندا وەک دوو ئەستێرەی ورشەدار ڕۆناکییان دەبەخشی.

حاجی بەکر ئاغا و ئەمین ئاغای کوڕی، یەک لەدوای یەک، دوو ئەدیب و شاعیری گەورەی سەردەمی خۆیان بوون. حاجی بەکر ئاغا ڕەفیقی کەم بووە لە عیشقی کتێب و مەیل بۆ ئەدەب و ڕۆشنبیری.

لەگەڵ حاجی قادر و باپیرم (کەیفی) شاعیریش لەو ئاهەنگانەدا بەشداربووە. هەمان تاموشامی ئەو بەزمانە و ئارایشتی ژیانی نەرم و نۆڵی پڕ تەرەفی تالارە مەڕمەڕەکەی ئەمین ئاغا لە هەڵبەستەکانی کەیفیشدا خۆ بە دیار دەخەن: سەیرێکیش لەوەدانییە، چونکە لە ئەنجامی تێکەڵ بوون، بۆماوەیەکی بەردەوام، لەگەڵ بەزم و ئاهەنگدا، مرۆڤ شاعیر بێ یا گۆرانیبێژ یا هەر هونەرمەندێکی دیکە بێ، جۆشی ئەو بەزمانە خوێنی دەکوڵێنن.

ڕێکەوت وابووە (ئەمین ئاغا) بۆ خۆی شاعیرێکی هێژابووە، لە کوردی و فارسی-دا بەشێکی زۆر لەبەیتی گۆرانی و بەستەکانیش خۆی دەیهۆنییەوە، ئەوەی خەڵقی دیکەیش هەڵی بەستبان، لە پێش چاوی ڕەخنەگر و

نیگای پڕهونەری ئەودا تێپەڕ دەبوو، ئەوجا دەبوون بە گۆرانی و دەخرانە قاڵبی مۆسیقاوە، بۆیە هەڵبەستی گۆرانییەکانی ئەو سەردەمەی کۆیە، کە زارە و زار بە ئێمەوە گەیبیوە زەوقێکی هونەرکارانە و واتای تازە و داڕشتنی بێ سابیقەی تێدایە لە چاوبەندی گۆرانی عادەتیەوە:

ئەرێ گوڵێ گوڵە جوانێ
سینگ سپیێ مەمک فنجانێ
داک حدودێ بێ نیشانێ
ئەگەر جەلادان لە من دەگرنەوە چارگۆشەی مەیدانێ
چەرخەچی شا میسرییان دەردێننەوە لە کالانێ
توحەقی ئەو ڕۆژی جومعەیە شەموی بەسەردادێ
ئەوان گرتیانە ئەتو بەردەوە لە بەندیخانێ

لەلای خۆتەوە قیاسێکی ئەم داڕشتنە لەگەڵ ئەم بەستەیە بکە:

تازە داکەوتووە ئاوی بەللوعە
پێم گۆ بۆ ماچێ گۆتی مەمنوعە

ئەوەی ڕاستی بێت نەک هەر بەستەی تازە هەڵبەستراو، گەلێک لە بەستەی گۆرانیەکانی پێش ئەو دەورەش بەهۆی کەوتنە کاری (فیرگە/ پەیمانگە)ی مۆسیقاسازییەوە لە بەرودیوەخانی پیاو ماقووڵانی کۆیێ کە مەرکەزەکەی ماڵی ئەمین ئاغا بوو، ئەو گۆرانییە کۆنانەش بەرگیان نوێ کرایەوە، وەک کۆرپەی تازە لە دایک بوو کەوتەوە بێشکەی بەزم و مۆسیقادۆست و کەیف خوازانەوە لەوەش زیاتر ئەمین ئاغا سەرەڕای شاعیری شارەزایێکی دەست درێژیش بووە لە (مەقام) بە قەدەر هەر ئوستادێکی بەناوبانگ لە زانستی مەقامدا، چەسپاو بووە، شاعیری لە لاییکەوە و مەقام شوناسی لەلایەکی ترەوە، هەردووکیان کە بە تێرو پڕی لە بەهرەی ئەمین ئاغادا کۆببوونەوە، ئاکاری شیرین و خنجیلەی ئەو بەزمانە بوون کە لای ئەو بەرپا دەبوون و لەو ڕووەوە بە تەرازووی هونەر، گەلێک سەنگینتر و نرخدارتر دەردەچوون لە بەزمی عادەتی کە لە جێگاکانی دیکەی کوردستان بەرپا دەکران.

ئەو دانیشتنە ئەدەبیانەی سەردەمی حاجی بەکرئاغا و ئاهەنگسازی دەوری ئەمین ئاغابوون، بەلای باوەڕی منەوە کە وای کردووە مەلایەکی زلی وەک حاجی مەلا عەبدوڵڵای جەلیزادە ببێتە پێشەوایەک لە فنونی مەقام ناسیدا، چونکە لە سەرەتای عومرییەوە و بەر لەوەی ببێتە جێ نشینی حاجی مەلا ئەسعەد زۆرجاران لەو دانیشتنانەدا بەشداربووە، دڵ و مێشکی بە گوزارشتیانەوە مەشغول بووە، بەڵێ مەجلیسی فەقێیان بێ گۆرانی و گەپ و دەنگی خۆش نییە، بەنسبەت حاجی مەلا عەبدوڵڵاوە کتێبخانەکەیشی کتێبی مۆسیقاو مەقامی تێدابووە، بەڵام گۆرانی و گوتن لە مەجلیسی پڕ تەقیەو زمان گرتنی فەقێیان شتێکە و لەرەی عود و کەمان لە کۆشک و تەلاری شاعیرێکی مۆسیقاردا شتێکی دیکەیە.

شاری کۆیێ بە گەز و گرێی چەرخەکانی لەمەوبەر و بەنسبەت تێکڕای شارەکانی کوردستان شار بووە، قەسەبچە نەبووە. بەڵگەییێکی بچووک بۆ ئەم ڕاستییە دێنمەوە لە کتێبی «قاموس الاعلام» کە لە ساڵی (١٨٩٨) لە ئەستەمبوڵ دەرچووە. بۆ مەبەستی بەیەکدی گرتن (مقایسە- مقارنە) لەم کتێبە شایەدی وەردەگرم کە دەربارەی گەورەیی و بچووکی ئەوسای هەولێر و کۆیەی داوە: بۆ هەولێر ٦٠٠٠ هەزار دانیشتوو، بۆ کۆیە ١٠,٠٠٠ هەزار دانیشتووی داناوە. دەبێ ئەوەش لەبیر نەکەین لەوە پێشتر کۆیێ گەلێک گەورەترو قەڵەباڵغتربووە. سەرژمارەی ناو کتێبەکەی (قاموس الاعلام) کاتێک کراوە کە تازە دەهات کۆیێ خۆبگرێتەوە لەدوای ڕشانەوەکەی (١٢٨١)ی کۆچی کە دەوەستێتە بەرانبەر (١٧٦٥)ی زایینیی. پێشتریش لە (١٢٤٦)ی کۆچی تاعوون کارێکی کردووە لە کۆیێ نوێژی جومعەی تێدا نەکراوە، واتە ٤٠ کەسی خەلقی شار لە مزگەوتی جومعەی ئەوسای کۆبوونەتەوە کە (نصاب)ی نوێژی جومعە بێبکێن. بەر لەو فەلاکەتانە تەنیا ئەو هێندەی شارەکە کە دەکەوێتە ناو شوورەوە لە ١٠,٠٠٠ هەزار کەسی زیاتر حەواندۆتەوە.

لە کتێبخانەی جەلیزادان کتێبێکی دەسنووس هەیە بە ناوی (الازکار للامام النواوی) بە خامەییێکی ڕەنگین و هونەرکار نووسراوەتەوە، لە کۆتایی کتێبەکە مێژووی نووسینەوەی هەیە و ساڵی (٧٧٦)ی کۆچی بەرامبەر (١٣٧٤)ی زایین، واتە پێش نزیکی (٦٣٢) ساڵ نووسراوەتەوە خۆشبەختانە ناوی خۆی و نشیمەتی بە ڕەوانی دەنووسێ (خضر بن عمر الكويسنجقلی موطنا) کە ئەمە خۆی بەڵگەیە لەلایەنی مێژوویی ڕووتیشەوە

ئەوەمــان تێــدەگــەیەنێت کــە نــاوی (کــۆی سنجــاق) لە حوکمی عوسمانی کۆنترە!

جــا لەوســاڵانەی دوایی لە پاشکۆیەکی ڕۆژنامــەی (الثورە)ی بەغدادا، گوتارێکی دکتۆر (مستەفا جەواد)م خـوێندەوە (بەر لە مـەرگی بە چەن مـانگێک) لەسـەر مەقامی عیراقی، لە ئاخەلیوەی ئەو گوتارەدا باسی دوو کـەس دەکـات کـە لە ڕێگەی ئەوانەوە زاراوەی فـارسی ناوی مــەقــامــەکــان بەرەو ڕۆژئاوای وڵاتی عــەرەب بڵاوبووەوە، بەنیسبەت دوومەوە دەڵێت (الجمال المشرقی خضربن عمرالکوردی) بێگومان ئەم مۆسیقارە هەمان خۆشنووسەکەی کتێبی (نواوی)یە، بەر لە (٦٣٢) ساڵ یەک لەدوو مۆسیقاری هەرە گەورەی ئیسلام، هونەرمەند و ڕۆشنبیرێکی کۆیی بووە! بەر لەوەی گوتارەکەی (دکتۆر مستـەفـا جەواد) ببینم مـەعلومـاتی ئەوەم هەبوو لەو (٢٠٠) ســاڵەی چەرخی نۆزدەم و هەژدەمــدا کــۆیێ شارێکی ئاهەنگ دۆست و مۆسیـقا ساز بووە، مەلای گـەورە دەیفـەرمـوو: لە کـوردسـتــانی ئێــرانێ گــۆرانی پەیدادەبوو، لە سلێمانی تەوش و تراش دەکرا، لە کۆیە چەرخ دەدرا! بەڵام بەداخەوە تەفسیلاتی ئەو وتووێژانەی باوکم بیر نەماوە تاکو بۆ خوێنەری کوردی دەور تەسلیم بکەمەوە، بەڵام بایی ئەوە یارمەتی بەیەک گەیاندنەوەی ڕابردوو و ئێستاکەی کۆیەمان بدات، قسەکانی لەگوێم دەزرنگێنەوە کە ئوستادی خۆی و باوکی و ئەمین ئاغا و باوکیشی لە مەقام شوناسیدا، میراتێکی یەکجار کۆنی کۆیە بووە، هەرچەندە ئەڵقەکانی نێوان سەدەی چواردەم، کە ڕۆژگاری جەمال مەشریقییە، لەگەڵ سەدەی هەژدەم کە مـەعلومـاتی من لە ڕێی باوکـمـەوە دەیخـوێنێـتـەوە، ئەوئەلقانە لە زنجیـرەی پیشـەی مۆسـیـقـاسازی کـۆیە بەنادیاری مــاوەتەوە، زەکــایەکی زۆری ناوێ بزانرێت زاهیـرەی مـەقـام شـوناسی ڕۆژگـاری سـەردەمی حـاجی قــادری کــۆیی، لەکــۆیە نەوەی بێگومــانی جـەمــالی مەشریقییە. با ئەوەش لێرەدا بخەمە سەر تێکڕای بابەتی گۆرانی و مـەقـام لەکۆیە، کـەوا بەڵگەیەکی بەهێـز و بۆ ڕەسەنی ئەم پیشەیە لە مەفتەنی حاجی قادر لەوەدا دێتە دەست کە موسوڵمان و گاوری کۆیە لە مەقام شوناسیدا هاوڕێ و هاومـەشـرەب و هاو مـەجلیس بوون، جیـاوازی ئایین لەم مـــــەیدانەدا بـایی تۆزقــــاڵـێک خـــۆی بەدەرنەخسـتـووە، بۆ خـۆم دیومـە گـۆرانیـبـێـژی گـاور لە مەجلیسی (ئیجازە)ی مەلایان لە مزگەوتی گەورەی کۆیە بۆ مـاوەی دووردرێژ گـۆرانی گـوتووە! لەکـۆیە لەنێـوان گاورەکان چەندین مـەقامزان و گۆرانیبێژ هەڵکەوتوون و لە موسـڵـمانەکـانیان تێپـەڕاندووە. بەڵگەیەکی بەهێزی دیکەش بۆ ڕەسەنی و کۆنینەی پیشـەی مەقام شوناسی لە کۆیە ئەوەیە کەوا نەک هەر ئاغا و خاوەن کۆشک و تەلار و مەلا و خوێندەواری هێژا شارەزای مەقام بوون، بەڵکو لەجـەرگـەی مـیـللەت و لەنێـوان ڕیزی کـەسـەبەی کـۆیە مــەقــامــزانی ئەوتۆ پەیدا بووە و هەڵکەوتووە، ڕەنگە لەکــوردســـــتــانا هاوتای کــەم بووبێت! نموونەی هەرە پێشکەوتوو لەم مەیدانەدا، خوالێخۆشبوو (حاجییە گـەورە) بوو. حـاجـیـیـە گـەورە مـەقـام زانێکی زل بوو، تیایدا ئوستاد بوو، لە ئوستادیشی زیاتر عاشقی مەقام بوو؟ خولیای مەقام ئۆقرەی لێ هەڵگرتووە، بەم لاو بەو لایدا گـێـڕاوە، لە تەمـەنی گـەنجـیـدا چۆتە (مـووسڵ) مەقامزانی بەناوبانگی ئەو کاتەی شاری مووسڵ (مەلا عـوسـمـان)ی دیوە، دواتر لە تەمـەنێکی کـامـڵـتـر چۆتە حەلەب و شام، لەگەڵ (سەید دەرویش)ی گۆرانیـبێـژ و مـەقـام شــوناس و ئاوازدانەری ناوداری (مـیـســر)یش دیدەنی کردووە! بەو گەشتانەی کوردستان و ئێران و ئەو وڵاتانەی عـەرەب، هەمەجۆرە مەقامەکانیی کلاسیک و ناوچەیی هەرێـمـەکـانی عـیـراق و سـوریا و مـیـسـر و کـوردسـتــان و ئێـرانی، لە ناو دڵ و سـەرزمـانی خـۆیدا، کـۆکـردۆتەوە و پەراوێزی مـەقـام شـوناسی خـۆی لەهی غەیری خۆی فراوانتر کردووە.

بەڕاســـــتی و بەبێ هیچ پێچ و پەنا و لێـــــزیاد و کەمکردنەوە، پەیدابوونی مـۆسـیـقـاڕی وا زل لە جـەرگـەی جـەرگی زێدە خـوێندەواری و گـەشـەداری و گـەورەیی و داراییــەوە هەڵدەســتێ: جــێـگەی بچــووک و هەژارو نەخــوێندەوار، هەرگــیــز نابێ بە بێـشـکەی هونەر و مۆسیقا.. نایان ژیێنێت... هەر پێیان ئاوس نابێت تا بیـان ژیێنێت یاخود نا! گۆرانی گوتنی دەنگ خۆشێک شتـێکە و دانانی کـتـێب لەسـەر مـۆسـیـقـا و شـۆرەت پێوەرگرتنی، شتێکی یەکجار جیاوازە.

مام قادری حەمامچی- ناسراو بە قالە کەچەڵ

پێم گـــوت: کـۆڕی گـۆرانی گـوتنت بە زۆری لەگـەڵ چ کەسێکدا بوو؟

گوتی: لە مەولود یان بووک گواستنەوەکاندا، کۆڕمان دەبەست.

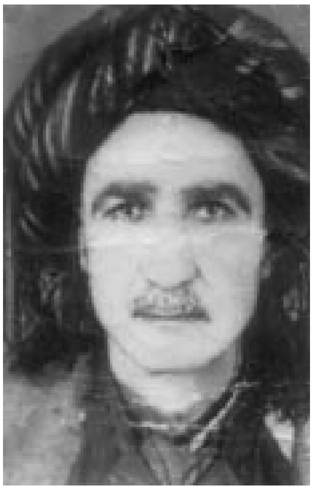

مام قادری حەمامچی

گوتم: ئەوکەسانە کێ بوون؟

گوتی: سێوە، مەلا ئەسعەد، حەمەدەمینی کەبابچی (گۆجە)، عەبدوڵڵای کوڕی پلکم- خەفاف بوو لە قەیسەری کۆیە ئەمری خوای کردووە، سۆفی محەمەد (سەرەخۆرە) ئەهلی زەوق بوو هەردەم لەگەڵمان بوو، بەڵام نەیدەگوت، بەڵکو حەزی دەکرد دانیشێت و گوێ بگرێت.

گوتم: (مەلاسەلمان) چۆن لەگەڵ (عەبدولئەحەد جەردیس) دەهاتن بۆ کۆیە؟

گوتی: (سەعدی ئاغا) لەکۆیە چایخانەی هەبوو، دەچوو بە پارە دەیگرتن و دەیهێنان بۆ کۆیە، (٥-٦) کەس بوون (سمایل ئەمین و سەید ئەحمەد)یان لەگەڵ بوو (کاویس ئاغا) لاوکی دەگوت، ئێمەش دەمان گوت، ئەوە پێش ساڵی (١٩٤٠) گۆرانی عارەبی دەگوترا لەو چایخانەیەدا کورسی بەبەر نەدەکەوت! کەسێکی دی هەبوو (سەعیدی قادری مەلا وەیسی- ئەو پیاوە دەنگخۆش نەبوو، بەڵام حەزی لە دەنگی خۆش بوو)، ساڵێکیان (سەعدی ئاغا) (کاوێس هەرکی) بە پارە گرتبوو، بێت لە چایخانەکەیدا لاوک بڵێت، ئێمە لەگەڵ (سەعدی ئاغا) و (ئەحمە خێڵ) و (سەلیمی فەقێ ئۆمەری) چووین بەرەو پیری (کاویس ئاغا)، شایانی باسە بەفرێکی باشیش باریبوو، کاتێک لە ڕووباری (جەلی) پێک گەیشتین، (کاوێس ئاغا) لەوبەری ڕوبارێوە، لاوکی (سوارۆ)ی لۆ هەستا، ئەمنیش دوو دەمانچەم بەسەردا هاویشتن! دوایی هاتینە کۆیە، ئەو شەوە لە ماڵی سەعدی ئاغا، تا بەیانی نەنووستین و کردمانە بەزم و ڕەزم!

دیسان مام قادر گوتی: «ئەحەی ناسر» دەهاتە کۆیە، بۆ لای (حاجییە گەورە- حاجی محەمەد) ئەمەیانم نەدیتووە بە چاوی خۆم بەڵام (عەبەی چایچی)م دیتووە، دیسان گوتی: باوکی (سەمەد)ی چاوەشیش واتە (مەمەند) کە زوڕنای هەنبانەی لێداوە، مام قادر (مەبەستی لە ئامێری- قیرب)ە کە زوڕناکە لە جیاتی دەم بەهەمانەیەک فووی تێدەکرێت و هەمانەکەش بە بن قۆڵی موزیکژەنەوە، گرێ دراوە هەر کاتێک هەنبانەکە بەتاڵ بێت، بە فوو پڕ لە هەوا دەکرێتەوە، ئەم ئامێری (قیرب- زوڕنا هەمبانە) وەک بیستوومە لە ئەسڵدا هی میللەتی (سکۆتلاند)ەو لە زۆر وڵاتیش لە (جوق- تیپی موزیکی سوپا)دا بەکاردێت.

هەر دەربارەی پرسیارەکانی من سەبارەت بە ئامێرەکانی موزیک، کە لەسەردەمی منداڵی مام قادر هەبوونە، گوتی: سەردەمی منداڵیم و تا ئەمڕۆش ئامێری شمشاڵی ئاسنم بەدەست شوانانی خۆمانەوە دیوە، ئامێری (دومبەرەک)یش لەکاتی بووک گواستنەوەدا دەکوترا (لێدەدرا)، هەروەها ئامێری (تاس مەعرف- سەرنج)یشم دیوە، ئەمەی دوایی زۆرتر لەناو (دیانەکان- لەکلێسای کۆیە و کلێسای گوندی هەرمۆتە)دا دەدیترا، هەروەها لەکۆیە سەردەمی کۆن ئامێری (دووزەلە- کە بە قیر و بنێشت پێکیەوەی دەلکێنن)م دیوە، ئەم ئامێرە بەهۆی دوو پیکەوە کە دەخرێنە ناو دەمی دوو قامیشە بەیەکەوە لێکنراوەکان، دەژەندرێت.

تێبینی:

ئەم چاوپێکەوتنە لە شاری کۆیە ڕێکەوتی (١٦/١٠/١٩٧٩) ئەنجامدراوە، گەر هەڵە نەبم، مام قادر ساڵی (١٩٠٧) لە شاری کۆیە هاتۆتە دنیاوە و لە (١٩٨١/٥/٢)یشدا، کۆچی دوایی کردووە.

پێداچوونەوە بە بیروبۆچوونی هەندێ لەوانەی لە بارەی سیاچەمانەیان نووسیوە

دارا محەمەد عوسمان
(سلێمانی)

(١ - ٢)

ئێمەی کورد زۆر پێویستمان بە لێکۆڵینەوەی قووڵ هەیە سەبارەت بە سیاچەمانەوە، ئەو بیروبۆچوونانەی توێژەرەکان یان نووسەرەکان لەم بارەیەوە نووسیویانە، هەریەکەیان بۆچوونێکی تایبەتی خۆی هەیە و هەریەکەیان جۆرە خوێندنەوەیەکی تایبەت بە ئاوازی بەرزە چڕین هەیە، کە پێویست دەکات بەباشی لێی بکۆڵرێتەوە.

ئەم بابەتەش پەیوەستە بە دەڤەرێکەوە، کە مەڵبەندی لە دایکبوونی ئاوازەکەیە یان ئاوازەکانە. دیارە بیروبۆچوونی ئەو نووسەرانە دەکرێت بە دوو بەشەوە. بیروڕای یەکەمیان پەیوەستە بە نووسەرانی زێد زادەی کوردستانەوە، ڕای دووەمیشیان پەیوەستە بە بۆچوونی نووسەرانی بیانی یان نەتەوەکانی دیکەوە کە زێد و زێدزادەیان کوردستان نییە.

ئەم بابەتە پێویستە فرە بە جوانی لێی بکۆڵرێتەوە و توێژینەوەی مەیدانی بۆ بکرێت، تاوەکو باسەکە دوو شێواز وەربگرێت، ئەویش ڕێگەی ئەدەبی و هونەرییە، ئەوی دیکەیان ساغ کردنەوەی بۆچوونەکانە بەشێوەیەکی زانستی، تاوەکو فەرهەنگ و کولتوور و کەلەپوورمان بە چەواشەکاری نەنووسرێت. ئەو گەڕیدانە کە هاتوونەتە کوردستانەوە زۆر بە وردی نەچوونەتە نێو بابەتەکەوە، ئەوانەش هەرچییان وتووە، دەقاودەق نووسیویانەتەوە. ئەمە کارێکی باشە، بەڵام ساغ کردنەوەی گرانە، چونکە مەرج نییە، هەموو بۆچوونێک ڕاست بێت، یان بیروبۆچوونێکی بێ بەڵگە، شێوەی زانستی خۆی وەرناگرێت. جێی ئاماژەو وتنە لەوەتەی گۆڤاری «ڕامان» هاتووەتە مەیدانەوە، زیاتر بابەتی سیاچەمانەش پەرەی پێ دراوە و بیروبۆچوونی نووسەرانی سەبارەت بەم هونەرە

یەکلایی کردووەتەوە، ئەمەش بیرو هۆشیاری نەتەوەیی فراوان دەکات. بە بۆچوونی خۆم ئەگەر ڕاگەیاندن نەبێت، یان گۆڤار و کتێب نەبێت، با نووسەر و هونەرمەند هەبن، کە نووسینیان بڵاونەکرێتەوە، ئەوە بوارەکە پێشناکەوێ و نابووژێتەوە، یان وەک درەختێکی لێ دێت کە پێویستی بە ئاو هەبێت، ئاوی نەبێت وشک دەبێت. زانست و ئەدەبیش وەک درەختێکی بەردار وایە، ئەگەر کرداری پێ نەکرێت. وەک درەختی بێ بەر وایە، کە کەڵکی نابێت. هەروەکو مەلا خدری ڕوا فەرموویەتی:

(عیلمەن چوون درەخت عەمەل سەمەرەن
عیلمی بێ عەمەل باغی بێ بەرەن)

کەواتە دەبێت زانین کەڵکی هەبێت، نووسین بە شێوازی زانستی بڵاوبکرێتەوە بۆ ئەوەی خانەی خۆی وەربگرێت، ئەو دوو بوارەش دەبێت ڕەخنەی زانستی لەپاڵ بێت، تا بوارەکان لەنگەری خۆیان وەربگرن و نووسین قاڵبی تایبەتی خۆی هەبێت، بۆ ئەوەی نووسەران بەرهەمی خۆیان بەچاوی ڕەخنەگرانەوە بنووسن و دەقی ئەدەبی شێوازی خۆی وەرگرێت، پێویستە توێژینەوەی مەیدانی بکرێ، باسی سیاچەمانەش کە ڕەگ و ڕیشەی لە هەورامانە و هەورامانیش زێد زادەی کوردستانە- کەوایە ئەو بیروبۆچوونانە کە دەنووسم دەبێت بە ڕاسپاردەوە، وەک خۆیان ئەو بۆچوونانە بە ئەمانەتەوە بنووسمەوە، دیارە ئەو ڕاوبۆچوونانەش ڕای خۆمی لە بارەوە دیاری دەکەم، دواتر با خوێنەر خۆی دادوەر بێت و بابەتەکە هەڵسەنگێنێ. مەرجیش نییە بەپێی زنجیرە بۆچوونەکان بنووسمەوە، جاری وا هەیە ڕاوبۆچوونی یەکێک پێش دەکەوێت یان دوا دەکەوێت، گرنگ ئەوەیە بۆچوونەکان بەلایە ڕاستەکەیدا ساغ ببێتەوە. ساغ کردنەوەش هەر ئەوە نییە توێژینەوەی مەیدانی بۆ بکرێت، بەڵکو پێویستە دەزگایەک هەبێت یارمەتی ئەو توێژەرەوانە بدات. هونەری کوردستان لە چوار قوتابخانەی ڕەسەن پێکهاتووە، کە ئەمانەن: قوتابخانەی سیاچەمانە و بەشەکانی، دووەم هۆرە و بەشەکانی، سێیەم لاوک و بەشەکانی، چوارەم حەیران و بەشەکانی. بابەتەکەی ئێمە سیاچەمانەیە کە ڕاوبۆچوونی نووسەر و هونەرمەندان نیشان دەدات، کە بەشی زۆری ئەو بابەتانەن کە بەدەستی من گەیشتوون، یان لە گۆڤاری (ڕامان)ی ئازیز و چەند کتێبێکدا بڵاوکراوەتەوە و بە چاپ گەیشتوون.

پێش ئەوەی باسی ڕاوبۆچوونەکان بکەم، کەمێک ئاوڕ لە مێژووی لە دایک بوونی سیاچەمانە دەدەینەوە، لەناو مێژووی هەوراماندا. محەمەد ئەمین هەورامانی لەلاپەڕە «٤٩»دا دەڵێ: (ئاریان واچەکان) کە بۆ یەکەم جار پێش هەمووو شتێک دروست کردنی هەرهۆزێک و کیشوەرێک لە ئاڤێستادا (ڤەندیداد فەرگەردی یەکەم) بە ناوی (ئاهورامەزدا)ەوە وەها هاتووە، کە ناوچەی «ئاریان= ئاران» پێش هەر ناوچەیێ، یان وڵاتێکی دیکە دروست کراوە، بەڵام ئەم گەلە هەر تەنها، نەناوی (ئاریی=ئێریان ڤاچ= ئاریان واچ= ئاریان واچ)ەوە ناودەبات. بەم کورتە مێژووەی سەرەوە، ئەوەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە کە هەورامان زێدزادەی سیاچەمانەیە، چونکە موغەکان، یان ڕابەرانی ئایینی زەردەشتی ئەم ئاماژەیان بە سروودی (گاتەکان) فەرمووە، ئەمەش بەڵگەی بوونی ئەوە دەسەلمێنێ کە هونەری سیاچەمانە، کۆنترین هونەرە لەم ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستەدا. حەمە ئەمین هەورامانی، هەر (لە مێژووی هەوراماندا) لە بارەی سیاچەمانەوە دەفەرمووێ: وشەی سیاوچەمانە، وشەیەکی ناساکارە و پێکهاتووە لە چواربەش، یەکەمیان وشەی (سیاو)ە کە بە واتای ڕەش هاتووە، بەشی دووەمی وشەی (جام)ە یان (یامە)، کە بە واتای (کراسی دەرەدامان) هاتووە و بەشی سێیەمیشی، بریتییە، لە (دامان)، کە بە واتای داوێن، قەراغی شۆڕ، یان پایینی پێ هاتووە، ئەوجا پاشبەندی (ە)ی کۆتایی، کە ئامرازێکە بۆ (بەناوکردن) بەکاردێت، ئەمە لە ڕووی زمانەوانییەوە واتای وشەکان نووسەری باسەکە فرە بە جوانی بۆی چووە. دیسان دەڵێ: وشەی ناساکاری، (سیاوچەمانە) باری سواری ئەو وشەیەیە، کە بە واتای (کراسی ڕەشی دەرەدامان) هاتووە، ئەم جۆرە کراسەش، تایبەتی بووە بە پێشەوای ئایینی زەردەشتی سروود بێژەوە، بۆیە بەو ناوەشەوە ناوبراوە، بە تایبەتی سەروکلاوەی ئایینی ئیسلام، شایانی باسە کە سروودەکانی ناو (کەنیسە) جۆر بەجۆرەکانی مەزهەبەکانی ئایینی مەسیحی (عیسایی) تارادەیەکی زۆر ئاوازی جۆرەکانی سیاوچەمانەیان تێدا ڕەنگیان داوەتەوە و لە زۆر ڕووەوە لە ئاوازی فەهلەویان، یان (ئاورا من) دەکەن. من خۆم لەگەڵ بۆچوونی، ئەم

ڕاوبۆچوونەم، بەڵام لە ڕووی زمانەوانییەوە (و)ەکە، کەوتووەتە میانەی هەردوو وشەکەوە، کە یەکێکیان واتای وشەی (سیا)یە کە ئاوەڵناوە. وشەی (چەمان)ەکە ناوە، ئەم ناوەو ئاوەڵناوە، ئەو (واو)ە بەستوونی بەیەکەوە، وشەیەکی لێکدراوی نوێی دروست کردووە. بیروڕاو بۆچوونێکی دیکە لە مێژووی مۆسیقای کوردیدا، کە حەمەی حەمەباقی دەڵێ: هەر لە بواری ئاوازگەلی سروودەکانی گاتاو ئایینی زەردەشت- دا بە خۆشییەوە ئەڵێین ئەوەندەی وەک نموونە و شوێنەواری ئەو ئاوازانە، بەشێک بن لە ڕەسەنترین ئاواز و گۆرانی دێرین و زیندوومان. ئاوازی هۆرە و سیاچەمانەیە، شایانی باسە ئەو نامەیە، کە حەمە ئەمین هەورامانی بۆ حەمەی حەمەباقی لەبارەی (سیاوچەمانەوە) ناردوویەتی هەر هەمان بۆچوونی هەورامانییە، بەڵام هەردوو نووسەرەکە باسی بەرزە چڕیان نەکردووە، تەنها فەرموویانە ئاوازی (سیاوچەمانە). هەروەها حەمەی حەمە باقی دەڵێ: ڕەنگە تەمەنی گۆرانی کوردی زۆر لە پێش واژەی گۆرانیشەوە بێت، چونکە پەیڕەوانی (ئەهلی حەق) بەو شیعرە دەبڕگەییانەی خۆیان، کە لە جەمخانەکاندا بە ئامێری تەنبوورەوە ئەیخوێنن، ئەڵێن سروودی یارسان، یان ڕازو ئەوەی کە لە جیاتی سروودیش بەواژەی گۆرانی بەسەریاندا براوە. خەڵکانی دەرەوەی ئەهلی حەق، ئەو ناوانەیان لەو سروود خوێندنانەی ئەهلی حەق ناو ناوە، ئەگینا خۆیان بە پێودانی سروودی گاتاوبە چاولێکەری، لەو کارەی خواپەرستی پەیڕەوانی زەردەشت کاری تێکەڵکردنی شیعر و مۆسیقای خۆیان ناو ناوە سروودی (یارسان)، ئەو پەیڕەوە دینیانە بە ڕای خۆم هەر هەموویان زادە و زێدیان ئایینی زەردەشتییە، ئیدی چ کاکەیی بێت، یان ئەهلی حەق، ئەو سروودانەش هەر ئاوازی بەرزەچڕن، کە ئەو پەیڕەوانە دەیخوێنن چ لە ئاتەشکەدەی زەردەشتی و جەمخانە و بنکەی لالش و...تاد. ئەمەش ئەوەمان بۆ دیاری دەکات کە مۆسیقای کوردی بناغەی ڕەسەنی خۆی هەیە. لە گۆڤاری (ڕامان)ی ژمارە «٦٨»دا، مامۆستا ئەنوەر قەرەداغی دەڵێ: سۆز و مۆرکی ئەوێ وەردەگرێت، ئەوەی گوێی لە سیاچەمانە و گۆرانی چەپڵەی هەورامان بێ، ڕەنگدانەوەی لە ناخی ئەوکەسەدا دەبێت بەو شێوازە حەز دەکات، ئاواز ببیستێ). کەواتە هەر زاراوەیەک یان هەر شێوە دیالێکتێک تایبەتمەندی خۆی هەیە.

هەر شێوە زمانێک مۆرکی خۆی هەیە، بەڵام تەماشا دەکەی ئەوانەی کە لەسەر سیاچەمانەیان نووسیوە، هەر دەڵێن: گۆرانی، گۆرانیش لەسەردەمی پەیدابوونی ئایینی ئیسلامدا پەیدابووە. لێرەدا پرسیارێ دێتە پێشەوە ئەویش ئەوەیە کاتێک وشەی گۆرانی لەسەردەمی ئایینی ئیسلامدا پەیدابوو، ئەی بە سیاوچەمانەیان دەگوت چی؟ بێگومان ئەوکاتە بە سیاوچەمانە یان دەگوت؛ ئاوازی بەرزە چڕ. لەسەردەمی زەردەشتی پێغەمبەردا. ڕاوبۆچوونێکی تر کە ئەویش بەڕێز جەلیل عەباسی لە گۆڤاری «ڕامان»ی ژمارە ٤٥دا نووسیویەتی! سیاچەمانە (٣٧٤٠) ساڵ بەر لەئێستا گیانی بە بەر (گاتا)کانی (زەردەشت)ی پێغەمبەردا کردەوە و پاش (٢٣٢٠) جار چڕینەوە لەژێر تەپ و تۆزی ڕەشەبایەکدا نووقم بوو، کەچی (یووسف ئاسکە)یەک تۆزەکەی سڕییەوە و، وەک گوارەی زێڕین کردییەوە بە بەر نەرمەگوێی مێژووی لەمێژینەی مۆسیقای ئاهوورابیدا و پاش ئەویش تەنیا (ئوسمان هەورامی) توانی ببێتە باخەوانی دەست ڕەنگینی ئەو باخە ڕازاوەیە، هەر ئەویش بە وتنەوە و لق و پۆپ لێکردنەوە، لە زیانی نەمان پاراستی و گەیاندییە لووتکە و هەر بۆیەش خەڵاتی (باوکی سیاچەمانە)ی پێ بەخشراوە. کە هەر شیاوی خۆیەتی، چونکە گەر باوکی سیاچەمانە، واتە ئوسمان هەورامی نەبوایە، ئێستا بۆشاییەکی گەورە لە گەنجینەی کەلەپووری کوردیدا ئازاری دەدایین و ئەویش نەمانی- سیاچەمانە- ئەم چریکە ڕەسەنە ئاهوورابییە- بوو هەر بۆیە ئێستاش و تا دواساتی مێژووی مۆسیقاش، وشەی سیاچە، هەر لەگەڵ ناوی (ئوسمان هەورامی)دا، ئاوێتەیە و لێک جیانابێتەوە. ئەم ڕاوبۆچوونەی مامۆستا جەلیل عەباسی ڕاستییەکی بەڵگە نەویستە.

ئەگەر هونەرمەندی گەورەی هەورامان (ئوسمان، کێمنەیی، هەورامی، گەچێنەیی) نەبوایە ئەوە ئەم ئاوازە بەرزە چڕە، وەک گوڵ سیس ببوو. هەڵبەتە پێشتر سیاچەمانەبێژ هەبوون، بەڵام ناویان ئاوێتەی گڵ بووە. بۆچوونێکی دیکە هەیە ئەویش هونەرمەند ئوسمان هەورامی، کێمنەیی، گەچێنەیی، کە هەرسێکیان نازنازی هونەرمەند ئوسمانن. ئەوەتا لە گۆڤاری ڕامان-ی ژمارە (٤٥)دا دەفەرموێت: هەروەک دەزانین سیاچەمانە هەر

لەگەڵ ئاڤێستا و سروودەکانی ئاهورامەزدا-دا هاتووە. دەتوانم بڵێم سیاچەمانە بەشێکە لە هۆرە، کە ڕەسەنترین چریکەی ئاهوورایی بێ، ئەم ئاوازە ڕەسەن و دڵبزوێنە، بەرە بەرە هاتووەتە پێش و دواتریش زۆربەی ژن و پیاوە بەزەین و هونەرمەندەکان وتوویانەتەوە، تەنانەت بۆ خۆشیان ئاهەنگیان داهێناوە. هەروەها لە هەمان سەرچاوەدا دەفەرمووێت: بنەماڵەی ئێمە چ ژن و چ پیاو هەموویان دەنگ خۆش بوون و بە سیاچەمانە گۆش کراون. کەوابوو دەبێ زمانیشم، هەر بە گۆرانی کردبێتەوە. هەروەها دایکشم، کە (مریەم خان)ە، زۆرجار سیاچەمانەی چڕیوە، کە ئێستا تەمەنی ٩٨ ساڵە). دیارە ئاووهەوای گوندی کێمنەی ئازیز، زۆر سازگارە بۆ چڕینی ئاوازی بەرزە چڕی سیاچەمانە، نەبوونی هۆکارەکانی دەنگ و ڕەنگ وای کردووە، کە زۆربەی ئاوازدانەر و ئاوازە بەرزە چڕەکان، کە کاتێ کیرۆسینی دەکوژێتەوە، ئا ئاواش زۆربەی هونەرمەندانی چرای ژیانیان بەبێ تۆمار کوژایەوە، هەروەها شێوە دیالێکتی هەورامان، یان شێوەزاری هەورامی ڕاستەوخۆ لە ئاڤێستاوە هاتووە، بۆیە لە هەموو شێوە دیالێکتەکانی دی، زیاتر، ڕەسەنایەتی خۆی پاراستووە. دیارە هەورامانیش ئاوازەکانی سیاچەمانەی وەک بەرهەمی هەزاران ساڵەی خۆی بەزەریفی هێشتووەتەوە و جوغرافیای سیاچەمانە، ئاریان ڤاچەکان ماد و ئاڤێستا و چوارەم هەورامانی دەلال دێننە کایەوە.

بیروبۆچوونێکی دیکە کە ئەویش هونەرمەندی دەنگ خۆش و شمشاڵ ژەن، دەهۆڵ کوت، زوڕناژەن، هونەرمەند [جیهان بەخشی غەفووری] ئەم کاکە (جیهان بەخش)ە، لە گوندی دەرەی مەڕ، سەر بە هەورامانی باشوور لە دایک بووە، لە دایک بووی ساڵی (١٩٣٥) زاینییە لە گۆڤاری ڕامان-ی ژمارە ٦٣ لە بارەی سیاچەمانەوە دەفەرمووێت! سیاچەمانە حیسابی جیایە، ئاوێنەیەکی پاک و بێگەردە ئێمە تیایدا هەناسەی زەردەشت بە ئاسمانی گاتاکانەوە دەبینین. سیاچەمانە مێژووی دێرینی پڕ شانازی هەبوونی خۆمانە، بیرو هزرمان بۆ دەخوێنێتەوە، ڕابردووی پڕ بەختەوەری و ئاستی بەرزی پێشکەوتنی شیعر و هونەری مۆسیقاو زانستی بیرمەندەیی گەلەکەمان بە ئاشکرا دەردەخات، بریا دەمتوانی بەشێوەی زانستی لە بارەی ئەم بابەتە بکۆڵمەوە و بیسەلمێنم، بەڵام بەداخەوە ناتوانم، هەر تەنیا پشت بە بیروڕای خۆم و دەلیلە تەقلیدییەکان دەبەستم. ئەگەر ناشتوانم زۆرتری لەسەر بڕۆم. ئەوە مەزنایەتی و قووڵی سیاچەمانە پیشان دەدات. شایانی باسە دایکی ئەم هونەرمەندە، کە ناوی (نازەنین خان)ە، فرە دەنگی خۆش بووە، بەڵام هەروەک ئاماژەم بەوە کرد. نەبوونی تۆمار گڵکۆی هونەرمەندانی هەورامانی نامۆ کردووە، هەروەها ئەمەش ئەوە دەردەخات، کە هەورامان سەرچاوەی عیشق و ئەوین، ڕێگەی داوە بە ئافرەتان گۆرانی بڵێن، واتە سەربەست بوون، بەڵام سەربەستی ڕاست و دروست بۆچوونێکی دیکە لە گۆڤاری ڕامان-ی ژمارە ٤٧دا کە هونەرمەند (فەتحوڵڵای ئەمینی) دەفەرمووێت: (ئەگەر بە وردی تێفکرین) تێدەگەین مۆسیقای بێگانە بە تەواوی بەسەر هەستی ئێمەدا زاڵ بووە، تاڕادەیەک شمشاڵمان وەلا ناوە. هونەری هەرە بەرز و مەزنی (سیاچەمانە) فەرامۆش کراوە و ئەو هونەرمەندانەش کە (سیاچەمانە) دەچریکێنن لە ڕیزی تایبەتی خۆیان بێبەش کراون. هەندێ خوا نەناسیش بوونەتە زوڕنای بێگانە و هەر ڕۆژە بۆ بیانوویەک دەگەڕێن، کە هونەری ڕەسەن و هونەرمەندی ڕەسەن سەرکوت بکەن. ئەم بۆچوونە فرە بە جوانی پێکاویەتی، دیارە قەدری زێڕ لەلای زێڕنگەرە.

ئەگەر ئێمەی کوردستانی، لە کوردستانی مەزندا بایەخمان بە هونەری ڕەسەنی خۆمان بدایە، ئێستا لە جیهان بە کوردستانیان دەوت هونەری بەرز و بەنرخی هەیە. هەرچەندە ئەمە لە بناغەدا ڕاستە، بەڵام نەزانینی خۆمان، کەم بایەخدان بەم هونەرە دیارە قافڵەکەمان لەنگ دەبێت. ئالێرەدا پێویست دەکات بەهێنانەوەی ئەو هۆنراوەیەی (مەولەوی)، کە فەرموویەتی:

وەبازا ڕەوا وەبابگ بێ شەرم
مەگێڵاو مەوات وەزایڵەی گەرم
بازاڕش کەساس ڕای بەندەرش بەند
کەس نمەواچۆ سەرمایەش بەچەند
مایەم نا ڕەواج دەروونم تەنگەن
قافڵەم تاقام قیامەت لەنگەن

بێ بازاڕی، بێ زایڵەیی، بێ بەندەری، بێ پڕوپاگاندەیی (میدیایی و نەبوونی بیروهۆش)ی

نەتەوەیی، بێ جاڕدانی، بێ بڵاوبوونەوەی هۆش و هۆشیاری، کەم دەرامەتی وای لە هونەری ڕەسەن کردووە، کە کەم بایەخی پێ بدرێت، ئەگەر ئێمە خۆمان هەبین، ئەگەر دەنگمان یەک بێ، ئەگەر دەروونمان خاوێن بێت، ئەگەر بۆچوونی خۆمان یەک خەین، ئەوە کاروانی هونەریمان مایەپووچ نابێت، بگرە دەنگی کاروان و زرەی زایەڵەی تەنبووری ئەهلی حەق و ئێزیدییەکان و کاکەیی و یارسان و زازایی و زەنگنە و ئەردەڵانی و هەورامانی گیانی پاکی هونەرمەند شاد دەکەن. ئەوەی کە مەولەوی فەرموویەتی مەگەر تەنیا هەر خۆی ئەوەی فەرموویێت، قافڵە و بازاڕ کەساس بوون و بێ دەنگی وای کردووە، کە دەنگی مەولەوی وا بەو شێوەیە بەرز بێتەوە. ئەو هۆزانە پەنجەییانە، ئەو هونەرە ڕەسەنەی (کنالەیل)ی سیاچەمانەی (یووسف ئاسکە)ی زیندووکەرەوەی ئەو سیاچەمانەیە کە لەلایەن هونەرمەندان (ئوسمان کێمنەیی، جەمیل نەوسوودی، حەمە حسێن کێمنەیی) نرخ و ڕەواجێکی تری دەبێت. بۆچوونێکی دیکەی هونەرمەند حەمە حسێن کێمنەیی کە ئەویش لە گۆڤاری ڕامان-ی ژمارە ٤٨دا، دەفەرموویێت! چل ساڵی تەواوە من گۆرانی دەڵێم، لە خزمەتی سیاچەمانەدام، وەک پێشتر وتم بنەماڵەی ئێمە هەموویان گۆرانیبێژ بوون، هەروەها دەفەرموویێت: (مامۆسمان باوکی سیاچەمانەبێژانە یان ئاوازی بەرزە چڕانە). هەرچەندە ئوسمان هەورامی، حەمە حسێن کێمنەیی، جەمیل نەوسوودی، جیهان بەخش، فەتحوڵڵای ئەمینی، شەفیع کێمنەیی و چەند هونەرمەندێکی دیکە، سیاچەمانەیان چڕیوە، بەڵام ئەو ئاوازە بەرزە چڕانە خڕیان تۆمار نەکراون. یان هەندێ لە هونەرمەندە نەمرەکانمان، لە کاتی کۆچی دواییاندا کەس ناوی نەهێناون ئەمەش بە زیانی مۆرکی نەتەوەیی شکاوەتەوە.

لە گۆڤاری ڕامان-ی ژمارە ٥٦دا هونەرمەندی سەرکەوتوو تەوفیق دزاوەری دەفەرموویێت!! (هەموو بەزمەکان و بەتایبەتی هەموو سیاچەمانەکان، بەقووڵی کاریان کردۆتە سەر بیرو زەین و هەژاندوومیانن. زۆرجار گوێ لە گۆرانی غەیری هەورامی دەگرم، دەبینم لەسەر بنەماکانی ئێمە کاردەکرێت، واتە بنەڕەتی شتەکە لە ئێمەوە وەرگیراوە، ئەمەش مەزنایەتی هونەری ڕەسەنی ئێمە دەگەیەنێت. لە هەمان کاتدا هەندێ لاوی کەم ئەزموونی لای خۆشمان هەن، کە لاسایی ئەو لایەنە دەکەنەوە کە ئاماژەم پێ کردن، واتە لاسایی لاساییکەرەکان دەکەنەوە. دەبێ بڵێم، کە ئەوانە لە هونەر شارەزانین، هیچ بوونێکیان بەسەر هونەرەوە نییە. هونەرمەندی ڕاستەقینە و داهێنەر بناغەی تازە گەرییەکانی لەسەر سیاچەمانە دادەمەزرێنێ، ئەگەر وانەبێ ئەوە لە ڕەسەنایەتی خۆی لای داوە). بۆچوونێکی فرە جوانە، چونکە هەر هونەرمەندێ ڕێچکەی خۆی ون بکات و پەنا بەرێتە بەر هونەری بێگانە، ئەوە بێگومان لە هونەری خۆی نەگەیشتووە. هونەرمەند بناغە و مۆرکی ڕەسەنایەتی لەسەر زەمینەی خۆی و بوونی ئەو هونەرە کە هی نەتەوەکەیەتی، دەبێت وچان بگرێت، پەنا نەباتە بەر ئەو وڵات و ئەم وڵات، ئەمەش ئەوە ناگەیەنێ کە هونەرمەند گوشەگیر بێت، بگرە دەبێت زیاتر بایەخ بە هونەر بدات و زیاتر تێبگات، کاروانی هونەر گەیشتووەتە کوێ؟

لە گۆڤاری ڕامان-ی ژمارە (١٠٥) وتارێک لەسەر سیاچەمانە لەلایەن نووسەری پایە بەرز کاک «ڕەووف محەمەد پوور) بڵاوکراوەتەوە بەناونیشانی (ڕێچکەی عیشق و بزاڤی بوون لە هەرێمی سیاچەمانەدا) کە دەفەرموویێت: سەرنجم بۆ سیاچەمانە، پێداگری لەسەر تێکستەکانە، ئەو سۆز و ئاوازە مەحشەر ئەنگێزە، کە هێزی ژیان و زاووزێ بەرەنگاری وەسف و عیشق، لە وڵاتی وشە و هەرێمی کەلیمە و بەزمدا، ئارەقەی بەرینایی زەین و هزر و هەستی مرۆڤ دەکاتەوە، هزر، بیر، ئەندێشە بوونی گاتاکانە گیانی پیرانی هەورامان، پاراستنی دەقی هونەری و ئەدەبی کوردیمان هێنایە کایەی مایەی سۆز و ئەوینی خاوێن، کەواتە ئەم نووسەرە ڕاستی بۆچووە، سوار چاکە لەو مەیدانەدا هەر لە هەمان سەرچاوەدا دەفەرمووێ! (ناوەرۆکی سیاچەمانە لیپە لە هێما و بانگەشەی ژیان و بەردەوامی بزاڤ لەپێناو مانەوە و هیوا و بوون و عیشق.. ئەگەر سەرنجی ناوەرۆکی سیاچەمانە بدەین دەبینین، کە بە زۆری تاڕادەیەکی ئێجگار باڵا لە خزمەت غەریزەی ژیاندایە و بگرە بە دەگمەن ئاوڕ لە غەریزەی مەرگ دەدرێتەوە، کەواتە ئاوازی بەرزە چڕی هەورامانی گیانی نەریت و ئاوڕدانەوەیە بۆ پاشەڕۆژ، وەک واقیع ئاڵوگۆڕ لەگەڵ دەقەکان دەکات و هەناسەی سارد هەڵناکێشێ بۆ مەرگ،

بگره هیـواو دوارۆژ لە دەقی سیـاچەمـانەدایە. دیسـان دەفەرموویت: (سیاچەمانە وەسفی جوانییەکانی مرۆڤ و دەڤەر پێوەندییەکی رۆحی عـاتیـفی لەناخی مـرۆڤـدا، بوونیات دەنێت و ڕیشەی مرۆڤ بە ناخی کاکی دەڤەردا رۆ دەبات، بە باوەڕی من یەک لە هۆکـانی مـانەوەی کـولتـووری هەورامی و هەورامـیـیـەکـان بۆ ئەم تایبەتمەندییەی گۆرانی هەورامی؛ بەتایبەتی سیاچەمانە دەگەڕێتەوە!

(و لە هەنارەکێ ڕەنگشا کەردۆ سوور
میزاجی مدا بەرئاما چنوور)

بانگەواز و جـاڕدانی بەهارو مـایەی درەوشـانەوەی بوونە، لەنوێ بوونەوەی ژیانی مرۆڤایەتیدا، ئاوازی بەرزە چڕی سیـاچەمـانەش ئەو عـیـشق و سـۆزەی لە ئامـێـز گرتووە. بوونی دەقی خاوێن و دەستکاری نەکراو گەواهی ئەم بۆچوونانەیە. لە هەمـان سـەرچاوەدا دەفـەرمـوویت: (ئەگەر لای سۆفستاییەکان شەڕ شای هەموو شتەکانە و لای سۆقرات حەقیقەت ، ئەوە لە سیاچەمانەدا عەشق و خۆشەویستی دەبنە باڵا دەست و وەک مەلەکەی گۆرانی و سۆز و پاشایەتی دەکەن):

(تڵفەکەت گرەوۆ هۆرزە لوەوە
مەرحەبایم پەی چێش ژیرش کەرەوە
سەر کەڵا گیردێ بەرنەشا بازێ
تا یاوا بە بۆی ئاواتە وازێ
وەشڵێم پاکورپەی سەوزەدایە شەن
دانیم گۆش جەدەنگ لایە لایە شەن
سەوزێ بارش کەرد لواوە ئاوێسەر
ئاگادارش بۆ خواکەی بانی سەر
هەنگێ نەژیوا بارا ئاوارە
تۆشا گەستیێ، پادڵ و بارە)

ئەگەر تەماشای ئەم دەقە بکەین، کە چەند وشەکانی شیرینە. وەسفی ئافرەتێک دەکات، کە چۆن منداڵەکەی لە کـۆش دەکـات و ژیری دەکـاتەوە؟ چۆن چاوەڕوانی ئازیزەکـەیەتی؟ چۆن شـادبیـێـتـەوە؟ چۆن ئاواتی ئەوە دەخـوازی کـە خـۆشـەویسـتـەکـەی گـوێی لەلایە لایەی منداڵەکەی بێت، ئەم دەقە پڕ بە پێستی ئاوازی بەرزە فڕی سیاچەمانەیە لە هەمان سەرچاوەدا.

تەکنیک و ئەزموونی گرافیکی وەلید ستی لە پێشانگایەکی شێوەکاریدا

سۆران ئیسماعیل

لە دوای ڕاپەڕینەکەی ١٩٩٠ ناوچەی کوردستانی باشوور جموجۆڵێکی فراونی لە بوارە جیا جیاکانی هونەر و ئەدەب و ... بوارەکانی تری ڕۆشنبیری بە خۆوە بینی و لەنێو ئەم ناوەندە ڕۆشنبیرییانە بەش بەحاڵی خۆم چەند ناوێکی دیار و ناسراوی هونەری شێوەکاری هەبوو، بەڵام لە تاراوگە ژیانیان بەسەر دەبرد و نەم دەناسین و ئاشنایی هونەرەکەشیان نەبووم. یەک لەبەر ئەوەی من لە پاش ڕاپەڕینی ١٩٩٠ هاتمە نێو گۆڕەپانی شێوەکاری و هۆی دووەمیش ئەم کۆمەڵە هونەرمەندانەی لە دەرەوەی کوردستان دەژین لەبەر نەبوونی هەلومەرجێکی ڕەخساو بۆیان و ڕەوشی ئەوسای سیاسی و هەڵوێستی کوردانەیان بەرەو هەندەران ڕۆیشتن و کۆچیان کرد، ئیدی هێدی هێدی ناویانم دەبیست و شارەزای هەندێ لە کارە هونەرییەکانیان بووم. هەندێکیان بە سایەی گەڕانەوەیان بۆ کوردستان و کردنەوەی پێشانگا لە شارەکانی هەولێر و سلێمانی-دهۆک.... هەندێکیشیان لە ڕێگەی ئامرازی بڵاوکردنەوەی وێنەی تابلۆکانیان لە ڕۆژنامە و گۆڤارەکاندا. هەر بەیادی بیستنی پۆستەری کەڤاڵەکانیان لە نێو لاپەڕەی گۆڤارەکاندا، ڕۆژێکیان من و هونەرمەند «حەمید جەمال و ماجید نووری نووسەر» لە بەردەم (چایخانەی مەچکۆ) وەستا بووین، دیاربوو حەمید جەمال پرسی ناوێکی لە ماجید نووری دەکرد وەک پیشەی هەمیشەی گۆڤاری ڕامان زێتر پۆستەری کەڤاڵی هونەرمەندە ناودارە کوردەکانی تاراوگەی نمایش دەکرد و بایەخی پێ دەدا لە دیوی ژوورەوەی لاپەڕەی بەرگی یەکەم

داواکەشی ئەوە بوو بەدوای پۆستەری کەڤاڵی هونەرمەند وەلید ستی بگەڕێن و بۆی بڵاو بکەنەوە هەر بۆ ئەوەی توێژە ڕۆشنبیرەکانی ئەم ناوچەیەش بیناسن، منیش نایشارمەوە لەگەڵ بیستنی ناوی هونەرمەند «وەلید ستی» بۆ یەکەم جار لەسەر زاری حەمید جەمال-ی شێوەکار بیستم و لام ناسرا، زۆر لە مەراقدا بووم لە یەک لە ژمارەکانی داهاتووی گۆڤاری ڕامان چاوم بەکارە هونەرییەکەی هونەرمەند وەلید ستی بکەوێت و لە شێواز و شێوەی ڕەسمکردنی شێوەکارییەکەی بزانم و تێی بگەم، بە دڵنیاییەوە دەڵێم ڕۆژێک لەڕۆژان ئەمجارە چاوەڕوانی ئەوە بووم کەڤاڵەکانی ناوبراو ڕووبەڕوو لەنێو هۆڵێکی پێشانگا بنۆڕم و زێتر وردبمەوە نێو پێکهاتەی ڕەگەزەکانی تابلۆ و لە نزیکەوە و بە تێڕوانینێکی بەرجەستانە شارەزای تەکنیک و کەرەسەی بەکارهێنراوی ببم. ئەوەبوو تا ئەو ڕۆژەی ناوبراو لە دوورەوە دەنگی هەبوو، بەڵام ڕەنگی نەبوو، کۆپی کەڤاڵەکانی هەبوو، بەڵام ئەسڵەکانی نەبوو هەر تا ئەو ڕۆژەی لەنێو گەلەری کوردستانی شاری هەولێر بە هەردووکیان ئاشنا بووم و دوو دیوی یەک ماهییەتم بینی لە حەقیقەتی هونەر.

«هونەر بۆ هونەر» ئەمە فەلسەفەی قوتابخانەی پەرناسییەکان بوو.

«هونەرمەند ڕۆڵەی میللەتەکەیەتی» ئەمەش گوتەی بیکاسۆیە لە نێوان ئەم دوو ڕایە دوو واتای جیاواز دەبینرێ و هەریەکەشیان لەسەر ڕێچکە و ژێدەری خۆی بەڕێوە دەچێت- سەبارەت بە وانەی لە سەر قوتابخانەی هونەر بۆ هونەر کار دەکەن پێوەندیان بە هیچ یاسا و ڕێسایەکی کۆمەڵگا نییە و خۆ بە ئایین و بوارەکانی ئابووری و ڕامیاری نابەستێتەوە تەنیا مەبەستیانە لە پرۆسێسی گەیاندنی کارێکی هونەری بەدیوە جوانییەکەی و ئایدیا مرۆییەکەی گوتارەکەیان بگەیەنن و تەنیا بۆ ئامانج هەوڵ دەن تا داهێنانێکی پوختی هونەری لێبکەوێتەوە. لەلایەکی دیکەش ئەوەی بیکاسۆ باسی لێوە دەکات هونەری هونەرمەند بۆ کولتوور و لایەنە کۆمەلایەتی و ژینگەی دەورووبەرەکەی دەبەستێتەوە و هونەرمەند کاتێک بیری بۆ بابەتێکی هونەری دەچێت تێکهەڵکێشی کێشە و بیرەوەرییەکانی لایەنی دەروونی ناخ و دەرەکییەکانی کۆمەڵگایەکەی دەبێتەوە بە مانا هونەرییەکەی. لە نێوەندی ئەم دوو باسەدا و تێکهەڵکێش بە یەکتر لە دۆزینەوەی شێوازێکی تایبەتمەند بەکارکردنی هونەریانەی هونەر فەلسەفەیەکی تایبەت بەتێڕوانینی هونەرمەند وەلید ستی دەسازێ لە بارەی زمانی هونەری شێوەکاری-ئەمەش بە هونەر گەیاندنی کولتوورەکەیەتی بەشێوەیەکی هونەری مۆدێرن. کە دەکرێت هەر کەسێ لە مرۆڤی ئەم سەردەمە خۆی لە نێو فەلسەفەیەکی دیاریکراوی هەڵبژاردەی بابەتەکەی بدۆزێتەوە و ببێتە یەکێک لەو کاراکتەرە فیگەرەی کە بە ئادەمیزاد بەخشیوە شەکەت و ماندوو کە بە دەستی زەمان داخ کراون و دەناڵێنن. ئەگەر بێتوو بابەت وەک زادەی عەقڵانییەت بڕەوێتە نێو کەڤاڵەکانی هونەرمەند «وەلید ستی» ئەوا ئەو دەمە هەموو ئاماژەکان ئەوە دەسەلمێنن کە ناوبراو زێتر بەرکەوتی واقیع دەبێت و ڕاستەوخۆ دەرک بە بابەتە زەقەکان دەکات و کەمتر ئاوێزانی وەهمی هەستەکانیەتی و بەڵکو لەنێو ئەفسانەیەکی زۆر واقیعانە خەمڵێندراوە، ئەو ئەندێشە و خەیاڵانەی کە بەسەر دیاردەکانی دەوروبەر هەیەتی ناهێڵێت بگاتە سەرووی واقیع و میتافیزیقەت مامەڵە لەگەڵ فەلسەفەی چەمک و موفرەداتی شکڵەکان ناکات، بەڵکو من زێتر لە هونەرێکی «ئێکسپێرشنیزمی-ڕیالیزم» دەبینم-واتا لە

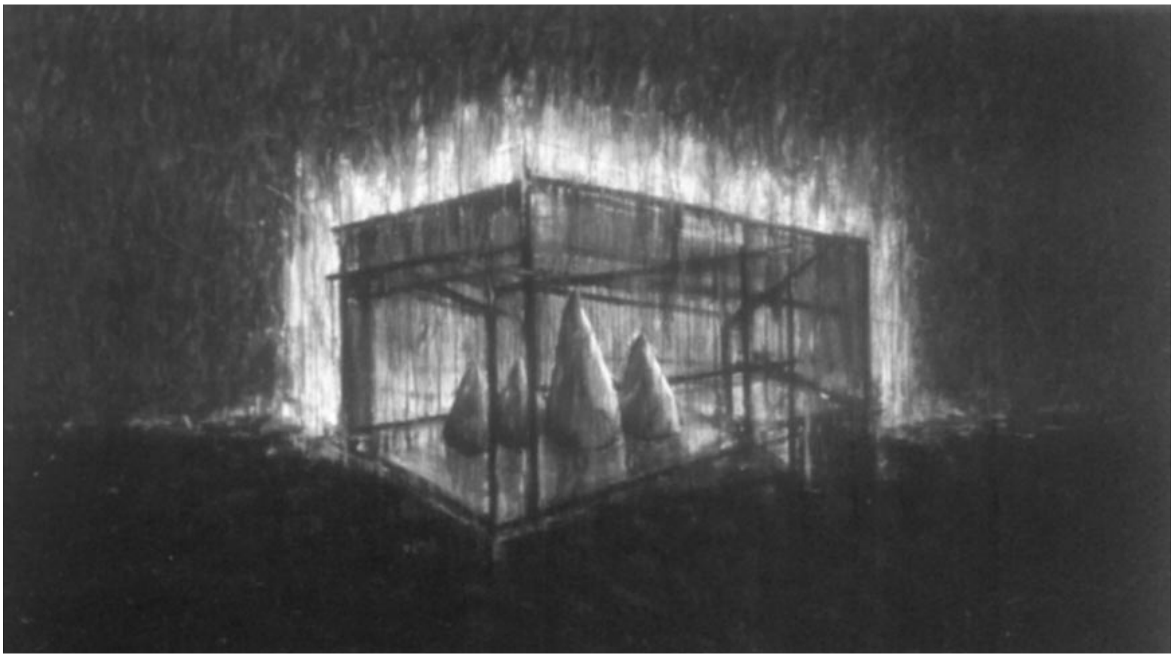

بارەی تەرحی بابەتەکانی لە شێوازی گوزارەیەکی واقیعبینیانە ئەنجامی داون. هەروەها لە ڕووی شێوازنامەی هونەرمەند لە یەک میتۆدۆی کارە هونەرییەکاندا دووبارەکردنەوەی بەکارهێنانی فۆرمیولای بەرد هەر جارەی بە کوژمێکی جوولێنراو و تەرحێک دەبیسترێ لە چەند فۆرمێکی فرە ئاراستەییدا بێجگە لەمەش بە ئەبستراکتیکردنی ئادەمیزاد لە بەرگەکەی و دیکۆریشنەکەی و نیشاندانی لە ئەنەتۆمییەکی ڕووت و بەشداری پێکردنی لەگەڵ فیگەرەکانی بەرد بۆ خۆی ئیزافەیەکی تری ناسینەوەی شێوازی کارکردنی هونەرمەند (وەلید ستی)ی نیشان دەدات لەنێو تێکڕای هەریەک لە تابلۆکانی نێو پێشانگاکە ئەگەر بمانەوێت پیاسەیەک بەنێو قاوشی هۆڵەکەدا بکەین و لەبەردەم سووچێکی هۆڵەکە بوەستین بەرامبەر پەیکەرێک لە شێوەی ئەندازەی هەرەمی دامەزراو شرۆڤەی بیرۆکەی هونەرەکە بکەین دوای ئەوە لەتەک کارەکە لەبان دیوارەکە ئەوە بخوێنیتەوە کە دەڵێ: ئەو کەسەی حەز بکات دەتوانێت بەردێک بۆ خۆی ببات، ئەمەیش دوای ئەو تەعبیرە دێت کە لە پرۆسەی ئەو کارە ئینستە لێشنەی ناونراوە «چاڤێ تە لێ بێت»- بێگومان ئەم پرۆسە فیکرییەی وەلید ستی زۆر مانا و ئامانج لە خۆ دەگرێ، پوختەی ئەنجامگەیاندنی پەیکەرەکەی پێکهاتەی ژمارەیەکی زۆر لە بەرد بە ڕێژەی (٥٠٠) دانە دەبێت بە جۆرێک چاککراون کەقەبارەی ٥×٦×٩ سم دروست کراون، ڕەنگی کوتلەی بەردەکان سپی دەردەکەون بەرگێکی نایلۆن لەسەر هەڵکێشراوە و لەسەر ڕووکەشی بەردەکە چەند ژمارەیەک نووسراون کە ئەمانەش لای هونەرمەند وەلید ستی هێمایەکن بۆ نیشتەجێبوون و هەروا واژەی خۆی لەسەر لێداون و دیارە بەم کردارە نووسینەشی لەسەر ڕووکەشی بەردە سپییەکان جۆرە جووڵەیەکی نەرمی هارمۆنی بەخشیوە بە ڕەقێتی بەردەکە و جگە لەو مەبەستەش کە لای هونەرمەند پشتە و ڕاست کراوەتەوە بە هۆی پێدانی نووسراوە هێماکانی سەری. با بێینەوە سەر باسی مەسەلەی «چاوت لێ بێت» و «ئەو کەسەی حەز بکات بەردێک هەڵبگرێ» لێرەدا نهێنی وردەکاری لە ئامانجی سەرەکی هونەرمەند لەوەوە سەر هەڵدەدات کەوا ناوبراو داوا لە بینەر و هەڵسوکەوتی جەماوەری نێو پێشانگا دەکات کە ئەوەی بەرچاویان پرۆژەیەکی هونەرییە پێ بزانن جیاواز لە بواری (موکەعەبات) ئەمە ئەو خانوو و تەلار و کەلاوە نییە بە هەوەسی خۆتان تێکی دەن و بیرمێنن، هونەرمەند هەوڵ دەدات لە ڕێگەی ڕێکخستنی نیزامی یاسایی هونەرێتی پەیکەری ئەم بناغەیە پێک بهێنێت و هەر بە سایەی یاسایەکی جوانناسانەی هونەرییەوە بڵێ بۆت هەیە تەنیا

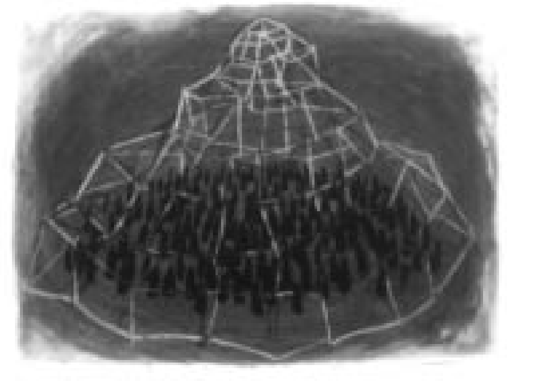

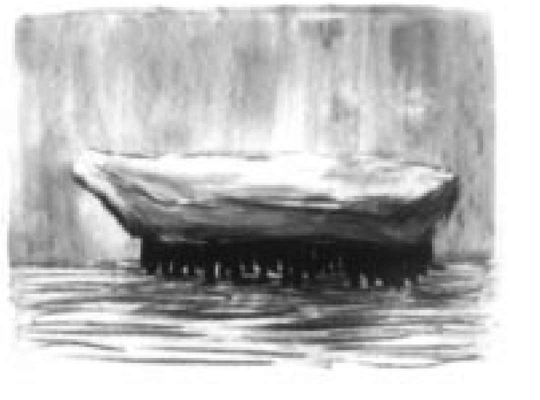

پاچەیەک لە پێکهاتەی جوانی ئەم پەیکەرە ببەیت و بەشدار بیت لە شێوەیەکی تری پێکهێنانی پەیکەری جوانی و ئاوەدانی جێنیشتەی ئەویش هەر لە ڕێگەی هونەرەوە. لەمەوە نزیک ئەو قەناعەتەی هونەرمەند دەبینەوە کە لە ڕێگای ئەم کردارە دوو بەرژەوەندی هاوبەش کراو لە نێوان خۆی و بینەران دەسازێنێ. یەکەمیان بیرەوەری هونەری خۆی لە ڕێگەی ئەم بەردانە بە دیاری دەبەخشێتە بەرامبەرەکەی و نرخ و بەهایەک بۆ هونەرەکەی جێ دێڵێت.

دووەم: ئەم پاشماوە زۆرەی بەردانە لە خۆی ڕزگار دەکات لەجێ کردنەوە و پاراستنی قوتاری دەبێت و بارسووکییەک بۆ کێشەی جێ کردنەوەی کارەکانی دەکات. ئەوەی دەمێنێتەوە تەنیا جێماوەی یادەوەرییە هونەرەکەیەتی هەم لە نێو فەزای ئەم هۆڵە و هەم لە زەینی بینەران. بە مانایەکی دی ئاسان گەیاندنی مەبەستی ئامانجی هونەرمەند ئەوەیە، پەیکەرێک لە ماتریالییەتی فۆرمی بەرد لە شکڵیەتی هەرەم پێک بهێنێت و بە شێوەیەکی بەرجەستەیی بەردەست تێڕوانینی چاوی بینەر بکات و پاشانیش موجەردی بکات لەو پێچوونەی پێشتری خۆی، لە ڕێگەی بوونی بەڵگەیی هەر بەردێک لای جەماوەر سەر لەنوێ لە نێو خەیاڵیان بە پرۆسەیەکی گواستنەوەی فیزیکییەتی کەرەستەی ئەبستراکت بۆ فیزیکییەتی کەرەستەی واقیعی ئەم پەیکەرە هەرەمییە سەر لەنوێ دروست دەکاتەوە. سەبارەت بە خاسیەتی تەکنەلۆژیای بەرد جۆرە فیزیکییەتێکی جیۆلۆجی خۆی هەیە و جیاواز لە خاسیەتی تەکنەلۆژیای جام و چوار چێوەی شووشەی پارێزراوی سەر تابلۆکانی ئایا ئەم بە بەرگ خستنی سەر کەرەستە ماتریالییە تابلۆکانی دەبێت هیچ کاریگەرییەک بەسەر بڕینی تێڕوانینی بینەر بۆ سەر ناوەرۆکی بابەتی کەڤاڵەکان کاردانەوەی نەبێت و ئەم دوو بەرە لەگەڵ یەک دەسازێن. ؟ ئاشکرایە چاککردن و دروست کردنی ئەم تابلۆیانەی هونەرمەند لە دەرەوە ئەنجام دراون و پاشان لەبەر ئاسان کاری گواستنەوەی بۆ کوردستان بە تەکنیکێکی سادەی ماتریاڵ ئەنجامی داون، بەڵام لێرە پرسیارێک دێتە ئاراوە ئایا پەیامی هونەرمەند وەلید ستی کە لەو فەلسەفە و فیکرەی بەردانە سەرچاوەی گرتووە نەدەکرا هونەرمەند بیخاتە ژێر ڕکێفی پرۆسەگەراییەکی زەخمی-ماتریالییەت و ڕاستەوخۆ مامەڵەی لەگەڵ فۆرمەڵەکردنی شکڵیەت و ڕەسەنایەتی بەرد بکردایە و بە تەکنیکێکی چڕ و پڕتری بابەت بنووسیایە ئەو کاتە بە گوێرەی مەبەستی خۆی هەڵسوکەوتی لەگەڵدا بکردایە، ئەگەر چی ئەوە ڕایەکی کەسی خۆمە وەک پێشنیارێک دەخەمە بەردەم کارەکانی هونەرمەند «وەلید ستی».

هەر لەگەڵ پرسیار کردنی خۆمم ئایا دەکرێ بڵێین شێوازی کارکردنی هونەرمەند هەر بەم شێوە بریتییە لە بەکارهێنانی کەرەستەی ماتریاڵی و تەکنیکی سادە گوزارە کردنێکی بەهێز و پڕ واتا لە ڕواتی فیگەرەکان

یانیش هۆکەی تەنیا ئاسانکاری و سانایی لە ڕێگای گواستنەوەی تابلۆکانیەتی بۆ هەر شوێنێک مەبەستی بووبێت بۆ کردنەوەی پێشانگا. جارێکی تریش دێمەوە سەر باسی وردەکاری لێکۆڵینەوە و ڕاڤەکردن لەو شەش کەڤالانەی لێک نزیک دانرابوون لە ڕووی قەبارە و مانا و تەکنیک و کەرەستەی شێوازی کارکردنی زێتر هاوشێوەی یەکترن بەراورد لەگەڵ کەڤالەکانی تر، هەروا لە ڕێگای چەند قۆناغێکەوە تەواوکەری یەکترن و دوو فیگەر فەزای تابلۆی تەواو پڕ کردووە هەرجارەو لە جووڵە وەزعییەتێک ڕوانگەی بینگەی ڕوانین دەرەخسێنێ. لە نەخشەیەکی هێڵکاری و بەکارهێنانی کەرەستەی وەک بۆیەی ئەکریلک و بە شێوازی چەندین ساڵەی ئەزموونی گرافیک ئەنجامی داوە. لەسەر کاغەزی ئارت پێیپەر کە لای ئێمە بە وەرەقەی (زەرف) وەسف دەکرێ. ئەگەر ئەو کۆمەڵە تابلۆیانە بێتو وەک بابەت بە قوولای مانا لێک بدەینەوە، ئەوا گۆمی گوزارە لە دیوی فۆرم و ناوەرۆک دەبینرێ. لە دیوی دەرەوە یەک فیگەری ئادەمیزاد و یەک فیگەری بەرد لە هەر شەش دانە تابلۆکان لە ڕووی ڕووخسار و شکڵ و تەشریحی فیگەرەکان هەمان دارشتن لە شێوە، تەنیا وەزعییەتی جووڵەکانیان نەبێت، بارهەڵگری بەردەکە بە پێی توانای خۆی خستوویەتیە باوەشی و ئاستێکی یەکسانی پێداوە دەمێک لەسەر شانیەتی و دەمێک لەسەر پشتیەتی و بە لاتەنیشتیش ڕایگرتووە، ئیدی لێرە بەخشینی مانا فەرزی سەر بەردێکی بێ گیان و ستیل دەبێت و کەمتر مانا لە ئادەمیزادێکی گیانلەبەر دەبینرێ. لێرەدا ئەو پرسیارە دێتە پێشەوە ئایا بەرد کۆیلەی ئادەمیزادە یان ئادەمیزاد بووەتە کۆیلەی. یانیش دەکرێ نزیک فەلسەفەکەی سیزیف ببینەوە و لەسەر تاکی کورد پەیڕەوی بکەین، ئیدی لێکچوونێکی زۆر لەم فەلسەفەی کارانەی هونەرمەند (وەلیدستی) لەگەڵ فەلسەفەی «سیزیف» دێنە یەک ڕێی، پێدەچێت ئادەمیزادی ئەم سەردەمە بە تایبەت مرۆڤی کورد هەمیشە لە هەوڵ و تێکۆشاندایە بێ وچان ڕەنجی بەبا دەچێت. کێشەکان لەبار قورسییەکی زۆر گراندان وەک قورسی ئەم بەردانە بەسەر شانی مرۆڤەوەیە و هەوڵی دەرباز بوونی دەدات، بەڵام دواجار دێیتەوە سەر هەمان بارودۆخ و ڕۆژانە ئەم کردارە دووبارە دەبێتەوە.

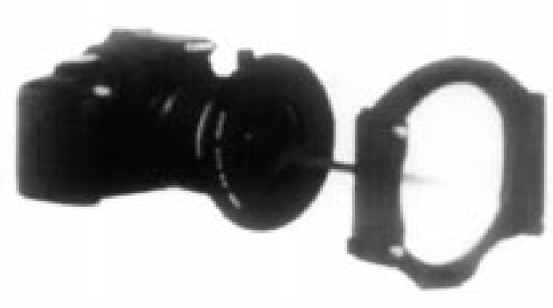

بەکارهێنانی فلتەرات

کە کامیرای تاک هاوێنەی ڕفلیکسی دیجیتاڵی بەکاردێنی، ئایا پێویستیت بە بەکارهێنانی فلتەرات دەبێت؟ لە ڕاستیدا لەکامیرای دیجیتالیدا فلتەرات هێندە گرینگی نییە پێویست بەو زیادە خەرجییە ناکات، هۆیەکەشی دەگەڕێتەوە بۆ بەکارهێنانی فلتەراتی تایبەتی لەناو کۆمپیوتەرەکەت لە پرۆگرامی فۆتۆشۆپ (photo-shop)، بەهۆی ئەم پرۆگرامەشەوە دەتوانی دەیان فلتەری جۆراوجۆر بەکاربێنی، ئەگەرچی هەموو فلتەراتەکانی تێدانییە، بەڵام ڕۆڵی زۆربەیان دەبینێ. ئەگەر فلتەری ڕاستەخۆ بەکارنەهێنی، دەبێ ماوەیەکی زۆر لەسەر کۆمپیوتەرەکەت تەرخان بکەی بۆ بەکارهێنانی ئەو فلتەرانەی کە لەناو پرۆگرامەکەدا هەن، (WB) وایت بەلانسی کامیراکەت ڕۆڵێکی گرینگ دەبینێ لە ڕاست کردنەوەی ڕەنگەکان و جێی چەندین فلتەر دەگرێتەوە.

لەگەڵ ئەوەشدا پێویستیت بە چەند فلتەرێکی تایبەتی دەبێت، دەبێ بزانی چ جۆرە مارکەیەک بەکاردێنی، بەزۆری فلتەری (CoKin) یان (Lee) ئەم دوو جۆرە سیستەمە لەگەڵ کامیرای دیجیتاڵی دەگونجێن. فلتەری پۆلەرایز و جووتێک فلتەری (ND) یەکێکیان جۆری گرادیشن بێت، واتە پلە پلەیی بێت، ئەوی تریان تێکڕا نیوترال دێنستی بێت.

فلتەری پۆلەرایز Polariser Filter:

ئەم جۆرە فلتەرە تەمومژی کەشەکە لا دەبات و

فارس سەعدی

رەنگەکـــــان بەرەونەق دەردەخــــــات، تیشکدانەوەی ئاو و شەپۆلەکان لادەبات. لە هەمان کاتدا ئاسمانی شین ئەگەر کاڵتر بێت بۆتی تۆخ و تاریک دەکـات، بەڵام دەبێ بە وریایی بەکاری بێنی، ئەگینا زۆر تۆخ بێت شینێکی ناشیرین دەردەچێت. لەبەر ئەوەی بەشێکی زۆر رووناکییەکە دەمژێت دەبێ وابکەی شەتەر و دایافرام بەجۆرێک بەکاربێنی تووشی دەست لەرزین نەبیت، ئەگینا دەبێ ستاند، واتە سێ پا بۆ ئەم جۆرە حاڵەتانە بەکاربێنی.

فلتەری نیوترال دێنستی ND:

ئەم جۆرە فلتەرە سوودی ئەوەی هەیە دەتوانی خێرایی شەتەرەکە کەم کەیتەوە بۆ هەندێ گرتەی تایبەتی، بۆ نموونە لێڵ کردنی ئاو، بەتایبەتی ئاوی تاڤگەو قەڵبەزەکان، خەسڵەتی ئەم فلتەرە ئەوەیە رووناکی زۆرکەم دەکاتەوە بێ ئەوەی رەنگی بابەتەکەت بگۆڕێ.

فلتەری گرێد نیوترال دێنستی ND Grad:

زۆرجار کە وێنەی دیمەنی سروشتی دەگری، دەبینی ئاسمانەکە زۆر کاڵەو مەیلەو سپی دەچێتەوە، لە هەمان کاتدا زەمینەکە تۆخە، بۆ ئەو جیاوازییە زۆرەی نێوان ئاسمان و رێسمان، ئەوە ئەم جۆرە فلتەرە بەکاربێنەو گرفتەکەت بۆ چارەسەر دەکات.

بۆچی ئەم دوو جۆرە فلتەرە؟

لە راستیدا دەتوانی فلتەرەکانی تریش بەکاربێنی، بەڵام ئاکامەکەی باش نابێت، هۆیەکەشی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی لە ناو کامیرای دیجیتاڵی پرۆگرامی (WB) وایت بەڵانس هەیە کە رەنگی فلتەرەکانی دەگۆڕێ، بە شێوازێکی وا کە وەک وێنەی سروشتی لێ بکات، واتە کاریگەری فلتەرەکە پووچەڵ دەکاتەوە، بەڵام فلتەرەکانی (ND) و پۆلەرایز، چونکە کار لە رەنگەکان ناکەن، بۆیە رۆڵی خۆیان بە چاکی دەبینن.

لە لایەکی ترەوە فلتەری سکای لایت و ئەڵترافایۆلێت (UV) دەتوانرێ بە بەردەوامی بیان بەستی بە هاوێنەی کامیراکەتەوە، ئەمانیش کاریگەری خۆیان دەبینن، چونکە تەمومژی دیمەنەکە لادەبەن و شینی سێبەر و سەر بەفر کەم دەکەنەوە، بۆیە وێنەکە بە سروشتی دەردەکەون.

لە کامیرای دیجیتاڵی هەندێ مۆدێلیان هەیە کە دەتوانی وێنەی رەش و سپی پێ بگری، ئەگەر بەم جۆرە شێوازە وێنەی رەش و سپیت بە کامیراکە گرت، ئەوا بواری ئەوەت دەداتێ کەوا هەندێ فلتەری رەنگاورەنگ بەکاربێنی وەک فلتەری زەرد و نارنجی و سوور کە ئەمانە زۆر کاریگەرن بۆ دیمەنی سروشتی کە هەور بە ئاسمانەوە بێت، بتەوێ پەڵە هەورەکان لە ئاسمانەکە جیا بکەیتەوە زەردەکە هەندێ ئاسمانەکە تاریک دەکات، واتە تۆخی دەکات و بێ ئەوەی کار لە هەورەکە بکات، بەڵکو هەورەکە بە جوانی دەردەکەوێ، بەڵام نارنجی ئاسمانەکە نیمچە رەش دەکات، واتە خۆڵەمێشییەکی تۆخ دەکات بێ ئەوەی کار لە پەڵە هەورەکان بکات، بەڵام فلتەری سوور ئەوا ئاسمانەکە بە تەواوی رەش دەکات و پەڵە هەورەکانی بە جوانی دەردەکەون، فلتەری سەوزیش بۆ لابردنی ماک و پەڵەی سەر پێستی دەموچاو باشە، ئەگەر بابەتەکەت پۆرتریت بوو. لێرەدا (WB) وایت بەڵانس دەور نابینێ، بەڵکو بۆ رەنگەکان رۆڵ دەبینێ.

ڕێگا و بان

سابیر ڕەشید

بێگومان وەرگێڕانی چاک ئەوەیە کە خوێنەر بەرهەمەکە دەخوێنێتەوە وا هەست دەکات بە زمانی بێگانە نەنووسراوە، بەڵکو خوێنەر ئەگەر ناوی نووسەرەکە و ناوی پاڵەوانی چیرۆکەکە ئەگەر چیرۆک و ڕۆمان بێت لەگەڵ ناوی شوێنەکان ئەگەر لا ببردرێن، یان خوێنەرەکە لە زەینی خۆیدا بیانکات بە ناوی کوردی ئەوا هەست بەوە بکات بەرهەمێکی کوردی خۆماڵی دەخوێنێتەوە نەک وەرگێڕدراو ئەمەش بەندە بە توانا و سەلیقەی وەرگێڕەکە، کە تا چەندە دەسەڵاتی بەسەر هەردوو زمانی ئەوەی کە لێی وەرگێڕاوە و لەگەڵ زمانی کوردی کە بابەتەکەی بۆ وەرگێڕدراوە، ئاخۆ چۆن دەتوانێ ئەم کەشوهەوا و جوانکاری و مەبەست و جیهانبینی دەقەکە بگوازێتەوە بە زمانێکی سادە و ساکار و ڕەوان نەک پڕ لە گرێ و دروستکراو، بۆ ئەوەی بە جوانی بیخاتە ناو دڵ و دەروونی خوێنەری کورد زمان. من بۆ خۆم زۆر چێژ لە وەرگێڕانەکانی مامۆستایان: (شوکر مستەفا) و (د.عەزیز گەردی) و (عەبدوڵڵا حەسەن زادە) و (د.عەبدوڵڵا پەشێو) و (غەریب پشدەری) و چەندانی دیکەش وەردەگرم، دیارە (نەژاد عەزیز سورمێ) یش یەکێکە لەو کەسانەی کە لە وەرگێڕاندا کوردییەکەی جوان و پاک و ڕەوانە هەر بۆیەش لە ساڵی ١٩٨٣ کاتێ چاپی یەکەمی کۆمەڵە چیرۆکی (ڕێگا و بان) دەرچوو بەتایبەتیش کە چیرۆکنووسەکەی بولگاری بوو زۆر بە شەوقەوە خوێندمەوە، ئەمیش هەم لەبەر ئەوەی دەمویست لە ڕێگای ئەم کۆمەڵە چیرۆکەوە ئاگاداری چیرۆکی نوێی بولگاری بم بە تایبەتی کە کەشوهەوای ئەوان لەگەڵ کورد لێک نزیکن و کوردیە ڕەوانەکەی وەرگێڕیش ئەوەندەی دیکە هانی خوێندنەوەی دام، ئەوکات هەستم بەوە دەکرد کە ئەگەر ناوی نووسەرە بیانییەکە لەسەر بەرگی کتێبەکە لابدرێ لەگەڵ ناوی شوێنەکان ئەوا بێگومان وەک چیرۆکی سەرکەوتووی کوردی دێنە بەر چاو.

ئەمجارەش کە چاپی دووەمی دەرچوو جارێکی دیکە بە تاسەوە خوێندمەوە .. بە ڕاستی کەم کتێبی واهەیە من جاری دووەم بیخوێنمەوە، چونکە حەز دەکەم ئەوەی نەمخوێندۆتەوە بیخوێنمەوە، بەڵام چاپە جوان و وەرگێڕانە جوان و ڕەوانەکە و ئەو کوردیە بە سەلیقەی وەرگێڕی بە توانا خستمیەوە ناو بازنەی خوێندنەوەیەکی دیکە و هەستم بەوە کرد کە دنیای چیرۆکەکان و کەشوهەوا و ناوەرۆکەکەی لەگەڵ ئێمەی کورد نامۆ نییە و ئەگەر خوێنەر ئەوەی لە بیر بچێتەوە کە چیرۆکی وەرگێڕدراو دەخوێنێتەوە چیرۆکەکان دەیان وێنە و ڕووداو و کارەسات و دیمەنی وەک ناو دنیای ئەم کۆمەڵە چیرۆکە لە هاوشێوەی لای خۆمان دەخەنە ناو زەینی خوێنەری کورد، بەڵام هەر زوو کە چاوێک بە بەرگی کتێبەکەدا دەخشێنیتەوە ئەوسا وەبیری دێتەوە کە ئەوە خەریکی خوێندنەوەی کۆمەڵە چیرۆکی (نیکۆلای خایتۆف)ی بولگارییە. چیرۆکنووس لە چیرۆکی

یەکەمیدا کە بە ناونیشانی (کاتیرین)ە کە خۆشی ناوی سەگێکە چیرۆکبێژ باسی ئازایەتی و جەربەزەیی سەگێک دەکات کە خاوەنەکەی مام (باچۆلا) وای ڕاهێنابوو کە ڕاوی گورگان بکات، بەڵام خاوەنەکەی تێری نەدەکرد تا وایلێهات لە گەڵ گورگەکان ڕێککەوتبوو هەر ئەوان نێچیرێکی مام باچۆلایان وەبەر دەست دەکەوت ئەو ڕاوی دەنان، بەڵام لەدواوە بەشی ئەویشیان دەوێ و خاوەن ماڵیش ڕەنج بەخەسار تا ناچار دەبێ تۆڵەی لێ بکاتەوە و دەیکوژێ دوایی سەگێکی دیکە بە خێو دەکات، بەڵام ئەمجارە تۆبەی دەکات و خواردنی زۆر دەداتێ، بەڵام دیسان ئەمجارەش لەبەر زۆر خواردن قەڵەو دەبێ و ناتوانێ ڕاوی گورگان بکات. بۆیە سەری لێ دەسوڕمێ تێری ناکات ئەوا لە گەڵ گورگان دەبێتە دەستە برا، تێریشی ناکەی ئەوا ڕاوی گورگانی پێ ناکرێ.. ئەوجار لەمەودوا بڕیار دەدات کە خواردنی بداتێ، بەڵام زۆر بەئاگادارییەوە.

لە چیرۆکی (ڕۆژگاری پیاوان)دا چیرۆکەکە بە زاری چیرۆکبێژ ڕووداوە تراژیدی و کۆمیدیا ئامێزانە دەگێڕێتەوە کاتێ کە پاڵەوانی چیرۆکەکە باس لە سەرکێشی خۆی دەکا وەک چۆن پیشەی ئەوە بووە بە پارە هەموو شتێک بکات تەنانەت کاری پیاو کوژی و چەقاوەسوویی چونکە کاری وی ڕفاندنی ئافرەتان بووە بەرامبەر مستێک پارە، لە گێڕانەوەی ئەم چیرۆکەی ناو چیرۆکەکەدا کوڕێک حەز لە کچێک دەکات، لەگەڵ پاڵەوانی چیرۆکەکەدا ڕێکدەکەوێ کە بۆی بڕفێنێ بەم جۆرە خۆی لێ دادەنووسێن و دەیڕفێنن و هەرچەندەش براکەی لەگەڵیدا دەبێ و لەسەری بەجواب دێت، بەڵام ئەوان بەناو زاوا چوارکەس دەرهەقیان نایێ دوایی براکەی جێ دەمێنێ و ئەوان بەرەو شارێکی دیکە بەناو قەراغ شار و دارستانان دەیڕفێنن، دوایش براکەی لە دەم ڕووبارێک دەیانبینێتەوە، بەڵام بە هەڕەشەی تفەنگیش لێی ناسێنرێتەوە، کابرای پیاو کوژەکە کە بەدەستێک خەنجەر و بە دەستێک دەمانچەی لە مشتە دەیگرێ و هەڕەشەی ئەوەی لێدەکا ئەگەر نەگەڕێتەوە کچە واتە خوشکەکەی فڕێ دەدەنە ناو ڕووبار کابراش دۆش دادەمێنێ، ناچار وازیان لێدێنێ و سەرەنجام کچە دەبەن و لای شێخ مارەی دەکەن ئینجا دوای چوار پێنج مانگان کابرای چەقاوەسوو. زاوای ڕازی دەکات کە ئەو ئافرەتە کەللەڕەقە تەلاق بدات و بەرامبەر بە هەندێک پارە ئافرەتێکی نەرم و نیانی بۆ بێنێ و لەگەڵیدا بگونجێ چونکە دیارە لەوەتەی ئەو کچانی ڕفاندووە قەت کەللەڕەقی وای نەدیوە ئەگەر چی بە ئازایەتییەکەشی سەرسامە، ئەوجا کچێکی دیکە بە ئاسانی دەڕفێنێ و بە نەرمی دەیداتە دەست زاوای گۆرین..

ئەم چیرۆکە کە ئەگەر چی بە شێوەیەکی ساکار گێڕدراوەتەوە، بەڵام دیارە ئەمە بەدەردەخات کە کۆمەڵگای ڕۆژهەڵاتی ئێمەش جاران بە دەست ئەم نەریتانەوە ناڵاندوومانە دیارە کۆمەڵگای بولگاریش هاوشێوەی کۆمەڵگای ئێمە بووە بۆیە ئەم ڕووداوانە بۆ ڕۆژگاری جاران چەشنی هەقایەتی بەر ئاگردان بەتام و لەزەت بووینە.، بەڵام ئەمڕۆ ئەم ڕووداوانە ڕوو لەکزین چ لای کۆمەڵگاکانی دیکە و چیش لای کۆمەڵگای کوردەواری خۆمان . دیارە لەم کۆمەڵە چیرۆکەشدا چەندان ڕووداو و بەسەرهاتی جیا لەو بەسەرهات و گێڕانەوەی سەرنجی خوێنەر ڕادەکێشن کە زۆربەیان لەگەڵ داب و نەریتی ئێمە هاوشێوەن، بەڵام لە هەمووی خۆشتر ئەوەیە ئەگەر چی شێوازی نووسەر لە هەموو چیرۆکەکاندا دەناسرێتەوە و بە زمانێکی ساکار و ڕەوانیش ڕووداوی چیرۆکەکەی گێڕاوەتەوە، بەڵام دیارە هەر یەکەیان بە تەکنیک و بیرۆکەی جیا جیا لە ناو جەرگەی کۆمەڵگەی بولگاریدا هەڵقولاون کە هەروەک پێشتریش وتم ئەگەر ناوی نووسەر و شوێنەکان هەڵبگرین وا هەست دەکەی چیرۆکی کوردی دەخوێنیتەوە. دیارە چیرۆکەکانی دیکەش هاوشێوەی ئەم چیرۆکانە تام و چێژ و سەلیقە بە خوێنەر دەدەن، بەڵام ناکرێ ئێمە لەم خستنە ڕووەدا هەموویان باس بکەین، یان بیرۆکەی هەموو چیرۆکەکان بۆ خوێنەر بگوازینەوە با خوێنەری زیرەکی ئێمە بە دوای سەرچاوە سەرەکییەکەدا بگەڕێ کە کتێبە وەرگێڕدراوەکەی (نەژاد عەزیز سورمێ) شایەنی خوێندنەوەیە. دیارە هەر لەگەڵ ئەم کورتە چیرۆکانە وەرگێڕ شانۆنامەی (قایخێک لە دارستاندا)ی هەمان نووسەری لەگەڵ ئەم کۆمەڵە چیرۆکە وەرگێڕاوە و لە کۆتایی کتێبەکە خستوویەتیە پاڵ ئەوان کە ئەمیش شانۆ نامەیەکی جوانە و بیرۆکەیەکی مرۆڤایەتی بەهێزی هەیە و دەتوانرێ هەم بخوێنرێتەوە و هەمیش لەسەر شانۆدا نمایش بکرێت تەنیا پێویستی بە دەرهێنەرێکی زیرەک و بەتوانا هەیە.. بۆیە لە کۆتاییدا دەستخۆشی لە برای وەرگێڕ دەکەین و هیوادارین کە لەپاڵ ئەرکە ڕۆژنامەنووسی و شاعیریەتی خۆی لە وەرگێڕانی بەرهەمی چیرۆک و ڕۆمانی سەرکەوتووی دنیا بێبەشمان نەکات بە تایبەتی کەبرای نووسەرمان بەو کوردییە جوانەی دەتوانێ کتێبخانەی کوردی بە شاکاری جیهانی وەرگێڕدراوی هاوشانی ئەم کۆمەڵە چیرۆکەی (نیکۆلای خایتۆف) دەوڵەمەند بکات، چونکە دیارە بەرهەمی دیکەشی هەیە چ لە زمانی فارسی و چ لە زمانی عەرەبی، دیارە هەر میللەتێکیش ئەگەر بیەوێ پێش بکەوێ دەبێ پێش هەموو شتێک کتێبخانەی وەرگێڕدراوی دەوڵەمەند بێت، یان خاوەن فەرهەنگێکی گەورەی وەرگێڕان بێت وەک میللەتانی پێشکەوتووی دنیا.

کاتێ نیچە گریا

هاشم سەڕاج

[ئیرڤین دی. یالۆم]ی ڕۆماننووس ویستوویەتی تێکستێک هەڵبدا هەڵگری پانتاییەک بێ، تژی لە کێشە و هاودژی و ململانێی بیروبۆچوونی جیاجیا پانتاییەکی جووڵەئامێزی پەیوەست بە چەمکی بوون و زەمان و گەردوون و عیشق و مەرگ و ئازادی و هێما نەگۆڕەکانی پیرۆزی و ڕۆڵی کاریگەری کەفائەت و چالاکی پسپۆر و زانست پەروەران.. نەخاسما لە بواری پزیشکی و دەروونناسیدا، کەواتە.. دەکرێ. بگوترێ تێکستی [کاتێ نیتشە گریا] ڕۆمانێکە و تێیدا ڕەگەزی دیالۆگ بەردەوامی بەکردەو جووڵە و ڕووداو و بونیادەکانی عیشق و فەلسەفە و دەروونشیکاری و پەرشوبڵاوکردنی چەمک و نهێنییەکانی نامە تایبەتییەکان دەدا، هاوکات توخمەکانی خەیاڵ و فەنتازیا ئاوێزانی ڕووبەری کونجە تاریک و نووتەکەکانی واقیع دەکا، ئەو واقیعەی بەهۆی کۆمەڵێک یاساو ڕێساو کۆت و بەندو ئاستەنگی دێرینەوە هێدی هێدی خودی خۆی دەسەپێنێتە سەر ڕۆح و دەروون و ڕەمەکەکانی مرۆڤەوە و ئازادییە خۆڕسک و ڕەنگاو و ڕەنگەکانی لێ زەوت و داگیردەکا.. ئەگەر «نیتشە» و دکتۆر یۆزیف برۆیر وەک دوو کاراکتەری سەرەکی بزوێنەری فەزای دەق و ڕووداو و جیهانبینییەکان بن، ئەوا «لۆسالۆمێ» و بێرتا پاین هایم «ئانائۆ» پرژێنەری مەرجانە ئاگرینەکانی چرکەی خۆشی و بەختەوەری و ئەڤین و ئیرۆتیکن، کە جۆرێک لە ئارامی و خۆشنودی و دڵنیایی بە دڵ و دەروون دەبەخشن..

گەرمترین و ڕۆمانسیترین دیمەنی ئەم تێکستە لە [کافێی سۆرینتۆ]دا ڕوودەدا، ئەو دەمەی دکتۆر برۆیر بەدەم قاوە فڕکردنەوەوە چاوەڕوانی دەرکەوتنی لۆسالۆمێ دەکا... لۆسالۆمێ.. ئەو ژنە ڕووسییە سەلار و سەنگین و کەمدووەی کچی ژەنەراڵێکەوە بە جوانییە ناوازەکەی نائاگایی نیتشەی داگیرکردووە و لە جیهانی جوانی ڕۆمانەکەشدا مانەندی کەسایەتییەکی نیمچە شەبەنگی جارجارە دەردەکەوێ و بابەتگەلێکی فەلسەفی و عیشقی دەوروژێنێ... کارتەکەی لۆسالۆمێ بۆ دکتۆر برۆیر [ئایندەی فەلسەفەی ئەڵمانی لە مەترسیدایە]. [سبەی کاتژمێر نۆ لە کافێی سۆرینتۆ چاوەڕوانتان دەبم پاشان لە کافێکەدا بۆی دەدرکێنێ و دەڵێ: «من دۆستێکم هەیە کە زۆر نائومێد و نارەحەتە، ترسی ئەوەم هەیە کە ڕەنگە لە داهاتوویەکی نزیکدا خۆی بکوژێت.. باوەڕ بکەن مەرگی ئەم پیاوە بۆ ئێوەو بۆ کولتووری ئەوروپا و بۆ هەمووومان دواهاتی دژواری لێدەکەوێتەوە» لێرەدا کێشەی سەرەکی و ململانێی نێوان هێزو ویست و دەسەڵات لە بواری فەلسەفە و زانستی دەروونیشکاریدا

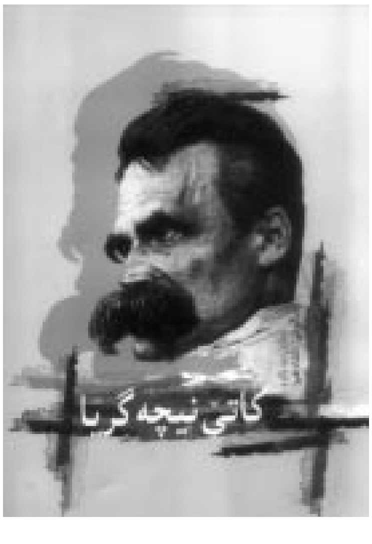

دەست پێدەکاو کەچی هەردوو بوارەکە هێدی هێدی بە هاوسەنگی و هەماهەنگی کارلێکی دەکەن و دەبنەهۆی تەواوکەری بوارە جیاجیاکانی تر.. بە تایبەتی ئەوکاتەی نیتشە دوای چارەسەرکردنی لەلایەن دکتۆر بروێرەوە، بەڵام ئازارەکانی «میگرەن» دەسبەرداری نابن و هەمیشە ڕووە و پشێوی و پەشۆکاوی ڕایدەماڵن کاتێ لە ژوورەکەدا بە قێزەونترین دیمەن دەکەوێتە ژێر فشاری دەروونشیکاری و نیشانەکانی میگرەن بەدزێویترین شێوە و کرێتیترین سیماو ڕوخسارێک خەریکە بەرەو سەرئێشەی توندو کوێری و هێڵنجدان و بێ خەوی و ڕشانەوەی دەبەن. لێرەدا بێ توانایی و بێ نموودی جەستە ئامادەیە گوتارە خەتەرناکەکانی جیهانبینییە باڵاکانی بواری فەلسەفە لە خشتە بباو چوون بوونەوەرێکی زەلیل و زەبوونی وابەستەی کلینیک و زانستەکانی دەروونشیکاری سەراپای هێزی بەرگرییەکانی خود لە دەست بدا.. ئەگەرچی نەخۆشی میگرەن وەک هۆکارێکی پۆزەتیڤی بوارێکی کاراو کاریگەر بۆ نیتشە دەڕەخسێنێ و واتا واز لە وانە وتنەوەی زانکۆ دەهێنێ زۆرترین کاتی بۆ خوێندنەوە و نووسین ڕاڤە و تێڕامان تەرخان دەکات، چونکە میگرەن یان ژانەسەری توند بەچرکەی زایینی مێشک لە قەڵەم دەدرێت- ئەم حاڵەتی زەین زایینە ڕستە شیعرێکی [دیلان تۆماس]م بیردەخاتەوە کە تێیدا گوزارشت لە ژانەسەرێکی سەخت و دژوار دەکاو. ڕاڤەکاران هەمان چەمک دەلالەی نیتشەوی پێ دەبەخشن، بەڵام ئەگەر بگەڕێینەوە نێو دنیای ئاڵۆز و شاراوەی دکتۆر یۆزیف بروێرەوە هەست دەکەین ئەوەندەی چێژو تاسە و ئارەزووی بۆ [بێرتا] هەیە نیو ئەوەندە خۆشی بە [ماتیلدە]ی هاوسەری نایێ... [بروێر دوێنێ بە تەنیا چووبووە گەڕانێ، بە دەوری دوورگەی مۆرانۆدا گەڕابوو، لەگەڵ ئەوەشدا نەهیچی بینیبوو، نە هەستی بە هیچ کردبوو، تەنانەت هیچ وێنەیەکی لە دییەیەوە نەگواستبۆوە بۆ مێشکی، خەیاڵ و هەست و چاوی لای بێرتا بوو، جوانییەکی فریودەر، نیگای ئارەزوومەندانەی، گەرمای ئەو لەشە ئاشنایە و هەناسە خێراکانی کاتێ کە نۆڕینی بۆ دەکرد یان ماساژی دەدا].. دکتۆر بروێر.. لە ئاگایی و نائاگاییدا لەگەڵ یادگارییەکانی بێرتا دەژیا.. [بروێر هەرگیز ئەوە لە یاد ناکات کە چۆن ئەو ڕۆژە ترسناکەی کە نۆڕینی بۆ بێرتا دەکرد، ژنە لە ئازاری سکپڕییەکی خەیاڵی خۆی پێچ دەدا و بەدەنگی بەرز دەیگوت: هەر ئێستا منداڵەکەم لە دکتۆر بروێر لە دایک دەبێت!].. دکتۆر بروێر وەک پزیشکێکی بەنێوبانگ و سەرکەوتوو لە بواری دەروونشیکاریدا بە نوێترین شێواز چارەسەری نەخۆشەکانی دەکرد هەندێ جار ڕێگە چارەی هیپۆنۆتیزمە [خەواندنی موگناتیسی] بەکاردەهێنا و زۆرجاریش سونبوولە کێویلەی [ڤالێریان- Valeriane] دژی کەشەنگ بوون و هیستریا و لێدانی دڵ و بێخەوی و کەمکردنەوەی میزکردن و نەخۆشی شەکرە بەشێوەی پۆدرەو حەب و شرووب و وەک چارەسەر دەیدا بە نەخۆشەکان.. فرۆیدی گەنج بە هەیەجانەوە هاتە پێشەوە [یۆزیف، بریا دەتانزانی کە چەندێ حەزم لێیە زانیارییەکی زیاتر لە بارەی میتۆدی تازەی چارەسەری ئێوەوە بەدەست بهێنم؟ ناتوانن لانی کەم ئەوەی کە بۆ قوتابییەکانتان باسکردووە بۆ منیشی ڕوونکەنەوە؟ دەتوانن دڵنیابن لەوەی کە من تەنانەت لەبەرامبەر مارتادا وەک پزیشکێ ئەم ڕازە دەپارێزم]، بەڵام دکتۆر بروێر هەستی بەوە کردبوو کە فرۆید تا ڕادەی پەرستن عاشقی «ماتیلدە»یە. پاشان لە گەشتە هیپۆنۆتیزمەکەدا ئەم ڕاز و نهێنییە دەدرکێنێ.

کەچی بروێر وەک دکتۆرێکی بەنێوبانگ و ئێجگار بەتوانا، کاتێ لەگەڵا نیتشە سەردانی گۆڕستانی خانەوادەکەی دەکا و چەپکەگوڵێکی تازە دەخاتە سەرگۆڕی دایکی کە ئەویش «بێرتا»ی ناوە ئەمجارەیان بروێر دەکەوێتە ژێر گوشاری دەسەڵاتی بیروبۆچوونە نیهلیستییەکانی «نیتشە»وە.. بە تایبەتی کاتێ لە توخمی تاریکی دەدوێ [تاریکی پێش لەدایکبوون و تاریکی دوای مردن]. هەروەها هێدی هێدی نهێنییەکانی خود و ئازادی و گەڕانەوەی سەرمەدیانەی زەمەن و بیروبۆچوونی سەبارەت بەمرۆڤی باڵا دەخاتەڕوو، نیتشە دەڵێ: [گرنگ نییە مرۆ لەچی کۆمەڵگایەکدا بێت، چونکە هەر چۆن بێت هەمیشە بە تەنیا دەمرێت].. نیتشە زۆرجار هێرشی میگرەنی بەدیارییەکی ئاسمانی لە قەڵەم دەدا.. بەم شێوەیە دکتۆر بروێر خۆی لە حاڵەتە هەڵخەڵەتێنەرەکانی خود دەرباز دەکا و پەیتا پەیتا ڕاستینەی خودی خۆی دەدۆزێتەوە.. بە تایبەتی پووچی زیندەگی و لەیادچوونەوە و پیری و مردن.. لە شێوەی ئاخڵەیەکی ترسێنەر گەمارۆی گیانی دەدەن.. دەزانێ زەمەنی هەموو شتێک قووتدەدا و دواتر تەنیا شتێک ناداتەوە! کەواتە وەیشوومەیەکی ناگەهان هەس.. هەڵگری ڕاڕایی و نیگەرانی و

هەڵخەڵەتاندنی خودە و چرکەساتێک پێت دەڵێ تازە کات درەنگە و پێویستە بەبێ دەنگی قبوڵی ماڵئاوایی بکەی!

ئیتر دەگەڕێمەوە سەر بونیادی ڕاستەقینەی ڕۆمانەکە، وێڕای هەڵگری بونیادی- هیستیری و دەرمانسازی و چارەسەرگەری و جیهانێک پڕاوپڕ لە نەخۆشی، کوشندەی وەک سفلس و میگرەن و بێخەوی و هێڵنجدان و ڕشانەوە، یا چارەسەر و دەرمانەکانی وەک مۆرفن و ڤیرۆناڵ و کلۆراڵ...تاد «ڕۆمانی کاتێ نیتشەگریا» تێکستێکە پابەندی بونیادی وەسوەسەکانی زەین و تێکشکاندنی مۆراڵە تەقلیدییەکانە. ئەگەر دکتۆر یۆزیف بروێر چێژو لەززەت لە ڕەفتار و هەڵسوکەوتی شێتانەی «ئانانۆ» واتە [بێرتا پاین هایم] وەرگرێت و ئێستەتیکیترین وێنە و دیمەنی ئیرۆتیکی لە جەستەی شاوەتینی دووچاربوویەکی هیستیریدا بدۆزێتەوە ئەوا [نیتشە] و [پاوڵ ڕێد] و [لۆسالۆمێ] لەوێنەیەکدا کە ساڵی ١٨٨٣لە لۆسرین گیراوە.. لۆسالۆمێ لەنێو فایتۆنەکەدا قەمچییەکەی ڕەشی لە دەستە و بەوپەڕی خانەدانییەوە سەیری خاڵێکی نادیار دەکا، یا ڕووی نیگای لە مەجهوولە، دەکرێ قەمچی هێمای هێزو ویست و دەسەڵات بێ، واتە لەم وێنەیەدا وەک هێمایەکی ئاوێتەش دەلالەت مۆرک و خەسڵەتی سادیەت و مازۆخیەت بکا، چونکە لۆسالۆمێ وەک کیژۆڵەیەکی جوان و زرنگ و نەشئەباز بوون و ئامادەیی خۆی لەنێو ڕۆح و نائاگایی نیتشە دەپارێزێ و زۆرجار دووچاری وەسوەسەکانی زەین و وڕێنە و شێتێتی دەکا، هاوکات لۆسالۆمی لە ڕێگەی عیشق و دۆستایەتییەوە بۆتە نێوەند و پێوەندێک بۆ گواستنەوەی هزرگەلێکی خەتەرناک لەنێوان نیتشە و «دۆستۆیڤسکی»دا بە تایبەتی وێنەی فایتۆنچییە کە کاتێ لە «ڕۆمانی برایانی کارامازۆف»دا ئەسپەکان قەمچی ڕێژ یان قامچی باران دەکا، ئەگەرچی نیتشە بەهۆی [پاوڵ ڕێد]ەوە ئاشنایەتی لەگەڵ لۆسالۆمێ پەیدا دەکا، بەڵام دواتر شێتانە شەیداو گرفتاری دەبێ، هەروەها «ئەلیزابێس»ی خوشکی نیتشە بەجۆرەها شێوە دژایەتی و بەربەرەکانێی لۆسالۆمی دەکا، بەڵام نیتشە تا دوایین چرکە ساتی ژیانی شەیدای ڕەفتار و جوانییەکانی لۆسالۆمێیە، چونکە نیتشە بڕوای بەزەواج نەبوو، بەڵام باوەڕی تەواوی بە دۆستایەتی بوو، دۆستایەتییەکەی فیساگۆرسی و ئەپیکۆری، واتە ئەو دۆستایەتییەی کە لە ڕێگەی چرکە هەڵایساوەکانی لەززەتی ڕۆحییەوە خود ڕووە و هەڵکشان و بەرزی و باڵابوون دەبات.. ئەو دەمەی نیتشە دووچاری گریان دێ. فرمێسکەکانی بۆ فیرقەت و جیایی و دووری لۆسالۆمێ هەڵدەوەرێنێ [نیتشە قسەیەکی نەکرد، چاوانی پڕ ئەسرین بوون و سەری بۆ خوارەوە شۆڕکردەوە]. [ئاخ یۆزیف، من بۆ تەحەمولکردنی تەنیایی بە زۆر ڕێگای جیاواز خۆم دەخاپێنم، بەخۆم دەڵێم، دەبێ لە مێگەل جیاببمەوە تاوەکو بتوانم بەدوای هزرەوەبم،] هزری زەردەشت و مرۆڤی باڵاو گەڕانەوەی سەرمەدیانەی زەمەن... [پێشینانی مەزنن کە بەدزییەوە لە گۆشەی تاریکی خۆیانەوە بەرەو هەتاوی من دێن.. نیتشە بەردەوام بوو، ئێستا بە یاریدەی ئێوە تێگەیشتم کە لۆسالۆمێ جگە لە وەهمێک شتێکی تر نەبووە!

ئەم ڕۆمانە تێکستێکی ئاوەڵا و ترسناکە دەکرێ خوێندنەوەگەلێکی بێ شوماری بۆ ئەنجام بدرێ... لەوانە.. تێڕامان لەنامەکەی ڤاکنەر، ئامارکردنی ئەو هەموو داودەرمانە هەمە جۆرە و ئەو هەموو نەخۆشییە کوشندانە، ڕۆڵی کاریگەری کاراکتەرەکانی تر، ڕۆچوون و نغرۆبوون لەنێو گوفتارەکانی نیتشە و بابەتەکانی گەڕانەوەی سەرمەدیانەی زەمەن و مرۆڤی سوپەرمان و چەمکەکانی ویست و هێز و دەسەڵات و دەرکەوتنی زەردەشت، سەفەرە وەهم ئامێزەکەی دکتۆر بروێر بەرەو دوورگەکانی ڤینیسیا، مەینەتییەکانی مەرگ و پیری، عیشق و ئیرۆتیک و جوانی، دنیای نائاگایی و هەڵوەدابوون، نیشانەکانی نەخۆشی سیاتیک و میگرەن و هیستریا، کتێبی «مرۆڤانە، زۆر مرۆڤانە»ی نیتشە.. گەڕانەوە بۆ چارەسەرەکانی سیگموند فرۆید، لەدەستدانی هاوسەنگی ڕۆحی، دیاریکردنی هەندێ لە سرووتەکانی جوولەکە و هزری دژە جوولەکە، بلێسەکانی هەستی جوانی و چرکە بێهودەییەکانی زیندەگی، مەرگ و پەتاو قێزەونبوونی ژیان و چەندین خوێندنەوەی تر.

ناوی کتێب کاتێک نیتشە گریا
بابەت: ڕۆمان
نووسەر: ئیرڤین دی. یالۆم
وەرگێڕان: دڵشاد هیوا
دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی- چاپی یەکەم ساڵی ٢٠٠٦

ڕامانێکی سایکۆلۆژیانە بۆ ئەدەب

محەمەد تەها حوسێن

هەر ساتێکی نووسین لای نووسەر بریتییە لە حاڵەتێکی سایکۆلۆژی و لە ساتەوەختەکانی نووسیندا نووسەر لەژێر کاریگەری بارێکی دەروونی نائاساییدایە و ئاستی توانایی هزری و لەولاشەوە ئاستی توانا زمانییەکانی، پێوەری وەرگێڕانی ئەو بارە دەروونییەن بۆ شێوازە جیاجیاکانی دەق. ئا لێرەدایە سایکۆلۆژییەتی نووسەر بەسەر دەقە ماناداره بەرهەمهێنراوەکاندا ڕەنگ دەداتەوە و لە ڕێگەی سایکۆلۆژییەتی نووسینیشەوە دەکرێ توخمە سەرەکییەکانی عەقڵی نووسەر بدۆزینەوە و هەر لەوێشەوە لەو بارە دەروونییە تایبەتە بگەین کە لە بنچینەدا مۆتیڤی سەرەکی نووسەر بووە بۆ کردەی نووسین و تەرجەمەکردنی هزری ئەو بارە.

نووسەر بوونێکی مانابەخشە و پرۆسێسی بەرهەمهێنانی ماناش بە تەواوی ساتەوەختی دەروونین و بریتین لە وەرگێڕانی هەستەکان بۆ بابەتێکی ئیدراکی ماندار. کەواتە هەمیشە بونیادی کۆجیتۆی نووسەر (نووسین) بووە، واتە (من دەنووسم کەواتە من هەم). لێرەشدا نووسەر بوونێکی بیرکەرەوەیە و دەکەوێتە نێوان هەردوو پرۆسێسی خوێندنەوە و نووسین:

خوێندنەوە ⟵ بیرکردنەوە ⟵ نووسین.

بە مانا هەمیشە خوێندنەوە و نووسین لە نێوانیاندا گرنگترین توخمی (بوون) هەیە کە (بیرکردنەوە)یە و بێ ئەم توخمە نە هزر، نەنووسین، نە دەق بەرهەم نایەن.

ئەم حاڵەتی بیرکردنەوەیە گەوهەری کار و چالاکی سایکۆلۆژیای مۆدێرنە، واتە بەشی هەرە زۆری بایەخی سایکۆلۆژیا لەسەر پرۆسێسی بیرکردنەوە وەک ڕەفتارێکی عەقڵی ئیش دەکا و گەورەترین پانتاییش کە دراوە بە بیرکردنەوە (خەیاڵ)ەو خەیاڵیش دیارترین خاڵی هاوبەشی نێوان ئەدەب و سایکۆلۆژیایە و ڕووبەرێکی بەپیتی فیکریشە و بەشی هەرە زۆری داهێنانە مەعریفییەکان بە ئەدەبیشەوە لە بە پیتی خەیاڵی نووسەر و داهێنەرەکانیانەوە هاتوون.

هێزی هەر دەقێکی ئەدەبیش بە فراوانی و تەنگی خەیاڵی نووسەرەکەی دەپێورێ، بە پێچەوانەوەشەوە هێزی خەیاڵی نووسەر، بە هێزی دەقەکەیەوە دەردەکەوێ. ئەوەی سنوور ناناسێ خەیاڵە و کاتێ تۆ لە خەیاڵدای چەندەی بتەوێ دەفڕی و دوور دوور بەرەو ناکۆتاکان باڵ دەگری. خەیاڵی نووسەریش تەنیا لە ڕێگەی میکانیزمە سایکۆلۆژییەکان شی دەکرێتەوە و قاڵبێکی تەئویلی پێدەدرێ، بە مانا خودی چەمکی تەئویل کە ئەکتیڤترین چەمکی پشکنینی دەق و گەڕانە بە دوای مانا جیا جیاکانیدا، ئەوەندەی چەمکێکی سایکۆلۆژییە، ئەوەندە چەمکێکی فەلسەفی نییە. لە بیریشمان نەچێ مادامەکێ ئەدەب بەرهەمی ساتەوەختە دەروونییەکانی مرۆڤە، لە هەمان کاتیشدا ئەم دەقە بەرهەمهاتووانە هەمیشە دەبن بە بابەتگەلێک بۆ ناسینەوەی مانا و عەقڵەکانی لە پشتیانەوەن و ئەوەتا ئەفسانەکانی یۆنان و واوەتریش حیکایەتە جۆراوجۆرەکانی مرۆڤایەتی و تابلۆ و پەیکەرە داتاشراوەکان و سەدان دەقی ئەدەبی و هونەری بوون کە دەیانی وەکو فرۆید و یۆنگ و ئەریکسۆن و هی دیکەیان هان دا ئارکیۆلۆژیانە بوونی مرۆڤ لەو دەقانەدا بپشکنن.